

175-00 18
1820

899

3 15

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

**ფოთა რუსთაველის სახელობის
მართული ლიტერატურის ინსტიტუტი**

მღოს ჭაჭაჭაჭაჭა

მეგერეთის

სკოლა

ჩემი

მე

გოგონა

თბილისი

1987

ილია ჭავჭავაძე

თხზულებანი

ტომი I

პირველი

„მეცნიერება“
„საბჭოთა საქართველო“

1987

**ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა
აკადემიური გამოცემის
მთავარი სარედაქციო კოლეგია:**

**წთავარი რედაქტორი
გიორგი ციციშვილი**

გიორგი აბაშიძე	ნუგზარ ფოფხაძე
გრიგოლ აბაშიძე	რევაზ ღლონტი
ირაკლი აბაშიძე	გურამ შარაძე
ალექსანდრე ბარამიძე	ჯანსუღ ჩარკვიანი
თაშაზ გამყრელიძე	ოთარ ჩერქეზია
ლევან გორგილაძე	დავით ჩხიკვიშვილი
გურამ ენუქიძე	სარგის ცაიშვილი
ალბერტ თავხელიძე	ვალენტინა ძიძიგური
ალექსანდრე კალანდაძე	შოთა ძიძიგური
ქეთევან ლომთათიძე	ევგენი ხარაძე
გიორგი მერკვილაძე	ნოდარ ჯანბერიძე
ელენე პეტრეველი	გიორგი ჯიბლაძე
პროკოფი რატიანი	ზურაბ ჭუმბურიძე
	(პ/მგ. მღივანი)

**ტომის რედაქტორი
გიორგი აბაშიძე**

ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, ვარიანტები და შენიშვნები
დაურთო რუსუდან კუსრაშვილმა

ტომს იკონოგრაფიული მასალა და ფოტოდოკუმენტები
დაურთო გურამ შარაძემ

მხატვარი გიორგი ლომიძე

ჩუგაჩხოისაჲს

ილია ჭავჭავაძე

(1837—1907)

კაცობრიობის ისტორია იცნობს შემთხვევებს, როცა ჟამთა სიახლოვეთ დათრგუნვილი ესა თუ ის ერი, უაღრესი ძნელბედობისას, თითქოს საგანგებოდ, დიად, ზეგარდმო მაღლით ცხებულ პიროვნებას წარმოშობს, ვინც მსხნელად მოეველინება მშობელ ხალხს, მის წინამძღვრობას იტვირთავს, გამარჯვების რწმენას შთაბერავს და თან გაიყოლებს უკეთესი მერმისისათვის ბრძოლაში, პიროვნებას, ვინც მშობელი ხალხის ნაციონალურ და სოციალურ იდეალებს კაცობრიობის პროგრესულ მისწრაფებათა თანაზიარად აქცევს, „კაცობრიული წყურვილის მოსაკლავ წყაროს“ თავის თანამემამულეებსაც დააწაფებს და ეროვნულ კულტურას, მხატვრულ თუ მეცნიერულ აზროვნებას ახალ სიმაღლეზე აზიდავს.

ეს რჩეული პიროვნებანი თავიანთი ხალხების ცხოვრებაში ახალი ეპოქის მაუწყებლად გვევლინებიან და მაღლიერი შთამომავლობა უკვდავების შარავანდით მოსაეს მათ ხსოვნას.

ილია ჭავჭავაძე სწორედ ასეთი რჩეული პიროვნებაა ქართველი ერის ისტორიაში.

პირველ რიგში სწორედ ილია ჭავჭავაძეს უნდა ვუმაღლოდეთ ქართული სულის, ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების

გამოდევებს და აღზევებს; სწორედ ილიას დაუცხრომელი, მრავალმხრივი მოღვაწეობის, მისი ქედუსრელი ბრძოლისა და რუდუნების შედეგია XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში ეროვნული და სოციალური თავისუფლებისაკენ სწრაფვის გაღვივება და განმტკიცება, ახალი იდეურ-პოლიტიკური, სოციალური და მხატვრულ-ესთეტიკური პრინციპების დანერგვა და დამკვიდრება, — ახალი, აღმავალი ეტაპი ქართული საზოგადოებრივი ცნობიერების განვითარებაში.

ამიტომაც, რომ ილიას სახელი ჩვენს შეგნებაში სისხლხორცეულად არის დაკავშირებული საქართველოს ეროვნული და სოციალური თავისუფლების, მისი განახლებისა და აღორძინების იდეასთან და ამ იდეის თავდადებულ მსახურებასთან; ამიტომაც, რომ — როგორც დიდი აკაკი ამბობდა, — თუკი საქართველოს სიკვდილი არ უწერია, საქართველოსთან ერთად ილია ჭავჭავაძეც უკვდავი იქნება.

ილია ჭავჭავაძემ სამოღვაწეო სარბიელზე გამოსვლისთანავე მიიპყრო ქართველი საზოგადოებრიობის ყურადღება, უმაღლეს მოიხვეჭა უდიდესი ავტორიტეტი და პატივისცემა, იმავეთვე მოიპოვა საყოველთაო აღიარება როგორც „თერგდალეულთა“ მოწინავე თაობის ღირსეულმა მეთაურმა. „რაც კი რამ იყო ჩვენში ახალგაზრდა, მხნე, ახალი წესის და ცხოვრების მოყვარე, ყველამ იცნო ის პატიოსანი მომავლის დროშა, რომელიც მხნედ ეკავა ილია ჭავჭავაძეს“ (ნიკო ნიკოლაძე).

ილიას თანამედროვეებმა იმ ფაქტის გაცნობიერებაც შეძლეს, რომ „ილია ჭავჭავაძე წარმოადგენს იმგვარ მწერალს და საზოგადო მოღვაწეს, რომელიც XIX საუკუნის ჩვენი საზოგადოების ცენტრალურ პიროვნებად ჩაითვლება“; რომ ილიას „ნაწერების შესწავლა შესწავლაა დიდის ეპოქისა... — დიდის ეპოქისა, რადგან მეცხრამეტე საუკუნე იყო ის ხანა, როდესაც ქართველთათვის მეორედ შობა მოხდა და საქართველომ სცნო და იპოვა თავისი დაკარგული სახე“; რომ ილია ჭავჭავაძემ „იყო ამ დაკარგული სახის მაძიებელ-აღმდგენელი“, და რომ „ილიას ზრახვათა შეგნება შეგნებაა ზრახვათა მეორედ

შობილ და ახლად აღორძინებულ ქართველის ერისა“ (არჩილ ჯორჯაძე).

ილიას ნახევარსაუკუნოვანი მოღვაწეობის მანძილზე, მისი მრავალრიცხოვანი ნაწერებიდან არ ყოფილა არც ერთი, რომელიც წკითხველისა თუ კრიტიკისათვის შეუმჩნეველი დარჩენილიყო და გამოხმაურება არ გამოეწვია, ხოლო არაერთი მისი ნაწარმოები აზრთა სხვადასხვაობისა და ცხარე პაექრობის საგანიც გამხდარა.

ასე იყო ილიას სიცოცხლეში, ასე გაგრძელდა მისი გარდაცვალების შემდეგაც. მძაფრმა პოლემიკამ ილიას შემოქმედებისა და მოღვაწეობის გარშემო ილიას მოწამებრივი სიკვდილის მეტეც დიდხანს გასტანა, და ამ პოლემიკასა და აზრთა ჭიდილში თანდათან სულ უფრო და უფრო მკაფიოდ გამოიკვეთა ჭეშმარიტი თვალსაზრისი ბუმბერაზი მოაზროვნისა და მხატვრის მემკვიდრეობის მაღალი ღირებულების შესახებ, — იმ დიდმნიშვნელოვანი მისიის შესახებ, რომელიც მან ქართველი ერის სულიერ და გონებრივ აღორძინებაში შეასრულა.

ილია ჭავჭავაძე იყო არამარტო დიდი მწერალი-განმანათლებელი, მხატვრული სიტყვის უბადლო ოსტატი — პოეტი, ბელეტრისტი, დრამატურგი, მთარგმნელი, — რომლის შემოქმედებამ ერთი უპირველესი ადგილი დაიმკვიდრა ქართული მწერლობის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში; არამარტო ქართული სალიტერატურო ენის რეფორმატორი და კანონმდებელი, ხალხური მეტყველებით მისი გამამდიდრებელი; არამარტო ქართული კრიტიკული რეალიზმის, რეალისტური კრიტიკისა და მეტრპოლი პუბლიცისტიკის ფუძემდებელი და უდიდესი წარმომადგენელი, არამედ ასევე ჭეშმარიტად დიდი მასშტაბისა და დიაპაზონის მკვლევარი, რომლის ინტერესები და ენციკლოპედიური ცოდნა მეცნიერების მრავალ დარგს მოიცავდა: ფილოსოფიას, ესთეტიკას, ეთიკას, სოციოლოგიას, ისტორიას, ლიტერატურათმცოდნეობას, ხელოვნებათმცოდნეობას, ფოლკლორისტიკას, ენათმეცნიერებას, პედაგოგიკას, ეკონომიკას, იურისპრუდენციას, სასოფლო-სამეურნეო მეცნიერებათა დარგებს; ხოლო ილიას დაუღალავი, არაჩვეულებრივად ფართო პრაქტიკული მოღვაწეობა საქართველოს სა-

ზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების ყველა მნიშვნელოვან უბანს სწვდებოდა და განმსაზღვრელ როლს ასრულებდა მათ წარმატებებში.

✓ ქართველი ერის ისტორიაში — და არამარტო ქართველი ერის ისტორიაში — არ მოიძებნება პიროვნება, რომლის სულიერი და პრაქტიკული მოღვაწეობის არეალი ეგზომ ვრცელი და მრავლისმომცველი ყოფილიყოს, როგორც ილია ჭავჭავაძისა, ხოლო ამ მოღვაწეობის შედეგები — ესოდენ დიდმნიშვნელოვანი მშობელი ქვეყნის საზოგადოებრივი, სულიერი და ინტელექტუალური ცხოვრების აღმავლობისათვის.

მაგრამ ილია ჭავჭავაძის ისტორიული ღვაწლი მხოლოდ იმ ფასდაუდებელი წვლილით არ განიზომება, რომელიც მას ქართული მხატვრული და მეცნიერული აზროვნებისა თუ ქართული საზოგადოებრივი და კულტურული ცხოვრების სხვადასხვა სფეროთა განვითარებაში აქვს შეტანილი.

თავისი ცხოვრების ერთადერთ მიზნად ილია ჭავჭავაძეს — დიდ ჰუმანისტსა და ინტერნაციონალისტს — მშობელი ქვეყნისა და ერის სამსახური, მისი აწმყოს გაუმჯობესებისა და მისი ბედნიერი მყოფადის მოპოვებისათვის ბრძოლა მიაჩნდა: „ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა; მისი გამჯობინება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილიაო“, — ამბობდა ილია და მთელი თავისი მოღვაწეობით, მთელი თავისი მდიდარი და მრავალფეროვანი შემოქმედებით, მთელი თავისი ტიტანური შემართებითა და ძალისხმევით ამ დიადი მიზნის განხორციელებას — „განთვითულებული“, დაშორიშორებული, „ერთის გაწყვეტილის ჯაჭვის რგოლებივით“ დაცალკევებული ქართველობის ერთიან, მონოლითურ ორგანიზმად შეკავშირებას, მისი თვითშეგნების გაღვივებასა და განმტკიცებას, მისი ეროვნული და სოციალური თავისუფლების მოახლოებას ემსახურებოდა. ხოლო უპირველესი ამოცანა „საყოველთაო საქართველოს კეთილდღეობისათვის“ ბრძოლაში ილიასათვის ქართული ეროვნული სულის, ქართველთა ეროვნული მეობის აღორძინება იყო — „ჩვენის დაცემულის ვინაობის აღდგენა, ფეხზედ დაყენება და დაცვა ყოველის მოსალოდნელის ფათერაკისაგან“.

ილია ჭავჭავაძეს ცხადად ჰქონდა გაცნობიერებული, რომ „მინამ ჩვენი ვინაობა თავის შესაფერს და კუთვნილს ადგილს არ დაიჭერს ჩვენს ცხოვრებაში და საზოგადო საქმეთა სათავეში არ მოექცევა“, — „სხვა საგანი ამაზედ უმძიმესი, ამაზედ უსაჭიროესი არა აქვს ეხლანდელს საქართველოს შვილს“. სწორედ ამიტომ მოუწოდებდა ილია ასე დაბეჯითებით ქართველობას: „ყველამ, ვისაც რამ შეუძლიან, ამ მიმართულების ქვეშ უნდა მოიყაროს თავი და ერთად, მშურად იმოქმედოს. ყოველივე საქმე, ყოველივე საგანი, რაც ჩვენის ცხოვრების მიმავლობაში თავისით თუ სხვისით აღმოჩნდება, სულ ყოველისფერი ჩვენს ვინაობის საქმეს უნდა შევურჩიოთ, ქვეშ დაეუყენოთ. სკოლაა, ბანკია თუ თეატრი, ყველაფერს სულ მაგისაკენ უნდა მივუბრუნოთ თავი... აი, რისთვის უნდა მომზადდეს ჩვენი ყმაწვილ-კაცობა, მთელის ევროპის მეცნიერებით და გამოცდილების ფარხმალით შეჭურვილი. აი, რა მოედანი უნდა შემოიხაზოს თავისის მოქმედებისათვის და რა გზა უნდა ამოირჩიოს“.

პირველ რიგში სწორედ ილია ჭავჭავაძისა და მისი თანამებრძოლების დამსახურებაა, — ამ თანამებრძოლთაგან კი განსაკუთრებით აკაკი წერეთლისა, — რომ XIX საუკუნის 60-იანი წლების საქართველოში — ილიასავე სიტყვით რომ ვთქვათ, — კვლავ „გამობრწყინდა დაიწყებული სიტყვა „მამული“ მთელის თავის გულთ-მიმზიდველ და დიდებულ მნიშვნელობითა“ და ამ წმიდათაწმიდა სიტყვამ, „რომელიც ჟამთა ვითარებამ უძრავ ქონების სახელამდელა დააქვეითა და დაამდაბლა... კვლავ დაიჭირა ჩვენში კუთვნილი ადგილი, ვითარცა მზემ, და თავისი სხივოსანი შუქი მოჰფინა მთელს სივრცეს ჩვენი ცხოვრებისას“; პირველ რიგში სწორედ ილიას ძალისხმევის შედეგია, რომ „მამულის“ ცნებამ კვლავ აღიდგინა ბინა ქართველთა გულში. ხოლო „აღდგენილმა წამულმა დაჰბადა მამულის სიყვარული, მამულის-შვილობა, და საკვირველი არ არის, რომ მისი წარსული, მისი აწმყო და მერმისი კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნა. „ვინა ვართ და რანი ვართ“ — ამ ზღვაებრ ფართო საკითხს შემოეჯარა გარს ჩვენი მწერლობა, გვერდს ამოუდგა სხვადასხვა მხრიდან და ერთიანის ძალ-ღონით ფეხზე წამოაყენა გონების თვალის გულღვიძლამდე გასაბნევად“.

„პრაქტიკულად სწორედ ილია ჭავჭავაძისა და მისი თანამებრძოლების დამსახურებაა ისიც, რომ ახალმა ქართულმა მწერლობამ „აქამოდღე დამალულ წყლულსაც საზოგადოებურ სატყვიარისას“, — მდაბიოთა „უნუგეშო ყოფასაც... თავისი ძლიერი კლანჭი გამოჰქრა და შეჰზარა ქართველთა გული მწევრის სურათებითა“; თვალსაჩინო გახდა, „რომ მდაბიოთა ცხოვრება-შეიც არის ადამიანური გულთა-თქმა; რომ ამ მდაბიოთა გული იგივე ზღვაა, საცა, თუ არ მეტი, ნაკლები მარგალიტები არ არის გლოვისა და სიხარულისა, ჭირისა და ლხინისა, ძულებისა და სიყვარულისა; რომ ამ მდაბიოთაცა აქვთ თავისი იდეალები, თავისი სანატრელები“...

რალა თქმა უხდა, „მამულიშვილური და მოქალაქური გულის-ტკივილი“, ეროვნული და სოციალური სატკივრისა და სიმძიმის მწვავე შეგრძნება, პროტესტი ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ილია ჭავჭავაძის წინამორბედი ქართული მწერლობისათვისაც იყო ნიშანდობლივი. მაგრამ მოწინავე ეროვნულმა და სოციალურმა იდეალებმა, ერის ხსნისა და გადარჩენის გზების ძიებამ პირველად სწორედ ილიას შემოქმედებაში პოვა იმ მწყობრი ჭა თანმიმდევრული კონცეფციის სახე, რომელიც მთელი ქართველი ხალხის ქმედებისა და ბრძოლის ნათლად გააზრებულ პროგრამად იქცა, — პროგრამად, რომლის საბოლოო მიზანს ეროვნული და სოციალური ბორკილებისაგან თავდაღწეული, „შრომის სუფევასა“ და „ძმობის, ერთობის, თავისუფლების“ პრინციპებზე დამყარებული საზოგადოების აშენება წარმოადგენდა. ილია ჭავჭავაძე იდეური ბელადი იყო ქართველ მოღვაწეთა იმ პლეადისა, რომელმაც ქართულ სინამდვილეში ასეთი საზოგადოების აშენებისა და მშობელი ქვეყნის ბედნიერი მომავლის რწმენა დანერგა.

ილია ჭავჭავაძე იყო XIX საუკუნის საქართველოს უდიდესი ეროვნული მოღვაწე, — ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სულისჩამდგმელი და წინამძღოლი; იგი იყო ჭეშმარიტი სულიერი მოძღვარი ქართველი ერისა, — ქართველობის „ვინაობის“ ამაღორძინებელი და ნათელი სამოქალაქო გეზის დამსახველი. ამაშია, უწინარეს ყოვლისა, ილიას ეპოქალური დამსახურება ქართველი ერის წინაშე.

ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე თვალის ერთი გადავლებითაც მკაფიოდ წარმოჩნდება, თუ რაოდენ დამატებული და ნაყოფიერი შემოქმედებითი და საზოგადოებრივი ცხოვრების გზა განვლო ილიამ, როგორი ფართო და მრავალმხრივი იყო მისი სამოღვაწეო სარბიელი, რამდენად მიზანდასახული, მტკიცედ გააზრებული, თანმიმდევრული და განუხრელი იყო მისი სამოქმედო გეზი.

❖ ილია ჭავჭავაძე დაიბადა 1837 წლის 27 ოქტომბერს (ძველი სტილით), ყვარელში, გადამდგარი ოფიცრის, თავისი დროისათვის საკმაოდ განათლებული პიროვნების, თავად გრიგოლ პაატას ძე ჭავჭავაძის ოჯახში. მშობლიური ლიტერატურის სიყვარული მომავალ მწერალს დედამ შთაუწერგა — მარიამ ქრისტეფორეს ასულმა ბებურიშვილმა, რომელმაც, ილიას გადმოცემით, „მშვენიერად იცოდა მაშინდელი ქართული მწერლობა. სულ ზეპირად ჰქონდა დასწავლული თითქმის ყველა ლექსი და ყველა ძველებური მოთხრობა და რომანი, რომელაც კი იშოვებოდა მაშინ ან დაბეჭდილი და ან ხელნაწერი...“

ილიას ათი წლისას გარდაეცვალა დედა, თხოუმეტი წლისას — მამა. დაობლებული ილიას და მისი დაბმების მოვლა-პატრონობა იტვირთა მამიდამ — მაკრინე ჭავჭავაძე-ერისთავისაშ. რონელმაც ძმისწულების მიმართ დედური მზრუნველობა გამოიჩინა.

1848 წელს ილია თბილისის ერთ-ერთ საუკეთესო კერძო პანსიონში მიაბარეს, სადაც აღსაზრდელებს „საზოგადო საგნებს გარდა, ასწავლიდნენ ძველ ენებში — ლათინურს, ახალში — ფრანგულს, გერმანულს“ (გრიგოლ ყიფშიძე). 1852—1856 წლებში ილია თბილისის გიმნაზიის მოსწავლეა, 1857 წელს კი, გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ, სწავლის გასაგრძელებლად იგი რუსეთს მიემგზავრება და პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტი ხდება.

სტუდენტობის ოთხი წელი — დროის ეს მცირე მონაკვეთი — უაღრესად მნიშვნელოვანი პერიოდია ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებაში: ეს წლები, ილიასავე სიტყვებით რომ ვთქვათ, იყო მისი „ცხოვრების სასარგებლო, ცხოვრების წყაროს სათავე, ბეწვის ხიდი, სიბნელისა და სინათლის შუა ბედიხაგან გადებუ-

ლა“; ეს იყო ილია ჭავჭავაძის — როგორც პიროვნების, მოაზროვნისა და მწერლის — ფორმირებისა და სრულყოფის ხანა, ხანა ილიას პროგრესული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, ფილოსოფიური და მხატვრულ-ესთეტიკური მრწამსის შემუშავებისა.

თანამედროვეთა გადმოცემით, „უნივერსიტეტში ილიას განსაკუთრებით პოლიტიკური და ეკონომიური საგნები აინტერესებდა“ (კოხტა აბხაზი); იგი თავაუღებლივ მეცადინეობდა, „თვითონ იკაფავდა გონების გახსნის გზას“ და „ცხოვრების დაკვირვებით, ლიტერატურის გაცნობით, კითხვით, ფიქრით, ბაასით, მოქმედებისა და წერის ცდით“ ისწრაფვოდა „მომზადებულიყო ჩვენი ქვეყნის სასარგებლო მსახურად“ (ნიკო ნიკოლაძე); ილია ინტენსიურად მუშაობდა საქართველოს ისტორიისა და მრავალსაუკუნოვანი ქართული მწერლობის ღრმად და საფუძვლიანად შესასწავლად, რუს და ევროპელ მწერალთა და მეცნიერთა მიმკვიდრეობის დასაუფლებლად; გატაცებით დაეწაფა რუსეთის რევოლუციონერ-დემოკრატების — ბელინსკის, გერცენის, ჩერნიშევსკის, დობროლინოვის ნააზრევს, ათთვისა და გაითავისა მათი მოწინავე იდეოლოგია.

შემდგომში ილია ჭავჭავაძე საგანგებოდ მიუთითებდა იმ სასიკეთო ზემოქმედებაზე, რომელიც რუსულმა მწერლობამ და მეცნიერებამ მისი თაობის მსოფლმხედველობის შემუშავებაზე მოახდინა: „თქმა არ უნდა, — წერდა ილია, — რომ რუსულმა ლიტერატურამ დიდი ხელმძღვანელობა გაგვიწია წარმატების გზაზედ და დიდი ზედმოქმედება იქონია ყოველს მასზედ, რაც ჩვენს სულიერს ძალ-ღონეს შეადგენს და ჩვენს გონებას, ჩვენს აზრს, ჩვენს გრძნობასა და ერთობ ჩვენს მიმართულებას ზედ დააჩნია მან თვისი აკვარგიანობა. არ არის დღეს ჩვენში არც ერთი ზოღაწე და მოქმედი კაცი მწერლობაში თუ საზოგადო საქმეთა სარბიელზედ, რომ თავისუფალი იყოს ხსენებულ ლიტერატურის ზედგავლენისაგან. საკვირველიც არ არის: რუსულმა სკოლამ — მეცნიერებამ გაგვიღო კარი განათლებისა და რუსულმავე ლიტერატურამ მოაწოდა საზრდო ჩვენს გონებასა და გამოჰკვება ჩვენი აზრი მოძრაობის გზაზედ. თვითოეული ჩვენგანი, გინდა თუ არა, უნდა დასწაფებოდა ამ ორს

წყაროს თავის სულიერ წყურვილის მოსაკლავად. სხვა გზა არ იყო. ამიტომაც საბუღო ევაქს ვსთქვათ, რომ თვითოეული ჩვენგანი რუსულის ლიტერატურით გაზრდილა, თვითოეულს ჩვენგანს მის გამონარკვევზედ აუგია თავისი რწმენა, თავისი მოძღვრება და თავისი საგანი ცხოვრებისა საზოგადო საქმისათვის ამ გამონარკვევის მიხედვით გამოურჩევია“.

მაგრამ სხვა ეროვნული კულტურის კეთილისმყოფელი ზემოქმედების აღნიშვნასთან ერთად, ილია ჭავჭავაძე ხაზგასმით მიუთითებდა საკუთარ კლასიკურ მემკვიდრეობასთან ამ კულტურის მონაპოვრის შეთანხმებისა და მისი კრიტიკული ათვისების აუცილებლობაზე. რასაკვირველიაო, წერდა ილია, „ამ ზედმოქმედებამ რუსულის ლიტერატურისამ მარტო იმას შესძინა სიკეთე, რომელმაც ყოველი გამონარკვევი ამ ლიტერატურისა თავის საკუთარ კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა, ბრმად არ იწამა, ბრმად არ მიიჩემა და ამრიგად არ დაიხვია ხელზედ ცხოვრებაში იოლად წასვლისათვის... ჩვენდა საბედნიეროდ, ვიტყვი, რომ ზოგნი ჩვენში, რუსულ ლიტერატურის მეოხებით გაზრდილნი და გაწურთვნილნი, ასე ბრმად ტყვედ არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუცილებელს ზედმოქმედებას. ამათ ჯერ გამოუძიებიათ მისი გამონარკვევნი და მერე ისე ან შეუთვისებიათ, ან უარუყვიათ. ჩვენდა სანუგეშოდ, მარტო ამას არ დასჯერებია: იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მხარდამხარ ასდევნებიან ამ ლიტერატურის წინსვლასა, წარმატებას და არ გაჩერებულან მის რომელსამე ხანაზედ“.

ილია ჭავჭავაძე უკვე სტუდენტობის წლებშივე ჩამოყალიბდა იმ მაღალი რანგის მოაზროვნედ, რომელიც კაცობრიობის აზროვნების გამოცდილებასა და მონაპოვარს არასოდეს ბრმად არ იწამებს, უთუოდ კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარებს და მხოლოდ ამის შემდგომ გამოიყენებს საკუთარი შეხედულების, საკუთარი თვალსაზრისის მასალად თუ დასაყრდენად...

სტუდენტობის წლები უმნიშვნელოვანესი პერიოდთაგანია ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებით ბიოგრაფიაშიც.

სწორედ ამ წლებში ქმნის ილია თავისი მაღლიანი ნიჭითა და მკაფიო მხატვრული ინდივიდუალობით აღბეჭდილსა და მაღალი მოქალაქეობრივი პათოსით განმსჭვალულ უბრწყინვალეს

მხატვრულ ნაწარმოებებს, რომელთაც არაჩვეულებრივად ძლიერი საზოგადოებრივი რეზონანსი მოიპოვეს და ასალი ეტაპი შექმნეს XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურისა და, საზოგადოდ, მთელი ქართული მხატვრული აზროვნების ისტორიაში.

ამ პერიოდშია დაწერილი ილიას პოეტურ ნაწარმოებთა დიდი უმეტესობა და, მათ შორის, ისეთი დიდმნიშვნელოვანი ნაწარმოებები, როგორიცაა პოემა „აჩრდილი“ (პირველი ვარიანტი, 1859 წ.), რომელიც მშობელი ხალხის უმწვავეს ეროვნულ და სოციალურ პრობლემებზე ღრმად დაფიქრების ნაყოფს წარმოადგენს და ეროვნული და სოციალური თავისუფლების მძაფრი წყურვილითა და სამშობლოს ნათელი მერმისის მტკიცე რწმენითაა განმსჭვალული; ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეებით შთაგონებული დრამატული პოემა „ქართველის დედა“ (პირველი ვარიანტი, 1860 წ.), რომელშიც ქართველი ხალხის მომავალი განმათავისუფლებელი ბრძოლების ემოციურად დამუხტული სურათია წარმოსახული; პოემა „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან“ (1860 წ.), — საოცრად მძლავრი და თამამი პროტესტი XIX საუკუნის საქართველოს უმთავრესი სოციალური ბოროტების — ბატონყმობის წინააღმდეგ.

ამავე პერიოდს განეკუთვნება როგორც ილიას პოეტურ თარგმანთა უდიდესი ნაწილი (პუშკინის, ლერმონტოვის, შილერის, ჰაინეს, ბაირონის და სხვათა ნაწარმოებების თარგმანები) და მთელი მისი სატრფიალო ლირიკა, რომელმაც ფრიად მნიშვნელოვანი ადგილი დაიმკვიდრა XIX საუკუნის ქართული პოეზიის ისტორიაში, ასევე საზოგადოებრივი პრობლემებისადმი მიძღვნილი, პროგრესული სოციალური და ეროვნული იდეალებითა და მხატვრული სიახლით აღბეჭდილი საყოველთაოდ ცნობილი ლექსები: „ხმა სამარიდან“, „გუთნისდედა“, „ქართველის დედას“, „ჩემი თარიარალ“, „ნანა“, „ელეგია“, „მუშა“, „იანიჩარი“, „ქართველ სტუდენტების სიმღერა“, „გაზაფხული“ („ტყემ მოისხა ფოთოლი“...); „პოეტი“, რომელშიც ნათლად არის ჩამოყალიბებული ილიას შეხედულება პოეზიისა და პოეტის საზოგადოებრივი მისიის შესახებ: „მესმის, მესმის, სანატრელი“, — შთაგონებული იტალიის სახალხო გმირის ჯუზეპე გარიბალდის ლეგენდარული რაზმის ძღვევამოსილი განმათავისუფლებელი

ბრძოლებით, — რაზმისა, რომლის წევრად გახდომა ჭაბუკი ილიას სანუკვარი ოცნება იყო.

ამავე ხანებში იქმნება ილიას მხატვრული პროზის უმცირესი ნიმუშები, რომელთა განსაზღვრელი როლი შეასრულეს ქართული კრიტიკული რეალიზმის განვითარებაში: მასწავლებლის სოციალური სინამდვილის, ბატონყმური ინსტიტუტის მანიკერებათა მამხილებელი მოთხრობა „გლახის ნაამბობი“ (პირველი ვარიანტი) და ესკიზები მოთხრობისა „კაცია-ადამიანი?“, სადაც მებატონეთა გადაგვარებული, ისტორიულად განწარული კლასის ყოვლად უგვანი და უშინაარსო, მცონარული ყოფის მაღალმხატვრული სატირული ასახვა საზოგადოდ ადამიანის, მისი ზნეობის, მისი ცხოვრების აზრისა და მიზნის ზოგადკაცობრიულ პრობლემებზე დაფიქრებას იწვევს.

დაბოლოს, ამავე ხანებში იწერება ილია ჭავჭავაძის პირველი ლიტერატურულ-კრიტიკული წერილი — „ორიოდე სიტყვა თხად რევას შალვას ძის ერისთავის კაზლოვიდან „შეშლილის“ თარგმნაზედა“, რომელმაც ახალი თაობის ლიტერატურული მანიფესტის მნიშვნელობა შეიძინა და დასაბამი მისცა ქართულ პროფესიულ სალიტერატურო კრიტიკას. მასში, ისევე როგორც მომდევნო წერილებში — „პასუხი“ (1861 წ.) და „საქართველოს მოამბეზედა“ (1863 წ.), ნათლად არის ჩამოყალიბებული რეალისტური მწერლობისა და სალიტერატურო კრიტიკის — და საკუთრივ ქართული რეალისტური მწერლობისა და კრიტიკის — ძირითადი პრინციპები, ხელოვნებისა და ლიტერატურის არსისა და საზოგადოებრივი დანიშნულების, ობიექტური სინამდვილისადმი მათი მიმართების, მათი განვითარების კანონზომიერებისა და სპეციფიკის მატერიალისტური გაგება; დასმულია და დასაბუთებული სალიტერატურო ენის გამარტივების, საერთო-სახალხო ენასთან მისი დაახლოების აუცილებლობა. სწორედ „ორიოდე სიტყვა...“ იქცა საწყისად ქართველ მწერალთა და მოღვაწეთა ორი თაობის იმ მწვავე, უკომპრომისო პოლემიკისა, რომელიც „მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლის სახელითაა ცნობილი და რომელიც „შვილების“ ისტორიული გამარჯვებით დაგვირგვინდა.

1861 წელს ილია ჭავჭავაძე რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნდა.

ხანგრძლივი განშორების შემდეგ სამშობლოსთან შეხვედრის მოლოდინით აღძრულმა ფიქრებმა და ემოციებმა, მისი ჭირ-ვა-რამის, მისი „დაუუწყებელი ტკივილების“ მძაფრმა განცდამ და მზადყოფნამ მშობელი ქვეყნისა და ხალხის ერთგულად მსახურებისა — მაღალმხატვრული ასახვა პოვა ილიას შესანიშნავ ნაწარმოებში „მგზავრის წერილები“, რომელიც არამარტო მისი ავტორის ან მხოლოდ „თერგდალეულთა“ თაობის მიზნებსა და ამოცანებს, მათს ნათელ იდეურ და პოლიტიკურ პროგრამას, არამედ საზოგადოდ ქართველი ხალხის სასიცოცხლო მოთხოვნილებებს, მთელი საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის უწმინდეს იდეალებს გამოხატავს და მიზანდასახული აქტივობის, მოქმედებისა და ბრძოლის წყურვილითა და მოწოდებით არის განმსჭვალული.

იმ ცნობილი სიტყვებით, რომელთაც „მგზავრის წერილების“ პერსონაჟი — მოხვეე ლელთ ღუნია წარმოთქვამს: „ჩენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო“, სრულიად აშკარად და მკაფიოდ არის გაცხადებული ეროვნული თავისუფლების დიადი იდეა; — ილაა ჭავჭავაძის ურყევი ეროვნული მრწამსი, რომელიც მთელი ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ძირითად ორიენტირად და საბრძოლო ღოზუნგად იქცა.

1863 წელს ილია ჭავჭავაძე აარსებებს და რედაქტორობს ჟურნალს „საქართველოს მოამბე“, რომელიც, მიუხედავად უმძიმესი საცენზურო პირობებისა, თავისი არსებობის ერთი წლის მანძილზე ქართველ სამოციანელთა პროგრესული საზოგადოებრივი და ეროვნული იდეალების მაღალ ტრიბუნას, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჭეშმარიტ მედროშეს წარმოადგენდა. ეპოქის მოწინავე დემოკრატიული იდეების პროპაგანდით, პატრიოტული გრძნობების გაღვივებით, მაღალიდური და მაღალმხატვრული ხელოვნების დამკვიდრებისათვის დაუცხრომელი მოღვაწეობით „საქართველოს მოამბემ“ უდიდესი როლი შეასრულა ქართული ჟურნალისტიკის, მწერლობის, საზოგადოებრივი აზროვნებისა და კულტურის ისტორიაში. პირველად სწორედ „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე დაიბეჭდა ილაას „კაცია-აღამიანი?“, „გლახის ნაამბობისა“ და „კაკო ყაჩაღის“ პირველი ნაწილები, ნაწყვეტები „აჩრდილიდან“, მოქალაქეობ-

რიე-პატრიოტული ლირიკის შედეგები — „მას აქეთ, რაკი“ და „ჩემო კალამო“, სტუდენტობის წლებში დაწერილი ლექსების მნიშვნელოვანი ხაწილი, უბრწყინვალესი ფილოსოფიურ-პუბლიცისტური წერილი — „საქართველოს მოამბეზედ“ და არაერთი სხვა.

1863 წლის 21 აპრილს ილია ჭავჭავაძე დაქორწინდა ოლღა თადეოზის ასულ გურამიშვილზე, ადამიანზე, რომელიც ილიას ცხოვრების ერთგული და გაწეყრელი თანამგზავრი გახდა.

ქორწინების ერთი წლის თავზე „ილიამ გადასწყვიტა ნიუ-თიერ საღსრის მოსაპოვებლად სამსახურში შესულიყო“ (გრ. ყიფშიძე). იგი ჯერ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის საგანგებო მინდობილობათა მოხელედ იწყებს მუშაობას, შემდეგ, იმავე წლის ნოემბრიდან, საქართველოში საგლეხო რეფორმის გატარებასთან დაკავშირებით, ინიშნება მომრიგებელ შუამავლად აღმოსავლეთ საქართველოში; 1868—1873 წლებში იგი დუშეთის მაზრის მომრიგებელი მოსამართლის თანამდებობაზე მუშაობს და დუშეთშივე ცხოვრობს.

ეს პტრიოდი ერთობ საყურადღებო აღმოჩნდა ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფიისათვის. მიუხედავად სამსახურებრივი საქმეებით დატვირთულობისა, ილია ამ ხანებში გატაცებით აგროვებს ქართული ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს — ლექსებს, ზღაპრებს, თქმულებებს, ლეგენდებს, ანდაზებს — და განაგრძობს ინტენსიურ შემოქმედებით მუშაობას: ამ ხანებში დაწერა მან „გლეხთა განთავისუფლების პირველი დროების სცენები“ (1865 წ.), გადაამუშავა „ქართულის დედა“ (1871 წ.) და „აჩრდილი“ (1872 წ.), დაასრულა მუშაობა დიდი ხნის წინ ჩაფიქრებულ „მგზავრის წერილებსა“ (1871 წ.) და „გლახის ნაამბობზე“ (1873 წ.). ამავე პერიოდში შეიქმნა პარიზის კომუნისადმი მიძღვნილი ილიას შესანიშნავი ლექსი — „1871 წელი, 23 მაისი (კომუნის დაცემის დღე)“, ეროვნული წყლულების მტკივნეული აღქმით გამოწვეული სატირული ლექსები — „რა ვაკეთეთ, რას ვშვრებოდით“ და „ბედნიერი ერი“, ქართული პატრიოტული ლირიკის ერთი უმშვენიერესი ქმნილებათაგანი — „ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია“, რომელშიც მშობელი ქვეყნის ბედნიერი მომავლის სანუკვარი იმეღია გამო-

ხატული; ამავე პერიოდს განეკუთვნება ილიას მწვავე სატირულ-პუბლიცისტური ლექსები: „გამოცანები“, „კიდევ გამოცანები“ და „პასუხის პასუხი“ (1871—1872 წწ.); რომლებშიც არამართო მხილებული და გამათრახებელია „მამათა“ კონსერვატიული ბანაკი, არამედ ჰყაფიოდ არის ჯორჯულირებული „შვილების“ იდეური მრწამსი, მათი საზოგადოებრივი და პატრიოტული მიზნები, მათი ეროვნული და მოქალაქეობრივი პოზიცია.

1873 წელს ილია ჭავჭავაძე ჭეშმეთიდან თბილისში ბრუნდება და აქტიურად ებმება პრაქტიკულ საზოგადოებრივ საქმიანობაში, რომელსაც. პროვინციაში ცხოვრების გამო, ბოლო წლებში რამდენადმე ჩამოცილებული აყო. 1875 წელს მას ირჩევენ სათავადაზნაურო-საადგილმამულო განკის თავმჯდომარედ, რომელიც ილიას მოღვაწეობის შედეგად ფაქტობრივად ქართულ ეროვნულ ბანკად იქცა და უდიდეს ფინანსურ დახმარებას უწევდა საქართველოს ყველა ძირითად კულტურულ-საზოგადოებრივ თუ საგანმანათლებლო დაწესებულებას („ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“, ქართულ თეატრს, ქართულ გიმნაზიას, წინამძღვრიანთა კარის სამეურნეო სკოლას და სხვ.). ამ თანამდებობაზე ილია 1905 წლამდე მუშაობს და პარალელურად მრავალმხრივ საზოგადოებრივ და შემოქმედებით საქმიანობას ეწევა: 1877 წელს ილია ჭავჭავაძეს ირჩევენ „საიმპერატორო სამეურნეო საზოგადოების“ ვიცე-პრეზიდენტად; 1881 წელს — მისივე ინიციატივით დაარსებული ქართული დრამატული საზოგადოების თავმჯდომარედ; 1879 წლიდან ილია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილეა (თავმჯდომარე — დიმიტრი ყიფიანი), ხოლო 1885 წლიდან სიცოცხლის დასასრულამდე — საზოგადოების უცვლელი თავმჯდომარე.

1877 წელს ილია ჭავჭავაძემ დააარსა პროგრესული პოლიტიკურ-ლიტერატურული პერიოდული გამოცემა — „ივერია“, რომელიც ილიას და მის თანამებრძოლთა დაუცხრომელი მოღვაწეობის მეოხებით, სამი ათეული წლის მანძილზე საქართველოს საზოგადოებრივი, სულიერი და ინტელექტუალური ცხოვრების ძირითად ცენტრს წარმოადგენდა, სათავეში ედგა ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას, წარ-

მმართველ როლს ასრულებდა ჰუმანიტური, დემოკრატიული, პატრიოტული და ინტერნაციონალური იდეალების დანერგვასა და განმტკიცებაში, ქართული მწერლობისა და საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარებაში.

უალრესად ნაყოფიერი და მნიშვნელოვანი იყო ამ პერიოდში ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებითი მოღვაწეობაც: 1873 წელს ილია, ივანე მაჩაბელთან ერთად, თარგმნის შექსპირის ტრაგედიას „მეფე ლირი“; 1878 წელს ამთავრებს მუშაობას ისტორიულ პოემაზე „დიმიტრი თავდადებული“, რომელიც საქართველოს მეფის — დემეტრე მეორის მოწამებრივი აღსასრულის მხატვრული წარმოსახვით სამშობლოსათვის თავგანწირვის პატრიოტული იდეის ცხოველყოფას ემსახურება.

1879 წელს ილია აქვეყნებს უდიდესი შთამბეჭდავი ძალის მოთხრობას — „სარჩობელაზედ“, რომელშიც გადმოცემული „პატარა ამბავი“ — უთვისტომო, ცხოვრებაში გზააზნეული ძმების ტრაგიკული თავგადასავალი — ამ „უსამართლო ქვეყანაში“ ადამიანის ხვედრის, ადამიანისა და საზოგადოების ურთიერთმომართების, მათი უფლებებისა და მოვალეობების, დანაშაულისა და სასჯელის ურთულეს ფილოსოფიურ, ეთიკურ და სოციალურ პრობლემებს აღძრავს.

1882—1883 წლებში ილია ქმნის ღრმა ფილოსოფიური შინაარსის პოემას „განდევილი“, — ერთ-ერთ უდიადეს მხატვრულ ნაწარმოებს ქართული მწერლობის ისტორიაში, რომელშიც სულისა თუ ხორცის არჩევანის — ზეციერისა თუ მიწიერის, იდეალურისა თუ მატერიალურის, — „სააქაოს“ მიღება-არმიღების მარადიული პრობლემა დასმული და რომლის მხატვრული ლოგიკით დაგმოილია სოციალური „ასკეტიზმი“ და ეგოცენტრიზმი, ქვეყნისაგან, ცხოვრებისაგან განდგომა, და ადამიანის არსებობის აუცილებელ პირობად, მის უმთავრეს დანიშნულებად და მოვალეობად ამა სოფლისათვის, მოყვასთათვის ზრუნვა დასახული; 1883 წელს ილია წერს შესანიშნავ ლექსს „ბაზალეთის ტბა“, რომელიც ქართველი ერის აღორძინების ნატვრითა და იმედიითა განმსჭვალული; 1887 წელს ილია ქმნის ქართული პროზის ერთ უბრწყინვალეს ძეგლს — მოთხრობას „ოთარაანთ ქერიი“, რომელშიც საგლეხო რეფორმის შემდეგპროინდელი ქართული

ყოფის რეალისტური სურათი — თავადაზნაურობისა და გლეხობის ურთიერთობანი და ამ ურთიერთობათა გადაულახავი წინააღმდეგობებია ასახული. მაღალ და დაბალ წოდებათა შორის ილიას მიერ წარმოშენილი „ჩატეხილი ხიდი“ მკითხველს საზოგადოდ აღამაანთა სულიერი კონტაქტების სიმწელებზე და ადამიანის სიმარტოვისა და წუთისოფლის გაუტანლობის „საჭირობოროტო და წყევლა-კრულვიან“ საკითხებზე დააფიქრებს, ხოლო ნაწარმოების მთავარი პერსონაჟის, ილიას მზატვრული ტალანტით ხორცშესხმული ქართველი დედის წარუშლელი სახე მთელი ქართველი ხალხის სულიერი ძლიერების, მისი შეუპოვრობისა და ქედუხრელობის სიმბოლოდ აღიქმება.

70—90-იან წლებში იწერება და ქვეყნდება ილია ჭავჭავაძის მრავალრიცხოვანი, თემატურად უაღრესად მრავალფეროვანი და იდეურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ძალზე აქტუალური ნაშრომები, ნარკვევები და წერილები, რომლებიც ილიას თანამედროვე სინამდვილის სხვადასხვა სფეროებს შეეხება და რომელთაც უდიდესი როლი შეასრულეს ქართული საზოგადოებრივი აზროვნებისა და ეროვნული ცხოვრების გააქტიურებასა და განვითარებაში.

უაღრესად მნიშვნელოვანია ილია ჭავჭავაძის ამ პერიოდის ნაშრომები და წერილები ლიტერატურათმცოდნეობის დარგში, მათ შორის ძალზე საყურადღებოა ილიას წერილი — „აკაკი წერეთელი და „ვეფხისტყაოსანი“ (1887 წ.), რომელსაც ფრიად საპატიო ადგილი განეკუთვნება რუსთველოლოგიური კვლევა-ძიებისა და საერთოდ ქართული ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნების ისტორიაში; მეტად მნიშვნელოვანია ილიას „წერილები ქართულ ლიტერატურაზე“ (1892 წ.) — პირველი წარმატებული ცდა ახალი ქართული ლიტერატურის განხილვა-დახასიათებისა მის მთლიანობასა და განვითარებაში.

ასევე ფრიად მნიშვნელოვანია ილია ჭავჭავაძის ამავე პერიოდის ნაშრომები ისტორიის დარგშიც, რომლებიც ცხადად მოწმობენ, რომ ილიას „საქართველოს ისტორიოგრაფიაშიც ისეთი ღვაწლი ჰქონია, რომლის დავიწყების უფლება არც ერთს ქართველს არა აქვს“ (ივ. ჯავახიშვილი). განსაკუთრებული რეზონანსი პოვს ილიას პოლემიკური ხასიათის წერილებმა — „აი

ისტორია“ (1889 წ.) და „ქვათა ღაღადი“ (1899 წ.), რომლებითაც გამანადგურებელი პასუხი გაეცათ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის განმაქიქებლებსა და ფალსიფიკატორებს.

პრინციპული მნიშვნელობა ჰქონდა პედაგოგიკის პრობლემებისადმი მიძღვნილ ილიას ნაშრომებსა და წერილებს. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია „ბ-ნ იანოვსკის წერილისა გამო“ (1881 წ.) და „პედაგოგიის საფუძვლები“ (1888 წ.), რომლებიც დღესაც ინარჩუნებენ მაღალ შემეცნებით ღირებულებას.

ქართული თეატრმცოდნეობისათვის ფუძემდებლურია ილიას წერილები ეროვნული თეატრისა და დრამატურგიის შესახებ.

ქართული პუბლიცისტიკის განვითარებას ძლიერი ბიძგი მისცეს ილიას სისტემატურმა „შინაურმა მიმოხილვებმა“ (1879—1885 წწ.), რომლებშიც იმჟამინდელი ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების უკლებლივ ყველა საჭირბოროტო საკითხი იყო წამოჭრილი და საფუძვლიანად განხილული.

უდიდეს როლს ასრულებდნენ ილიას მრავალრაცხოვანი ნაწერები, მიძღვნილი საქართველოს სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა დარგებისადმი.

ძალზე საყურადღებოა ამ პერიოდში გამოქვეყნებული ილიას ნარკვევები და წერილები პოლიტიკური ეკონომიის საკითხებზე: „ცხოვრება და კანონი“ (1877—1881 წწ.), „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობა“ (1886 წ.), „ხიზნების საქმე“ (1880, 1886 წწ.), „საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკლნი და მისი ეკონომიური მიზეზები“ (1897 წ.) და სხვანი; წერილები ბანკის, კრედიტის და ფინანსების საკითხებზე; წერილები მრეწველობაზე და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ამ ნარკვევებსა და წერილებში, რომლებშიც ილია, საქართველოს კონკრეტულ ვითარებასთან მიმართებით, პოლიტიკური ეკონომიის საკვანძო საკითხებს ეხებოდა, ცხადად ჩანს როგორც კლასიკური ბურჟუაზიული პოლიტიკონომიის, ასევე მეცნიერული აზრის უახლესი მონაპოვრის ღრმა, საფუძვლიანი ცოდნა და, კერძოდ, ცოდნა „სახელოვანი“, „დიდებული მარქსის“ (ილიას გამოთქმით) ებოქალური თხზულებებისა (თუმცა, რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, თითქმის ილია ყოველთვის ეთანხმებოდა მათში განვითარებულ შეხედულებებს).

ასევე ძალზე საყურადღებოა ილიას წერილების ციკლი სოფ-

ლის მეურნეობის საკითხებზე (მევენახეობასა და მეღვინეობაზე, სოფლის მეურნეობის ძვირფას კულტურებზე, მესაქონლეობაზე და ა. შ.); წერილები უცხოეთის შესახებ — ევროპასა თუ აღმოსავლეთის ქვეყნების პოლიტიკაზე და არაერთი სხვა.

ილიას მძლავრი ინტელექტით, ენციკლოპედიური ცოდნით, ფაქტებისა და მოვლენების ღრმად განსჯისა და ჭარბო განზოგადებათა იშვიათი უნარით აღბეჭდილი ეს შესანიშნავი ნაშრომები, ნარკვევები და წერილები საერთოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების მაღალი შესაძლებლობების ნათელი დადასტურებაა.

1905 წელს, რევოლუციის დაწყებისთანავე, ილია ჭავჭავაძემ საქართველოს ეროვნულ-პოლიტიკური ავტონომიის მოთხოვნა წამოაყენა. კიტა აბაშიძე ასე აღწერდა ამ დიდად მნიშვნელოვან ფაქტს: „...მასხოვს მოძღვარი იმ დროს..., მასხოვს დიდებული კაცი, რომელმაც ჩვენ, მასზე უფრო აღგზნებულებს, — გარეგნად მაინც, — თავისის დინჯის და წყნარის შენიშვნით ის ნაბიჯი გადაგვადგმევინა, რომელიც უიმედოდ მიგვაჩნდა იმ წრესა და პირობებში, სადაც ემოქმედებდით. „პეტიცია“ თავად-აზნაურთა კრებებისათვის უნდა მიგვეღებინებინა. ამ თავადაზნაურობისაგან... არას გამოველოდით და ამიტომ ვცდილობდით მეტად დიდი გასაბედავი არ მოგვეთხოვა, რომ მცირეზედაც უარი არ გვეთქმევინებია, და საქართველოს ერის უფლებები მხოლოდ კილოკავად მოვისხენით; მასხოვს მოძღვარი, რომელმაც განაცხადა: მე მაგას ხელს ვერ მოვაწერ, მანდ ქართველის ერისათვის არაფერია, ჩასწერეთ შიგ მოთხოვნა ლეზა ავტონომიისა და პირველი ვაწერ ხელსა... — კი მაგრამ, რომ არ მიიღოს კრებამ? — ამ ჩემს თავზედ მიდვიაო“ (გაზ. „ისარი“, 1907, № 206). და მართლაც, თავისი დიდი ავტორიტეტის მეოხებით, ილიამ თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა კრებას თითქმის ერთხმად მიაღებინა ეს მოთხოვნა და პეტერბურგში გასაგზავნ პეტიციაში ჩააწერინა: „სახელმწიფოს საერთო სარგებლობა და საჭიროებანი აიძულებენ თავადაზნაურობას გამოსთქვას თავისი რწმენა, რომ ქართველი ხალხის კულტურული განვითარება იქნება შესაძლებელი მხოლოდ მაშინ, თუ საქართველოს, რომელმაც ნებაყოფლობით შეუერთა

თავისი ბედი რუსეთის ბედსა, მიენიჭება უფლება, იქონიოს საკუთარი მართვა-გამგეობა და კანონები, წარმომადგენელთა ადგილობრივ კრებისაგან შემუშავებული და გამოცემული, და ამ კრებისათვის წარმომადგენლები საყოველთაო, პირდაპირის, საიდუმლო და ყველასათვის თანასწორ კენჭისყრით თუ იქმნებიან ამორჩეულნი“. (ვაზ. „ივერია“, 1905, № 43). ასეთივე მოთხოვნა გაეგზავნა იმპერატორს ღასაველეთ საქართველოს თავად-აზნაურთა სახელითაც.

1906 წელს ილია ჭავჭავაძეს ირჩევენ სახელმწიფო საბჭოს წევრად. „სახელმწიფო საბჭოში თუ თავად-აზნაურთა სახელით შევდივარ, — ამბობდა ილია, — ეს მხოლოდ ფორმალური, იურიდიული მხარეა. არ დავფარავ და ვიტყვი: საბჭოში მთელ საქართველოს და ქართველთა ინტერესების დამცველი ვიქნები“.

სწორედ ამიტომ — სწორედ მთელი საქართველოს, მთელი ქართველი ერის სასიცოცხლო ინტერესების დაცვის გამო მოკლეს ილია საქართველოს მტრებმა.

ეს დიდი ეროვნული ტრაგედია 1907 წლის 30 აგვისტოს მოხდა.

„ილიას მკვლელებს რომ შეეძლოთ, საქართველოს მოკლავდნენ“, — წერდა ვაჟა-ფშაველას.

მაგრამ საქართველოს მოკვლა, მოკვლა ქართული ეროვნული სულისა და ეროვნული თავისუფლების დიადი იდეისა, რომლის აღორძინებას ილიამ საკუთარი სიცოცხლე მიუტანა მსხვერპლად, უკვე შეუძლებელი იყო.

„ილიას წმიდა სისხლის ღვარი“ იმ ემბაზად იქცა, რომელშიაც განბანილმა და ნათელღებულმა ქართველმა ერმა, „სულით ამაღლებულმა და გონებით გამოფხიზლებულმა“ (კ. აბაშიძე), ილიას ანდერძნამავი ხელთუქმნელ განძად შერაცხა, თავისი ცხოვრების განუმორებელ თანამგზავრად აქცია, ფარად იფარა და უქრობ ჩირაღდნად წარიმძღვარა ღრო-ჟამის ქარტეხილებთან ჭიდილში.

ჯეშმარიტად წინასწარმეტყველური აღმოჩნდა ილიას ნეტის წინაშე აკაკის მიერ წარმოთქმული სიტყვები: „შენი საქმეები და ღვაწლი თავისთავად ილაღადებენ... თუ საქართველოს სიკვდილი არ უწერია, მაშინ იმასთან ერთად შენც უკვდავი იქნები“. ილია ჭავჭავაძე — მისი წმიდა სახება, მისი ნამოღვაწარი და ნათესავ-

ძევი — საქართველოსთან ერთად ცოცხლობს, სამარადჟამოდ განუყოფელია სრულიად საქართველოსაგან, „მარად და ყველგან“ საქართველოსთანაა, ვით მისი „თანამდევი უკელავი სული“.

* *

1987 წლის 8 ნოემბერს 150 წელი სრულდება ილია ჭავჭავაძის დაბადებიდან.

ამ დღიდან ღირსშესანიშნავ თარიღთან დაკავშირებით, რომელსაც ზეიმით აღნიშნავს ქართველი ხალხი მთელ საბჭოთა ხალხთან და მრავალრიცხოვან საზღვარგარეთელ მეგობრებთან ერთად, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტისა და რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს დადგენილებით იწყება ილიას თხზულებათა სრული აკადემიური კრებული გამოცემა ოც ტომად.

დღემდე ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მრავალი სხვადასხვა ტიპის გამოცემა არსებობს. მათ შორის საგანგებოდ აღსანიშნავია რამდენიმე გამოცემა, რომელთაც თავის დროზე საეტაპო მნიშვნელობა ჰქონდათ.

პირველად ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი ოთხ ტომად დაიბეჭდა 1892 წელს. ამ გამოცემას განსაკუთრებულ ღირსებას ჰმატებს ის გარემოება, რომ იგი მომზადდა უშუალოდ ავტორის მეთვალყურეობით. ერთხანს რატომღაც გავრცელებული იყო მცდარი აზრი, თითქოს ეს გამოცემა ავტორის ჩაურევლად განხორციელებულიყო, რის გამოც ზოგი სპეციალისტი მას უნდობლად ეკიდებოდა. თავისთავად მწველი წარმოსადგენია, რომ მწერალი გულგრილი დარჩენილიყო თავის თხზულებათა პირველი სოლიდური გამოცემის მიმართ. მართლაც, ამ ბოლო დროს გამოვლენილმა მასალებმა საეჭვოებით დაადასტურა, რომ ილია 1892 წლის გამოცემის მომზადებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა.

თავის თხზულებათა გამოცემისათვის ზრუნვა მწერალს ჯერ კიდევ 1885 წელს დაუწყო და სათანადო ხელშეკრულებაც დაუდგია ქართული წიგნის გამომცემელ ვარლამ ჭილაძესთან. ვ. ჭილაძის დავალებით გადმოწერილი თხზულებანი ავტორს

ხელთ ჰქონია სარედაქციოდ. მაგრამ იმჯერად ილიას თხზულებათა გამოცემის ცდა, ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, უშედეგოდ დასრულდა.

ამის შემდეგ, 1891 წელს, ილიას თავისი ნაწერები გამოსაცემად გადაუცია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის, მაგრამ შემდეგ წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ — ცხადია, ავტორის თანხმობით, — ამ თხზულებათა გამოცემის უფლება დაუთმო ახლად დაარსებულ „წიგნების გამომცემელ ქართველთა ამხანაგობას“, რომელსაც ალ. ჯაბადარი ხელმძღვანელობდა. ამ ამხანაგობამ პირველმა გამოსცა ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი, მაგრამ ნაცვლად განზრახული 10 ტომისა გამოსცა მხოლოდ 4 ტომი, რომლებშიც თავმოყრილია ილიას მხატვრული ნაწარმოებები (პოეზია, პროზა, თარგმანები). კრიტიკული და პუბლიცისტური წერილები, სამწუხაროდ, გამოუცემელი დარჩა.

მეორე ცდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა სრული კრებული გამოცემისა, უკვე მწერლის სიკვდილის შემდეგ, ეკუთვნის ცნობილ ექიმსა და საზოგადო მოღვაწეს მიხეილ გედევანიშვილს. 1912 წელს მან შეადგინა სარედაქციო კომისია, რომლის მუშაობაშიც მონაწილეობას იღებდნენ თეალსაჩინო ქართველი მწერლები, მეცნიერები და საზოგადო მოღვაწენი: კიტა აბაშიძე, არჩილ ჯორჯაძე, გრიგოლ ყიფშიძე, ივანე ჯავახიშვილი, იოსებ გედევანიშვილი, ივანე გომართელი, გიორგი ლასხიშვილი და სხვები. კომისიის მუშაობა დაგვირგვინდა 1914 წელს ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა I ტომის გამოქვეყნებით, რომელიც თავისი დროისთვის მაღალ მეცნიერულ დონეზე იდგა და პოლიგრაფიულადც მშვენიერად იყო გამოცემული (მხატვრული გაფორმება ეკუთვნის ნხატვარ პენრიკ პრინევსკის). ტომს ახლავს გრიგოლ ყიფშიძისა და კიტა აბაშიძის წერილები ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესახებ, მიხეილ და იოსებ გედევანიშვილების წინასიტყვა და შენიშვნები. I ტომში შედის მწერლის მხოლოდ ორიგინალური მხატვრული ნაწარმოებები (ლექსები, პოემები, მოთხრობები), რომელთაც დართული აქვთ ვარიანტები, ყრმობის ლექსები, ნაწყვეტები. აქვე პირველად არის წარმოდგენილი ილიას უნიკალური იკონოგრაფიული მასალა.

მომდევნო ტომებში უნდა დაბეჭდილიყო დიდი მწერლის კრიტიკულ-პუბლიცისტური ჩემკვიდრეობა, მაგრამ გამოცემა შეჩერდა პირველი მსოფლიო ომის გამო. როგორც მოღწეული მასალებიდან ჩანს, მიხედვით გედევანიშვილს 1922 წელს უცდია დაწყებული საქმის გაგრძელება, მაგრამ მოულოდნელმა სიკვდილმა მას ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანა აღარ დააძალა.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ილიას თხზულებათა სრული კრებულის გამოცემა ითავა ახლად დაარსებულმა გამომცემლობამ „ქართულმა წიგნმა“, რომელმაც 1925—1927 წლებში დაბეჭდა დიდი მწერლის თხზულებათა ათი ტომი პავლე ინგოროვასა და ალექსანდრე აბაშელის რედაქციით. ეს გამოცემა თავიდან ცხრა ტომად იყო დაგეგმილი და ასეც არის აღნიშნული სატიტულო ფურცლებზე, მაგრამ შემდეგ რედაქციას საჭიროდ მიუჩნევია ტომების რაოდენობის გაზრდა: „ახალ მასალათა აღმოჩენის გამო, ილიას მთელი ლიტერატურული მემკვიდრეობა ვერ მოთავსდება ცხრა ტომის ფარგლებში, და ამ ძირითადი სერიის (ცხრა ტომის) დასრულების შემდეგ, განზრახულია რამდენიმე დამატებითი ტომის გამოშვება“ („რედაქციისაგან“, ტ. VII, 1928, გვ. V). დამატებითი ტომების გვემსახურება უფრო დაწვრილებით აცნობს მკითხველს IX ტომის წინასიტყვაობაში: „მეორე სერიაში (დამატებით ტომებში) შევაილიას ნაწერების შემდეგი ციკლები: ა. საზოგადოებრივი ცხოვრების დღიური; ბ. წერილები სახალხო მეურნეობის საკითხებზე; გ. წერილები უცხოეთზე; დ. ილიას კორესპონდენცია. — ავტობიოგრაფიული მასალები; ე. დამატებანი. უკანასკნელ წიგნში დაიბეჭდება ილიას ბიოგრაფია და კრიტიკული მიმოხილვა ილიას ნაწერებისა. — აქვე მოთავსდება აგრეთვე ბიბლიოგრაფიული და ქრონოლოგიური საძიებლები“ („რედაქციისაგან“, ტ. IX, 1928, გვ. VII).

განზრახული დამატებითი ტომებიდან 1929 წელს გამოიცა მხოლოდ X ტომი. რომელშიაც მოთავსებულია „წერილები უცხოეთზე“, დანარჩენი ტომების გამოცემა კი მაშინ ვერ განხორციელდა. მიუხედავად ამისა, ამ გამოცემას მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა კრებულებს შორის, რადგანაც მასში მხატვრულ თხზულებებთან ერთად

(ტ. I—III) პირველად არის წარმოდგენილი მწერლის კრიტიკულ-პუბლიცისტური მემკვიდრეობა (ტ. IV—X). აქვე დაბეჭდილია მანამდე უცნობი რამდენიმე მხატვრული ნაწარმოებიც, აგრეთვე — ცალკეულ ნაწარმოებთა ბოლო რედაქციისაგან საგრძნობლად განსხვავებულად აღრინდელი ვარიანტები. ტექსტებმა დადგენილია პირველწყაროებზე დაყრდნობით და დალაგებულია თემატურ-ქრონოლოგიური პრინციპით, უმეტესობას ასლავს ვრცელი კომენტარი.

ამ გამოცემის სამეცნიერო აპარატი შედგენილია ცნობილი მეცნიერის პავლე ინგოროყვას მიერ, რომელსაც განსაკუთრებული დამსაპურება მიუძღვის ილია ჭავჭავაძის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლისა და გამოცემის საქმეში. მისი რედაქტორობით განხორციელდა ილიას თხზულებათა კიდევ ორი გამოცემა — ხუთ ტომად და ათ ტომად.

ხუთტომეულის პირველი ტომი, რომელსაც პ. ინგოროყვასთან ერთად რედაქტორობდა ალ. აბაშელი, მკაფიოდმა მიიღო დიდი მწერლის დაბადების ასი წლის თავზე — 1937 წელს. ეს ტომი მთლიანად მოიცავს ილიას ორიგინალურ მხატვრულ თხზულებებს — ლექსებს, პოემებს, მოთხრობებს, პიესას. დანარჩენი ტომები გამოიცა მხოლოდ პ. ინგოროყვას რედაქტორობით. II—IV ტომები და V ტომის ნაწილიც დათმობილი აქვს კრიტიკულ-პუბლიცისტურ თხზულებებს. V ტომში წარმოდგენილია აგრეთვე ილიას პირადი წერილები. აქვეა დაბეჭდილი პ. ინგოროყვას ვრცელი ნარკვევი „ილია ჭავჭავაძე“ და „ილიას შემოქმედებითი პატიანე“, ყოველ ტომს დართული აქვს რედაქტორის „სარედაქციო შენიშვნები“ და თხზულებათა ვარიანტები.

აღნიშნული ტომები დიდი ინტერვალებით გამოდიოდა (II ტ. — 1941 წ., III ტ. — 1952 წ., IV ტ. — 1955 წ., V ტ. — 1962 წ.), ასე რომ მთლიანად ხუთტომეულის გამოცემას ოცდახუთი წელი მოუწია. ამასობაში წამოწყებული იქნა და უფრო ადრე დასრულდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა სრული კრებულის კიდევ ერთი გამოცემა ათ ტომად (1951—1961).

ათტომეული გამოცემა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის ინსტიტუტის გრიფით და ცნობილია აკადემიურის სახელით, მაგრამ იგი კვლავ პავლე ინგოროყვას რედაქტორობით არის გამოცემული, მისივე წინა გამოცემების პრინციპებს ემყარება და ბოლომდე არ იცავს აკადემიური გამოცემისათვის სავალდებულო მოთხოვნებს.

საერთოდ, პ. ინგოროყვასეული გამოცემების დიდ ღირსებას შეადგენს ილიას მანამდე უცნობი მრავალი თხზულების გამოვლენა, ავტოგრაფებისა და წაბეჭდი წყაროების ღრმა ანალიზი და ფრიად საგულისხმო, ვრცელი კომენტარები. მაგრამ აქვე უნდა ითქვას, რომ ამ გამოცემებს ზოგი ხარვეზიც ახლავს როგორც მასალის სისრულის, ისე ტექსტის დადგენის პრინციპების მხრივ.

პ. ინგოროყვა გამოცემიდან გამოცემამდე თანდათანობით ავსებდა ილიას ტომებს ახლად სოპოვებული მასალით, მაგრამ ამის შემდეგაც მეცნიერული კვლევა-ძიებით კიდევ გამოვლინდა ახალი წერილები, რომლებიც უთუოდ ილიას კალამს ეკუთვნის. მხედველობაში გვატყვს უმთავრესად „ღროებასა“ და „ივერი-აში“ ხელმოუწერლად დაბეჭდილი მეთაური წერილები, რომლებიც შინაარსობრივად მეტად მრავალფეროვანია, რაოდენობით კი რამდენიმე მოზრდილ ტომს შეადგენს. მათი ილიასეულობა ამჟამად უკვე ეჭვმიუტანლად არის დადგენილი (თ. მაჭავარიანის, პ. კეშელავას, ალ. კალანდაძის, შ. გოზალიშვილის, ა. კენჭოშვილის, ნ. ტაბიძის, ლ. ჭრელაშვილის, ნ. შალუტაშვილის, ვ. ყვანას და სხვათა ნაშრომებით).

დღემდე არსებულ გამოცემებში არ შესულა და სრულიად უყურადღებოდ იყო დატოვებული ილიას ხელით დაწერილი ბევრი დოკუმენტი და საარქივო მასალა, ასევე თარგმანების ერთი ნაწილი.

ამ გამოცემების ნაკლია აგრეთვე ის, რომ ილიასეულ ტექსტში შეტანილია ზოგიერთი გაუმართლებელი ცვლილება, ნაბეჭდი წყაროები და ვარიანტები სრულად არ არის აღნუსხული.

ყოველივე ამან და კლასიკოსთა გამოცემის საქმეში დაგროვილმა ქართული საბჭოთა ტექსტოლოგიური მეცნიერების მდიდარმა გამოცდილებამ განაპირობა ილია ჭავჭავაძის თხზულებ-

ბათა ახალი სრული აკადემიური კრებულის გამოცემის აუცილებლობა. ბუნებრივია, რომ ეს გამოცემა დაუკავშირდა დიდი ილიას დაბადების საიუბილეო თარიღს.

ახალი აკადემიური გამოცემა, რომელიც ოც ტომად არის ნა-ვარაუდები, სრულად მოიცავს მწერლის მხატვრულ, კრიტიკულ, პუბლიცისტურ და ეპისტოლარულ მემკვიდრეობას, აგრეთვე — დოკუმენტებსა და საარქივო მასალებს, ერთი სიტყვით, ყველაფერს, რაც დღესდღეობით ილიას კალმის ნაყოფად არის ცნობილი.

ნაწარმოებთა განაწილება ტომებში ემყარება ჟანრობრივ-ქრონოლოგიურ პრინციპს: ჟანრობრივად ერთგვაროვანი მასალა ლაგდება ქრონოლოგიურად. I ტომი მოიცავს პოეზიას, II ტომი — პროზაულ და დრამატულ თხზულებებს, III—IV ტომები — მხატვრულ თარგმანებს, V—XVI ტომებში თავმოყრილია ილიას უმდიდრესი კრიტიკულ-პუბლიცისტური მემკვიდრეობა, XVII—XVIII ტომებში — პირადი წერილები, XIX ტომში — საარქივო მასალები და დოკუმენტები, უკანასკნელი ტომი კი ეთმობა ბიო-ბიბლიოგრაფიულ მასალებსა და საძიებლებს.

აკადემიური გამოცემის დევიზია — მკაცრი მეცნიერული საფუძვლიანობა. ამასთან დაკავშირებით ორიოდე სიტყვა უნდა ითქვას ტექსტის დადგენის თაობაზე.

ილია ჭავჭავაძე იყო ქართული სალიტერატურო ენის დიდი მოამაგე და ნორმათა კანონმდებელი, რომელმაც განსაზღვრა მისი განვითარების ძირითადი გეზი XIX ს. 60-იანი წლებიდან ჩვენს ეპოქამდე. მაგრამ აქვე უნდა ითქვას, რომ ილიას მოღვაწეობის ნახევარსაუკუნოვან გზაზე მწერლის ენამ გრამატიკულ ნორმათა თვალსაზრისით საგრძნობი ევოლუცია განიცადა. ეს იყო ხანგრძლივი პროცესი, რამაც განაპირობა პარალელურ ენობრივ ფორმათა სიმრავლე ილიას ენაში და ერთგვარად გაართულა მისი თხზულებების ტექსტის დადგენა.

პარალელურ ფორმათა უნიფიცირება და ერთი პრინციპის გატარება უთუოდ ყალბ წარმოდგენას შეუქმნიდა მკითხველს ილიას ენაზე და არ მოგვეცემა საშუალებას, დავეენახა ფორმათა ნაირფეროვნება და ურთიერთჭიდილი, რასაც ადვილი ჰქონდა ქართულ სალიტერატურო ენაში XIX ს. მეორე ნახევარში.

მაგრამ ისეთ შემთხვევაში, როცა თვითონ მწერალი აღიარებს ამა თუ იმ ფორმის უპირატესობას და ცდილობს მის დამკვიდრებას, ბუნებრივია, ჩვენც დავიცვათ ავტორის ნება და ცალკეული ფორმები მისსავე ნორმას შევუფარდოთ.

თუ რა გრამატიკულ ნორმებს იცავდა ილია საბოლოოდ, ეს კარგად ჩანს 1892 წელს გამოცემული მისი თხზულებების ოთხტომეულიდან, სადაც ავტორს არაერთი ენობრივი შესწორება აქვს შეტანილი მხატვრულ ნაწარმოებთა ტექსტში.

ჩვენს გამოცემაში, რა თქმა უნდა, ეს ტექსტები იბეჭდება იმ სახით, როგორც ისინი საბოლოოდ გამოვიდა ავტორის ხელიდან, ე. ი. როგორც წარმოდგენილია 1892 წლის გამოცემაში. მაგრამ როგორ მოვექცეთ იმ ადრეულ ნაწარმოებთა ტექსტს, რომლებიც აღნიშნულ გამოცემაში არ არის შეტანილი ან საერთოდ არ დაბეჭდილა ავტორის სიცოცხლეში?

აღიარებული ტექსტოლოგიური პრინციპის მიხედვით, მაქსიმალურად უნდა დავიცვათ ავტორისეული ტექსტი და თავი შევიკავოთ მისი ყოველგვარი სწორებისაგან. მაგრამ ეს არ ეხება ორთოგრაფიულ ნორმებს. უამისოდ საგრძნობლად გაიზრდებოდა ფორმათა სიჭრელე, კერძოდ, ისეთ ფორმათა რაოდენობა, რომლებსაც, როგორც აღვნიშნეთ, მართებულად არ მიიჩნევდა თვით ილია ჭავჭავაძე. ასეთ ფორმებს იგი თვითონვე ასწორებდა გვიანდელ გამოცემებში. ამასთანავე, თუ ადრეულ ფორმებს დავტოვებდით მხოლოდ იმ ნაწარმოებებში, რომლებიც ავტორის სიცოცხლეში საერთოდ არ გამოქვეყნებულა, ან გვიან აღარ დაბეჭდილა, დანარჩენ თხზულებათა ტექსტს კი წარმოვადგენდით ილიასეული გვიანდელი ორთოგრაფიით, ამით მკითხველს მაინც ვერ შეეუქმნოდა სწორ წარმოდგენას ილიას ენის ევოლუციის პროცესზე.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო, მიუხედავად იმისა, რომ წინამდებარე გამოცემის მომზადებაზე მომუშავეთაგან ზოგი არ უჭერდა ამას მხარს, სარედაქციო კოლეგიამ მიზანშეწონილად ცხო ილიასეულ ტექსტში ცალკეულ ორთოგრაფიულ და გრამა-

ტიკულ ფორმათა შესწორება იმ ნორმათა შესაბამისად, რომელ-
თაც იცავდა თვითონ ავტორი. სახელდობრ:

ე. წ. „ზედმეტი ასოები“ (ა, ბ, ჟ) ამოღებულია და შეცვლი-
ლია თანამედროვე ორთოგრაფიის შესაბამისად.

თანამედროვე ნორმების მიხედვით არის გამართული პუნქტუ-
აცია და კომპოზიტების მართლწერა (მცირე გამონაკლისის
გარდა).

კითარებითი ბრუნვის ნიშნად ყველგან ნახმარია -ად, -ედ და
არა -ათ, -ეთ (თუ ის განმტკიცებული არ არის რითმით).

ზმნისწინებში წარმოდგენილია მო, შე, შემო და სხვა სახე-
ობანი (ეს არ ეხება პერსონაჟთა მეტყველებას).

უ ხნოვხის წინ I სუბიექტური პირის ნიშანი ვ ყველგან და-
ტულია.

III სუბიექტური პირის ნიშნად მრ. რიცხვში სათანადო შემ-
თხვევაში წარმოდგენილია -ნენ სუფიქსი და არა -ენ.

-ავ თემის ნიშნით არის შეცვლილი -ამ თემის ნიშანი იმ
ზნებში, სადაც მისი ხმარება სალიტერატურო ენის ნორმებს არ
შეესაბამება.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს სწორებანი საერთო ანგარიშ-
ში ფრიად მცირე და იშვიათია.

აღნიშნული სწორებანი არ ეხება „სხვადასხვის“ სახელწო-
დებით გაერთიანებულ მხატვრულ ნაწარმოებებს, პიესებს, პი-
რად წერილებს, დოკუმენტებს, აგრეთვე ვარიანტებში წარმო-
დგენილ რედაქციებს, სადაც გავასწორეთ მხოლოდ უნებლიე
ლათსუსები.

სწორება არ შეხება ისეთ პარალელურ ფორმებს, რომელთა
ხმარების მხრივაც ილიას ენაში რაიმე კანონზომიერება არ შეი-
ნიშნება. ასე, მაგალითად, მწერალი არაიშვიათად ხმარობს ფორ-
მებს: ახალგაზდა, გძელი, ფთხილი და სხვანი, სადაც თანხმობან-
თა შორის მოქცეული რ დაკარგულია. ასეთი დაწერილობა უფ-
რო ხშირია ადრეულ ავტოგრაფებსა და გამოცემებში, მოგვიანე-
ბით კი ბევრი მათგანი შესწორებულია და რ ილიას მიერ აღდგე-
ნილია, მაგრამ ვერ ვიტყვით, რომ ამგვარი სწორება ბოლომდე
იყოს გატარებული.

ერთმანეთის პარალელურად, ზოგჯერ ერთსა და იმავე ნაწარმოებშიც კი გვხვდება ფორმები: თავისუფლება და თავისუფლობა, ერთგულება და ერთგულობა, უბედურება და უბედურობა, ცხოვრებს და ცხოვრობს და ა. შ.

ასევე ენაცვლებიან ერთმანეთს წუთისოფელი და წუთის-სოფელი, შევარდენი და შავარდენი, საღმრთო სამღვთო და საღვთო, გარეშემო, გარშემო და გარშამო და სხ.

სიტყვა ბავშვი, რომლის დაწერილობის მხრივაც XIX საუკუნეში დიდი სიტყრელე შეინიშნება, ილიასთან უმეტესად გვხვდება ბავშვის ფორმით. როგორც ჩანს, მწერალს სწორედ ეს ფორმა მიაჩნდა მართებულად: ასეა ეს სიტყვა ყოველთვის წარმოდგენილი ავტოგრაფებში და ხშირად ამ სახითვე არის გასწორებული პირველნაბეჭდისეული ბავშვი ხელახალი გამოცემის დროს (სახელდობრ, ილიას თხზულებათა 1892 წლის გამოცემაში). ამიტომ რედაქციამ საჭიროდ მიიჩნია დაეცვა ეს ილიასეული ფორმა, მაგრამ ხელი არ გვიხლია არც იმ ფორმასათვის, რომელიც დღევანდელ სალიტერატურო ენაში არის დამკვიდრებული.

აღნიშნულთა მსგავსი პარალელური ფორმები ილიას ტექსტში დატოვებულია იმ სახით, როგორც გვხვდება ძირითად რედაქციაში (A ვარიანტში). იშვიათად, როცა A ვარიანტისეული დაწერილობა ძალზე სპეციფიკურია და სალიტერატურო ენისათვის უჩვეულოა, ის შეცვლილია სხვა ვარიანტებში წარმოდგენილი ან ილიას ენაშივე სხვაგან დადასტურებული უფრო მართებული ფორმით (შაბადი — შაბათი, მგზავსი — მზგავსი, შხირად — ხშირად, აქედ — აქეთ...).

ყოველი შესწორება საგანგებოდ არის აღნიშნული თითოეული ტომის ბოლოს დართულ ვარიანტებსა და შენიშვნებში. იქვე სათანადოდ არის ასახული როგორც ხელნაწერი, ისე ნაბეჭდი პირველწყაროების ვარიანტები.

თითოეულ თხზულებას ერთვის აგრეთვე ტექსტოლოგიური და ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის კომენტარები.

3. მ. ჭავჭავაძე, ტ. I

ყვარლის მთებს

სამშობლო მთებო! თქვენი შვილი ჯარებებთ თავსა,
მაგრამ თქვენ ხსოვხას ვერ მივცემ შე დაკაწყებასა:
თქვენ ჩემთან ივლით გაუყრელად, ვით ჩემი გული,
თქვენთან, ჰე, მთებო, ბუნებითა შეუღლებული!

მახსოვს, ყრმა ვიყავ, ძლივს მოსული გონს და ცნობასა,
როს სიდიადე თქვენი მგვრიდა კანკალს, ჟრჟოლასა...
იგი არ იყო შიშის ჟრჟოლა, შიშის კანკალი,
იგი არ იყო ძვრა გულისა, ფრთხალი და მზდელი.

მე თრთოლით ვსჭვრეტდი ლაჟვარდ ცაზედ თქვენსა სიმაღლეს
და შევნატრიდი ყმაწვილურად თქვენს ზემო მხარეს;
სადაც ღრუბელნი ვერ ჰბედავენენ შიშით სრბოლასა,
სადაც ისმენდით ამაყადა გრიგალთ ქროლასა,
სადაც წეროთა ქარავენი, ცას დაღუპული,
თქვენ თავთან იყო თითქმის ძლივ-ძლივ გასწორებული, —
იქ მე ვნატრობდი, ყმაწვილ ყრმობის სიმარტივეთა,
ფრენას და ტანტალს თქვენს საშინელ გრიგალივითა.

ვნატრობდი ხოლმე, რომ გეხვიო სუბუქსა ქარსა
ან თავისუფალ არწივისა ძლიერსა ფრთასა,
რომ აღმოეფრინდე და შეგეზო თქვენს ამაყ თავსა.
როცა ჰღმოდნენ ხევში მძეიფრნი სასტიკნი ქარნი,
ვით ას მრისხანე დაჭრილ ლომთა საშიშნი ხმანი, —

ეთა ფოთოლი, ისე ეთრთოდი, ვუგდედდი რა ყურს,
იმ ხმებში ვგრძნობდი მე რაღაცას ნაცნობს, მშობლიურს.
თუ მაშინ ყრმისთვის უცხო იყო თავმოწონება,
აწ მომწონს თავი, მეგობრებო, რომ დაბადება
თქვენ შორისა მხვდა, ბუნებისა თქვენის ვარ შეილი,
ვრიგალთა, მეხთა, ქუხილთ შორის ქართულად გაზრდილი.
როს ყმაწვილური მწუხარება ჩემს ყმაწვილურს გულს
სწავრავდა ხოლმე, თქვენ წინ ვლვრიდი ჩემ ცრემლთ ნაკადულს,
თქვენ შეგჩიოდით, შეგტიროდით, თუმც კი იმ ჩემს ცრემლს,
როგორცა ეხლა, ისე მაშინ არ სცემდით ნუგეშს...
და ეს აჩრდილნი საოცნებელთ წარსულთა წამთა
ჩემს სიკვდილამდე მემარხება გულშია ღრმათა!..

რარივ მიყვარდით, მეგობარნო ჩემ ყმაწვილ ყრმობის,
და აწ მაშორებს თქვენთან ვალი ამ წუთის-სოფლის,
მომაღლის ბედი გაყრას ითხოვს ჩემგან მსხვერპლად,
და რას მომთხოვდა უარესსა დასასჯელადა?!
ყოელი ნაბიჯი ჩემის ცხენის თქვენთან მაშორებს,
ყოელი წუთი გკარგავს თქვენსა და მეც მობლეს...
აგერ თქვენც ჰქრებთ თანდათან... თქვენსა მწვერვალსა
ძლივს ვარჩევ... წუთიც!.. მხოლოდლა ესჭერეტ ციაგსა ცასა.
ამაოდ ვებრძვი მანძილსა და ჰაერის სისქეს
და მოუსვენრად ვატანტალებ მწუხარს თვალსა ჩემს!..
თქვენი მწვერვალნი აღარ სჩანან და მშვენიერად ცას
აღარ უმკობენ ერთნაირსა ციაგს კამარას!..

მშვიდობით, ჩემნო, თვალში ცრემლით განებებთ თავსა...
უცხოეთიდან კვლავ მოგაწვდენთ ჩემს გულს და თვალსა;
კვლავ გაგიღიმებთ შორ ქვეყნიდან თქვენ ჩემი სული,
და დამიწყებსცა სიყვარულით ფეთქასა გული.

1857-სა წელსა, 15-სა აპრილსა,
ს; კარდნახი.

სანთელი

ვზივარ და შევჭვრეტ ჩემ წინ სანთელსა,
რომელიც წელან უხვად ნათელსა
ჩემს ოთახს ჰუენდა და აშუქებდა
და თვალწინ ბნელსა განმინათლებდა;

აწ მიწურვილა გასაქრობლადა,
შანდლისა თავზედ ძლივ-ძლივდა ბჟუტავს,
ხან ჩაქრება და ხან მნათობლადა
კელავ შანდლიდამა წამოიხედავს...

ებრძვის სიკვდილსა ჩემი სანთელი,
მაგრამ მას, წყეულს, რა დაამარცხებს?
ლაჟვარდად ქმნილი სუსტი ნათელი
შანდლის ჯურღმულში თავსა ანარცხებს.

აგერ ოთახსაც ჩრდილმან გადაჰკრა,
კედლებზე ძლივს სცემს ბნელადა შუქი;
აგერ სანთელიც შანდალში ჩაქრა...
რა დამრჩა მისგან? — მწვარი პატრუქი.

ეგრედაც კაცი ძლიერი ჟრება,
რა ეწვევა მას სიკვდილი – მტერი;
მშვენიერ არსის მაგიერ გვრჩება
ერთი მუჭალა გამხმარი მტვერი.

1857-სა წელსა, 16-სა დეკემბერსა,
ს. პეტერბურდი.

სმე სამარილამ

I

სამართალს ფულითა ვსჭრიდი,
გროშისათვის კაცს გავეიდი,
თეით ძმას ორმოს გაუთხრიდი
და ჩემს ჯიბეს ნელ-ნელ ვზრდიდი.
საზრდოს გლეხსა წავართმევდი,
მშიერს, მწყურვალს დავაგდებდი,
თუ შიმშილით მოკედებოდა,
მე ის არ დამნანდებოდა.
რაც კი რამ ჰქონდა საწყელსა,
ჩემს ჯიბეს აძლევდა ხარჯსა.
ჩემი ჯიბე ვტენე, ვტენე,
ისე მოგვდი, ვერ გაეტენე.

II

ობლის ვედრება, ტირილი
ჩემთვის იყო გაუგებრად, —
განა ვიყავ მე გულჩვილი? —
სხვის ტირილი მიჩნდა მღერად.

წერილშილნი გლეხთა ქვრივებსა
შიმშილით ეხოცებოდნენ, —
მათაც კი ვსთხოვდი ფულებსა,
როს საქმისთვის მოვიდოდნენ.
ირჩობოდა, კაცს ვხედავდი,
მე შემეძლო მის მორჩენა, —
მის მორჩენას გავხედავდი,
თუ მესმოდა ვერცხლის ბზენა.

III

თუ არა და ხელსა ვკრავდი
და მას წყალში მე ჩავკლავდი.
ბევრსა საქმეს ამის მსგავსსა
მე ვიქმოდი მეტად კარგსა.
სიცოცხლეს კარგად ვიცნობდი
და იმ ცნობით ვსარგებლობდი:
დროზედ სიბრმავე ვიცოდი,
დროზედ თვალის ახილება,
დროზედ სიფიცხით ვიწოდი,
ხანც ვიცოდი დაზანტება.

IV

გლეხებთან ვიყავ ჭკვიანი,
ტუტუცი ნაჩაღნიკო:ნა;
უხმოსთან ვიყავ ხმიანი
და უსიტყვო ხმიანთანა.
ვინც მე შიშით მიეყურებდა,
მას ბრაგაბრუგს დავუწყებდი,
და ვინც კი დამიყვირებდა,
მას მე ფეხქვეშ ვუძვრებოდი.
ღმერთმან მომცა მარდი ზელი,
დაუღლეელი თავის ღლეში,
მუნით ცურდებოდა ჭრელი
ჩემ გაუმაძლარ ჯიბეში.

სულ ჯიბისთვინა ვცდილობდი,
 მისთვის კაცსა ტყავს ვაძრობდი:
 ეს წყეული ვტენე, ვტენე,
 აჰა, მოკედი, ვერ გაუტენე...
 რაღა გითხრათ? ვიყავ კარგი,
 ქვეყნისათვის დიდი მარგი.
 არც ვიყავ დიდი, არც მცირე,
 ჩემს დღეში ცრუადა ვსწირე;
 არც ვიყავ გლეხი, არც ბეგი;
 მაშ რა ვიყავ? მდივანბეგი!
 და აწ მეხი გლეხებისა,
 ერთგული ყმა ფულებისა,
 მტვრადა ვდევარ სამარესა,
 მოდი, ენდე ცრუ სოფელსა!..
 შეიბრალებს, ჩემი გვამი!..
 თუ ოდესმე ვინმემ ნახეთ,
 საიქიოს თუა ქრთამი,
 გამახარეთ, ჩამომძახეთ.

1857-სა წელსა, 27-ს დეკემბერს,
 ს. პეტერბურღი.

ღამე

როცა ყაყანი ქვეყანისა სრულად მიწყდება
და აღარ ისმის ბოროტების ხმა მოსაწყენი,
როს მიძინარს სოფელს კამარა ცის ზედ გარდემლუბა, —
სამხრეთის ღამევ, მაშინ მიყვარს ყურება შენი!

[1857—1861 წწ.]

გაზაფხული

ვიშ, გაზაფხული
მოდის მორთული,
მოდის და მოაქვს
ცაო სიხარული.

ამწვანდა მთები,
ტყე და მანდვრები,
ათასფრად ჰყვავის
ბალი და ზერები.

განახლებული,
გაცოცხლებული
ჰლხინობს და ჰსტკება
ყველა სულდგმული.

ბელურა იქ ჰმღერს,
ბულბული აქ სტიენს,
თვის მიჯნურ ვარდსა
დაჰკენესს და დაჰკენესს.

აგერ პეპელა
ფრთააკრეფილი
ყვავილს სწოწნს ნელა.
და თრთის ყვავილი.

იქავ კურკურით,
ჩუმის ჩურჩულათ
წყარო ჩამორბის
ლხენით, ჩუხჩუხით.

რარიგად ჰგიჟობს
ბრწყინვალე წყარო,
მიცურს და ჰხარობს:
„ყინვით არ ვარო“.

ზამთრითა შეკრულს,
წყალს დამონებულს
ყინვა ადნება,
მონებაც სწყდება.

მიდის, აძლევეს ბანს
ქვეყნის გალობას
და მით მაღლს უხდის
თავისუფლობას.

ყველა ყვავდება,
ყველა ახლდება,
რა ჰხედავს ტკბილ დღეს,
გამოცოცხლდება, —

და შარტო გული,
ერთხელ მოკლული,
არც აყვავდება,
არც გაცოცხლდება!

1858-სა წელსა, 7-სა მარტსა,
ს. პეტერბურლი.

ჩიტი

გალობ და ვგალობ
და ამით ვხარობ,
რომ მე ქვეყანას
გალობით ვატყობ.

ჩემია წერა:
მღერა და მღერა,
ლხენა, გალობა,
თავისუფლობა.

ღვთით მოცემული
დიდ არს ქვეყანა,
გახარებული
ვფრინავ ყველგანა.

სადაც კი მინდა,
გადაფურინდები,
ნიჭი მაქვს წმინდა,
საფრენად – ფრთები.

ლურჯსა ჰაერში
ჩავილეულები,
ფოთლიან ტყეში
დავიბუდები.

ღაძეს ვატარებ
ზეზედა ძილით,
დილას გახარებ
გალობით ტკბილით.

და რა მზე მალვით
თავს შორს ამოჰყოფს,
მის სხივი კრძალვით
ფოთლებს ააშრობს, —

გავიშლი ფრთებსა,
გავიჭიმები,
გავიწვდი ფეხსა,
გავიზმოვრები.

ჯერ შევხედავ ცას,
ქვეყნის დამბადავს,
მერედ — მთა და ბარს,
ჩემსა შემნახავს,

მერედ — ჩემს ფრთებსა,
ჩემ საყვარლებსა...
მათის იმედით,
მღერით და ლხენით,

მსწრაფლ ისარივით
ცას აღეფრინდები
და შორს ქარივით
თვალწინ გავქრები.

მისამ ვარ უფლად
ჩემის თავისა,
მხიარულ სტუმრად
ვარ მაისისა,

და როს ცდუნებით,
ძალდატანებით,
გაღიას ჩამსმენ, —
მშვიდობით, ველო,
მაშინ აღარ გსტვენ,
საწყალობელო!

დაღონებული,
ფრთებდაშეებული,
დავიწყებ ჭკნობას,
სიკვდილის ხმობას...

და, ველო, შენსა
გამღვიძებელსა
შენს ჩიტს პატარას
მალე ნახავ მკედარს.

რაი სურს კაცსა,
რომ მიბამს ფრთასა?
თავისუფლება
ჩიტის ჰმურდება?!

1858-სა წელსა, 7-სა მარტსა,
ს. პეტერბურდი.

სიმღერა

სად მიგყევარ, მდინარე
მოწყენილ სიცოცხლისაჲ!
ჩემს მცირეს ნავს რას არხევ,
ზვირთო წუთისოფლისაჲ!
რას შემამთხვევ, ვინ იცის
აზრი შენის ცივის წყლის?
აწმყო კეთილს არ ამბობს
და წარსულიც მას სთანხმობს.
შორს მომავლის ვარსკვლავი
თუმც არის უხილავი,
მაგრამ, ვგრძნობ, შეხვალ დიდ ზღვას
და იქ ჩაჰლუპავ ჩემს ნავს,
და მარდად შენი წყალი
წაშლის ჩემს ურგებს კვალსა...
თუ ეს მაქვს გარდუვალი,
ესწვევლი ჩემ შობის წამსა.
რად მინდოდა სვლა ქვეყნად,
თუ ეგ ბოლო მხედა მხედრად?..
ვინც კი ეგრედ მსელელია,
შესაბრალებელია...

ორსა, ობლად მცურავსა,
მე და ჩემს მცარეს ნავსა,
ჰოი, გვედრებ, მდინარეჲ,
იმ დიდ ზღვაში ნუ შეგვრეჲ!

1858-სა წელსა, 4-სა ივნისს,
ს. პეტერბურღი.

გუთნისღედა

„გადი-გამოდი, გუთანო,
ღირღიტავ, ბანი უთხარო“.

ერთს ბედ-ქვეშა ვართ, ლაბავ, მე და შენ,
წილად გვარგუნეს შავი მიწა ჩვენ.
ერთგულად ვჭიმოთ ჭაპანი ჩვენი,
უსიხარულოდ დავლიოთ დღენი,
ბელტი ბელტზედა გადმოვაწვინოთ
და შრომის ოფლი მიწას ვაწვინოთ.
ნუ დამიღონდი!.. შენი უღელი
ჩემს უღელზედა არ არის ძნელი:
მეც შენებრ მიწას დავყურებ თვალით,
რადგანაც ზეცა წამართვეს ძალათ;
შენებრ მეც მელის მიწა, ვით მსხვერპლსა,
სიკვდილის შემდეგ დასავიწყელსა.
შენ პირუტყვი ხარ და მე მეტყველ?!..
ეგ, ჩემო ლაბავ, ნუ შეგშურდება...
რად მინდა ხმალი, თუნდ იყოს მჭრელი,
თუ სიმათლისთვის დამაჩლუნგდება?
აბა, რას გვარგებს ჩვენ ის გუთანი,
რომე აჩეჩოს მართო მიწანი

და არ მოსთხრადეს ძირით იმ ბაღახს,
რომელიც უშლის თესლსა ამოსკლას?
მე ჩემის ჭირის, ჩემის წუხაღის,
ჩემის კაცობის გულას დუღილის
სიტყვანი გულში მებადებიან,
მაგრამ გულშივე უხმოდ ჰკვდებიან.
შენ ვერ გაიგებ შერყეულის ტანჯვას,
როცა სიტყვასა შართალს გულში ჰკლავს!...
აჲ მენდე, ლაბავ, ჩემი უღელი
შენს უღელზედა უფროა ძნელი.
ნაშ რა გაღონებს?... გასწი ჭაპანსა
და გაიტანე გუთარი ბოლოს,
ნუ უღალატებ ძველს ამხანაგსა,
ის შენ აცხოვრე, მან შენ გაცხოვროს!..

1858-სა წელსა, 4-სა ივნისს,
ს. პეტერბურდი.

მეც შავს თვალებს

მეც მინახავს თვის სიბნელით თვალნი,
ვითა მწყვდიადი, ისე ღრმათ-ღრმანი,
საშიშნი ცეცხლით, დაუძონავნი,
ვით ქარიშხალში აე-ფთონი ზღვანი.

სიცოცხლე მათში ისე დუღს ცეცხლით,
რომ დაიდაგო მისის ნაპერწკლით,
სიცოცხლესთანა ჰსცნობ შერიგებას
და არ ინდომებ სხვა ნეტარებას.

რარიგ ჩანს ტრფობათ ამღვრეულობა
და არწივისა თავისუფლობა
მათ დიდ, მშვენიერ სიბნელის ტბაში,
მათ გრძნეულ, უხმოლ. ცხად გამოთქმაში!

მშვენიერების ამპარტავენბა,
სიყვარულისთვის ცეცხლად ანთება
და დიდ სურვილის უგუნურება
რა მაცდურებით იქ იხატება!

როს დაიწყებენ იგინი ცქერას,
გული სხვა გრძნობით მოჰყვება ძგერას:
ჰგრძნობ, რომ საბრალო გული განგიწვეს
და ჰძრწი, რომ სრულად მათ წარგიკითხეს.

რაგინდ ტკბილ იყოს თავისუფლება,
მათგან უფრო ტკბილ არს დამონება!
ვეძებ და ვეძებ აქ მე შავს თვალებს,
მარამ რუსეთში ვინ დამანახებს!..

1858-სა წელსა, 20-სა აენისსა,
სოფ. ტიარლევო.

გიყვარდესი

— კაცო, გიყვარდესი —
ცათ შთამომძახეს,
როს მათ დამბადეს.
ყველგან ეს სიტყვა
ლამპრად წინ მიჩევა
და ჭვეწნად ჩემს სვლას
ჰსცემდა წმინდ ნათელს.
მისთვისც გეტყვი ძმას:
შენცა გიყვარდესი...

1858-სა წელსა, 23-სა ივნისს,
სოფ. ტიარლევო.

სიზმარი

ტიალ სივრცეში ოხრად ვნახე ბნელი უფსკრული,
ჯოჯოხეთისა სიწყვდიადით ღრმად გაღაკრული.
და იმ საშიშარ, სამარისებრ, უზომო სიღრმეს
გსჭვრეტდი არეულთ ურთიერთთან ნგრეულთა ქვეყნებს.
რისხვა წყველისა, შეჩვენების და განგდებისა
იყო თან-მგზავრად გაწირულის იმ ქვეყნებისა.
სისხლით აღვსილსა ფაალასა იქ მზენი ჰყვანდნენ
და ჯოჯოხეთის უფსკრულადა გარსკვლავენი სსანდნენ.
მზე, მთვარე, ზეცა, დედამიწა საშიშ გრიალით
უგზო-უკვლოდა წანწალებდნენ ტრიალით მაღლით.
აქ მთვარე მზესა — იმ სისხლის ტბას -- მიაწყებოდა
და ზარით, გრგვინით და ქუხილით უკუხტებოდა...
და მსიდამ თითქო სისხლი სიღრმეს ღვარალ სდიოდა
და მუნით ალი ვაერისფრავა ამოდოდა.
და ის ქვეყნები იმ აღმისფრით იყვნენ ისეთი,
თითქო უზომო სივრცეს მოცურს თვით ჯოჯოხეთი.
და ღვთაჲ რისხვისა ხმისა მძაფრი და ყრუ გრიალი,
ქვეყნებთა მრავალთ უგზო-უკვლოდ წყველით ტრიალა,
გზიგალთა, ცეცხლთა, წყალთა, ხმელთა ერთად მოდენა,
„წყეულიშტ ფეა, წყეულიმცა!“ — ამის მოსმენა,

მეგონა, დემონი, აღმშოთველთა, ლხინად ეყოფათ,
მაგრამ ზოგად შიშთ კაცებრ მხთალად ყველა ემონათ,
კაცებრ დემონნიც, ჩვეულებრივ, სულით ძლიერნი,
იმ შეჩვენებულ ქვეყნებშია თრთოდნენ, ვით ხენი...
კაცებრ დემონნიც ურთიერთსა კბილით ხორცს ჰკლევდნენ
და სამარცხვინო სიმხთალით კბილით აკრატუნებდნენ.
ყველა ელოდდა, განუშლიდა ხელებს სიკვდილსა,
იწვევდა, როგორც უკანასკნელს ნუგეშს შთომილსა,
მაგრამ სიკვდილიც იქ თვის მეხთა არ აღვიძებდა
და იმა ქვეყნებს ღეთის რისხვასა მიაწებებდა!..

15 იელისს, 1858-სა წელსა,
სოფ. ტიარლევო.

ლოცვა

მამაო ჩვენო, რომელიცა ხარ ცათა შინა,
მუხლმოდრეკილი, ღმობიერი ვდგევარ შენ წინა;
არცა სიმდიდრის, არც დიდების თხოვნა არ მანდა,
არ მინდა ამით შეურაცხველ მე ლოცვა წმინდა...
არაჲმედ მწყურს მე, განმინათლდეს ცით ჩემი სული,
შენგან ნამცხვების სიყვარულით აღმენთოს გული,
რომ მტერთათვისაც, რომელთ თუნდა გულს ლაზვარი მკრან,
გთხოვდე: „შეუნდე, — არ იცაან, ღმერთო, რას იქმან!“

1858-სა წელსა, 17 ივლისს,
ს. ტიარღევო.

უცხოეთში

მთვარე მიცურავს დინჯადა ცაზედ
და თვის მკრთალ სხივთა ჰყრის ქვეყანაზედ;
მძინარ სოფელსა კამარა ცისა
თვის სიმშვიდითა არ უფრთხობს ძილსა.
ყოველი ჰჩუმობს გარშემო ჩემსა,
სძინავთ ნიავეთა, სძინავთ ფოთლებსა,
ყველა ტკბილ ძილში ბედითა სტკბება,
ყველას მშვიდობა გარს ეფინება, —
და მხოლოდ ჩემი, ურვით მოკლული,
შემომტირის მე მწუხარედ გულის...
მისთვის ხომ არა, რომ ვსჭერე სხვა ზეცას,
სხვათა უფერულთ ვარსკვლავთა დენას?
თუ მოაგონდა, რომ ერთხელ მეცა
იგრედ დამტკერდა სამშობლოს ზეცა,
ზეცა სულ სხვაფრად გაბრწყინებული
და სულ სხვარიგად დამშვიდებული.

23-სა ივლისს, 1858 წელსა,
სოფელი ტიარლევო.

ლოთის რჩევა

ძმანო! სიცოცხლეს ნუ მოჰკლავთ ელაში,
სულ ამაოა ამ ქვეყანაში:
ქვეყნის ღიღებას, ქვეყნის სიმდიდრეს,
რისთვისაც კაცი თავ-კისერს იმტერევს,
არ გაღცელი ტრფიალ ქალის კოცნაში
და კახურ ღვინით ერთ სავსე ყანწში.
ორს პატივს სცემდეთ ამქვეყნიურსა:
მზიარულს ბახუსს და ცკლქს ამურსა...
მენდეთ, ამათგან დაწულ გვირგვინით
სიცოცხლეს ჩიტებრ განვლით ღიმილით.
ნუ დაუჯერებთ უგემურსა ჭკვას,
გრძნობის განსჯაში ყოველთვისა ბრძას,
გულის კითხვაზედ უარისთვის მზას;
რა უნდა ჰსჯობდეს, მითხარით, ამას,
რომ ერთის ხელით ეხვიო მიჯნურს,
სეორით – ყანწით ჰყლაპავდე კახურს?
ან ღვინის ორთქლით გახურებულსა,
რა დაგოცნის შენ სხივი ავრორის,

ცელქ სიყვარულით გაღვიძებულსა,
შენ საყვარლისა ხვევნათა შორის
შენს თავს იხილავ... მაშინ ჰკითხე ჭკვას –
რა უნდა ჰსჯობდეს მაგ გაღვიძებას!

1858 წელსა, 1-სა აგვისტოს,
სოფელი ტიარლევო.

როდემდის

როდემდის უნდა ჩვენ არ ვსცნობდეთ სიცოცხლის ფასსა?
როდემდის არ ვსცემთ ღვთიურს ნიჭსა ღირსსა თავყანსა?
მის ყოველ წუთსა სიფრთხილითა რატომ არ ვხარჯავთ
და მის ა¹ ყოფნას ამოებად რისთვისა ვსაზავთ?
პრწოდე. სულელო! ნუთუ ქრისტიანს არ სცნობ სიტყვათა,
ნუთუ შენს თავსა, მტვრითა შექმნილს, ჰხედავ კვლავ მტვრათა
და შენს სიცოცხლეს, ამ უკვდავ ნიჭს – მტვრის თანამგზავრად?
რომ მარტო მისთვის იგი არ გაქვს, ქრისტემ სთქვა ცხადად...
ნუთუ არ იცი, რას გამცნებდა ღმერთი ჯვარცმული,
როს ბძანა: „ვითა მამა ზეცის, იყავ შენც სრული“.

1-სა აღესტის, 1858 წელსა,
ს. ტიარლევო,

ლოცვა

ოდეს დეპონი ურწმუნოების,
უკუთქმასა და მაცდურობის
საწამლავით თვის საკესეს თასს მაცდურს
წინ დაუდგამდეს ჩემს სულსა უძლურს, —

ნუ მანდობ, დმერთო, ბუდისა ტრიალს,
ნუ ღამაწაფებ დეპონის ფიალს,
ჰა უკეთუ არს შესაძლებელი,
ჰუ განმარიდენ იგი სასმელი!

ჰორაი თუ, ღმერთო, შენ ღვთაებას სურს,
რათა გამოცდა მით ჰქონდეს ჩემს სულს,
ჰანჰქრენ შენ ხმასთან სურვილნი ჩემნი
ჰა იყავნ ნება, უფალო, შენი!

28 აფვისტოს, 1858 წელსა,
ს. ტიარლევო.

ვიხილე სატრფო: იგი ცრემლს ჰღვრიდა,
ბედს და სიყვარულს მოთქმით დასტირდა,
მის ცრემლი დამჭკნარს ვარდს დასდიოდა
და მეც შორს მისგან ცრემლი მცვიოდა!

მოვიდა სხვა დღე, — განჰრა მის ღარდი,
მას ხელთა ეპყრა სხვა ტურუა ვარდი,
იმ ვარდს ტრფობითა ის დაჰდიმოდა —
და მე კი მაინც ცრემლი მცვიოდა!

1858-სა წელსა, 26 ოქტომბერს,
ს. პეტერბურღი.

ერთხელ ჰჯდა ჩემთან ქალი ლამაზი,
ამას შეტყოდა ნარნარი, ნაზი:
— „ჭაბუკო, რისთვის ხარ მოღრუბლული,
როს დღე აგრეა გაბრწყინებული?
შეხედე მზესა, ეით აბნევს ნათელს,
აღნობს თოვლ-ყინვას და ათბობს სოფელს“.
— „რა შევხედო მზეს? ვიცი, გადმოყრილს,
კაცთ მაიოცხლებელს არც ერთსა მის სხაეს
არ ძალუძს ჩემის გულის გათბობა,
არც ჩემის დარდის ცრემლად დადნობა“.

1858-სა წელსა, 26-სა ოკტომბერსა,
ს. პეტერბურღი.

მარტო მიეცურავ ცხოვრების ხევაში,
თითქო უსურვლოდ და უფიქრლოდ,
და ზღვის დელევაში, გრიგალი ქროლაშა
არარა აქვს რა ჩემს გულს იმკადა.

ზვირთი ზვირთზედა ჩემკენა სრბიან,
ჯერ ჩემს შცირეს ნავს ზედ ასქდეპაან
და, ვუჭვრეტ რა მე ჩემ ნავის რხევას,
კუცდი ანუ მის, ანუ ზღვის ძლევას.

რარიგ მაქანებს ზღვა გამოუცდელს
და მათამაშებს თვის მსხვერპლს წარუვლელს;
ვიცი, როს კი სურს, გადაშვრავს მძლავრს ხელს
და ჩამლუპავს მე თვის ცივსა ხილრმეს

და ურგებს ჩემს კვალს იგი სიჩქარით
სქლადა დაჰფარავს ზვირთთა კამარიით...
თუ ეგრე წარვხდე, ნუ ატირდები,
მე იმ ცრემლებად არ ველირები..

1858 წელსა, 5 ნოემბერს,
ს. პეტერბურღი.

აჲ

* * *

დაე, თუნდ მოეკვდე, არ მეშინიან,
მარამ კა ისე, რომ ჩემი კვალი
ნახონ მათ, ვინცა ჩემს უკან ვლიან,
თქვან: აღასრულა მან თვისი ვალი;

რომ ჩემს საფლავზედ დაყუდებულმან
ქართველმა, ჩემგან შეყვარებულმან,
გულწრფელობითა და სიმართლითა
მე ჩამომძახოს თუნდ ჩემის ხმითა:

— იყავ მშვიდობაი! ბენს მყუდრო ძალში,
შენ გიცოცხლია, როგორც უნდოდა!
თქვას: შენი ქნარი შორს ჩვენგან — ჩრდილში —
ამაოდ ჩვენთვის არ ხმაურობდა.

1858-სა წელსა, 19-ს ნოემბერს,
ს. პეტერბურდი.

ძარტლას ღელას

„აწმყო, შობილი წარსულიანგან,
არის წმინდელი მომავლისა“.

ღ ე ბ ნ ი ც ი

ქართლის დიდაო! ძუძუ ქართველისა
უწინ ჰამულა ეზადიდა წვილს;
ღელია ნასთან ქვითინი მთისა
მას უმზადებდა მომავალ გმირსა...
გაპქრა იხ ღროცა!.. დიდმა ნაღვედმა,
კირთების ქვეშე დაჩაგრულ ბედმა
სრულად მოგვიკლა სიცოცხლის ძალა,
ოეით: შენი შეილიც ჩრდილად შექცეალა.
ზითხარ, სადღაა მამაპაპური
მხნეობა, ხმალი, მკლავი ქველური,
სახელისათვის ამაყი თრთოლა,
ბანშლის მტერიან ძედგარი ბრძოლა;
ნას ნულარ ვსტირათ, რაც დამარხულა,
რაც უწყალის დროთ ხელით დანთქმულა;
მოვიკლათ: წარსულ დროებზედ დარღა...
ჩვენ უნდა ვსდით ეხლა სხვა კარკელას,
ჩვენ უნდა ჩვენი კმეათ მყოობალი,
ჩვენ უნდა ნიკეტ მომავალე საღბს...

აქ არის, დედავ, შენი მაღალი
დანიშნულება და საღმრთო ვალი!
აღზარდე შვილა, მიეც ძალა სულს,
საზრდოდ სმარობდე ქრისტესა მცნებას.
შთაავსებდე კაცთა სიყვარულს,
ძმობას, ერთობას, თავისუფლებას, —
რომ სიკეთისთვის გუღი უთრთოდეს
და მოშაყლისთვის ბედთანა ბრძოდეს...
მცნდე, მიიღებს წერვს, შენგან დარგულს,
და მოგვცემს ნაყოფს, ვით კაცი კაცურს.
დედავ! ისმინე ქართველის ვედრება:
ისე აღზარდე შენ შვილის სული,
რომ წინ გაუძღვეს ჭეშმარიტება,
უკან ჰრჩეს კვალი განათლებული.

1858-სა წელსა, 15-სა დეკემბერს,
ს. პეტერბურდი.

ბეჭდი ვიზანჯე, ვიცო, რომ მელის
ბეჭდიც სხვა ტანჯვა მომავალშია,
გაბრაძ ეს არ არს ძიხეხა ცრემლის,
რომელშიც მარად თროის ჩემ თვალშია.

ჩველას გავეუღებ: ხასტიც ტახტისადაც,
ჩემ საყვარელსა იმედო დანთქმასაც,
თუთი ზიფარულის ფიცისა ღალატს
და თვით ჩემ ბედსაც, ამ უგრძნო ჯალათს.

გველას გავეუღებ, როგორც კლდე ქვისა,
ბედთანა ბრძოლა ვით მეშინება?!
ხოლო ჩემ თავის არაფრობისა
არ ძალმიძს, ძმანო, ვერრით გაძლება!

1858-სა წელსა, 26-სა დეკემბერს,
ს. პეტერბურდი.

რისტვის მიყვარხარ?

რისტვის მიყვარხარ? მისტვის, რომ ცრემლსა
ჰჰადავს ჩემს თვალში ეს სიყვარული;
მისტვის, რომ მტანჯველს ჩემ ავსა ბედსა
უფრო სასტიკად ებრძვას ეს გული.

რისტვის მიყვარხარ? მისტვის, რომ შენს თვალს
ჩემ გულის ალი არ უდნობს ცრემლსა;
მისტვის მიყვარხარ, რომ მაძლევ ტანჯვას
და იმ ტანჯვაში სრულ სიცოცხლესა.

1858-სა წელსა, 31-სა დეკემბერს,
ს. პეტერბურღი.

მაშინ დაესტკეპა სრულის სამოთხით,
როს, ვით შე გეტრფი, შენცა მეტრფოდე,
და ქალწულების კროთმით, მორცხვობით
შე შენს სიყვარულს მეუბნებოდე,

შე დაგვურებდე ტრფალებითა,
შენ ჩემს გულზედა თავი გესვენოს;
მწყუროდეს, მაგრამ კრძალულებითა
შე შენთვის კოცნაც ვერ გაძებნდოს.

ვიშ, ძაგ შენს ნარნარს გულისცემათა,
ვით ღოკის ბერას, ღმობათ ვასმენდე,
და ცოდვილთ ფიქრთა ზედ-მოსიევასა
შენის სიწმინდით ეავრიებდე...

1858 წელს, 15 დეკემბრის შემდეგ,
პეტერბურგი]

ჩემი თარიღალი

(მიბაძე ა.უ. ჯუჯუაძისადმი)

პე, ძმანო! ნეტავი ჩვენა,
 თარიღალი!
დღეს მოგვეცა შეება-ლხინა,
 თარიღალი!
მამულისა სიყვარულმა
ძმობა გულში ჩაგვიყენა.

რაგინდ რომ ცარი ღრინავდეს,
წვენი სისხლისთვის გრგვინავდეს,
ვერ შეგვაშინებს ჩვენ ცარი,
თუ გულში ძმობა ბრწყინავდეს.

მინდა ვსთქვა, კალაში მაძე,
ცენზორო, დასტური დამე,
მონება კაცთ არ შეშვენისთ,
ქრისტიანობის მოწამე!

ღარმა რა ერთხელ ინება
მორწმუნ კაცის დამონება,
თვის სხეული კერპად დასვა,
სული ეშმაკთ მიანიება.

ჰე, ძმანო! ჩვენ მათ განუშორდეთ,
ჩვენ ჩვენს მამულს ეპატრონეთ,
ქართუელს ვაჩვენოს ქართველობა,
სიერე თუნდა დავიხოცნეთ.

თუ ერთობა ჩვენ გვექნება,
ჩვენი წინ ვით დავგვიდგება;
ჩვენგანი ქართველის დამთრგუნველს
ან მოკლავს, ან შეაკვდება.

თუ ჩვენში ძმობა იქმნება,
საქმე არსად წავგვიხდება,
აქერ თვით დიდი ეზოში
თავის ზღაპრით შემოწმება.

ჰე, ძმანო, ვიყვნეთ ერთ ბედით,
წინა წავიდეთ გაბედვით,
ჩვენ ცარი ვერას დაგვაკლებს
თვისის ბრმა წინასწარხედვით.

დავხვსნათ წინის ძებნასა,
გმაგ ფუჭსა დიდებასა!
წინოვნიკი სულ ძილს ჰფიქრობს
და ჩვენ კი — გამარჯვებასა.

გემსხვერპლთ ქრისტიისა მცნებას,
ვაშორეთ ქართველი მონებას,
ქართველის უბრალო მადლობა
გვერჩინოს ყოველ დიდებას!

ჰე, ძმანო! თქვენც მეთანხმებით
ამგვარის ჰაზრის ხსენებით:
სიბრიყვის კარი გაუჭეზოთ
მონარხოთ გამოჯაერებით.

ამა სოფლისა ცხოვრება
განყოფით არ იპოვება.
ვინცა ძმობით არ ყოფილან,
მათ მოკვდნობათ მონება.

მაშ, მოღათ, ისევ ძმობითა
ჯერ გაეტარათ შრომითა,
მამულს სიცოცხლე შევსწიროთ
შვილურის ერთგულობითა.

თუ დაეკისრათ გაზაფხულსა,
ჩვენგან ნათესს აღმოსულსა,
ნეტა ჯილდო რაღად გვინდა,
თუ ვსჭერებთ მამულს ვაფურჩენილსა?!

ჰე, ძმანო! ეგ ჩვენ რომ ენახოთ,
თუნდ სამოთხე მით დაეკარგოთ,
მხიარულების სიმღერა
თვით ჯოჯოხეთს შემოვსძახოთ.

ქართველის ქვეყნისა ვართ შეილნი,
ქართველის ძუძუთი გაზრდილნი.
მაშ, მოღით, ქართვეკლნო, ძმობით,
პატიარალი,
ვიშრომით ჩვენთვის ერთობით,
თარიარალი!

1859 წელსა, ზ. პეტერბურგი.

მითხარით, რისთვის ჩემ თავთანა მსურს
უფრო და უფრო დავრჩე ხშირ-ხშირად?
რისთვის ვღალატობ კრებას მხიარულის,
მის შორის ვღალღობ ძვირად და ძვირად?

მითხარით, რისთვის მე ვეძიებ გულით
განმარტოებულს უხმო მალნარსა?
და გრძნობით ტკბილად მინაზებულათ
ვეტრუფი და ვეტრუფი სულ ერთს ვარსკვლავსა?

რისთვის მივრბივარ, სადაც მცინარი
მხიარულად ჰსჩქეფს წყარო მდინარი?
სადაც ველია ნაზი და მტკბარი,
სად სიყვარული იხე ცხად არი?

მისთვის, რომ იქ ჰფრენს ხშირად ბუღბული,
სიყვარულითა აღტაცებული,
იქ შეყვარებულს ჩემ წამხდარსა გულს
ვასწავლი მისგან წმინდა სიყვარულს.

1858 წელსა, ს. პეტერბურღი.

სმს გულშია

ჩუმ მადნარშია წამოწალილი
ვცავ, ზედ მედგა ზის ეხვი მრდილ,
და საიდლამაც ნ. ზი ბუღბუღი
სტკენდა სიყვარულს გაგიჟებული.

დიდხანს და დიდხანს ვუგდებდი მე ყურს
იმ ხმას საკვირველს, ამ ხმასა გრძნეულს;
ვეგრძნობდი ჩემ სულის მშვედ აღმაფრენას
და გულის ჩემის სულ სხვარიც ცემას.

დიდხანს ეატარე, დავალე თვალი,
ვერსად ვერ ვბოვე ის მომღერალი;
თურმე ჩემს გულში ნაზი ბუღბუღა
სტკენდა სიყვარულს გაგიჟებული.

1859-სა წელსა, 11-სა იანვარს,
ს. პეტერბურღი,

* *

(მეზაპყა პეიწეი)

მეცა მქონია კარგი მაქული..
თურმე სუფეველა იქ სიყვარული,
თურმე იქ ჰფრენდა ბედი მღიშმარი, —
ეზლა კია ეს მარტო სიზმარი!

თურმე იქაცა ბრწყინავდნენ ღღენი,
იქაც სცხოვრობდნენ ერთგულნი ძენი,
ღია ჰქონიათ მაშინ ცის კარი, —
ეზლა კია ეს მარტო სიზმარი!

1859-სა წელსა, 19-სა იანვარს,
ს. პეტერბურღი.

გავსწორდეთ, გოდო!

აჰ, ჩემო ბედო! ჩემ სიცოცხლეში
სულ შენს ნებაზედ მოთამაშნა;
ზოგიკლავს ბევრი კარგი რუგეში.
ტკბილ ოცნებებზედ განავარდნია.
სახსლისა ცრემლით დაძწვი თვალები,
გულზედ პატყვია ბენი არტყალები.
გეყო!.. ძოვიდა დრო ანგარიშას,
ზოდი, ვავსწორდეთ, ნუ მკძალები!
წარვიდნენ ღღენი შენის უფლებას,
დროა დაესცვალო: ჩვენ ადგილები...
შენს დუღუკზედა აქამდი!; კბთოდი,
ბევრჯერ და ბევრჯერ შენ მაძრუწუნე.
ცხლა დუღუკი მე მაქვს, აჰ შოდი,
მე დაუეკრავ და შენ ვი იხტუნე!

1959-სა. გელსა. 19 ანგატი.
ს. პეტერბურდი.

ვას, მას, გაბიე კაბლე კუა მსხვერპლად
სკეს თავს, ხილაოქლეს კრძნობას, სურვილსა,
ა' ადარ ზედავის ასა ბნულ ქსეცხად,
ცხლა ის არის, მსხვერპი ცახა.

გამოქრა ზედას წემსა კარსკულავი,
კულა, დამთიბლდა ა ბოლა თავი,
წარებოა დედა და წიქომაღ დღეს
მარტოლა ცრედლსა მე დამთიენაეს

1855-სა წელსა, 19-სა თებერვალს,
ს. პეტერბურდი.

ს ი ზ ა რ უ ლ ი

(შიბაძეა)

სიზარული ჰგავს გზის პირას გაზდილს,
გულში მოწყვეტილს სუნნელსა ყვაილს,
რომელიც ხელში დიდხანს არ გრჩება,
მცირეს ხანს გატკობს და მერე ჰჴკნება.

1859-სა წელსა, 3-სა მარტსა,
ს. პეტერბურლი.

ციურნი ხმები,
 ეკ საკვირვლები,
 როს მომცხმინ,
 მსწრაულ სიძლიერებენ,
 საიღამ სრბიან
 და ხად სცხივრობენ,
 და ნელს სიხარულს
 მიგაღლობენ.
 ციურნი ხმებო,
 ოჰ, საკვირვლებო!

მეც ქვეყნის ხმითა,
 ხმით ცოდვილითა,
 მათ ვაძლევ ბანსა,
 და მშვიდობასა,
 აღტაცებასა
 ჰგომნობს ჩემი გული,
 და შეეჭვრეტ ცასა
 განცვიფრებული.
 ციურნი ხმებო,
 ოჰ, საკვირვლებო!

1859-სა წელსა, 27-სა მარტსა,
 ს. პეტერბურგო.

აღმარება

„სიკვდილისა ყველი
 ღამიჯნო ღამთა ღენაჲ.
 ეღობა მომალს ღამად
 ხასაჲსოდ გულს რანაჲ“.
 ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი

მდინარე: ჩემის მშობლიურ მთას კრემლით შემდგარო!
 აწ შენს კიდებულ ვდგეჲრ, დაგცქერ მე, მგლობრო!
 დაგცქერ ჭმუნვითა და შენს წყალს ვეძებ ღემს წარსულს,
 ღრითა ბრუნვისგან მენ ზიარს. შორის დამარხულს,
 დანთქმულს.

რაც კი არს ჩემ წინ, მოსაგონებს მას, რაც დავკარგე
 და რის წუხილიც უნუგეშოდ გულში ღრმად ჩავრგე!..
 აგერ ის მუხა, რომლის ჩრდალქვეშ ვასხედო ერთად
 მე და ის, ვინცა აღმიჩნდა მე ცხოვრების ღმერთად.
 მუნით დაგცქერდით: შენ გრგვინავდ ალელუებულ,
 ეთი შენ ჰღელავდი, ისეც ჩვენს ჰღელავდა გული;
 ორნივ გაგცქერდით: დაუდგრობელ ზეპრითა ღენასა;
 მაგრამ მასში ჩვენ არ ვეკუდით შედარებასა.
 რად გვინდოდა ჩვენ მომავალი, რა ის აწმყო ტიბილი
 ისე შევინოდა, ვით უმანკო დილის ღიმილი?

მაგრამ წარუგდეთო ჴუთის შეება ჩვენი გულისა,
გაქცია სიბრწყინო აღტაცებულ სიყვარულისა!..
წასკრთო ყველა და წარვიდა ბედიც მღიპარი,
წარვიდა, ვითა პამინდელი ჴვირთი მღინარი...
ქენც გამოცვლილხარ, აღაზანო, მუსაც გამხმარა,
მეც უდრო-უდროდ გამერია თმებში ჴაღარა...
ხალ არა ის ღმერთო. ავი გრძნობა, ის სიყვარული?
ყველა წარსულია, რად არ მიღის ხსოვნა ბედგრული?

[1859 წელი, 13 აპრილამდე]

ნანა

ნანა, შვილო, ნანინა!
სეტყა რამ შეგაშინა?
რაოდ შეჭკროი. ძჭირალნი
რისთვის მოძაჰყარ თვალნი?
ჯერედ ხომ შენი ბედი,
გრძნობა წინაძოვბედა
არ უხატავს მაგ შენს თვალს
ქართველთადმი ღვთიურს ეალს!
მაშ, რაღამ შეგაშინა?
ნანა, შვილო, ნანინა!

ჯერ, მინამ ხარ ყმაწვილი,
მინამ დრო მოგესწრება,
ისწრაფე, შვილო, ძილი,
ისწრაფე განსვენება!
მოეა დრო, გაიზრდები,
მკლავი გაგიმაგრდება,
შვილო, ყრმობის სიზმრები
ბრძოლაზედ გაგეცვლება.
არ შემიღრკე მაშინა,
ნანა, შვილო, ნანინა!

გაიგებ მამულისას,
ბედქვეშ დასჯურედ თას,
კენების ხმასა ძწუბოვს,
შეცლას ძაბილს მსოფლს მს;
დალოცვილსა ჩემგანა
გული ათიუღლება,
ციფლო, ღ. დისა ნანა
ზმლის ეღერად მეცმელება.

არ შემიდრკე მაშინა,
ნანა, შეიღო, ნანანა!

ჰნახავ ჩვენ ბედსაობას,
ჩვენს ერთობას დაკარგულს,
ჩვენსა წამხდარ! კიბრობას
და მამულს დაობლებულს...
აინთე ცეცხლით გული,
მტერსა ღაეცი მესაღ
ან, ვით შეილი ერთგული,
დააკვდი მამულს მსხვერპლად!

არ შემიდრკე მაშინა,
ნანა, შეიღო, ნანანა!

დედათა გული წმეილი
მამულისთვის მაგრდება,
რად მინდა იგი შეილი,
თუ მისთვის არ მოჰყვდება!
ვისაც ძე არ შეუკოავს,
როს მამულს სჭირებია,
შვილო, იმ ვაგლას დედას
შვილი არ ჰყვარებია!

მე ისე არ წაუხდები,
ნანა, შეილო, ნანები!

ჩემის მამულისათვის
შე ჩემს ძუძუს კაწოვებ,
მისის სიკეთისათვის
გავწირავ და გაბრძოლებ...
მას ღუდის ძუძუ ტყბილი
მხამადაც შერგება,
მამულისთვის ხაკვდილი
ეისაც დაზარება!

შენ ისე არ წახდები,
ნანა, შვილო, ნანებო!

აგოდეს ეს სიკვდილი
მეტე ღიდა რამ არა!
უკვლავ არის შვილი,
მამულისთვის მომკვდარი!
მამულს ძაცვა ზეცამა
და აუ ზედ დააკვდები,
ნუგეშ იცეს ღუდამა,
რომ კაცი კაცად ჰკვდები.

ნუგეშს კაცემ მაშინა,
ნანა, შვილო, ნანინა!

სიკვდილის წამში მამულს,
შვილო, შენ გაუღიმებ,
რომ სისხლს, მისგან მოცემულს,
მასვე გმირებ უზრუნებ.
აღსრულები ღიმილით,
რომ მამულს არ უმტყუნე
და შენ შენის სიკვდილის,
მის სიკვდილი დასთრგუნე.

გაიხარებ მაშინა,
ნანა, შვილო, ნანინა!

თუ ეგრე შენ მოჰკვდები,
 ნუ გინდა ნურა ძეგლი,
 ისეც უკვდავ იქმნაბი,
 ვით დედის შენის ცრემლი!
 ჩემი ნანა ეს არი,
 შეიღო, მას უერთგულე;
 რად, მე სიტყვისი გათხარი,
 შენ საქმით აღმოსრულე!
 ნანა, მამულის მსხვერპლო,
 პაწაწინა ქართველო!

! '859-სა წელსა, 6-სა აპრილს,
 ს. პეტერბურგი; 13 აპრილს,
 1859-სა წელსა, ს. პეტერბურლი.

მღვანია

მკრთალი ნათელი სავსე მთვარისა
მშობელს ქვეყანას ზედ მოჰფენოდა
ღა თეთრი ზოლი შორის მთებისა
ღაჟვარდ სიერცეში დაინთქმებოდა.

არსაიღამ ხმა, არსით ძახილი!..
მშობელი შობილს არრას მეტყვოდა,
ზოგჯერ კი ტანჯვით ამოძახილი
ქართულის ძილშია კენესა ისმოდა!

ვიღექ მარტოკა... და მთების ჩრდილი
კვლავ ჩემ ქვეყნის ძილს ეალურსება.
ოხ, დმერთო ჩემო! სულ ძილი, ძილი,
როსღა გვეღირსოს ჩვენ გაღვიძება?!

1859-სა წელსა, 4-სა ივნისს,
ს. პეტერბურდი.

მტკვრის პირას

ლ. მაღალაშვილს

კვლავ ჩემ წინ მტკვარი მორბის ქუხილით,
აწ ქუხილში ვცნობ მშობლიურს გრგვინვას,
კვლავ ჩემი გული იმავე წუხილით
შეჰკვნესს მღვრიე ზვირთით მღვრითა ღენას.

კვლავ კანიღვიძეს სვეულთა ფაქრთა
და აღმეშალა დიდის ხნის წყლული...
შევკვნეს. შევსტირი მე ამა ზვირთთა,
თითქო მათ შთანთქეს ჩვენი წარსულა.

წაგშლიან კვალნი, დროი ნეტარა!
მტვრად აღუგვიხარ საუკუნესა...
მისწინე აჯა, მისმინე, მტკვარი,
იმ დროთ გარდაეც ეს ჩემი კვნესა!

ტფილისი, ოქტომბრის 3-სა,
[1859 წ.]

ოჰ, სად არიან, სიჭაბუკე, სიტკბონი შენნი?
სად არს აღმტაცის სიყვარულის ტანჯვა, საოთხე?
ვანძრცენილვარ გრძნობით, უდროოდა მეკვეთნენ ფრთენი,
გაზაფხულია, მე კი კლგევარ, ვით უფოთლოდ ხე.

აღმესპნენ იგი საოცარნი ყრმობის სიზმარნი,
გულმა დაჰკარგა იმ სიზმრების სარწმუნოება...
თკალწინ მიყრია უკეთესნი ყვავილნი მჭკნარნი,
მომიკვლა ეჭვიქვეშ მაცხოვარი თვით სასოება.

გეჟამ მოჰკვეთა ფრთა ჩემ ჭაბუკ ღღის ლალსა გრძნობასა,
ცეიად დაარქვა «ფუჭი აღი» ღვთიურ ტრფობასა,
მან ღამინგრია წმინდა გრძნობის წმინდა ტაძარა...
ვაი მას, ვინცა ჭაბუკობას ჭაბუკ არ არი!...

30 ნოემბერს, 1859-სა წელს.

დაპარპული ედემი

ვის უნახავს ეს ედემი შლილი,
სადაც ისე ტკბილ არ არის ძილი,
როგორც ტკბილია გამაღვიძება;
სადაც ბუნების თავისუფლება
მონებას, როგორც უხმო ყველრება,
ცოცხალ ფშვენითა უყენებს თვალსა;
სად დაუკარგავს მშვენიერ ხალხსა
იმ თვით ედემში თვისი ედემი?
ვის უნახავს ის, სამშობლო ჩემი?..

26 დეკემბერი, 1959 წელსა.

ამის სიკვდილზედ

ვაიმე, ძმაო, ზნელ სიკვდილმა მოგსპო, ვაიმეს..
მე დავრჩი მარტო, უბედური, შენად ძახვრადი..
არ გაშითენდა შენ შეძლევა ვაჟბის ღაბუ,
მთელი ქვეყანა შემოქმნა მე ჩარეულ, ტიაღის..

შენთან დაგმარხე, ჩემო თეძო, ყოველსაყვრის..
ქვეყნად ნუგეშად დამშთა მხოლოდ მე ცრემლი მწარე,
სალოცავადა, ძმაო, წკია თბილი მტვერი
და უცხო ქვეყნად მდგომი შენი წმინდა სამარე..

[1860 წ., აპრილი — მაისი]

მშინარე ძალი

მე შინ დავყურებ
მშვიდ მშინარესა
და დავტრიალებ
შენს ბროლის მკერდსა;
მესმის მის რხევა
შუქშესხმულისა
და ნელი ღელვა
წრფელის გულისა.
აგწითლებიან
ნაზი ლოყები,
ღიმილით თრთიან
ტუჩთა ლაღები;
წრფელი გაქვს ძილი,
ვით ხილვა ცისა,
ზედ გადგა ჩრდილი
ახელოვთ ფრთისა.
შენ თვითან წრფელსა
წრფელიც გაქვს ფშვენა,
ნეტა მის ბედსა,
ვისიც ხარ შენა!..

19 ივნისი, 1860.

ვერსარება

ქვეყანაზედ და ზეტაზედა იყო ღუმალი,
მოლხენით იყვნენ უდარდელნი მთიებნი ციხა...
და მე კი მკლავდა მწუხარების წყლულთა ტკივილი,
შიგ გულში მედვა სასიკვდილო გესლი პეფისა.

სული მიგუბდა, გული მტებდა ტკივილით, ტანჯვით,
თითქოს ჩემ გვამსა ზედ ვადგისხა ნავთი მღუღარე,
ძარღენი სკდებოდნენ საშინელოს წყითა და დაგვიო,
ტვინი მეწოდა, გესლი მწკეტდა თოვალთაგან მწარე.

ესე უწყალოდ გაწირული და დაშთომილი
ვევდე მარტოკა უცხო ცის ქვეშ დიდ კუდისა პირსა,
ქვეყანაზედ და ზეტაზედ კი იყო ღუმილი,
მოლხენით იყვნენ უდარდელნი მთიებნი ციხა!

1860, 11 ივლისსა [პავლოვსკი].

მუშა

„В труде проходит жизнь его
И не приносит ничто“.

I

გოღვიან დღესა ტფილისშია შუა ბაზრისკენ
მე ჩამივლია... ჩემო მუშავ, მინახეიხარ შენ
კედელთან მწოლი; მხურვალე მზე ზედ დაგყურებდა,
ჩუმი ღიღინი შენი ხშირად გულს მიწყლულებდა.
ნაღვლიან ხმაში სულ ისმოდა შენი ცხოვრება,
ღდიურ ლუკმისთვის ტანჯვა, შრომა და მწუხარება.
ვინა ხარ შენა, ჩემო ძმაო? სიღამ მოსულხარ?
ბატონის მათრახს ვერ გაუძელ, გამოქცეულხარ,
მოშორებულხარ ჯალაბობას, შენსა სახლ-კარსა,
მინდორს მამეულს და შეჩვეულს მისასა, წყალსა?
თუ უნებლიედ გადმოგტყორცნა მუხთაღმა ბედმა,
ან მოგიტაცა სხვა კაცზედა მაცდურ ამედმა?
აქ ხად მოსულხარ?.. რაც დაჰკარგე და რაც დასტოვე,
მის მაგიერი ტფილისშია აბა რა ჰპოვე?..

აჲ, ტვირთქვეშე მოკაცულხარ, საბრალოვ, შენა!
 ცოელი წურწურით პატრონის შუბლით გელვრება,
 მკვებებულის სულის ისმის დაღლილი ქშენა,
 მიხვად, საწყალო, ტომარის ქვეშ მუხლთ გეცეცება!
 უან შეგებრადებს?... აგერ მოჰქრის დიდკაცის დროშკა,
 მკნის პირდაპირა იგი მორბის დაუდევნელად,
 აგერ წამოვწვდა, დაგეჯახა, — და, როგორც კოკა,
 შენ, კერძო ღვთისა, არ დაგანდო ღასამსხვრევლად...
 შენ გარდაქეცი ტომართურთ და გამვლიელ იღბმა
 მაგ შენ ყოფაზედ იწყო უგრძნოდ მადლა ხარხარა...
 რასც მამინ ჰგრძნობდი, ყოველი სიტყა აწუხარმა თიღმა:
 შენს ღუმილშია იყო ღვთისა რახსკისა ზარი!
 იმავე ღუმილით მიხველ, წვეა დაუწყე ტვირთსა,
 ძარღვნი გაღურჯდნენ შენს სახეზედ, თითოეუ იკლებარ,
 სწევ, ვერ ეწევი, — გეკარგება შენ საზრდო ღღისა...
 ხალხი გიყურებს — და არავინ არა გშეკლიან..

III

აჲ, მიხვედი, მიუტანე ტვირთი პატრონსა,
 რუსულ ფარაჯის კალით შუბლზე იწმენდავ იფლავა.
 განივრად იძვრის დიდი მკერდი სიგრილეშია, —
 იცდი, საწყალო! — შენი ლუკმა იმის ხელშია..
 ხშირად ამ ლუკმის მთლად მოცემაც იმას შენთვის ჰმურს,
 ხშირად ფასს გიკლებს შიშველს, მშვიერს, მწყურვალს,
 ებედურს..

„ნუ მიტებ ლუკმას, — ეუბნები, — ღმერთსაც შეხედე!
 მე ეგე ლუკმა პირუტყვისავით ზიდვით ვიყიდე“.
 შენ უღონო ხარ... და უღონოს კაცი იბრევებს,
 მდიდარს მეტს მისცემს, შენ კი გროშზედ შეგვევაჭრება,
 ვისაც არ უჭირს, მას გააძღობს, და შენ კი გიკლებს,
 შენ, რომელსაცა ერთის გროშით დღე გემატება.

ვერედ დასჯილი უსამართლოდ ბევრჯერ წამოხვალ
და, თუ დაღამდა, თავი დაიდებ ერთგულ კურტანსა
და სადმე ქვებზედ მიეგდები იმ ფიქრით, რომ ხვალ
ისევ ამრიგად განაგრძელებ უღმრთო შრომასა.

IV

შენს სიცოცხლესა დაღამებ ესრეთს შრომაში,
კაცი კაცურად ვერ იცხოვრებ ვერც ერთსა დღესა...
მერე, ვინ იცის, რომელ ქოზში, რომელ სარდაფში
დაუწყებ ბრძოლას სასიკვდილოდ მოსულსა სენსა,
მარტო ეგდები და ლეიბად გექმნება ნამჯა
და სახურავად, თუ კი მოგყვა, რუსის ფარაჯა!
მარტო იცოცხლებ და მარტოცა, ძმაო, მოჰკედები!
ჯალაბი შენი ვერ დაგასხამს მღუღარე ცრემლსა,
ვერ დაგტირებენ საბრალონი შენი შვილები,
აზაოდ მათკენ სიკვდილის ჟამს გაიწვდი ხელსა.
მოჰკედები და მსწრაფლ ჩაგჭედავენ საკაცეშია,
უცრემლოდ, ძმაო, ჩაგიშვებენ სამარეშია!
ვერედ უბრალოდ გაფუჭდები, — და ჩვენ ხსოვნასა
არაფერი არ მოაგონებს შენს „აქ“ ყოფნასა.

იელისა, 12-სა დღესა, 1860,
პავლოვსკი.

თ. ალექსანდრე ჭავჭავაძე

Его стихов пленительная сладость
Пройдет векон завистливую даль.

ბუჭინი

ნისი ლექსი შუებით, ლხენით
ხან მეჯლისში შეჰფრინდება,
გულს ნაეკერის, ჰლადობს, ჰხარობს,
ვაძლერებს და ამღერდება;

ხან ღონდება ნაზ ქალსავით
უიშედო სიყვარულით,
ხან იფეთქებს ჭაბუკსავით
და განდუნის სევდას გულით;

ხან ბუნქებში მიმალული
ჰზის მარტო, ვით იადონი,
შეჰყეფს ვარდსა გულსაკედავად
ჭრფობის ისრით განაწონი;

ხან პრბის ევლად, მარტო ჰგაღიას
ულბნაში, ვითა მწირი,
ქუჩუნეს შავ ბელს ქვეყნისასა,
ქვეყნისათვის ანატირი;

ხან დაჰყურებს ნაღვლიანად,
ლაფიქრებით გოგნის ტბასა
და ემდურის მწვეთის მოთქმით
დაუნდობელ დროთ ბრუნვასა.

16 იელის, 1860 წ.,
ბაგდადში.

თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილზედ

როს წარვიკითხე მისი ლექსები
ვერარა ესტჳეი რა განცვიფრებულმა!..
ვიუ ქარიშჳალით ატეხილ ბუქმა
ცას განუბნივოს შავი ღრუბლები,
ისე იღარა ჩემ მუუხარ შუბლმა!
ხალხო ობოლო, შენ მებრალევი,
რომ დაგაობლა მის ციურ შუქმა
და განგაშორა თვისი სხივები!..
როს წარვიკითხე მისი ლექსები,
აღძოვიკენსე დაობლებულმა!..

19 ივლისს, 1860 წ.,
პავლოვსკი.

ს... ჩ...სას

სატრფოე! ხშირად ლაღი ფაქრი
გამიტაცებს სუბუქ ფრთითა,
ვითომც მე შენ მოგზვევივარ
სავსეს ეშხის სიაშითა.

„დასტკბი, გიჟო! – მეუბნები, –
აჰა ჩემი წრფელი გული!
ბაგე ბაგეს ჩავაკონოთ
და ჩაეართათ სულთან სული!“

თუმც ეს, ტურფავ, სიზმარია,
მითაც სტკბება გული კრული...
თუ არ სიზმრით, მაშ რითა დასტკბეს
უიმედო სიყვარული!..

21 ივლისსა, 1860,
პავლოვსკი.

ჩ . . . ს ა ს

უცხო თემის ყარიბ მთქმელსა
რად აღმიგზენ სიყვარული?
ლაძის, ტურფავ, შენს ტრფობაში
მე შთავწურო სრულად გულა!

ერთხელ მიიხრა: „ცხოველ ქვეყნის –
ივერიის შობილი ხარ;
ძალაღ მთების ქარიშხალით,
ელკით, ჭექით გაზრდილი ხარ.

„ჩუ ჩრდილუთის ველზედ ვევაჳი,
ზამთრის სუსხით დაჩაგრული;
შენს მხურვალს გულს ვითა გასცემს
პასუხს ჩემი ცივი გული?!“

ტურფამ ეგრე განირიდა
ჩემი წმინდა სიყვარული!
სჩანს ოდითვე დანიშნულა
სამართლოდ ჩემი გული!

22 ივლისსა, 1860,
ბავლოვსკო.

პოეტი

მისთვის არ ვმღერ, რომ ვამღერო,
ვით ფრინველმა გარეგანმა;
არამართო ტკბილ ხმასაჲს
გამომგზავნა ქვეყნად ცაჲსა.

მე ცა მნიშნავს და ერი მზრდის,
მიწიერი ზეცეურსა;
ღმერთთან მისთვის კლაპარაკობ,
რომ წარვუძღვე წინა ერსა.

ღაღის ღმერთის საკურთხეველის
მისთვის ღვივის ცეცხლი გულში,
რომ ერისა მოძმედ ვიყო
გზონებასა და სიხარულში;

ერის წყლული მანძეც წყლულად,
მეწოდეს მის ტანჯვით სული,
მის ბედით და უბედობით
დამედავოს მტკიცე გული...

მამინ ციღამ ნაპერწკალი
თუ აღმიფეთქს გულში ცეცხლსა,
მამინ ვიმღერ, მხოლოდ მამინ
მოვსწმენდ ერსაც ტანჯვის ტრემლსა!

23 იელისსა, 1860,
ბავლოვსკი.

მესმის, მესმის სანატრლო
ხალხთ ბიზილის ხმა მტვრევისა!
! იმართლის ხმა ქვეყნადა ჰმუხს
დასაბრუნებლად მონებისა.

ადმიტაცებს ხოლმე ის ხმა
და ადგილებს იმედს გულში...
დმეტო, ღმერთო, ეს ხმა ტკბილი
გამაგონე ჩემს სამოქალაქო!

29 ივლისი, 1860,
პეტროპოლსკი.

ქართულ სტუდენტების სიმღერა

ღეღამ რომ შვილი გაზარდოს,
ცმაგრე ჩვენისთანაო, –
ძმურად გამოსადეგნი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

ლხინში მოღვინეს მოვუღებნთ,
ჭირში მოჭირნეს ვუძველით;
ფიქრის, საქმის, შრომის დროსა
ბრძენსაც არ დავუკარდებით.

დიდს არ გავეჩეღვინებით
და მხარს მივსცემთ პატარასა;
ძაღვს გუღდაგულ დავებდებით
და თაყვანს ვსცემთ სამართალსა.

წინ წასვლაში არ დავიხვევთ,
არ გავწირავთ უკან რჩომილს;
ჩვენც ვიცით, რომ შეკლა უნდა
უღონოსა და დავრდომილს.

შანკაროდ მავალთ წინა,
მარტოის გეგვს ჯულში ფაქრად,
როს წინა უკანასოვის
უნდა აგნენ გზად ღაზიდად.

მაჟოლისა შიშნა ჩემს ვართ
და მისთვის ვზრდით ჭაბუკს სულსა,
როს ოღესმე გამოვადგეთ
დაიბლებულს ჩვენს მამულსა.

ბაგრამ ეხლაც საქმით, სიმხნით
სხვას არც ჩვენ დაუუვარდებით;
ეხლაც რომ მანუღი გვიხმოს,
ესლაც კი გამოვადგებიო.

ვგრე გამოხადეგნი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო, —
თუ დედამ შვილი იაზარდას,
ვმავრე ჩვენისთანაო!

1822 წ. 13 აგვისტოს,
ბაქოვსკო.

თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილზე

ცნობილი ხომ მაინც არ ჩაივლის
ეს განწირული სულის კეთება,
და ვხედავ უვალს, შენგან თელილი,
მერანო ჩემო, მაინც დარჩება.
ნ. ბარათაშვილი

აღარა გვევჩხარ!.. უღმრთო იყო შენი სიკვდილი!
ვინ უწყს, რავდენი საუნჯენი დავმარხეთ ჩვენა...
ეგ მტკიცე გული, სიყვარულის სხივებზე გაშლილი,
რაოდენ გრძნობით, ჯერ უთქმელით, ჩვენ ჩაგვესვენა?
ვინ იცის, თანა რაოდენი წარიღე ფიქრნი?
მათ მნიშვნელობა დაგვეკარგა ჩვენ საუკუნოდ...
რაოდენ იმედთ და ნუგეშთა კოკრად ყვავილნი
ჩასტკნენ შენს გულში განუშლელად ეგრე უდროოდ?
არა ღედ-მამა, -- მაგ სიკვდილით დაობლდა ერი!..
ვისლა მივანდოთ ჩვენი გრძნობა, ტანჯვა და ღზენა?
მაგრამ, პოეტო საყვარელო, ხარ ბედნიერი,
რომ შენი ლექსი სიკვდილითაც არა გკლავს შენა!

პავლოვსკი, აგვისტო, 1860 წ.

Да вняд ли ссть родство души.

ლ ერ მონ ტო ვ ე

ჩემო მკვლელო! ვიცი, ვიცი,
არ ხარ ისე მშვენიერი,
რომე შენის ერთის ნახვით
განცაცვიფრდეს უქმი ერა.

მაგრამ შენში რაღაცაა,
ის ათრთოლებს ნატვრით გულსა...
ეხლა კი მწამს, რომ ჰქონია
თვისტომობა სულთან სულსა.

იგვისტო. 1860,
ბაელოვსკო.

მეფანტური

ერთხელ დამღერდა ზრმა მიფანტურე თვის მარტივ ფანტურს,
გულამოსკვნიითა, სეედით, კვნიითა ივლოვდა წარსულს,
მაგრამ მხოლოდ მთა, ნადვლით მზირალი, მას ყურს უგდებდა
და ჩამაფიქვრელ მწუხარე ხშითა ბანს გამოსცემდა:

„მოდიტ, მოდიტ!... აქ მოგროვდით,
გეტყვით გულის გასათბობსა,
თვალნი ჩემნი, აწ გამქრალნი,
ხილულ იყვნენ წარსულ დროსა.

იმ დროს, როცა ქართველის ბედი
ჩვენვე – ქართველთ – გვეპყრა ხელში,
ოდეს მამულისშვილობა
საკვებურად იყო ჩვენში,

შვილნო, თქვენნი წინაპარნი

ეგრე ცივად როდი იყვნენ,

შვილი მამას, მამა შვილსა

მამულს ხოლმე შესწირვიდნენ.

შვილის ყოლა გლეხს თუ თავადს

მარტო მისთვის გვიხაროდა,

რომ მამულსა მეომარი

მით ერთი ემატიებოდა.

დღეა თვის შვილს ტკბილსა ძუძუს
იჲ იმედით აწოვებდა,
რამ სიცოცხლით ან სიკვდილით
ის მაძულს ახახელებდა.

უწინ ქართველს უხაროდა
მაძულისთვის მტერთან ომი,
ან მოჰკლავდა, ან თუ არა —
მოკვდებოდა, როგორც ლომი.

მაძულისთვის აციწევბდა
ის განსაცდელს განსაცდელში,
ტრფობა აქვნდა გულში ბოძად
და საშველად — ზმალი ხელში.

ეგრე, შვილნი, აქ ცხოვრობდა
უწინდელი ქართველის შვილი,
მის ცხოველი ნატერა იყო
ან სახელი, ან სიკვდილი.

მათ მომდევარს, ყოველს თქვენგანს
ჰყვანდა დიდი წინაპარი...
ღაცეა რჯულის, მიწა-წყლისა
მის მოწამედ თქვენდა არი!...

აწ მიხარის, რომე თვალნი
აწმყოსათვის ჩემნი ჩაქრნენ,
თვარა იმა დროთ მნახველნი,
აწმყოს როგორ აიტანდნენ! "...

ეგრეთ დამღერდა ბრმა მეფანტურე თვის მარტვი ფანტურს,
ეგრეთ იგლოვდა ხევდით, კენესითა საფვარელ წარსულს,
მაგრამ მხოლოდ მთა, ნაღვლით მზირალი. მას ყურს უვლებდა
და ჩამაფიქრელ მწუხარე ხმით ბანს გამოსცემდა.

იანინარი

აგერ რაზმიდამ ისკუპა ყარაბადულმა მერანმა,
შორსა გაჰფანტა თრთოლით. სი მისმა რასტიხა ეღერამა...
მიჰქრის, მაფრინავს, მიჰქეპავს, უკან მისდევს მტვრისა ბუქი,
მასზედ ჰზის ივერიელი ჭაბუკი ვინმე ჩაუქი.
აგერ უცერად რაღაცამ ჰაერში გაიკრიალა,
აურზღ მან თოფი თავისი შეაგდო, შეატრიალა,
ბერღ ღამაზად ხან მარცხნივ, ხან მარჯვნივ გადმოწეკბოდა,
ხან ცხენიად ჰა ჰხტებოდა, ხან ზედვე შეჰფრინებოდა.
შვენოდა აგი ჭაბუკი ცხენზედა, ვით ალვა რგული,
მაგრამ მე მის მჭვრეტელს, ნაღვლით ამერია სული, გული...
ვსთქვი, თუ ვისთვის შენ კისკასობ, ვისთვის იხენ სიმარდესა?
შენა რაა, რომ ამშვენებ შენს დაძლუ ზეღს ოსმაღესა?
შენს სიმარდეს, სიჩაუქს ქაროლი შენი არ დაჰყურებს,
მეფე შენი თავის ქებით ჭაბუკს გულს არ გიზალისებს!..

5 ნოემბერი, 1860 წ.,
პეტერბურგი.

გახსოვს, ტურფავ, ჩვენს ღიდ ბაღში
მე და შენ რომ ერთად ვრბოდით?
ჩეტა იმ დროს!.. სიყვარულის
შეჭის არაფერს ჩვენ არ ვგრძნობდით!

შენ მოსწყვეტე ქორფა ვარდი,
გადმომიგდე საყვარელსა
და მითხარი: „ჩემო გიჟო!
ჩემ სახსოვრად გქონდეს ესა!“

ან შენ მაშინ რა იცოდი,
ან შენმ გიჟმა რა იცოდა,
რომ იმ ვარდზე ადრე შენი
სიყვარული დასჭკნებოდა!..

გახსოვს, ტურფავ, იმავე ბაღში
აყრდნობდი ჩემს მხარზე თავსა,
შენ ჩემს სუნთქვას ჰგუშავობდი
და მე შენსა წრფელ სუნთქვასა.

დაგყურებდი, კედარ გაეძელ,
ლოყით კოცნა მე მოგპარე;
შენ შეჰკრთი და ლაშაჲ თითით
ღიმილით დამემუქარე.

ან შენ მაშინ რა იცოდი,
ან შენმ გიჟმა რა იცოდა,
რომ ის კოცნა ბოლოს გესლად
შენის გმიობით შემეცვლოდა.

5 ნოემბერს, 1860 წელსა,
პეტერბურდი.

წუხილი

რაღა წუხილი მჩაგრავს უწყალოდ,
კაცთან არ ვილტვი მას განქარვებად;
მეც თავისთავად ჯალი, უბრალო
სიმღერა მორბის ნუგეშსაცემად.
და იმ ხიმღერას ჩემს წუხილს ვანდობ,
ის ჩემებრ არი სევდით ბურვილი,
მის მწუხარ ხმებში ჩემს გულის ხმას ვცნობ
და მეტი მიყვარს ჩემი წუხილი.

[1860 წ., 20 ნოემბრამდე].

*

ღაბნელდა სული, გარშამოც ბნელა,
სიცივე მკვიდრობს ეხლა ჩემ გულში;
აღარ მაქვს საზრდო სულისათვის მე
არც სიძულვილში, არც სიყვარულში.

დიღხანს ვებრძოდი სიმდაბლეს, მტრობას
და გავიმაგრე ჭაბუკი მკლავი,
ბუერჯერ მამარცხეს, მაგრამ არვის წინ
არ მომიხრია ამაყი თავი.

ვისაც ვებრძოდი, ბრძოლად არ ჰღირდნენ,
გვიან შეეიტყვე ეს ცდომილება;
ეხლა მათ საზიზღ, მდაბალ მტრობაზედ
არც მეცინება, არც მეტირება.

ღაბნელდა სული, გარშამოც ბნელა,
სიცივე მკვიდრობს ეხლა ჩემ გულში;
აღარ მაქვს საზრდო სულისათვის მე
არც სიძულვილში, არც სიყვარულში!

25 დეკემბერი, 1860 წ.,
პეტერბურგი.

უსულდგემლო ცხოვრება
ცის ნიჭად ნუ გგონია, –
იგი მიწის ყოფილა,
რასაც ბოლო ჰქონია!

ცხოვრებას აცისკრავენებს
სული, საქმით ძეტყველი,
და ის უბოლო არის,
ვით სულის შთამბერველი.

ნეტა ვინც კარგის საქმით
აღნიშნავს თავის დროსა!
ის აქავ ეწაფება
უკედავების წყაროსა!..

პეტერბურდი, 1860 წ.

ჩემო სიმღერავ, ნუ დადუმდები,
შენითღა ღვინობს ეს კრული გული!
შენში ცხოვრობენ ჩემი დარდები,
ჩემი ნაღველი და სიზარული.
კაცში მოტყუვდი, კაცმა დამშხამა
და ჩემსა გარეთ ბედს აღარ ვეძებ,
გმობით მომწამლა მეგობრობამა
და ეხლა ჩემ გულს მარტო ვაბერებ.
მთელ გულის ტანჯვით მეგობრობასა
მივანდე გული გამოუცდელი,
თურმე ყმაწვილურს იმა ნდობასა
შხამსა ასმევდა მეგობრის ხელი.
თვისი სამარე ჰპოვა იმაში,
რაშიც სიცოცხლეს ეძებდა გული...
აწ ვიღას ენდოს ის ქვეყანაში,
ესდენ უწყალოდ მოტყუებული?!

[1860 წ.]

გაყაფსილი

ტყეშ მონსხა ფოთოლი,
აგარ მერცხალიც ჭყევის,
ბაღში ვაზი ობოლი
მეჭის ღზენითა სტირის.

აყვავებულა მდელო,
აყვავებულან მთები;
მაშულო საყვარელი,
შენ როსლა აყვავდები?

1861 წლის იანვრის 28-სა,
სანტერბურღო.

მ

მ მ

მას აქვთ, რაღი შენდაში ვცან ზე სიყვარული,
ჰოი, მამული, განიკრ თა მე ძილი და შვეპა!
შესხ ძარღვის ცემას მე ყურს ვუვლებ ზულგანა ზული,
ღამე თენდება ეგრედ ჩემი და დღე ღამდება.

დაჟინებითა ფიქრი ფიქრზედ მოდის, გროვდება,
გრძნობა გრძნობაზედ შეუპოვრად იძვრის ჩემს გულში,
და მე არ ვჩივი, — მიხარიათ, რომ ეგრედ ჰშვრება
ჩემი ცხოვრება შესხა ფიქრში, შენა სიყვარულში.

მაცრამ, მამული, ჩემი ტანჯვა ძხოლოდ ის არი,
აჲ აჲაჲ მზ ადოდ სავალალო და სამწუხარო,
რომ შენს მინაზედ, აზღენ ხალხში კაცი აჲ არა,
რომ ფიქრი კანდო, გრძნობა ჩემი განკუთმარო!..

6 აგვისტო, 1861,
ს. ყვარელი.

ჩემო კალამო, ჩემო კარგო, რად გვინდა ტაში?
რასაც ვემსახურებთ, მას ერთგულად კვლავ ვემსახუროთ,
ჩვენ წმინდა სიტყვა უშიშარად მოვფინოთ ხალხში
ბიროტთ საკლავად, — მათ სულთ-ხდომის სეირს ვუყუროთ.

თუ კაცმა ვერ ჰყნო ჩვენი გული, ხომ იცას ღმერთმა,
რომ წმინდა არას განზრახვა და სურვილი ჩვენი:
ავციოლია სიყრმიდანვე ჩვენ ქართველის ბედმა,
და დაუ გეძრახინ. — ჩვენ მის ძეგნით დავლიოთ დღენი.

ჩემზედ ამბობენ: „ის სიავეს ქარავლისას ამბობს,
ჩვენს ცუდს არ ჰმაღავს, ეგ ხომ ცხადი სიძულვილია!“
ბრიყვნი ამბობენ, კარგი გული კი მაშინვე სცნობს,
ამ სიძულვილში რაოდენიც სიყვარულია!

1861, ოქტომბერი,
ს. ყვარელი.

ბ. აბხაზს

ღმერთო! აღურობე ამ ყრმისა ძალნი,
ხალხთ სამსახურად მიეცე ღონე,
აღუხსნე ხელად მშიშარნი თვალნი,
ჭაჩუვის ნუგეში მას შთააგონე.

ღმერთო! მოჰმადლე ძადლი ზეცისა,
შობაძრე ყრმასა ძლიერი სული,
რათა შეიქმნეს თავის ერისა
მომხე, ერთგული და მოყვარული.

ღმერთო! თან სდევდე უსუსურს ბავსსა,
რომ დღენი ისე არ დაიღოს,
მანამ ჭაჩუვისა ცრემლი თემა ხალხსა
ცოტათი მაინც მან არ მოსწყინდოს.

1863 წ.

1871 წ. 23 მაისი

(კოპუნის ღაცემის დღე)

ტვირთბიმეთ და მაშვრალთ მხსნელი
დიდი დროშა დაიშალა...
კვლავ ქვეყნისა მჩაგრავ ძალამ
იგი დროშა დასცა დაბლა.

კვლავ ეწამა მოყვასთათვის
საოცარი იგი ერი,
კვლავ დაიდგა დიდ წამების
მან კვირგინი მშვენიერი.

კვლავ ქვეყნისთვის დაიდგარა
წმინდა სისხლი წამებულის,
კვლავ ღამარტხდა დიდი საქმე
ყოვლად მხსნელის სიყვარულის.

კვლავ ძირს დასცეს იგი მცნება,
ქვეყნის ხსნად მოვლინებული,
როშლისთვისაც თვითონ ღმერთი
იყო ტანჯულ და ჯვარცმული.

კვლავ შეფერხდა ისტორია,
განახლების შესდგნენ ძალნი
და კვლავ დღესასწაულობენ
გამარჯვებულნი მტარვალნი.

1871 წ., მაისის 29-სა,

რა ვაკეთებთ, რას ვუმრეზოდით
ანუ საქართველოს ისტორია
მეცხრამეტის საუკუნისა

ერთხელ მე და პაპაჩეპი
ერთს ადგილს შევიყარენით;
ჯერ, როგორც შოგებსეხეხათ,
მრავალჯერ დავამთქნარევით.

მერე ვუთხარ: — პაპაჩეპო!
უწინდელი რამ გვაუწყეთ:
რით ვიდიდეთ თავი ჩვენი,
სახელი რით მოვიხვეჭეთ?

მაგალითებრ, მაშინ, როცა
მიიწურა ქართლის ბედი,
როცა მოგვიკედა ერეკლე,
ის ჩვენის ქვეყნის იმედი, —
რა ვაკეთებთ? რას ვუმრეზოდით?
— შენი მტერი!... პირლიადა
დავრჩით და ცას შევეუროდით.

მერე, როს მეფე გაიორგი
დაჯდა შერყეულსა ტახტზედ,
შინ თვისტომნი აუჯანყდნენ,
წამოასხდნენ მტრადა თავზედ, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— ჩვენც ერთმანეთს გულმოდგინედ
ვწეწდით და ვიწეწებოდით.

მერე, როცა ემაგ წეწვით
მეფეს საქმე გავუჭირეთ
და ქვეყანას ერთგულობა
ჩვენი ურცხვად დაეუძვირეთ, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— რუსეთისკენ სახვეწწელად
გაერბოდით და გამოვრბოდით.

მერე, როცა საწყალ მეფემ
დაგვიყენა ლეკნი მცველად, —
თვის ქონება სრულად დასდვა
ჩვენის ქვეყნის დასახსნელად, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— მადლიერნი მუთაქაზედ
ვიწიქით და ვნებიერობდით.

მერე, როცა მოკვდა მეფე,
აიშალნენ მეფეთ ძენი
და ერთმანეთის შურითა
სულ ძირს დასცეს ქართლის ბჭენი, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— ჩვენც ლამაზად სულ ყველასა
თვითო-თვითოდ ვდალატობდით.

მერე, როცა დაქსაქსულნი
უცხო ხალხმა ხელთა გვიგდო,

ქართულის ბედი ბურთსავეთა

სათამაშოდ წინ გაიგდო, —

რა ეაკეთეთ? რას ეშვრებოდით?

— ჩვენც ყაბახზედ ეაჟკაცურად
ეჯირითობდით, ებურთაობდით!

მერე, როცა გავვიჭირდა

ყოფნა უცხო ხალხის ხელში,

რის საშველად მოწვეულმა

წაგვიჭირა თოკი ყელში, —

რა ეაკეთეთ? რას ეშვრებოდა?

— მაშინ მივხედით, რომ ყველანი
ერთს ტაფაში ვიწვებოდით.

მერე, როცა ამ წვა-დაგვამ

დღენი ჩვენი მოგვაწბალა;

ტანჯვა ვეღარ ავიტანეთ,

სიინდისმაც გაგვამხილა, —

რა ეაკეთეთ? რას ეშვრებოდით?

— შერცხვენილნი და დამწვარნი
აქა-აქა ეჩურჩულობდით.

მერე, როცა ეგ ჩურჩული

საკვითყვეს თუ შეგვაძინიეს,

როცა ცხერისა ფარასავით

მოევკრიბეს და შეგვაშწყვდიეს, —

რა ეაკეთეთ? რას ეშვრებოდით?

— ფერმიხდილნი ბეზლობაში
ერთმანეთს ეეჯიბრებოდით.

მერე, როცა მაგ ბეზლობით

ზოგმა თავი გადკირჩინეთ,

ქვეყნისათვის ზრუნვა, ფიქრი

ჩვენ თავიდან ავიცდინეთ, —

რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?

— მოყვებით და სიხარულით
ყოველდღე ვბედოვლათობდით.

მერე, როს ბედოვლათობით
საქმე ზელთ არ მოდიოდა,
რაც ზამ გვექონდა, სულ გაველანგეთ,
არაფა შემოგვდიოდა, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— ერთმანეთს უსინიდისოდ
ძაღულებს ვეცილებოდით.

მერე, როცა მაგ ციფლობით
კრთმანეთა ჩვენ დავლუბეთ,
კრთმანეთას მტრობით ჩვენს სახლს
ცეცხლი ჩვენზე წაუესიდათ, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— კლავანთრად იმ ცეცხლის წინ
ვასხედით და ხელს ვითბობდით.

მერე, როცა ხელთ სათბობადაც
ჩვენი სახლი აღარ ვარგდა,
როცა ღიღი და პატარა
გალარიბდა, გალატაკდა, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— თვით შევსხედით მალლა თაროს,
დაბლა ყმებსა ტვინსა ვწოვდით.

მერე, როცა ის ყმებიცა
ღრითა ბრუნვით ჩამოვეერთუნენ
და ცხოვრების ჩვენი წყარო
მაგ გზობითაც თითქო შესწყდნენ, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— მაგას, შვილო, ნულარ მკითხავ...
ვტიროდით, ვიხოცებოდით!...

მერე, როცა მაგ ტირილით
ყძები აღარ დაგვიბრუნდა
და ყმებისა მოშორების
გულს ტკივილი დაგვიყურდა, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— რაღაც ბანკი მოვიგონეთ
და მასზედ ვლაზლანდარობდით.

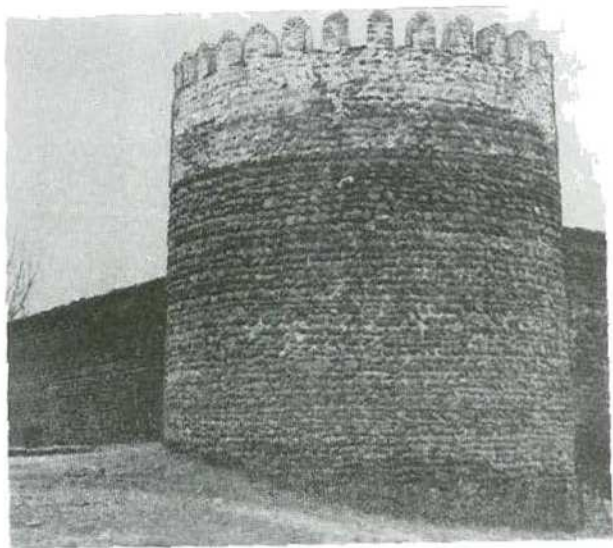
მერე, როს საშვილიშვილოს
ზანკს უმუხთლა თქვენში ერომა:
ჩემთვის ბანკი რა ჭკვააო,
არ მომცაო შვილი ღმერთმა, —
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
— „Наполеон“-ბა გვასწავლეო,
მთავრობას ვეხკეწებოდით.

მერე, როცა... — კიდევ როცა!.. —
აქ გამიწერა პაპაჩენი:
— შემაწუხე ამდენ კიოხვით,
„პოჟოლუსტა“, დამეხსენი!
რა ვაკეთეთ? რას ვშვრებოდით?
ზას ვშვრებოდით, რომ თქვენსავეთ
უსაქმოდ ვეხეტებოდით.

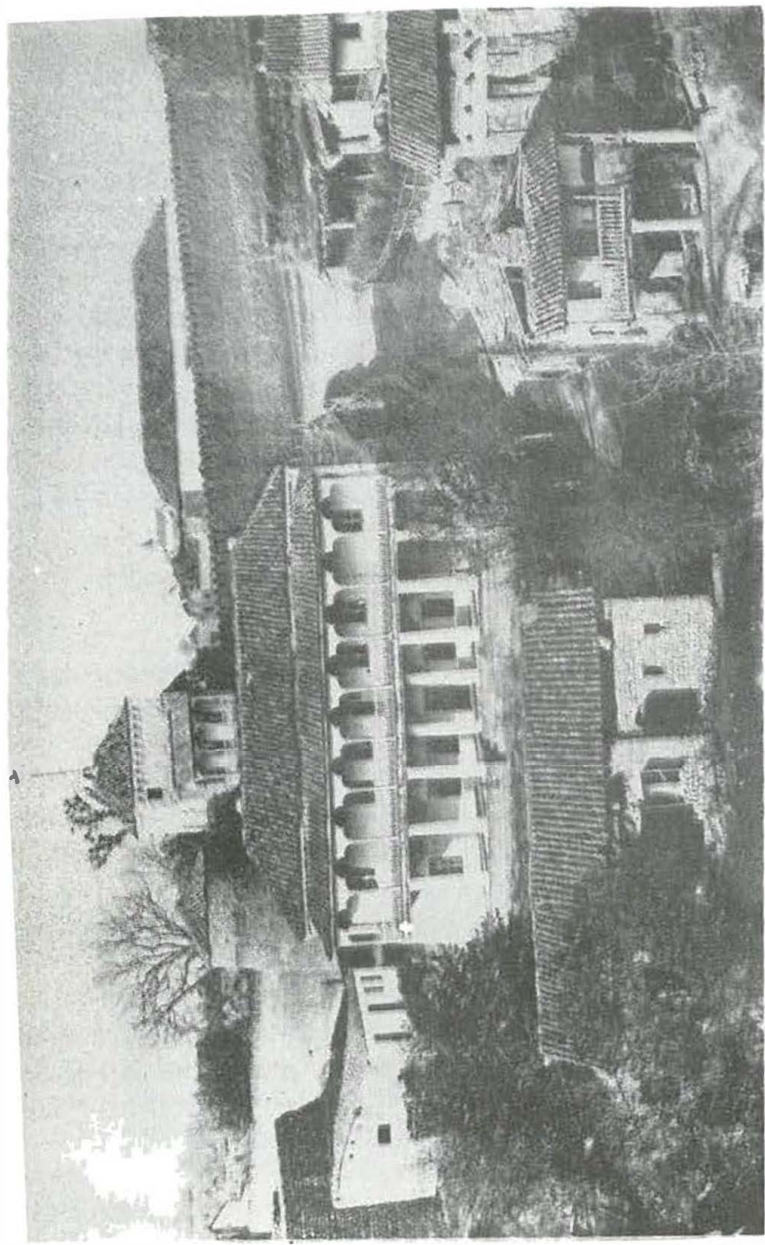
24 აგვისტო, 1871 წ.

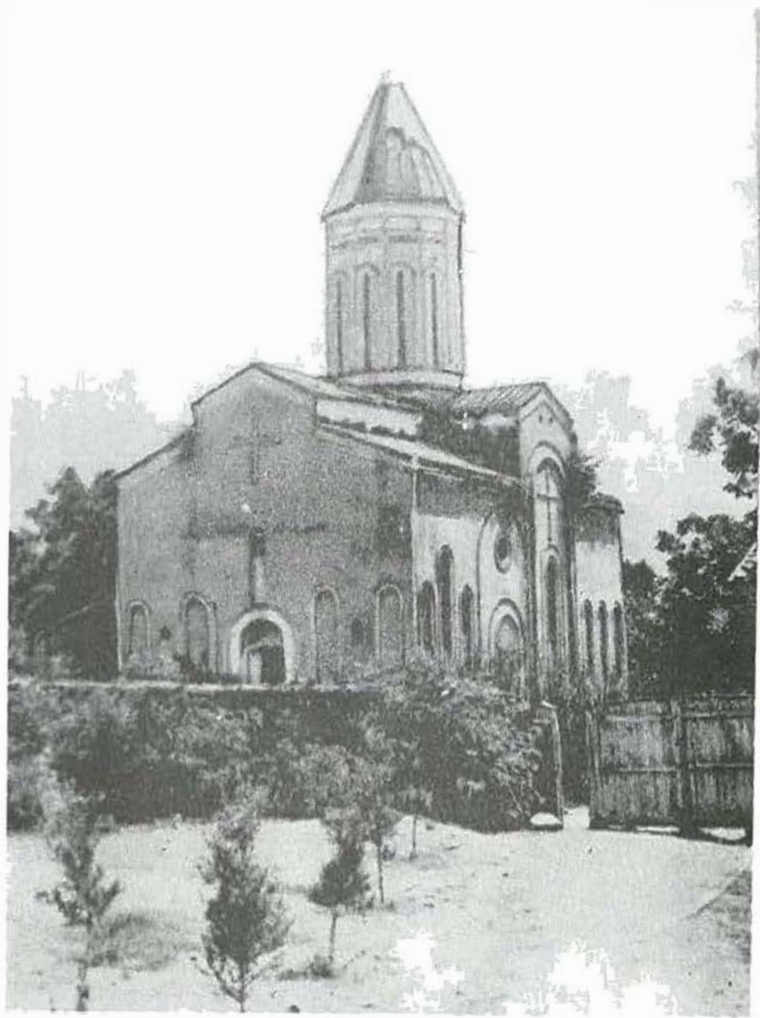
ილიასდროინდელი ყვარელი. ჭავჭავაძიანთ საგვარეულო ეკლესია

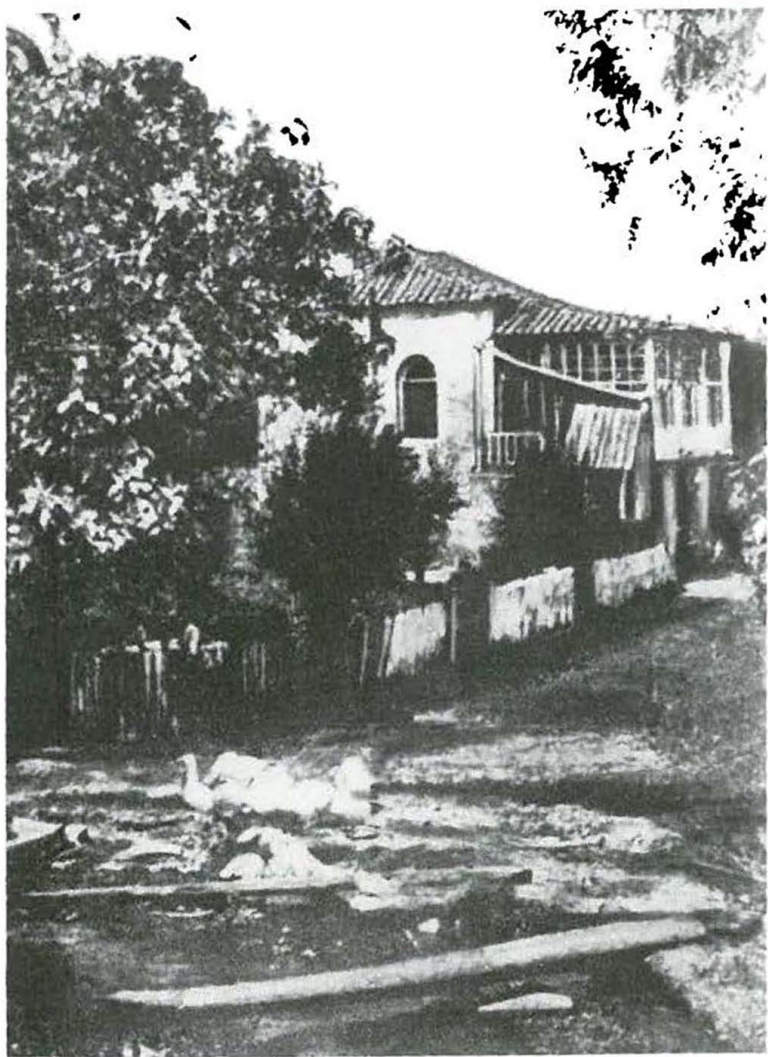
ყვარლის ციხე-გალავანი

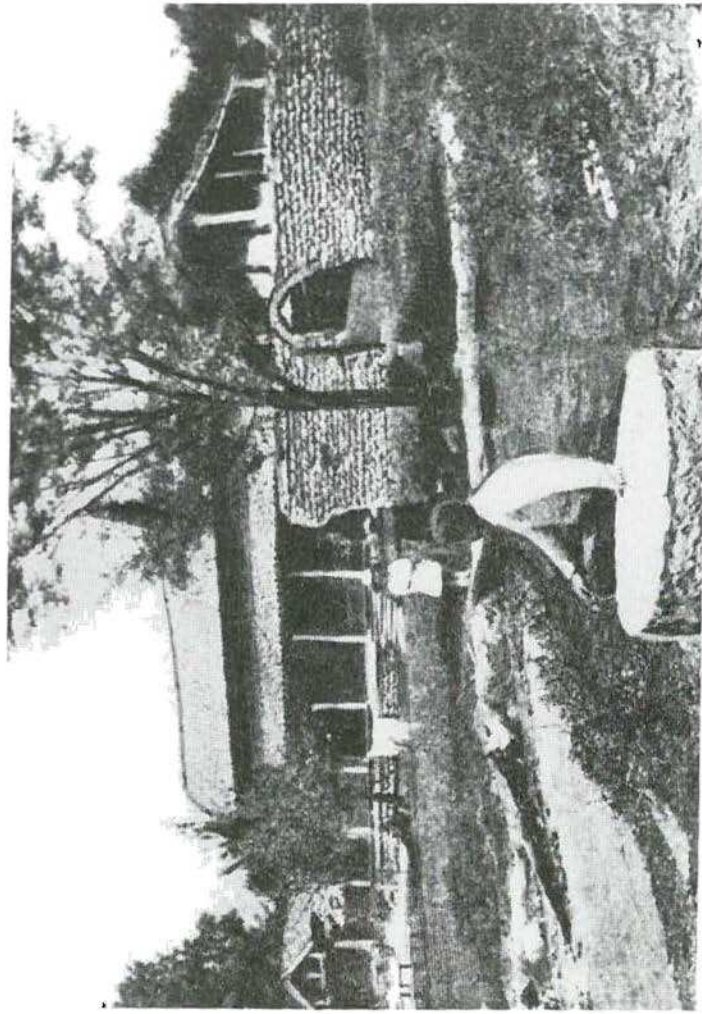
ფელაუი XIX ს. დაბოლოს

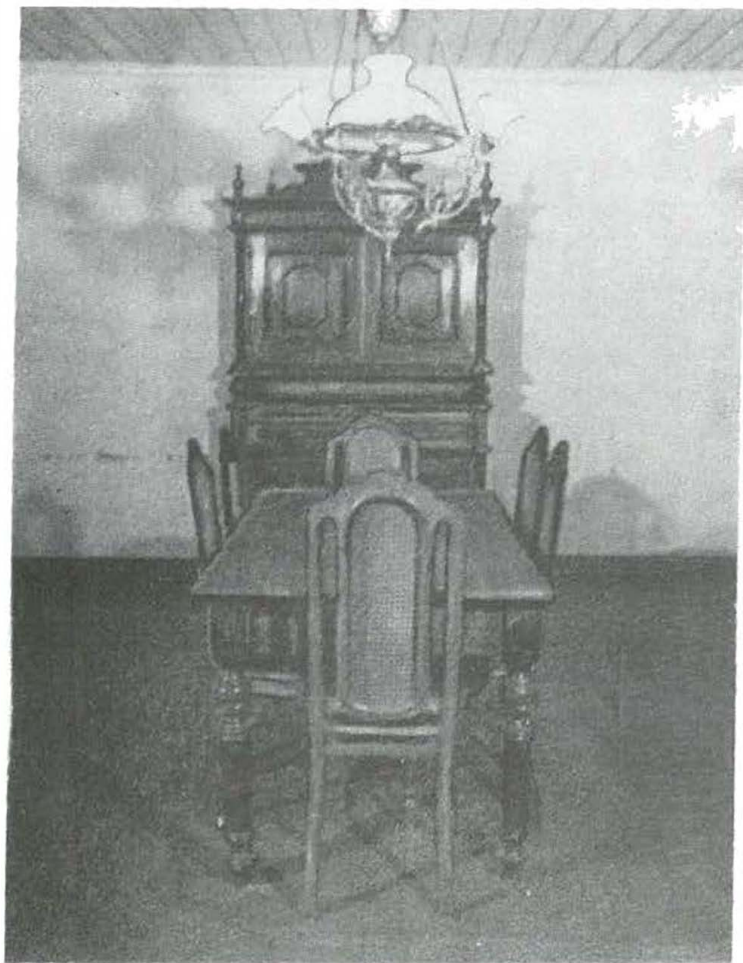
ჭავეჭავაძიანთ საგვარეულო ეკლესია ყვარელში
(რესტავრაციამდე)

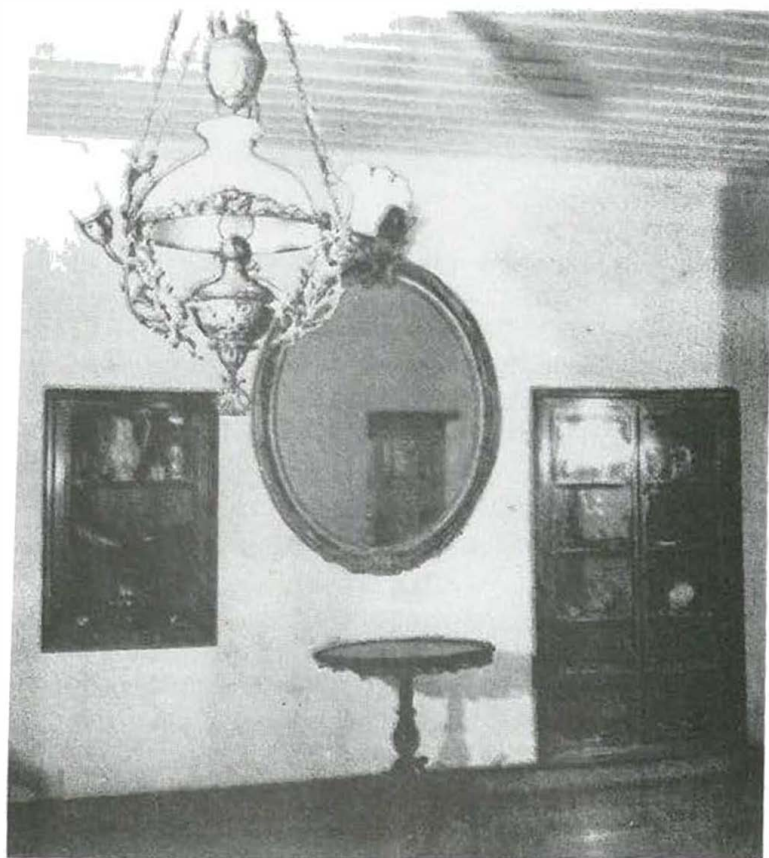
ილიასეული სახლი ყვარელში

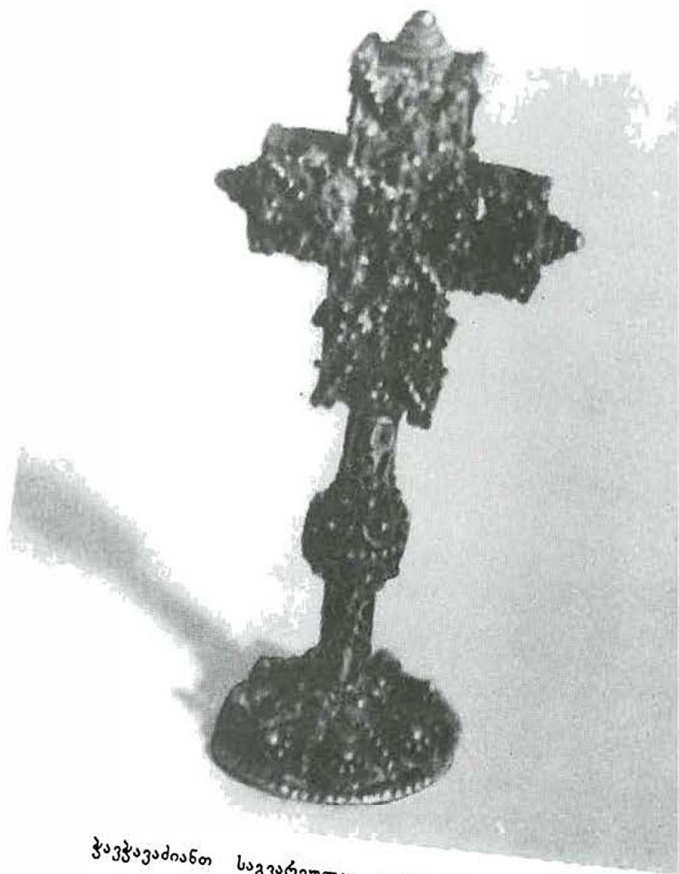
ილიას მამისეული კარ-მიდამო ყვარულში

ყვარელი. სასადილო ოთახი ილიას მამისეულ სახლში

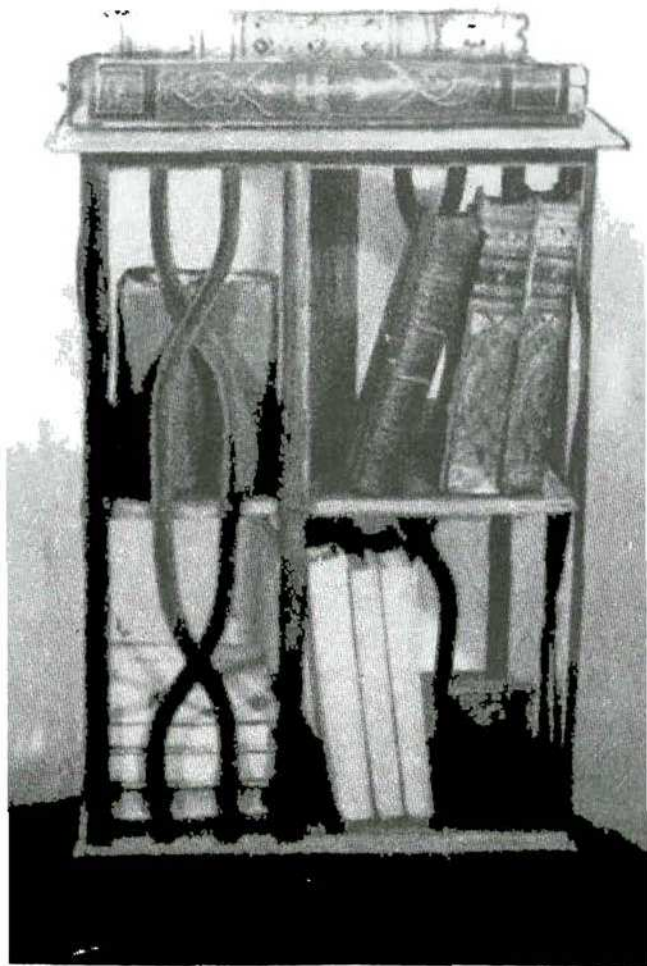

სასადილო ოთახის ერთ-ერთი კუთხე

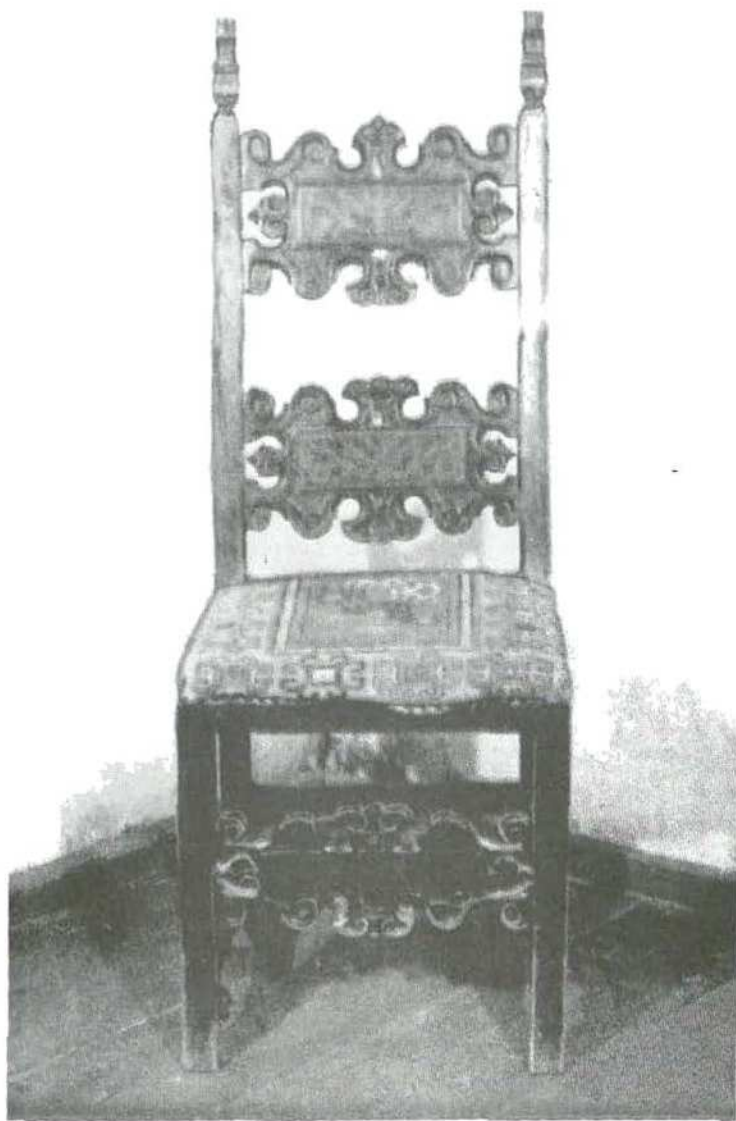

ჭაუჭაუაძიანო სვეტარეულო ჯვარი (ყვარელი)

ილიასეული საწიგნე (ყვარელი)

ილიას მამის საკაბი (ყვარელი)

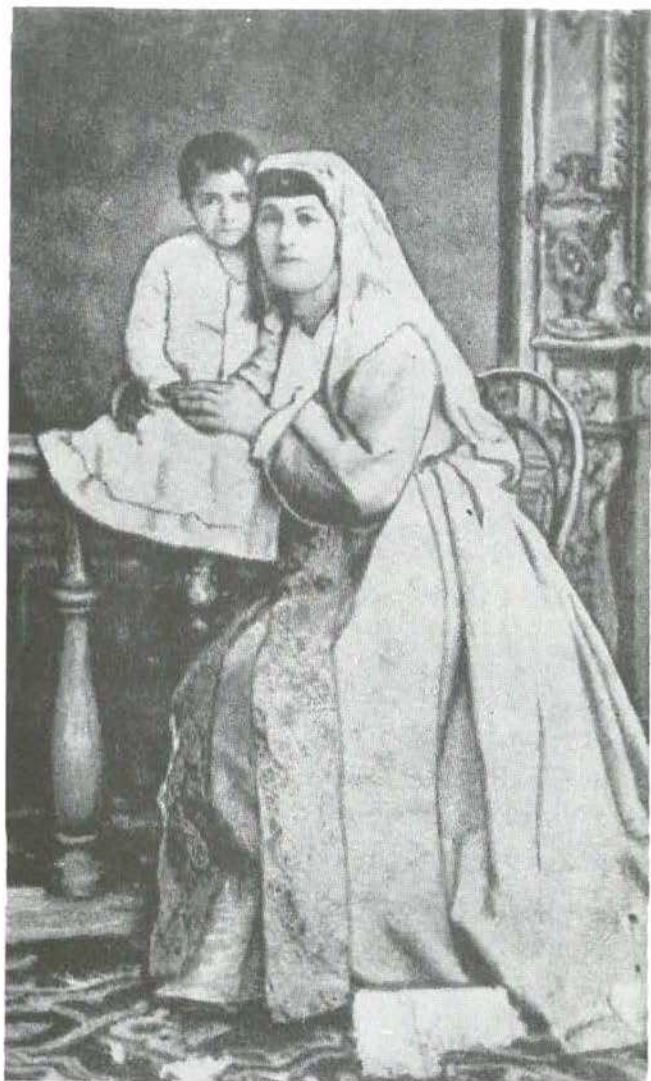

ილიას ღუდის ნაქარგობა (ყვარელი)

ილიას მამიდა მკრინე ჭეჭევაძე-ერისთავისა

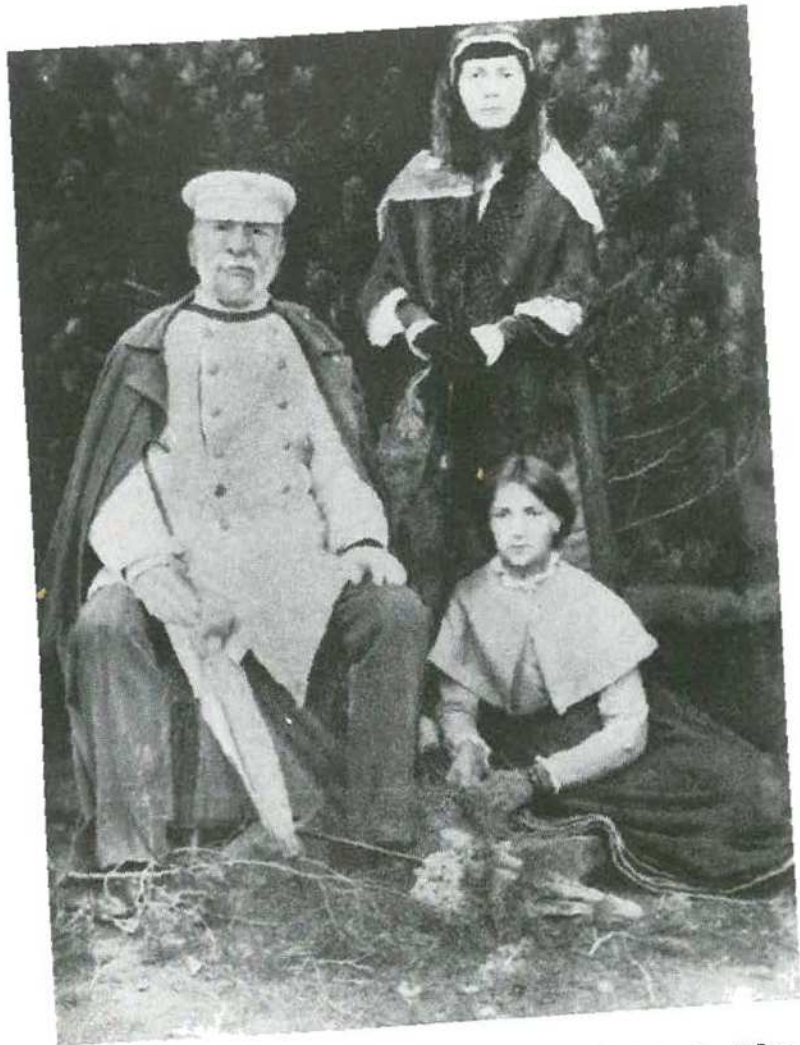

ილიას უფროსი და ნინო ჯაფარიძე-აბხაზისა შვილით

ილა ჭავჭავაძის უმცროსი და — ელისაბედი (მარცხნივ)
და ნიკოლოზ ბარათაშვილის და სოფიო

ელისაშედ ჭავჭავაძე და მისი მეუღლე გენერალი ალექსანდრე საგინაშვილი

ბედნიერი ერი

ჩვენისთანა ბედნიერა
განა არის სადმე ერა?
 მძიმე ყალბით,
 ლაშაზ ფალსით
მართული და მშვენიერა;
 უწყინარი,
 უჩივარი,
ქედრეკილი, მაღლაერი;
 უშფოთველი,
 ქვემპრობელი,
რიკიანი, წესიერი;
 ყოვლად მთბენი,
 გათ ჯორ-ცხენი,
ნახედნა და ღონიერი.

ჩვენისთანა ბედნიერი
განა არის სადმე ერი?!
 ყველა უნჯი,
 ყველა მუნჯი,
გულჩრეილი და ღმრთიერი;

თე-ლაბშელი,
თაყარული,
პირს ღაგამი ზოპიერი;
ყველა გრუი,
ყველა ცრუი,
ქცეადამჯდარი, გულხშიერი,
მცირე, დიდი —
ყველა ფლიდი,
ცულლუტი და მანკიერი.

ჩვენისთანა ბედნიერი
განა არის სადმე ერი?
მტვერწაყრილი,
თავდახრილი,
ყოვლად უქმი; უდიერი;
ოზლუდონი,
გზამრუდონი,
არგამტანი და ცბიერი,
მტრის არმცნობი,
მოყვრის მგმობი,
გარეთ მხდალი, შინ ძლიერი;
არრის მქონე,
არრის მცოდნე,
უზრუნველი და მშვიერი.

ჩვენისთანა ბედნიერი
კიდევ არის სადმე ერი?

49 აგვისტოს, 1871 წელს.

გამოცანები

1

ულვაშსრული, მელოტია,
უთაური თაფიანი,
ხელთა მლოკი, ქონდრის კაცი,
დიდგულა და ბოხბიანი,
თუმცა ტანად პატარაა,
სხვაფრიე კი კარგა დიდია,
ქვეყანა და ქვეყნის თხოვნა
იძას ფეხებზედ ჰკიდია.

2

კოხტაა და ღობემპერალა,
პატარა და ჩამომხმარი,
ცხვირნისკარტა, ნიკაპწვეტი,
უჟამური, განს გამდგარი,
ჭკვიტ და გულით მოცვეთილა,
ქვეყანაზედ უქმად გდია,
თვით მაღლა ზის, – ქვეყნის საქმე
მასაც ფეხებზედ ჰკიდია.

ბულაა და კისერმოკლე,
 პირგვალი და ტანად სრული,
 ლაუღანდარა და მასხარა,
 ქვეყნისაგან ლაფდასხმული.
 გაქნილობა რომ გაუდის,
 ქკვის ხმა აქვს დავარდნილია,
 მაგრამ ჭკვიანი არ არის,
 იგი მარტო გაქნილია.
 ტაციობით დღეს აღამებს,
 გულმურტალი და ფლიდია,
 ყველა ლანძღავს, მაგრამ ყველა
 იმას ფეხებზედ ჰკიდია.

ცხვირდიდა და თვალიდრონა,
 მსუნაგი და ტრაბახია,
 ერთი უშნოდ აწოწვილა,
 ერთი რაღაც ახმაზია;
 სეხნია ჰყავს სახ.ლდიდი,
 თითონ კი მარტო გრძელაა,
 ძველის მცოდნეა, მაგრამა
 ყბედი და ჭკვაზედ თხელია;
 ენაპრტყელია, გულმრუდე,
 ადვილად მოსასყიდია,
 ამ ყლაპიასაც ქვეყანა,
 მძანო, ფეხებზედ ჰკიდია.

თეთრ-წითელი ვაშლსავითა,
 ხაშხაშლოყა, მსუქანია,
 რაც ნახირში გაერია,
 არ არის დიდი ხანია;

ქვეშქვეშაა. მელაბუა,
 ზორიელი, ფრთხილი, წყნარი,
 თქვენ იმას კარგად არ იცნობთ,
 დადი კუდიანი არი.
 ჭალაჩუნა და ლუჩუნა,
 ფარისეველი მშვიდია,
 ამ მძრომსაც თავის ქვეყანა,
 ძმანო, ფეხებზედ ჰკიდია.

6

პირტიტველა და ჭროლთვალა,
 თაემდაბლად გამომხედია,
 არც კარგი, არცა რამ ავი
 მის ზელთ არ უმოქმედია.
 ყველას უყვარს, ყველა უყვარს,
 ყველასთვის მეტად ტკბილია,
 ზემოთქმულ ღობემფერაღისა
 უკან მიმყოლი ჩრდილია.
 მე ეიცი, რომ ქვეყნისადმი
 მის გულში ტრფობა დიდია,
 მაგრამ საქმით კი ქვეყანა
 მასაც ფეხებზედ ჰკიდია.

7

ერთი ეინმე შავგვრემანი
 სუსტია და პირად ხმელი,
 დიდებში ბრძნად ქებულია,
 ჭკამოკლე და ენაურბელი.
 დიდთა ქებით გაბერილა,
 ვით ავის სენით ტრიკია,
 ახლის აღთქმის კაცი იყო,
 ეხლა ქვემძრომი ხელიკაა.

ახლისა და ძველის შუა
ის ჩატყილი ხილია,
ამ ტყუილს ბრძენსაც ქვეყანა,
ძმანო, ფეხებზედ ჰკიდია.

8

მოხუცია იგი ჯმუხი,
პირად ბადრი, ტანდაბალი,
საქმით წმინდა, გულმზურვალე,
სიტყვატყილი, ჭკვიანაღალი.
ძველთაგანა ეგლა დარჩა
გრძნობით სავსე, გონიერი,
მაგრამ გაუბედავია,
თუმცა უყვარს თვისი ერი.
ის ძველის და ახლის შუა
შემაერთავი ხილია,
მაგრამ ამ კარგსაც ქვეყანა
ზოგჯერ ფეხებზედ ჰკიდია.

9

მეცხრე გამოცანად ითქმის:
— ეს ვის დაუწერიო?
ნუ გაწუხებთ და ნურც იტყვით:
— იგი ჩვენი მტერიაო,
თუ გაწყრებით, რა მენაღვლის?!
მე არ მაქვს თქვენი რილია,
ვით თქვენ ქვეყანა, მეც წყრომა
თქვენი ფეხებზედ მკიდია.

7 დეკემბერი, 1871 წ.

პიღვე გამოსანები

1.

ოინბაზი, ლაქათაა,
გრძლად გაღეული მელია,
ბაზრის ბიჭად გაჩენილა,
ეხლა ქვეყნის მმართველია;
ცუღლუტია, ხერხიანი,
ენაცქვიტი, ყურმახვილი;
დროთა ბრუნვის შესაფერი
კარგად იცის მოძახილი.
მარჯვედ მოდის კოჭის ყრაში,
სურს აღჩუა, სურს თაფია;
ბევრჯერ გაძვრა და გამოძვრა,
მაგრამ ვერ გახდა გრაფია.
გრაფობისთვის ერი დაკლა,
ცოდნა დაადნა დიდია,
მაგრამ ერიც და ქვეყანაც
იმას ფეხებზედ ჰკიდია.

ერთი არის ტანად მოძსკრო,
 კარგად ჩასხმულ მხარ-ბეჭია.
 თამამია, უანგარო
 და ლაპარაკში ღმეჭია.
 თუმც ბევრს იმას ჯურის ხალხსა
 ქართულობა ეთაკილება,
 მაგრამ ის მაინც ქარაფელობს,
 ამით ეთქმის ჩვენგან ქება.
 სხვა სიკეთე მუ იმისი
 არარა გამიგონია,
 თუმც სიკეთის ქმნად შემთხვევა
 იმას მრავალჯერ ჰქონია.
 ჩვენგან შორსა მას უჭირავს
 რაღაც ადგილი ღიღია,
 ნეტა ვიცოდე: ქვეყანა
 მასაც ფეხებზედ ჰკიდია?!

ბაიყუშვიტ თავდილა,
 დაღვრემილი და ბლკერია,
 მუდამ გაბუტვილი დადის,
 რაღაც უტყვი და შტერია;
 თავმბიბია, ჭკვასუბუქი,
 ცომივით გათქვლეფილია,
 ჯილდოსთვის ბევრი დაქსაქსა
 მან საქართველოს შვილია.
 ღედათ წყეულამა აუგო
 მას საქოლაგი ღიღია,
 მაგრამ წყეულაც და ქვეყანაც
 იმას ფეხებზედ ჰკიდია.

ბირტურგვალი, მუდამ წმიდად
 ლოყებჩამოფხეკილია,
 თავისთავის მოარშიყე,
 თუმც ასაკმიდრეკილია;
 პრანჭიაა და გრეხია,
 საკოწწოდ უტოკს ტანია;
 ამბობენ, რომ ყურმარჯვეა
 და ცოტად ენამტანია.
 ჩინოვნიკობაში იგი
 თურმე გამოქნილი არი,
 ისე როგორც უდლის ქვეშა
 ჩვენი გლეხიკაცის ხარი.
 ეგ უსახო და უხამი
 ქართული მაღჩალინია,
 თავი მოჰსწონს მხოლოდ მით, რომ
 ზედიზედ მოჰსდის ჩინია.
 წვრილებში თავმოწონეა,
 სხვილებში ფეხის მტკერია,
 მამის სახელით გაბოდიხ,
 რადგანც თვით არაფერია.
 მის ჯურის ხალხს მწერლად მოსწონს,
 ვერ კი შეუტყეს მრუდობა,
 რომ სხვის წიგნიდამ ფრაზების
 იცის ცოტა რამ ქურდობა.
 რაგინდ მძიმე საქმე იყოს,
 ანუ ძნელი სავეზირო,
 ის მაშინვე წაერება,
 ვითომ მეც ნახირ-ნახირო.
 ეს გამოცანა, მკითხველი,
 ახირებულად გრძელდია,
 ფუყე, უსახო კაცისა
 მოკლედ აღწერა ძნელია.

ეირეშმაკა და ორპირი,
ეგ დიდად მოსარიდია,
ქართლი, სომხეთი, რუსეთი —
სამივ ფეხებზედ ჰკიდია.

5

ერთის კარგის საქმის იგი
დამწყობი, მეთაურია;
თქმულა, — ნაყოფისაგანო
ხე იგი საცნაურია.
თუ ესეა, მაშ არ აღეწერ
მის ნიშნებს და მის სახესა,
მარტო ნაყოფს დაგანახვებთ
და მით ჰსცნობდეთ თვითონ ხესა.
ჩვენის ქვეყნის საკეთილოდ
მან მარტომან შეგვძრა ყველა,
ერთმანეთის მტრებს გვასწავლა,
ერთმანეთის ძმური შეველა.
ბანკის ძირი იმან ჩარგო,
ღონე ხსნისა მოგვცა ხელთა;
ვახ! დაგვიმხეს ზოგთ ეს საქმეც!
წყევლა ჩვენი მათ — ჩვენ მტერსა!
ამ უკაცურ კაცთა შორის
მე იგი კაცად მგონია
მით, რომ საქმიტაც ქვეყნისა
მას სიყვარული ჰქონია.
ბევრი ვიცი მე ამისი
ცოდვა და ნაკლულენება,
მაგრამ კარგის საქმის დამთესს,
ბევრიც რამ მიეტევება.
რაც არის, კიდევ ეგ არის
ჩვენში ხელმოსაკიდია,
მარტო მას, ვგონებ, ქვეყანა
ფეხებზედ არა ჰკიდია.

აღწერილთა ჯურის ხალხი
 სხვანიც მრავალნი ყვაიან,
 მაგრამ მე იმათ არ ავსწერ,
 რადგანც თვის ქერქში არიან.
 დღღათა ნახირში არ ისმის
 მათგან არც ერთის ბღაველი,
 იუძკა იმათში ზოგიერთს
 ჭირად ჰსჭირს ენის ქაველი.
 მათში ბევრი წურბელაა,
 გველი, ხელიკი, ლოკოკინა;
 იციან, რომ არ ვარგანან
 და თავისთვის სხედან შინა.
 ხროვა ეგე, ანუ ჯოგი,
 საუბედუროდ, დიდია;
 მათ ყველას ერთად ქვეყანა
 შინვე ფეხებზედ ჰკიდია.

7

ესეც გამოცანად ითქმის:
 — „ნეტა ამას რისთვის სწერსო,
 მეთაურნი დაგვილანძლა,
 მით ახარებს ჩვენსა მტერსო?“
 ჩვენი მტერი სიბრმავეა,
 უვარკ კაცზედა დანდობა,
 ჩვენი მტერია ზოგ-ზოგის
 ფლიდობა და თვალთმაქცობა.
 ის ზოგ-ზოგნი ჩრდილში იყვნენ,
 ეხლა მზეზედ გამოვფინე,
 ყველას თავისი მივუწყე
 და მართალი აღვადგინე.

მინდა, რომ თქვენ შეურიზოთ
თხა თხასა და ცხვარი ცხვართა
და, ვით თქმულა, მიანებოთ
მკედარნი დაფლვად მიხთა მკედარსაჲ
მინდა, რომ ვინც ჩვენი ქვეყნის
ჩვენში პირმომარიდია,
ის თქვენც ფეხებზედ გეკიდოსთ,
ეათ მე ფეხებზედ მკიდია.

7 დეკემბერი, 1871 წ.

პასუხის პასუხი

I

ჩვენ უჩინონი,
ჩვენ უჩინონი
ოქვენ, ჩინიანთა, ბუზად გგონივართ...
იქილამ კენავით,
სად თქვენის მადლით
ჩაუანგებ ქვეშე დამწყვდეული ეართ.

ჩვენ ვვლეთ რუსეთი,
მაგრამ არც ერთი
ხელობა თქვენი არ გვისწავლია;
ჩვენი ქვეყანა,
მკვდარი თქვენგანა,
თქვენებრ ჩინებზედ არ გაგვიცელია.

ლიბერალობა,
პატრიოტობა
ჩაღანძლავ სიტყვად არ გაგვიხდია;
თქვენგან ჩაგრული,
დაბრმავებული,
ჩრი ჯერებზედ არ გაგვიყიდი.

ტვენი საზღვარი
და ხსენის იმედი
თქვენებრ ხელში მჩვრად არ გაგვხდომია;
კაცის მხნეობა,
კაცის ზნეობა
თქვენებრ ჩინებით არ გვიზომია.

სარწმუნოება
და სათნოება
ფარისეგლობად არ შეგვიქმნია,
თქვენი სლოკინი,
ხელთა ფოტინი
ღვთისადმი ლოცვად არ მიგვაჩნია.

როს მოვედით ჩვენ,
მსწრაფლ გიცანით თქვენ,
შორს დაევიჭირეთ თქვენი ანბანი:
რად ჰკვირობთ მასა,
რომ თქვენს ანბანსა
ჩერ შეაჩვიეთ ვერვინ ჩვენგანი.

II

მითამ რად გიკვირთ,
რომ მაღლა ვევირით
მილიონებზედ და სხვაზედ არა!
თქვე ყოველად ბრმანო!
თვით თქვენო
ერთად თაქმოყრილ წვეთით შემდგარა.

მაშ რაღადა გვგმობთ,
ოდეს ჩვენ ვცდილობთ
ერთმანეთობით მილიონრობას?
თქვე ნაცარმქექნო
და გულნამცეცნო,
ბაიბა ძირს უთხრით ღარიბთ ერთობას.

ვართ უღონონი,
უგზო-უკვლონი
მით, რომ თქვენ ჰყრიხართ უქმად ჩვენშია,
ჩვენ მოკუნტულნი,
თქვენ გაბღინძულნი,
ვერა ვთავსდებით ერთმანეთშია.

III

იმით თამამობთ,
რომ ბეზლით გეწამობთ
ურჯულოებას, ღვთის უარყოფას?
ღმერთი არმობის,
ღმერთი ყალბობის
არ ურწმენია ჩვენსა თაობას;

ღმერთი მზაკვრობის
და თვალთმაქცობის,
ღმერთი უქმობის უარუყვია,
ღმერთი ხარბობის
და მძარცველობის
თქვენთა მზგავსთათვის მას ღაუთშია.

ხოლო გვწამს ღმერთი —
უქმთა წარმწყმედი,
ტვირთმძიმეთა და მაშვრალთა მხსნელი,
ღმერთი ტანჯულთა,
ღმერთი ჩაგრულთა,
ღმერთი უძლურთა შემწყნარებელი;

ყოველთა ძმობის,
თანასწორობის
მოძღვრობისათვის ქვეყნად ჯვარცმულა,
ძლიერთ დამბმელი,
უძლურთ ამხსნელი,
თქვენგვარ კაცთაგან კიობილ-ღვეწული;

ორგულობისა,
ორპირობისა
ძარსა დამცემი და დამსრგუნველი,
ფარისველთა,
სადუკველთა
გამაკიცხველი და გამღვენი.

მან კუბოს ძორთულს,
შივ სიმყრალით სრულს,
თქვენებრი კაცი არ დაადარა?!
ზაკვით სავსენო,
ავმორწმუნენო,
ის თქვენ სიტყვით გწამთ და საქმით არა.

IV

„მტერობა ენის
არს მტერობა ქვეყნის“ –
მაგ აზრისა ვართ თანახმა ჩვენა,
მაგრამა გმობა,
ენისა მტერობა
ბრალად ვის დაედკათ – ჩვენა თუ თქვენა?

ეხლა რომ ბლავით,
თქვენ არ იყავით
ენის პატრონად ჩვენზედ უწინა?!
ჩვენ ძუძუს ეწოდით,
როცა თქვენ ჰგმობდით
ენას და ხალხსაც გარედ თუ შინა.

ის არ ხართ თქვენა,
რომ ღვიძლი ენა
ბძნებით დაჰსთმეთ აღმოსაყვეთად?!
შიშით არც კარში
და აღარც სახლში
მას აღარ ხმარობთ თქვენდა სარცხვენად.

„ჩნა მაღალო,
მას სიღრმე, ძალი“,
ჩვენგან კი არა, თქვენგან წამხდარა;
პირველ თქვენგანმა,
იმა ბედშავმა,
მას მკედრის სულარი გადააფარა.

V

ჩნა მდიდარი,
თქვენს ხელში მკედარი,
ჩვენ მიგვიღია გასაცოცხლებლად,
და ამასაც თქვენ
ცოდვად ვვითვლით ჩვენ,
რალა პირითა დახვალთ ამ ქვეყნად!

თქვენგან გმობილი,
თქვენგანით ლტოლვილი
ჩნა ჩვენს ქოხში ჩვენ შევაფარეთ;
კარგად თუ ავად,
ჩვენ მას ვინახავთ
და მის სიკვდილით არ გაგახარებთ.

გვიან თუ მალე,
დღესა თუ ხვალე,
რაც ენას ვცოდეთ, ის გასწორდება,
მაგრამ კი თქვენი
მრუდუ საქმენი
ისევე ისევე მრუდულ დარჩება.

VI

„უგზოდ მვლელნიო,
უსწავლელნიო“, —
ასეთმა ფურმა უნდა დაგეწიხლოს,

რომ ჩვენზედ ბევრსა
ოვით იწყელდესა,
— ვაი თქვენს ხელში ჩვენს საქართველოს!

ვინა კრიხართო,
ვირები ხართო, —
ზაგ თქვენს ზდილობას ვის, ეკადრება?
მაგრამ შოთამ ჰსთქვა, —
რაც კოკაში ჰსდგა,
ოგივე აურძე წარმოსდინდება.

28 იანვარი, 1872 წ.

რჩევა

თუ გინდა, ძმაო. იგემო
ამა ქვეყნისა შეებანი,
დიდთა საფეროდ მოჰმართე
შენი გულ-სიტყვის ებანი.
მერე ბრძნობით შეიმოსე,
დიდთა უკმიე, სხვათ არა,
და იქადაგე: — „წესია,
რომ დიდმა ჰყლაპოს პატარა“,
ამა წესის სიმართლისა
შენ საბუთი ვინც; მოგკითხოს,
— „ჯერ ეგრე-თქო, დამიჯერეთ:
საბუთი-თქო მერე იყოს“,
დიდნი ხომ დაგიჯერებენ,
აბა უარს რად იტყვიან?!
პატარებს ჯანიც გავარდეს,
დიდნი მადლს გადაგიხდიან.
თუმცა დიდთა პირფერობა
არის მონებური ჩცევა,
მაგრამ მადლა აცოცვისთვის
უნდა თურმე კუდის ქნევა.

ამას გირჩევ, იმიტომ რომ
ჩვენ გვყავს ერთი მეგობარი,
რომელიც ამგვარ ქცევით
ჩვენში ბედნიერი არი.

1872 წ., მარამბოის 29-სა
[დუშეს].

ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია!..
აწყმო თუ არა გვწყალობს, მომავალი ჩვენია,
იუმცა ძველნი დაგშორდნენ, ახალნი ხომ შენია...

მათ ახალთ აღვიდგინონ შენ ღიდების ღღენია, —
ჩემო თვალის სინათლე, რაზედ მოგიწყენია?

წვრილშვილნი წამოგესწრნენ ნაზარდნი, გულმტკიცები,
მათის ზრუნვის საგანი შენ ხარ და შენ იქნები,
არ გიმტყუნებენ შენა, თუკი მათ მიენდები.

მათის ღვაწლით შეგექმნეს სახე ბედით მთენია, —
ჩემო თვალის სინათლე, რაზედ მოგიწყენია?

მათი გული შენისა ტრფობის ფართო ბუდეა,
მათი გულთა ფიცარი შენი მტკიცე ზღუდეა...
ვერ წაბილწავს მათს გრძნობას სიმუხთლე, სიმრუდეა!
მათ ითვის მკერდით შეჰმუსრონ მტერთა სიმაგრენია, —
ჩემო კარგო ქვეყანავ, მაშ რად მოგიწყენია?

15 სექტემბერი, 1972 წ

•
•

აღარც ნატურა და აღარც იმედია..
ეველა წარზდა... ვაი, ესრედ შთომილსა!
ვაი იმას, ვისაც ჩემებრ სცემია
გულს ისარი უიმედო ტრფობისა..

ახ, რად გსახე შენ ჩემს საუბედუროდ?
რამან შეგქმნა ეგრე სავსე სიკეთით?
ეჰა, გულო, ერთხელ დაწყნარებულო,
ერთხელ მკვდარო, რაღად აღზდექი მკვდრეთით?

მე მისი ვარ, ის კი არ არის ჩემი,
ის სხვას ასმევს ნექტარს ნეტარებისას;
სხვას იავეს ევლის, სხვას შეჰხარის, სხვას ეტრფის,
მე კი ვწყვლი დღეს ჩემის გაჩენისას.

ხად წარვიდე, ვის შევჩივლო, ვის ეუთხრა?
ვინ განმიღებს დაბშულს კარსა ბედისას?
ვინა ჰკურნებს უკურნებელსა სენსა
სამუდამოდ წაწყმედილ იმედისას?

1877 წ.

პ. ბ. მ-სას

ნუ, ნუ მაყვედრი, რომ ყოველს ჩვეჩგანს
ხელსა ვაწვდიდი მეგობრობისას,
რომ უარვეყოფდი ჩემთ მოძმეთ შორის
სულის სიმდაბლეს, შხამსა მტრობისას...

მე კაცთ სიკეთის მხურვალე რწმენა
ჭირში თუ ლხინში წინ მიმიძლოდა...
გული თრობილი მის წმინდა მადლით
ჭკუის ცივს თათბირს ეურჩებოდა.

ნკი მეუბნები, რომ იგი იყო
უგუნურება და ცდომილება, —
ოღონდ კვლავ მომე: ის ცდომა მიჯობს,
ვიდრე უცდომი გამოცდილება!

დავკარგე იგი.. აწ მის დამკარგავს
უმაღლ, უნუგეშ მიეის-ლა გული...
ღმისოდ გული ცივია, ბნელი,
გითა სადგური გაუქმებული.

ნეტა მას, ვისაც იმ რწმენის შუქი
ერთხელ მაინცა გულსა ჰფენია!
უფრო ნეტა მას, ვისც სამარემდე
გულით რწმენილი გულსვე შთენია!

აუ, ნუ მაყვედრი, რომ ყოველს ჩვენგანს
ხელსა ვაწედიდი მეგობრობისას,
რომ უარყოფდი ჩემთ მოძმეთ შორის
ხელის სიმდაბლეს, შხამსა მტრობისას!..

ბაზალეთის ტაბა

ბაზალეთისა ტბის ძირას
ოქროს აკვანი არისო,
და მის გარშემო წყლის ქვეშე
უკუბო წალკოტი ყვავისო.

მწვანეა მუდამ წალკოტი,
არასდროს თურმე არ სჭკნება,
ქვეყნისა დროთა ტრიალსა
იგი არ ემორჩილება.

ვერ ერჩის თურმე მის მწვანეს
ვერც სიცხე, ვერცა ზამთარი,
და იმის მზიან ჩრდილებში
მუდამ გაზაფხული არი.

წალკოტის შუაგულშია
ის აკვანი ასვენია,
და ჯერ კაცთაგანს იქ ჩასვლა
არავის გაუბედრია.

მარტო ერთნი — სირინოზნი
იმ აკვანს გარს ეხვევიან,
მარტო იგინი, გრძნეულნი,
ღასტრფიან და დამღერიან...

ამბობენ, — თამარ დედოფალს
ის აკვანი იქ ჩაუდგამს,
და ერს თვისთა ცრემლთა ნადენით
ტბა კარვად ზედ გადუხურავს.

აწას კი აღარ ამბობენ, —
აკვანში ვინ ჩააწვინა,
ან თვით ერმა თვისი ცრემლი
ზედ ტბად რისთვის დაადინა...

იქნებ აკვანში ის ყრმა წევს,
ვისიც არ ითქმის სახელი,
ვისაც დღეღამე ჰნატრულობს
ჩუმის ნატვრითა ქართველი?

თუ ესე არის, ნეტა მას
ვაჟკაცსა სახელოვანსა,
ვისიცა ხელი პირველად
დასწვდება იმა აკვანსა!

თუ ესე არის, ნეტა მას,
დედასა სახელდებულსა,
ვინც იმ ყრმას პირველ მიაწვდის
თვის ძუძუს, მაღლით ცხეზულსა!

ღამაჰვირდი

I

კაცად მაშინ ხარ საქები,
ო.უ ეს წესი წესად დარგე:
ყოველ ღღესა შენს თავს ჰკითხო, —
აბა, მე ღღეს ვის რა ვარგე?

II

სიკეთით სძლიე შენს მტერსა,
ერიდე სისხლით ზღვევასა:
სულგრძელობითა ძლევა სჯობს
ვაჟკაცობითა ძლევასა.

III

ვაჟკაცო ცრემლსა რად უძრახვენ?
რკინაც სტყდება, როს სცემს გრდემლი...
კაცო და პირუტყვო გახარჩევად
ღმერთმა შეჰქმნა მართო ცრემლი.

IV

წუთის-სოფელი ესეა:
 ღამე ღღეს უთენებია.
 რაც მტრობას დაუქცევია —
 სიყვარულს უშენებია.

V

ხმალი იმოღენს ვერას იქმს
 მრისხანე და ძლიერიო,
 რასაც იქმს მშვილობიანი
 კალმის პატარა წვერიო.

VI

შუბი დიღია და მძლავრი,
 სისხლმღვრელი, სისხლის მსმელია,
 წყნარი, პაწია ნემსი კი
 შიშველ-ტიტველთა მცემელია.

VII

არა, არ ვუქებ ვაჟაკსა
 კაცთა მუსრვას და ომსაო!..
 ვაჟაკ იგია, ვინც მართალს
 ეტყვის ქვეყანას მცდომსაო;
 ვინც არ შეუდრკა მრავალსა,
 ხშირად მართლისთვის მწყრომსაო,
 ვინც კრავს უმანკოს ეკრძაღვის
 და პირში უღვა ლომსაო.

VIII

მადლმა სთქვა: წუთის-სოფელში
 ყოფნა, ვაი, რა ძნელია!
 ძალი ჰძალოვნობს, ჰპატონობს,
 მე გული გადაძელია;

საცა კი შევხვდი, ღამძლია,
ვერ შევუბრუნე ხელია...
მართალი უთქვამს, ვინცა სთქვა:
„ძალა აღმართის მხენელია“.

IX

თუ სახელის შოვნა გინდა,
ღღეს ისეთი ნერგი დარგი,
რომ ხვალემა მადლობით სთქვას:
ჩანერგითა შენით მარგი.

X

ვაჟკაცად იმას არ ვაქებ,
ვინცა სისხლისა მღვრელია,
ვაჟკაცად იგი მიქია,
ვინცა უბედურთ მხსნელია.

XI

ჭკუამ სთქვა: წუთის-სოფელსა
აღმართი მე ვახვევინე,
თესლი მოვკრიბნე და ხნულში
დაეთესე, დავაბნევინე,
უღონოს ღონე მე მივეცი,
ზელი მე გავაქნევინე.
გულმა სთქვა: ჭკუავ, მართალ ხარ,
და ზოგიც მე მათქმევინე!
შენი ნახნავის გორახი
ფარცხით მე მომაფშენევინე;
ნაგოლევი, მშრალი ბელტები
ტრემლით მე მომარწყვევინე;
შენი ნათესი, ჩანერგი
სოსხლის ღერით გამაზღვევინე;

შენსა ჯეჯილში, ყაჩაღი
ღვარძლი მე ამარჩევინე;
ნაამაგარი ძნად შევკარ,
ზვინად მე დამადგმევინე...
გკენეს, რომ ერგოს ყველას სწორად,
და შენ ეს ვერ გაქმნევინე, —
არ იქმნა, ჭკუავ, მაღლის გზა
მე შენ ვერ დაგაქნევინე.

X II

ამოწვდილს ხმალსა მტრისასა
წინ მიაგებე ფარიო:
დროზედ ნახმარი ფარიცა
იგივე ხმალი არიო.

X III

ბატოსანთ მტერთა შორის
მოციქული ნამუსია.

X IV

გებრალეობდეს, ნუ ჰრისხავ
კაცს შენზედ შურით მწდომსაო!..
კეთილი ფარად უფარე
შენთვის ბოროტის მდომსაო,
მაღლისა წყაროს ასმევდე
ცოდვის გუბეში მდგომსაო.

პითხვა-პასუხი

კ ი თ ხ ვ ა

კარგი რამა ხარ, ჩემო ქვეყნავ,
ლამაზად მორთულ და მოკაზმული;
მაგრამ რამდენადც მშვენიერი ხარ,
იმდენად უფრო მიკვდება გული.

გიძნერ და მზერა კვლავ სწყურიან თვალს,
გისმენ და სმენით ყური ვერ სძლება;
მაგრამ რამდენადც საყვარელი ხარ,
იმდენად უფრო გული მიკვდება.

რა დაგრჩენია კვლავ სანატრელი,
ღვთისგან რა არ გაქვს მომადლებული?!
მაგრამ რამდენადც მადლით სავსე ხარ,
იმდენად უფრო მიკვდება გული.

ვინ მოგმართოს შენ და წინ არ დახედეს
შენი სიმდიდრე, შენი უხვება;
მაგრამ რამდენადც მდიდარ-უხვი ხარ,
იმდენად უფრო გული მიკვდება.

მარტვი, რად არის იქ გულთა კლომა,
სად სიცოცხლე გაზარებული,
და რამდენადც შენ ცხოველყოველ ხარ,
იმდენად უფრო რად კედება გული?

პ ა ს უ ხ ი

— მე სამოთხე ვარ და თქვენ კი, თქვენ კი!...
ვაი, ძე ჩემი ბედკრულ, უძლური!..
იქ თვით სამოთხეც ჯოჯოხეთია,
სად თვის შხამს ანთხეს მტრობა და შური.

ხაყვარელი ვარ... ჩემს მზიან ჩრდილში
ხიფვარულს უნდა თვის ტახტი ედვას, —
და, ვაი, ამის სანაცლოდ თქვენ კი
ერთმანეთს აყრით კრულებას და წყევლას!..

მადლით საესე ვარ და, ვაი, ჩემს შვილს
ეგ მადლი ჩემი ვერ უშენეგია;
და ან იქ რა ჰქმნას თვით წმინდათ-წმინდამ,
სად ცოდვას მადლი დაუძლეგია?

ძე მდიდარი ვარ და თქვენ კი, თქვენ კი...
ლუკმანატრულნი ერთმანეთსა სჭამთ,
ძე ტკბილ ცხოვრების წყაროსა გაწვდით
და, ვაი, თქვენ კი ძმა ძმის სისხლსა სვაძთ!..

იქ თვით სამოთხის წალკოტი, მდელი
უღაბნოდაა ურგებ-ურწყული,
სადაც არ აბნევს თვის წმინდა ნამსა
სული მართალი და წრფილი გული.

[1894 წ.]

ორხმეანი საახალწლო ოპერები

I

გიორგი წერეთელი

მე ვარ და ჩემი ნახატი,
ვამთენებელი ღამისა,
ბებური, მაგრამ მაინცა
თავი ახალის ღამისა.

ხორო

ბებურსა, სახლოდ მორთულსა.
უფროხილდი, მოერიდეო.

II

ზოილი

ვისაც ვებრძვი, არ მებრძვიან,
მაშ მე ვარ გამარჯვებული.

ხორთ

ქორი ბუხს არა იკადრებს,
არცა სდევს საჭმლად ნდომითა,
სონდული გუმლის შეპყრობად
ფრთებსა არ გაშლის ზომითა.

III

„კეალი“

ორი წელია დავდივარ,
ბევრი ვთხუე სხვებზე არაკი,
ბევრსა შემწევდა ამაში
ჩვენი პოეტი აკაკი.

ხორთ

ბევრი რამ ვიცით ჩვენ თქვენ
უფროსნი ამოებანი:
ცუდს კაცსა მწე აზრებებს,
მტყუანს – ტყუილი ქებანი.

„კეალი“

გავწმინდე ენა ქართული,
უწყლოსა წყალი ვადინე,
მდიდარი პირქვე დავეცი
და ღარიბი აღვადგინე.

ხორთ

მკვებარის სიტყვა ზღვა არის,
ზღელვარე, კლდისა მცემელი,
არა მდუმარე წვიმისებრ
ნაყოფის გაიომცემელი.

„კ ვ ა ლ ი“

მინდა მაღალი დამდაბლდეს,
ამაღლდეს დამდაბლებული,
მდიდარი წყალმა წაიღოს,
ცხონდეს ლატაკი ვნებული.
ეს მცნება მე ჩემს დროშაზედ
მოქარგვით დამიწერია,
თურმე მის გამო მებრძოდა
მდიდართა ყმა „ივერია“.

ხ ო რ ო

მაგგვარები ბევრს სხვა ცუდლუტს
წინადაც დაუწერია,
მაგ საკენით მხოლოდ მარტო
ბლარტები დაუჭერია.
ეგ ჟღარუნა არა-მცნება
მარტო ბაღლთ საცდუნელია,
მაგისთანა მაღაყები
არ ახალია, ძველია.

„კ ვ ა ლ ი“

კიდევ ვიტყვი, მე გავბედე
ლარიბთ სარჩლი, მდიდართ გმობა;
ბედნიერ ვარ: ამით ვპოვე
ახალგაზდათ თანაგრძნობა!..

ხ ო რ ო

სტყუისს! ტყუილად ჰქადულობს
ახალთა თანაგრძნობასა,
„კვალის“ ჟღარუნზე ვინ მივა,
თუკი კაცია ცნობასა?

ვერ მოტყუვდება ახალი
ამისთანა გუნდრუკთ კმევით,
მის წინ „კვალი“ ფონს ვერ გავა
ლაქუციოთ და კუდის ქნევით.

„კ ვ ა ლ ი“

სულგრძელება ჩემი იცის,
გზაზე ჩემი მტკიცედ დგომა,
ვერ დამაფრთხობს „ივერიის“
კუნტრუში და მაღლა ხტომა...
ჩე ჩვენს ახალს თაობაში
ვაოვე ღონე ღერმეთელი,
შევკარ დასი, სარდლად მივეც
გურქ-ალა წერეთელი.
ვერ გამტეხოს „ივერიაში“,
ერთსა მცემდეს გინდ ასია...
ჩამოდექით!.. მობძანდება
ჩემი მესამე დასია!..

ხ ო რ ო

(ახალგაზღობას)

ტრელთა ენათა ერიდეთ,
კაცი გიყვარდეთ ცნობილი,
ტრაბახთა ყოლე ნუ უსმენთ,
სიტყვა ნუ გინდათ გმობილი;
ერთბამად ფრინველს ნუ უწოდთ
შავარდენსა და ძერასა,
სჩხრეკავდეთ ყვავთა ჩხავილსა,
ბულბულთა ტკბილსა მღერასა;
ტყუილ ფრაზების რახარუხს,
გულის მართალსა ძგერასა,
ჭკვათამყოფელთა მოძღვრებას,
სულელთა უგვანს ღღერასა;

თვალსა ქორულებს მჭვრეტელსა,
„გვალის“ ქვეშქვეშა მზერასა...
თვალთხედვის სულ არქონა სჯობს
„გვალის“ თვალთხედვით ცქერასა.
კანს ნუ ენლობით, უჩხრიკეთ
ღვიძლი ჭეშმარიტს წერასა,
და ნურას შეუშინდებით
გუერქ წერეთლის ბღვერასა.

IV

ს ი ლ ო ვ ა ნ ხ უ ნ დ ა ძ ე

პიუტი ვარ და არვის სწამს,
ბრძენი ვარ და არვის სჯერა...
აფსუს ჩემი სიბრძნე-ცოდნა,
აფსუს ჩემის ჩანგის ჟღერა!..

ხ ო რ ო

ტყვილად იქადს... ხომ იცით,
ანწლი ვერ მოგცემსთ ყურძენსა;
ბუკსგან ნუ გამოელით
ბოლოკარკაზის ბუდესა.

V

ი ლ ი ა ხ ო ნ ე ლ ი

ღმერთად მიმანდა ქართული,
ტაძრად მწერლობა მისაო,
მაგრამ გავექეც: არ მიყვარს
მე ბატონყმობა სხვისიო.
მას აქეთ დავწანწალებდი,
ვერსად დავიდე ბინაო...
საქუე რომ შემომაწყდა,
ეხლა დავბრუნდი შინაო.

სად გინდ ეგდოს, ვინ რას აქნევს
 ნაქაჯსა არცოდნისასა?
 მისი მწერლობა კვალსა ჰგავს
 ზღვაზედა ნავთმავლისასა,
 ბურუსსა ქართ მოკვეთებულს,
 ანაზღსა დასავლისასა,
 ისტორიულ აბდაუბდას
 გიორგი წერეთლისასა,
 უმარილო ლექსთა წყობას
 პოეტის სილოვნისასა,
 კვალდაუჩნეველ ლაქლაქსა,
 ნაყოფს წყალთა ნაყვისასა.

VI

„მოამბე“

გვიხაროდენ!.. აწ ხონელი
 გაზეთს „კავკაზს“ გაეყარა...
 თავისუფლება მიკმია
 და ჩემს ჭერს-ქვეშ შეეფარა.
 გვიქადის, თუ: — მეც კაცი ვარ,
 სხვებზე ნაკლებ არ ჭკვიანი,
 ჩემს მერანსაც გადუქნია
 გზა მწერლისა ეკლიანი.
 დავიჯერეთ, თუმც აქამდე
 მის ჭკვა არ გაგვიგონია...
 ან რა ექნა? ვით ერინა,
 რაც მის დღეშიც არ ჰქონია.
 აწ იქმნება საახალწლოდ
 ღმერთმა ჭკუით დააბერა
 და ასწავლა, როგორ უნდა
 მართებული თქმა და წერა...

ზონელიდამ ზოილამდე
რალა დიდი მანძილია,
და ვფიქრობთ, ერთად შევეყაროთ
ეს ერთმანეთის ჩრდილია.
იქნება ქართველთ მწერლობა
ღმერთმა მათით ააზვოს,
წყვდიადი და ბნელი ჩვენი
გაანათოს, დაამზეოს.

ხორო

მე ნუ მომცეს ღმერთმა იგი,
რაც ზონელმა სთესოს, პფარცხოს;
მე იმ პურსა ნულარ მაჭმევთ,
რაც ზოილმა გამოაცხოს.
ნუთუ ზონელ-ზოილია
წყალზე გამდები ხიდისა!..
ნუთუ ეს დაგვრჩა სანაცვლოდ
მის იმედისა ღიდისა?!..

VII

აკაკი

დავბერდი, დაეჩანაკდი,
წვერი შემექნა ჭაღარა...
ტყუილს ვინ სჩივის, მართალიც
ჩემი არ სჯერათ, აღარა!
ანტონმაც მე წინ გამიგდო,
გული დასერა, დაჰღარა...
რაცა ხარ, იმას გამხელო,
დაჰკრა ბუკი და ნაღარა.
მოვიმკვდარუნე მე თავი,
ვთქვი: აწ იტყვიან რასაო?
ენახოთ. რა ძაძას ჩაიტყვენ,
როცა რომ მნახენ მკვდარსაო?

ან ვით მაქვს-მადიდებენ
 მე ქართველთ ერთგულ ყმაზაო?
 ან რას ეტყვიან პასუხად
 მაგ ჩვენს კოჭლს ანტონასაო?
 დავებრდი, დავჩანაკდი,
 წვერი შემექნა ჭადარა...
 ჩემი მევე ვთქვი ჭებანი,
 სხვამ რომ არა სთქვა არარა.
 ვინც რომ გავკაწრე პასრ ენით,
 აწ აღარ მინდობს, აღარა...
 ეხლა ბევრს ენანობ, — ეს რად ვქმენ,
 რაღა თქმა უნდა, რაღა რა?!

ხ ო რ ო

გვიანდა ჰნანობს, თუ ჰნანობს,
 ამაოდ დაშვრნეს ენანი:
 წამხდარს საქმესა რას არგებს
 მერმელა თითზე კბენანი?
 ნურვინ ემდურის სხვას ვისმე,
 სოფელს ეს უღევს წესია:
 მთესველი მარტო მას მომკის,
 რაც უხნავს და უთესია.
 იგი დიდ მანძილს ვერ გავა,
 ტყუილ-უბრალოდ ჰშვრებო,
 ვინცა სოროში თავსა ჰყოფს,
 კუდი კი გარედ ჰრჩებაო.

VIII

მ ი ხ ე ლ მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი

მე იგი ვარ, ვინც თიანეთს
 გადალაზა მთა და გორი...
 თავი ყოლა ნუ ჰგონია
 ვისმე ჩემი თანასწორი.

საცა გინდათ, მე მგზავნიან,
 გზაა მოკლე, თუნდა შორი!..
 არვინ უვით ჩემისთანა
 გრძლად მეტყველი ორატორი.
 ორატორი მას არ ჰქვია,
 ვინც საღმე სთქვას ერთი-ორი,
 გძელი სიტყვა მოკლედ მოსჭრას
 და გაჭირდეს, ვითა ჯორი.
 ვითა ცხენსა შარა გძელი
 და გამოსცდის დიდი რბევა,
 მართ აგრეთვე ორატორსა
 გძელთა სიტყვათ ცუდად ბნევა,
 უპრაგონო ლაპარაკი,
 გულში ცემა, ხელთა ქნევა,
 არდაღალვა, არდაქანცვა,
 ოფლის წურვა, ოფლის ფრქვევა...
 აჩუმებდნენ, არ დაჩუმდეს,
 არ დაუწყოს სიტყვამ ლევა...
 ნუ გეშინით!.. სიტყვის, ვინც სთქვა
 მუნჯისაგან ყბედის ძლევა.
 მეც ეგრე ვარ, როგორც მხედვეს,
 ორატორთა კარგთა სწორი:
 ვფქვავ, რაც ენას მომადგება —
 თუნდ მართალი, თუნდა ჭორი...
 არას ენადვლობ, თუ რამე ეთქვი
 უმზგავსო და შორი-შორი,
 არა ეტყდები, თუმიცა ხშირად
 ბურტყელს მადენენ, ვით გნოლს ქორი.

ხ ო რ ი

ეგ ის არის, ვისც პორტფელი
 ილლიას ქვეშ მუდამ სჩრია...
 არც ბევრი რამ თვითონ არის,
 არც პორტფელში რამ უყრია.

ბევრს მეტყველობს, ცოტას ჰფიქრობს,
 არ მისდევს ცოდნას, მცნებასა,
 და, ვით თვით სთქვა, აჰყოლია
 ბურუსში ძაღლის ყეფასა.
 რაც გინდ გძლად სთქვას, მაგის თქმულსა
 ჭკვიანნი ვერ მიხედებიან,
 თვით არ დაშვრების, მსმენლისა
 ყურნი კი დავაღდებიან.

IX

ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე

დავბერდი, დავჩაჩანაკდი,
 წვერი გამიხდა ჭალარა...
 ზოილი აბუჩად მიგდებს,
 ხონელი მწყალობს აღარა.
 ჩემს ზარმაცობას, არცოდნას
 რაღა თქმა უნდა, რაღა რა...
 ამისთვის მარტო ვანოსი
 კმარა ბუკი და ნაღარა.
 დავბერდი, დავჩაჩანაკდი,
 თავზე მექცევა ბჭენიო...
 ვაიმე ბედკრულს, შემომწყრინენ
 მე ძმანი ყიფშიძენიო!..
 ეს არ მაკმარა მე ბედმა,
 სხვებზე შემიმუსრა ფრთენიო:
 აიღო და გადაჰკიდა
 მიშო, კაცი რამ ბრძენიო.
 დავბერდი, დავჩაჩანაკდი,
 აღარ ვარ ჩემსა ნებასა,
 ისევ სჯობს სადმე წავიდე,
 ბანკში ურგებად გდებასა.

ისევ სჯობს ასე მოვიქცე,
ავეყე მე მიშოს მცნებასა,
ვით იგი აჰყვა თიანეთს
ბურუსში ძაღლის ყეფასა.
დავბერდი, დავჩანაწავდი,
წვერი შემექნა ჭალარა...
ერთი მაღონებს, ერთი მკლავს,
მარტო ერთს ვწივი, სხვას არა,
რომ ვანოს მოძულებული
მიშოს უნდივარ აღარა!..
მე ამა ჭირმა გამტეხა,
გული დასერა, დაჰლარა.

ხორო

ჭირში გატეხა არ უნდა,
თუ კაცი გონიერია,
წავა და ყველგან დარჩება,
ქვეყანა ღონიერია.
ესეც კი ითქმის: კაცსა რა
აუხდეს ნატვრა გულისა,
ხსოვნა არა ჰხამს ჭირისა,
ვით ღლისა გარდასულისა.

X

ივანე მაჩაბელი

მე საქორიიდან თვალი მიჩანს,
ჩვეულება მაქვს ბრმისაო,
დავიარები ამ ქვეყნად
ხელით მძებნელი ჭკვისაო.
რაც ხელთ მხვდება, ჭკვა მგონია,
აღარ ვუჩხრეკავ პირსაო...
მათამამებენ, ვთამამობ,
დარდი არა მაქვს სხვისაო.

ვრცელ რაშა მჭირს მხოლოდ მე;
 მკტიჩარა გაქენ ენანი,
 ჯერ ვიტყვი ბოლმე, ნერე კი
 ჩემს ნათქვამს მევე ვინანი.
 რა ვუყო? რა ვქნა? მეც ვჩივი,
 ენა არ მეკითხებაო:
 ლუნდ მკითხოს, — ჩვენში კი ღარჩეს, —
 ბევრს არას გამოძრჩებაო.
 მაგრამ მაინც იმეღია,
 თავ-ზედ გასდონ წკირი, ჩხირი,
 მეც ფასი ძაქეს, ვიდრე კიდევ
 ხილად გაღის პანტის ჩირი.

ხ ი რ ი

ელაღოს, ვიდრე თავ-ზედა
 გასდებს ვინმე წკირს ან ჩხირსა,
 ღმერთმა ნუ ჰქმნას, დრო მოვიდეს,
 ხილად ვხადდეთ პანტის ჩირსა.
 მიდის, მოდის ეგ ბატონი,
 იპრძვის, შუოთავს, ჰორთის და ჰლეღავს...
 თუითც არ იცის, — ცელს რას აქნევს,
 რასა სთიბავს, რასა სცეღავს?
 თუ კაცია, თვის თავს ეტყვის,
 რასა ჰქსოვს და რასა სთეღავს!..
 ამაღ ეწუნობ ამგვარს კაცსა:
 სულ ბნელია, რასაც ეღავს.

X I

ნ. ზ. ც ხ ვ ე ღ ა ძ ე

ამას ვამბობ და ვლაღადებ,
 ი.მინეფი ჩემი თხრობილი:
 ნუ არიდებთ შვილს სასწავლოდ,
 რა ხელს მოგცემთ უწვრონი შვილი..

ქვანიცა ჰყრიან მინდორად
უხმარი და განაწბელი.
ისმინეთ, აი რას ამბობს
პედაგოგია ბრძნობილი:
„ვით ახალწორნი ვაზისა
ხელს მიჰყევს საფურჩქენელად,
ევრედ ახალი მოზარდი
კარგს ოსტატს გასაწერტნელად.
სწავლას ნურას დააბრალებთ,
საუ ვერ იქნა შვილი წვრთნილი:
ცემა გმართებთ გამზრდელისა,
რა ყრმა კნახოთ აუად ზრდილი“.

ხ ო რ ო

ვითა კლდე-ტინი, მაგრად სდგას
და უძლებს ქართა ქროლასა,
ისე ჭკვიანი სწავლული —
ამა საწუთროს რჩოლასა.
საჭირო არის წვრთნა, სწავლა;
ვითა ფარ-ხმალი ბრძოლასა,
სჯობს ყოლა უწვრთნის ძაღლისა
უწვრთნელის შვილის ყოლასა.

XII

ი. გ ო გ ე ბ ა შ ვ ი ლ ი

ჩემი აწ სცანით ყოველმან,
მას ვაქებ, რაცა მიქია:
დედაენა მიჩნს სახელად,
არ თავი გამიქიქია.
იგია ფუძე ქართულისა,
მაგარი, ვითა ჯიქია...

დედაენითა წვრთნა ყრმასა
მე ბევრჯერ მითქვამს, მიქია.
დედაენა პირველადვე
სიბრძნისაა ერთი დარგი,
ტკბილი ტკბილად გასაგონი,
ყრმათა წვრთნისთვის დიდი ძარგი...
მით ზრდას არვინ დამიწუნებს,
თუ კაცია მართლა ვარგი...
სიტყვა სრულად გულსა სწვდება.
დედაენა მით არს კარგი.

ხორი

მოგახსენებთ, ეგე სწავლა
ჩვენთვის ყოვლად სოფლად ჰღაირდეს,
მაგრამ რა ექნათ, როგორ გაეძლოთ,
როს ჩვენ ჭირი შინვე გეჭირდეს?
როს გიორგი წერეთელი
დედაენას სოხრიდეს, პრყვნიდეს
და მაინც კი კადნიერად
მის განწმენდას იქადიდეს?
არ მიიღოს მან შენგან წვრთნა,
არ გისმინოს, ნუ გიკვირდეს:
გონიერსა მწვრთნელი უყვარს,
უგუნურსა გულსა ჰკმირდეს.

[1894 წლი: ღამლეხს].

•
* *

1

რად გვინდა ვინ ხარ, სიდაჲ ხარ,
ვისი სისხლი, ვისი შვილი?
თვითონ გიცნობთ, რაც კაცი ხარ,
არად უნდა ამას ცილი.
წა, უკუსდეგ, – აი შმაგი,
უმეცარი, შლეგი, წბილი!
შაბაჲ სიტყვა, შაბაჲ კაცი,
შაბაჲ საქმე შენგან ქმნილი!
უძენოდ ვერ სძლებს „ПЛОДОК“-ი
ვერც ჯდომას, ვერცა წოლასა;
შენთაგან გაჭრას გიწონებს
და ეშმაკებთან სრბოლასა;
შენთან არაეინ ჰკადრულობს
არცა ზავს, არცა ბრძოლასა, –
სჯობს უყოლობა კაცისა
შენისთანისა ცოლასა.

2

ჩემი აწ ესე ნათქვამი
მისი სახე და ღარი:
ვითომღა ილუწის ჩვენთვისა,
ჩვენთვის სდის ცრემლთა ღვარია,

ძმობას გვიქადის, ერთობას,
ისმის ზათქი და ზარია,
მაგრამ რა „დუმას“ შერათვის,
მაშინ ის ჩვენთვის მკვდარია.
ბევრს აქეთ-იქით თავს ახლის,
ჩლუნგია, არა მჭრელია;
რაზომცა კნათობს სინათლე,
მისთვის ეგრეთა ბნელია.
ახლებში თავს სდებს, გვატყუებს,
არ ახალია, ძველია,
რაც ვინდ რამ ქერქი იცვალოს,
გველი ივრევი გველია.

3

კალამი რამ უშოვნია —
მით ჰლამობს განვლოს ფონია,
მაგრამ უნარი წერისა
არცა აქვს, არცა ჰქონია;
თავს იქებს, თუმცა მის ქება
სხვისგან არ გაგვიგონია;
ყვაი რა ვარდსა იშოვის,
თავი ბუღბული ჰგონია.

[1890-იანი წლები].

აჩრდილი

კუბლენი

იგ: პოეტარაკის და
ილია წინამძღვრიშვილი

„რა ვარდმან მისი ყვავილი გაახმოს, დაამკვანაროსა,
იგი წაეა და სხვა მოეა ტურფასა საბაღნაროსა“.

რუსთაველი

I

აღმოვრწყინდა მზე დიდებულათა
და გაანათლა ქვეყანა ბნელი,
კაკეასის მთების წვერთა მაღალთა
ზედ გადაჰფინა ოქროს ნათელი.
აღმოჩნდა მთების ზემოდ მყინვარი,
ცისა და ქვეყნის შუა დაკიდულ,
იგივე დიადი, იგივე მშვენივარი,
იგივე დიდებულ და დადუმებულ.
ქვესკნელთ ძალთაგან იგი მთა მედგრად
ცის გასარღვევად აღმოვიდულა,
მაგრამ მის სრბოლა ცაში უეცრად

თითქო განგებით შეყენებულა,
 მისი ყინულით ნაკვეთი თავი
 შორითო მზისა ოქროს სხივებით,
 ქვეყანას მშენებარს მის ფრთეთა ზედა
 დასტქერის რისხვით და პუქარებით, —
 თითქო ელისო განკითხვის დღესა,
 რომ იგრიადოს, წამოიქეხოს,
 ხმელეთს დაეცეს, მერმედ ქვესკნელსა,
 თვითც დაიდუპოს, ისიც დადუპოს.

11

მაგრამ ისეთი მშვიდი, ნარნარი
 იყო იმ დღისა ლამაზი დილა,
 რომ თვით მყინვარის რისხვა და ზარი
 იმ დილის მადლსა დაემორჩილა.
 ქვეყანაც იყო დადუშებული,
 თითქო ღუმლით ყურს უგდებს ცასა, —
 და ცაც უღრუბლო და მხიარული
 გადმოაფენდა მადლს ქვეყანასა.
 ხოლო კი ჩემი უნდო გონება
 არ მოიხიბლა იმ დილათაცა...
 „ნუ გჯერსო, — მითხრა, — ეს მყუდროება,
 სტყუისო ზეცაც და ქვეყანაცა!
 ამგვარი დილა ქვეყანას ბედერულს
 ბევრჯერ სხვა დროსაც გასთენებია,
 მაგრამ არც ერთხელ მის გულსა ვნებულს
 მადლი ცისა არ მიჰკარებია.
 სულ ტყუილია, რასაც ეხლა ჰგრძნობ...
 ქვეყნის დრტვინვაა დაუძინარი: —
 ღრმად ჩააკვირდი მის ღუმელს და სცნობ,
 თვით მაგ ღუმელში რა წყევლა არი!..“

ბილოს კი დილის სიტკბოებაში
 მეც განმიფანტა ეჭვთა ღრუბელი
 და ყოვლად მხსნელმა სასოებაში
 მომცა ნუგეში მაცხოვრებელი.
 ვსთქვი, თუ: სადაც ცა ეგრე მჭვირვალეს,
 ღამე ესეთის ღლით თენდება,
 სადც მზის ნათელი ეგრე ბრწყინვალეს,
 იქ ძალუძს კაცსაც ბედნიერება.
 ამა ნუგეშით აღძრული სული
 აღმეცხოვროვოს სიხარულითა,
 ეჭვთაგან წინად გვემული გული
 განცხოვლდა წმიდის სიყვარულითა;
 გარდმომეღვინა ყოვლად შემძლები
 ქვეყნისა ამის სიკეთის რწმენა,
 აღმიფრთოვანა მან ოცნებები
 და განმიწმინდა ხედვა და სმენა.
 თვალთ ჩემთ განშორდა თითქო სიბნელე,
 ხედვად უცნაურთ სახილველისა,
 მოეხსნა ყურთა თითქო სიძნელე
 სმენად ბუნების მეტყველებისა.
 მეწვიენენ იგი უცხო ხილვანი,
 საჯსენი ღზენით, ნეტარებითა,
 რომელთაც წარაქვთ კაცთ გულისთქმანი
 საიდუმლოების მაცდურებითა.

IV

და მომეღვინა მე კაცი დიდი,
 მწინეარზედ მდგომი მოხუცებული;
 ვითა ქვეყანა, ისე იყო მშვიდი —
 უძრავი, უხმო, დაფიქრებული.
 მარჯვენა ხელით ეჩრდილნა თვალნი,
 წურაღლებითა შორს გაჰყურებდა,

მის გარეშემო შეენოდნენ მთანი
 და მათ ფეხთა ქვეშ თერგაც გაჰყეფდა.
 თერგი მრისხანე, თერგი მბღღვინვარე
 ქაფისა ზვირთთა მიაქანებდა.
 ეით შმაგი ლომი დაჭრილი, ცხარე,
 ჰრბოდა, ჰბლაოდა, მიღრიალებდა,
 სკექდა და ჰქუხდა... კლდენი და მთანი,
 თვის მაშფოთარ შვილს გადმოჰყურებდნენ
 და მის ბლავილთან მათი ყრუ ხმანი
 ხეობაშია მგზავრს აშინებდნენ.
 იქით შორს სჩანდნენ მინდორნი, ტყენი,
 და იმათ შორის — არაგვიც ჩენი...

V

ჩვენო არაგვი! რარიგ მიყვარხარ!...
 ქართველის ცხოვრების მოწამე შენ ხარ...
 შენს კიდებზედ ჩემი მამული
 იყო ერთ დროსა გამშვენებული!
 ჩემის მამულის დიდება ძველი
 შენს წმინდა თვალწინ აღყვავებულა,
 მიყვარხარ მისთვის, რომე ქართველი
 აქ შენს კიდებზედ დაბადებულა.
 შენ ზვირთებშორის ჩემის ქვეყნისა
 გძელი მოთხრობა დამარხულია
 და წმინდა სისხლი ქართველებისა
 შენს კიდებზედ გადასხმულია
 იქ, სადაც შენსა ძლიერსა წყალსა
 შეურევ მღვრიეს და მდოვრსა მტკვარსა,
 იქ ერთხელ ქართველთ სიცოცხლე ჰდუღდა,
 იქ მამულისთვის ქართველთ ხმა ჰქუხდა.
 შენს ზვირთებს გაჰყვნენ საუკუნენი
 და საუკუნეთ — იგი ქართველნი..
 გულხელთდაკრეფით შენსა წმინდა წყალს
 რამდენჯერ ტანჯვით ვადევნებდი თვალს!...

რას ვეძებდი მე? ჩემ ქვეყნის წარსულს,
შენ წინ დადუბულ ჩემს ძველსა მამულს, —
და მარტო სისხლი ჩემს თვალს დაღალულს
აძლევდა ხოლმე გულსაკედავ პასუხს.

VI

მაგრამ საკუთრად არცა არაგვმა,
არც თერგმა, არც ტყემ და არცა მთამა
არ მიიზიდა მოხუცის თვალი,
მთილამ ამაყად გადმოშობირალი.
სრულ საქართველო მოჩანდა შორსა...
იგი მოხუცი მას დააცქერდა;
ქვეყნის მარგალიტს მაგა ობოლსა
სიყვარულითა იგი დამზერდა.
— საიღამა ხარ, რამ მოგაელინა,
ჰოი, საკვირველო კაცო, მითხარი?
რად დაგიგდია შენ შენი ბინა
და ამა მთაზედ რისთვის ხარ მდგარი?
და, რა ვსთქვი ესა, მსწრაფლვე მომესმა
იმა მოხუცის დიდებული ხმა:

VII

„მარად და ყველგან, საქართველოვ, მე ვარ შენი...
მე ვარო შენი თანამდევი უკვდავი სულა.
შენთა შვილთ სისხლით გული სრულად გარდამკლანა,
ამ გულში მე მაქვს შენი აწმყო, შენი წარსული.
მეცა ვტანჯულვარ, ჰე ბედკრულო, შენის ტანჯვითა,
შენისა ცრემლით თვალნი ჩემნი მიტირებია,
მეც წარტყვევნილვარ წარსულთ დღეთა შენთა ნატვრითა,
შენის აწმყოთი სული, გული დამწყვლულებია.

წარუღიძღა დღეთა მენთა მახსოვს დიდებულება,
ვიცი, რომ იყავ ერთხელ შენცა მორჭმულ-ძლიერი,
შენცა გფენია ქვეყნის მაღლი — თავისუფლება,
ებლა აღგვილა ყველა ესე, ვითარცა მტვერი...
და ძესა შენსა დღეს არც კი სწამს შენი აღდგენა,
განწირულების შთასდგომია მას გულში წყლული,
მას დაჰქარგვია ტანჯვით შორის შენდამი რწმენა
და დაუგდინარ, ვით ტაძარი გაუქმებული.
ვიდრე ძე შენი არ გააკლევს ზოგადს ცხოვრებას
და, მცნების ნათლით ზეადზიდულ, ამალღებული,
ჰკევით არ განსჭვრიტავს საზოგადო ცხოვრების დინას,
იმ დრომდე იგი, უიმედო, შეწუხებული,
უქმისა დრტვინვით, გულის წვითა მწარე ცრემლს დაჰვრის,
მაგრამ არ ირწმენს, წამებული, შენს აღდგენასა
და იგი ცრემლი ურწმენობის, ეჭვის და ტანჯვის.
ჰდაჟადებს მხოლოდ ძისა შენის უძლურებასა.

VIII

„აჲ არვის — დიდსა თუ პატარასა —
ქვეყნის ტკივილით არ სტკივა გული;
დაჰვიწყებია, რომ ქვეყნად ცასა
ღვთად მოუცია მარტო მამული;
დაჰვიწყებია, რომ დიდი არი
ღვთისა წინაშე იგი ცხოვრება,
რომელიც ქვეყნის წვითა დამწვარი
ქვეყანასავე შეეწირება.
წმინდაა იგი, ვისაც ეღირსა
მამულისათვის თავის დადება!..
ნეტა იმ ვაჟკაცს, ნეტა იმ გმირსა,
ის თავის ხალხში აღარ მოჰკედება.
მას განაცოცხლებს სიმღერა ხალხთა,
შორს საუკუნეთ ეტყვის მის სახელს,
და არაერთხელ ჰაბუკთა ყრმათა

ქლის ტარზედ ძლიერს აუთრთოლებს ზელს.
იმ სიმღერას რა ისმენს მსცოვანი,
სიბერის ჟამსა კვლავ შოიფონებს,
გმირის სიკვდილი სახელოვანი
ახლად ცხოვრებას მას მოანდომებს;
აკვანზედ დედა უმღერებს შვილსა
ტკბილისა ხმითა იმ სიმღერასა,
და თუ ინატრებს რასმეს მისთვისა, —
ენატრებს გმირის მის დიდებასა;
და უფრო ხშირად იმღერს ქალწული,
გმირს მოიგონებს და გამხნევდება; —
ყოველი იმღერს და სხვა მორჭმული
გმირი იმ მღერით დაიბადება.

IX

„მაგრამ, ქართველნო, სად არის გმირი,
რომელსაც ვეძებ, რომლისთვისც ვსტირი?
იგი აღარ გყავთ... მის მოედანი
ჯაგით აღვსილა, ვერანად ქმნილა,
გმირის დამბადი დიდი საგანი
თქვენში სპობილა და წაწყმედილა.
გადასდგომიხართ თქვენ ქართველობას,
დაგიზრევიათ დიდი მამული, —
რაღა დაჰბადავს თქვენში დიდს გრძნობას?
რითი აღტკინდეს ქველისთვის გული?
თქვენ გარს მადლითა სავსეს ბუნებას
შეუკრებნია ყოველიფერი.
რომ მისცეს თქვენში ზრდა დიდს ცხოვრებას,
ჰყოს იგი ძლიერ და ბედნიერი.
ვიშ, ეს ქვეყანა, ხმელეთის თვალი,
დიდის სამოთხის კუთხე პატარა,
ქედმოდრეკილა ნაღვლით საწყალი,
რომ მისი ტრფობა თქვენში შემწყდარა;

რომ დაგიგდიათ უძწედ, უნუგეშ,
თქვენის სიავით დაწყლულებულა,
თქვენგან გმობილი, უცხოს კალთის ქვეშ,
ვითა ობოლი, შეფარებულა.

X

„ხოლო აქაც კი ვრდომილთ მორისა
ლუთის ნაპერწყალი ზოგჯერა ჰკრთების,
ქვეყნის წარხდომას გული ზოგისა
შეებრძვის და არ ემორჩილების;
მაგრამა ღალვა, შური და მტრობა
იშ ზოგთა შორისც ღრმად ჩანერგულა,
ამა ჭირთაგან მათი მხნეობა
აღძვრისა უმაღ გაცუდებულა.
აგერ ორს-სამს კაცს რაღაც უგრძენიათ,
ქვეყნისა სახსრად ერთად მოდიან,
ერთის საქმისთვის გაუღვიძნიათ
და ერთმანეთს კი არ ენდობიან.
ერთმანეთისა მათ სიკეთე ჰშურთ,
თუმც ერთისათვის თითქო იღვწიან;
თვით ამხობენ მას, რის აღდგენაც ისურთ,
თვით ჰშველიან მას, რასაც ებრძვიან.

XI

„აგერ უფალი და მისი მონა!¹
თრთოლით სასწორზედ ხარჯს უწონს ძნელსა
და, რა დაჰსწორდა სასწორზედ წონა,
უფალი პინას ზედ ადგამს ფეხსა
და მით მის ხარჯსა ერთსა ორად ჰხდის...
მონამ მწუხარედ გულს გაილიმა.

¹ ეს იმ დროს ეკუთვნის, როცა ჩვენში ჯერ ბატონყმობა გადავარდნილი
არ იყო;

უმწეობითა თავის ხარჯსა ჰზრდის
 და საწყლის თვალთგან ცრემლმა იწვიმა.
 მაგრამ ქვა არის ბატონას გული,
 ვერ დაარბილებს მას შებრალება;
 ვერა გაჰკურნოს მან მონის წყლული,
 ვინც მონებას თვით ემორჩილება.
 მონა ბედშავი, მონა საწყალი
 სდგას, ევედრება მის თვალი შეებას,
 და გულში ჰფიქრობს: ვიშ, ჩემი ბრალი!
 რით შეეძლებ შვილთა ჩემთ გამოკვებას?
 ვიშ, ჩემი ოფლი, მათთვის დაღვრილი,
 ნაყოფი, იმა ოფლით გაზრდილი,
 დღედაღამ ჩემი უწყვეტი შრომა,
 დარში, ავღარში ცის ქვეშე დგომა,
 ჯაი, ვაგლაზი, ჭირნახულობა,
 იძენა, ცდა, საძხენე და უძილობა —
 მართო ბატონის თვალსა ახარებს
 და თქვენ, ცოლ-შვილო, კი არას გარგებს.
 გაიმე, ბედკრულს რაღა დაპრჩება,
 რომ გაგახარო ცოლ-შვილის თვალი?..
 ვინა შრომობდა და ვინა ჰძღვება,
 ღმერთო, სად არის აქ სამართალი?!..

XII

„შენში კაცისას გრძნობას არ ხედვენ,
 ღედას ჭუჭუნდგან შვილსა აკლევჯენ,
 ვინ იცის, სიღამ სად გაჰყიდინა..
 უწმინდურისა ხელითა სთხრიან
 დედისა გულში უკეთესს გრძნობას, —
 ცოდვად უთელიან შვილისა ტრფობას.
 თუ ღმერთმა მისცა შენსა ასულსა
 სიღამაზე და მშვენიერება, —
 ზონავ ჩაგრულო, ვითამ შენს გულსა
 სასიხარულოდ ეგე ექმნება?

ქალს წაგართმევენ, ქალს გაჰყიდიან,
 ნამუსს მოუკვლენ შეუბრალებლად,
 უბრყვლო გულში ღვარძლს ჩაასხმან,
 გახდიან ყვავილს ფეხქვეშ სათრეველად.
 უმანკო პირზე შენს ტურფას ქალსა
 გარყვნა დასევამს საზარო დაღსა...
 მას, რაც გიყვარდა, ნახავ დაცემულს,
 ნამუსწართმეულს და შეგინებულს!..
 პარს უკუიქცევ და შეძრწუნდები,
 ცრემლს მოინდომებ და არ გექმნება,
 წყევლით, ვაებით მას განშორდები
 და ქალი შენი შენ შეგზარდება, —
 და მაშინ იტყვი: ნეტავი გველად,
 გველას წიწილად მე მომცემოდი,
 რომ ქვეყნის ქელვად, ქვეყნის სათრეველად
 შესწ, შეიღო ჩემო, არ გამხდომოდი.

XIII

„შრომისა შეილო, მძიმე უღელა
 ქვეყნის ცოდვისა შენ გაწვევს კისრად,
 თუმცა ტვირთმძიმეთ შემწყნარებელი
 შენის დახსნისთვის ჯვარს ეცვა ქვეყნად,
 თუმცა ქვეყანას მისი მოძღვრება
 ღღეს მართო სიტყვით უქმით რწმენია,
 მაგრამ ცხადად ჰხმობს მის წმინდა მცნება,
 რომ მყოობადი მართო შენია.
 შრომა, აწ ქვეყნად ტყვედა ჰყოობილი,
 მძარცველობის ქვეშ ჩაგრულ-ვნებულა,
 ხოლო რღვეულა მისი ბორკილი
 და დასამსხვრევლად გამზადებულა.
 შრომისა ახსნა — ეგ არის ტვირთი
 ძლევა-მოსილის ამ საუკუნის,
 კაცთა ღელვისა დიადი ზვირთა
 მავ ახსნისათვის მდგრადი იბრძვის.

ველარ განუძლებს ქვეყანა ძველი
განახლებისა გრიგალის ქროლას,
ველარ განუძლებს ქვეყნის მძარცველი
ჭეშმარიტებით აღძრულსა ბრძოლას, —
და დაიმსხვრევა იგი ბორკილი
შემფერხებელი კაცთა ცხოვრების,
და ახალს წერგზედ ახლად შობილი
ესე ქვეყანა კვლავ აღყვავდების.

XIV

„შრომის სუფევა მოვა მაშინა
ჭეშმარიტების მის ძლიერებით
და განმტკიცდება სოფელსა შინა
კაცთმოყვარების სახიერებით.
ყველასთვის იქმნეს იგი სუფევა
თანასწორადა ნიჭთა მფენელი;
მის მაღლით წარწყმდეს ძარცვა და რბევა
და ერთგან სძოვდეს ცხვარი და მგელი.
მაშინ უქმ სიტყვად არ იქმნებიან
ძმობა, ერთობა, თავისუფლება,
გელის გვირგვინით აღარ ივლიან
კაცთმოყვარება და სათნოება.
აღლო აიღო ქვეყანამ ძველმა,
რომ დღედადღე მის წყობა ირღვევა.
და ამ ზვიადმა საუკუნემა
უნდა შეას იგი შრომის სუფევა.
მაშინ, მაშვრალო, შენც განკაცდები,
წართმეულთ ნიჭთა კვლავ მოიპოვებ,
სხვას ძირს არ დასწევ, თვით აღმაღლდები,
არცვის ემონვი და არც იმონებ.
მაშინ ეგე ხმა შენის სიმღერის,
დაბლად ღულუნი დაღონებული,

მღერა, ვით კენესა საწყალის მეხრის,
 შორი ხმა მწყემსის დაობლებული —
 მხიარულ ხმებად გარდაცვლების
 და შენს გუთანზედ გულით ღმობილი
 იტყვი სიმღერას თავისუფლების.
 ეგ სიმღერაა, ვით ლოცვა ტკბილი..
 მინდორნი, ტყენი, ნახნავნი, ველნი
 შენის ღზენითა განიხარებენ,
 შენგან შემკულნი იგი ყოველნი
 შენს ტკბილ სიმღერას ბანს გამოსცემენ.

XV

„აგერ დიდკაცი დარბაისელი
 კმაყოფილების განცხრომაშია,
 მაშინ როს მისი მოძმე საწყალი
 სასოწარკვეთილ მონებაშია.
 მოძმეთა ხსნისთვის თავის დადება
 წმინდა მხვედრია მხოლოდა გმირთა
 და მას ვით შესძლებს თავმოყვარება,
 რამელიც იმა დიდკაცთა სჭირთა?
 ის რად ინდომებს ქვეყნისა ბედსა,
 როს მასა შველის მის ბედკრულება?
 რად შეებრძვის ის სიბოროტესა,
 როს მეოხებით მისით თვით ჰრჩება?
 აგერ ვაჭარიც ცბიერის ღიმით
 მოძმეთ ატყუებს, რა ჰყიდის ნივთსა,
 და ძმა მის მოკედეს თუნდა შიმშილით,
 უნადვლოდ განვლის ცხოვრების ხიდსა.
 აგერა მღვდელნიც — ერთა მამანი —
 რომელთ ქრისტესგან ვალად სდებიან
 ამა ერისა სულის აღზრდანი,
 რარიგ გულ-ხელი დაუკრებიან!

ხად არის სიტყვა დიდის სწავლისა,
სოფეარულის და სამართალისა,
რომ მათ ბაგეთან არ მომდინარებს
და ერს დაცემულს არ აღამაღლებს?
ხად არის იგი მლაღადებელი
ქვეყნის ხსნისათვის ჭეშმარიტება?
ხად არის იგი ბიწის მღევნელი
ჯვარცმულის ღმერთის მაღალი მცნება?

XVI

„აგერ ტფილისიცი!.. ყრმასაც და ბერსაც,
ქალსა მახინჯსაც და მშვენიერსაც,
დიდსა, პატარას, თავადსა, გლეხსა
მე უხილავი ყურსა ვუგაღებდი,
მაგრამ კი, ვფიცავ ქართულის სახელსა,
მათს აზრში აზრსა მე ვერ ვპოვებდი.
ერთგზით შეჰხედავ და იქ ცხოვრება
მართალ ცხოვრებად მოგეჩვენება:
ჰლხინობენ კიდეც, კიდეც ჰხარობენ,
ჰფიქრობენ, ჰგრძნობენ და ჰმოქმედობენ,
ჰხედავ ფაცაფუცს და ყველგან კლივილს,
უბედურ ცრემლთან ბედნიერს ღიმილს, —
მაგრამ მათ ცრემლსა, ღიმილს თუ გრძნობას,
ჰმუნვას, სიხარულს თუ მოქმედობას
ფრჩხილის ოდენიც არა აქვს აზრი
და ყველა იგი თვალთმაქცი არი.
ფუჭია იგი მისი ცხოვრება,
უფერულია და ცარიელი,
არც სიცოცხლეა, არც გემოვნება,
არცა საგანი გულწარმტაცველი
იქ დღე ჰრბის დღესა, ვით ჰრბოდა გუშინ,
ერთნაირად და უგემურადა, —
რისთვისც მამანი ილუწოდნენ უწინ,
დღეს შვილთ არ უღირთ არც ერთ ფლურადა.

გრძნობას იქროსა ფასად ჰყდიან,
შთავრის ღიმილზე — პატიოსნებას,
და დაჟანგებულ ბორკილზე სცვლან
თავის მამულის თავისუფლებას.

XVII

„აგერა მცხეთაც — სავანე გმირთა,
დაღი აკლდამა ღიღის ცხოვრების,
სად პირველ ქართველის შორჭმულთა შეილთა
ღრმად ჩარკეს ძირი თავისუფლების;
სადაც ჰყვოდა ხე ცხოვრებისა,
ქართველის გულიდამ აღმოცენილა,
და წყარო იგი წყაროდ შვებისა
სჩქეფდა იმ გულით გარდმოღეჩილი;
სად ის ხე ნაძვის მის სუნნელისა¹
ჰყვოდა ქართველის წყლულთა კურნებად
და მის ქვეშ წყარო უკედავებისა
სცემდა იაზმას ერის ცხოვნებად;
სად იმ ხის წმინდის ფოთოლი, ხილი
საკვდავადც დაჭრილს ეკურნებოდა;
სად იმა წყაროს წყლით დაბანილი
ქართველის ტკივილი დაყუჩდებოდა.
აწ აღარა სჩქეფეს წყარო ცხოველი,
ხე ცხოვრებისაც იგი დამტყნარა
და იგი დედაქალაქი ვრცელი
აწ სამიკიტნო დაბად გამხდარა.
ნგრეულან მისნი დიდნი პალატნი,
დიდი ცხოვრება მის დაცემულა,
ღღეს იმ ცხოვრების წმიდა ალაგნი
პარუტყვთა ქელვით შვეინებულა.

¹ ამ ნაძვის ხეზედ თქმულობა იხილეთ ვახუშტის გეოგრაფიაში.

„ქართლის სამკვიდროვ, ქვეყნის თვალად დაბადებული,
 რამდენს ვაებას შენსა თავზედ გარდაუელია!..
 ჯვარცმულის ღვთისთვის თვით ჯვარცმულო და წამებულო,
 ეკლიანს გზაზედ შენებრ სხვასა რომელს უვლია?
 სხვა რომელია, რომ ათასთ წელთ ბრძოლა მდგარი
 გამოევლოს და სრულიად მტერად არ აღგვილიყოს?
 შენ ხარ, მარტო შენი!... მაგალითი სხვა არსად არი,
 რომ სხვა ქვეყანას, სხვასა ერსა ეგ შესძლებიყოს.
 შენთა შვილთ გული შენთა მტერთა შეაკლეს ზედა,
 ორი ათასის წლის ბრძოლაში მათ სისხლი ჰღვარეს,
 მაგრამ ამაყი თვისი თავი ქვეყანაზედა
 არავის წინა სამუდამოდ არ მოიხარეს.
 ორი რამ იყო, რისთვისაც ძე შენი იღვწოდა, —
 ბედმა უწყალომ სხვა საქმისთვის არ მოაცალა, —
 მამულისა და რჯულისათვის იგი იბრძოდა,
 ორივე დაიცვა, მაგრამ ყველა მათ ანაცვალა.

XIX

„თვალწინა მიდგა ის კირთების ბედშენი დღენი,
 როს შენ დაგიპყრო მაკედონის გმირის ლაშქარმა
 და შევირყია დიდ ცხოვრების სამკვიდრო ბჭენი
 შენმა მოძალემ და მოლალემ უცხო მთავარმა.
 სძულდა ქვეყანა, რომელიცა მას ეპყრა ხელთა,
 სძულდა თვით ერიც, მის სიკეთე, ნიჭიერება...
 ვერა, ვერ ჰმართონ ვერსად ერი იმა მმართველთა,
 ვისც არ აქვთ ერის სიყვარული და შეწყნარება.
 ერის მჩავერელი, ქვეყნის მთხრელი იგი მმართველი
 მთელს საქართველოსთვის ფერხთა ქვეშ მჩვარებრ ჰქელვოდა,
 ერის იმედის, სასოების, ნიჭის მმუსრველი
 თვით ერის ენას — მაგ ერის განძს — იგი სღევნიდა.

სძაგდა ყოველი, რაშიც იყო ერის ღირსება,
რაშიაც ერი თვისთა ნიჭთა იყო მსასველი,
რაშიაც იყო მის დიდება, პატიოსნება,
რისთვისაც დაშვრა მამა-პაპის გული და ხელი.
მას ჰპორჩალებდა ერი შენი მძულვარებითა,
დეენულების და კირთების ქვეშ ქედსა იხრიდა,
და მონებურის თვალთმომქცევის კრძალულებითა
ზღვევისა წადილს გულდაკეტით დღედადამ ჰზრდიდა.

X X

„მოვიდა ის დღეც შურისგებისა,
მტარვალს აღუდგა ქართველის ქველობა...
მართალი არის ხმალი ზღვევისა,
როს ხელს ჰკიდებს მას მამულის ტრფობა.
მახსოვს ფარნავაზ ჰაეროვანი,
გულმტკივნეული შვილი ქვეყნისა...
მან იღვა თავსა სახელოვანი
ის დიდი საქმე შურისგებისა.
ერის და ქვეყნის შეურაცხოფას
ველარ გაუძლო ჭაბუკმა გმირმა,
ველარ გაუძლო მტარვალთ ურცხვობას
იმა მამულის ამაყმა შვილმა.
გადგა ღა დასცა თავზარი მტერსა,
დაამხო პირქვე ყმობა, მონება,
და უცხოთ ხელთქვეშ დაჩაგრულს ერსა,
ვით მზე, მოჰფინა თავისუფლება, —
და შენ, ჰე, ქაროლო, მტრისგან რღვეული
კვლავ შეგაერთა ერთის ცხოვრებით,
ქართველის სახელი დამცირებული
კვლავ შეჰმოსა მან პატიოსნებით.

XXI

„მას აქეთია, ქართლო, შენს შვილსა
 არ ჩაუგია ქარქაშში ხმალი...
 შენზედ მოიქცა ძველის ქვეყნისა
 გაუმაძლარი და ხარბი თვალი.
 მას აქეთია ოთხკუთხივ მტერნი
 შენს თავსა შენვე გეცილებოდნენ,
 მაგრამ ვაჟკაცი შეილები შენნი
 გულდაგულ მტერსა წინ უდგებოდნენ.
 იყო დრო, როს შენს ძახილზედ, ხმაზედ
 მამულის დროშა გაიშლებოდა
 და ჭაბუკთ რაზმი შენს მოწვევაზედ
 მტრის დასახვედრად მოგროვდებოდა.
 იყო დრო, როცა შენის გულისთვის
 თვითონ სიკვდილსაც ღზანად ჰხადოდნენ
 და თავდადებას მამულისათვის
 ერთმანეთს ომში ეცილებოდნენ.
 ეხლა რაღაა!.. გაჰქრნენ ის ღლენი,
 გაჰქრა იგიცა ძალგულოვნება,
 და საკვირველნი მამათ საქმენი
 ეხლანდელ შენს შვილს არც აგონდება.

XXII—XXIII

.

XXIV

„წამხდარა ყველა, ის ღონე და ის ძლიერება,
 მტერად გარდაქმნილა ახოვანი იგი ცხოვრება,
 აწ იგი თითქო თვის დენაში შეყენებულია...
 ზოლო ოდესღაც მოდენილა თვის ფართო გზაზედ,
 ბევრჯერ უსაგნოდ, ბევრჯერ აზრით აღელვებულა...
 ქართულის ტკივილი ყოველთვის კი სწნევია მას ზედ.

დენილა იგი ტანჯვით შორის და სიაშეთა,
 ხან დაცემულა და მიმქრალა, ხან აღდგომილა,
 ხან შური, მტრობა, ერთურთ ლალვა სთხრიდა კიდეთა,
 რომელთ შორისაც ის ცხოვრება მძლავრი ჰშობილა.
 მაშინ გათხრილნი ის კიდენი მთლად დარღვეულან,
 ძლიერნი ზვირთნი იმ ცხოვრების აღქაფებულნი
 სსვადასხვა ტოტად გადმოსულან, გადაგდებულან,
 დაუნთქავთ შრომა, წინაპართა სისხლითა რწყულნი.
 როდისღა ვნახავ მშვენიერსა ამ ქვეყანასა
 თვისთა დიდების ნაშთსა ზედა კვლავცა აღმდგარსა,
 დროსთან დანთქმულსა სხვადასხვათა კავშირთა ბრძოლას,
 ერთის ცხოვრების, ერთის სულის ძლიერსა ქროლას?
 როს ესე ტოტნი ერთ ცხოვრების, ერთ არსებისა,
 ეხლა გაყრილნი, ერთ მდინარედ შეერთდებიან?
 როს იგი ტომნი ცად მიღწეულ მძლავრ კავკასიისა
 ერთისა აზრით, ერთის ფიქრით განდიდდებიან?
 თავისუფლების მშვენიერის სზივთ მზურვალეობა
 როდის დაადნობს დაჟანგებულს დიდხნის ბორკილსა
 და ქართველობა სიქადულად როდის ექმნება
 ქვეყნის წინაშე ყოველ ქართველის ერთგულსა შეილსა?“

XXV

ამ დროს ქუხილმა დაიგრიალა,
 გრგვინვა დაიწყო მისმა ხმამ მთებში,
 ცაზედ ელვამა გაიჰკრიალა
 და გაანათა მდინარე ხევში.
 ცას გადაედენენ ზაენი ღრუბელნი,
 ნისლში შთაცვივლენ მთანი და ვეღნი;
 ქარმა დაჰღმუვა ხევ-ხუვსა, მთებსა,
 ბუქი სვეტსავით აატრიალა,

რისხვითა ჰგლეჯდა კლდესა და ღრესა,
 ზეაჲმაც მაღლიდამ დაიგრიალა, —
 და მყის ბუნების მშვიდი ღუმილი
 ბნელ ჯოჯოხეთად გადიქცევოდა,
 წყალი და ცეცხლი, მეზი, ქუხილი
 ერთმანეთშია აირევოდა.
 მაშინ შევხედე მყინვარსა მძლავრსა...
 ღრდხანს ვეძებდი იქ მოხუცს კაცსა,
 მაგრამ შავისა ღრუბლისა სისქეს
 ვერ გაატანა თვალმა უძლურმა...
 „ნუთუ გათავდა ამით ხილვა ეს!“ —
 ზემომტირა მე მწუხარე გულმა.
 მცირეს ხანს შემდეგ გადიწმინდა ცა,
 გამოიღიმა ნათლად მთამაცა
 და მზისა სხივით გაბრწყინებული
 კვლავ დავინახე მოხუცებული.
 ცისკენ აღეპყრნა თრთოლითა ხელნი
 და მოედრიკნა მუხლნი ძლიერნი...
 თურმე მოხუცი ის ჰლოცულობდა
 და ღმერთსა ესრედ ევეღრებოდა:

XXVI

„დედავ ღვთისაო! ეს ქვეყანა შენი მსვედრია...
 შენს მეოხებას ნუ მოაკლებ ამ ტანჯულს ხალხსა;
 სამღრთოდ მიიღე სისხლი, რომელ ამ ხალხს უღვრია,
 ჩაგრულთ სასოო, ნუ არიდებ მოწყალე თვალსა!

რაცა ტანჯულა ეს ქვეყანა, ტანჯვად ეყოფა,
 ბოცი ძალი დაერდომილსა კვლავ აღდგომისა,
 სახელოვანი განუახლე წარსულთ ღღეთ ყოფა,
 მამაპაპური სული, გული მოჰმადლე შვილსა.

ძლიერო ღმერთო! შენთვის ჰბრძოდნენ ქართველისა ძენი,
 დასაბამითვე არ იციან, რა არს მშვიდობა...
 იკმარე სამღრთოდ მათ პატიჟნი და სისხლის ძღვენი,
 თუ რამ შეგცოდეს, — შეისყიდეს ტანჯვით შენდობა.

მოჰმადლე ქართველს ქართველის ნდობა და სიყვარული
და აღუდგინე მშვენიერი ესე მაძული..
ჰოი, სახიერო! ცისარტყელა განავლე ცასა,
რათა წარღვნისა მოლოდინი წარხოცო ხალხსა!...”

XXVII

მსწრაფლ გადმოეშო ცისა ლაჟვარდსა
შვიდფეროვანი სარტყელი ცისა
და გადეფინა ჩემს ქვეყანასა
მახარობელად ტკბილ იმედისა.
ამენთო გრძნობა მადლითა ცეცხლებრ,
ერთს ფიქრს მიეცა გულისთქმა ყველა,
და მაშინ ვიგრძენ, რომ მშვენი მისებრ
ჯერ არ მენახა მე ცისარტყელა.

[2^ა იანვარს, 1859-სა წ.,
პეტერბურგი, — 1872 წ., ღუშეთი].

მართვლის ღედა

(სცენა მომავალ ცხოვრებიდან)

გაგვიძელ, ბერო მინდია,
მუხლი მაიბი მგლისაო,
გაიყოლიე უმცროსნი,
ვისაც თავი აქვს ცდისაო.

ხ ა ლ ხ უ რ ი ს ი მ ღ ე რ ა

ვუბღვნი

პ ე ტ რ ე ნ ა კ ა შ ი ძ ე ს

აჰა, იმ დროთგან ერთი სახე ამოღებული,
რომელნიც ერთად გვინატრია უცხოეთში ჩვენ,
რომელთ იმედი, ღვთიურ სხივით გაბრწყინებული,
დღესაც გულში გვაქვს მტკიცე რჯულად, ძმაო, მე და შენ.

მყობადს ავხადე ერთი კუთხე ღიდის ფარდისა
და ეს ვიხილე, — მომიტევე მე სითამამე...
ეს არს ნაყოფი აწმყოსაგან შობილ დარდისა, —
ამით მამართლე, მიიღე და ნუ გამკიცხავ მე.

(სცენად არის ოთახი, რომლის ფანჯრებიც ქუჩას გადაჰყურებენ. ერთ მხრივ ტახტზედ ღოგინში წვეს სწული, ძალიან მისუსტებული და მოხუცებული დედა)

დ ე დ ა

თუმცა სიცოცხლე სწულთათვის წვალება არი,
მაგრამ, ჰე, ღმერთო, გმადლობ, ამ დღეს რომ შემასწარი
და აქამომდე არ მოჰკვეთე ჩემი ცხოვრება:
ჩემი მამული, საქართველო, დღეს მიცოცხლდება!
ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღსდგა, ხალხი მოქმედობს,
კასპიის ზღვიდამ შავ ზღვამდინა ერთს ფიქრსა ჭფიქრობს, —
და ეგ ფიქრია მთელ კავკასიის თავისუფლება!..
დიდია ხალხი, როს ეს გრძნობა წინ წარუძღვება!
ერთი შვილი მყავს, საყვარელი და სანატრელი,
იგია მარტო თავის დედის ნუგეშმცემელი,
იგია ჩემი სიცოცხლე და სიხარული,
იმითი მიდგა უძღურს ტანში უძღური სული,
ჩემის სიბერის მისაყრდომად ისღა მშენია, —
მაგრამ, მამულო, წაიყვანე, დღეს ის შენია...

(შეწუხებული ჩაფიქრება და მცირეს ხანს შემდეგ იტყვის)

ის დღეა დღეს, რომ მამულს ვუძღვნა ძის სიყვარული
ან ძეს შევწირო საყვარელი დიდი მამული...
ამ ორის გრძნობის ბრძოლა გულმა ვით გადიხადოს?
ძის სიყვარული, თუ მამულის, — რომელი დასთმოს?..
ეჰა, ამ დღისთვის გაგიზარდე, მამულო, შვილი,
სიცოცხლე მივეც, რომ შეიძლოს შენთვის სიკვდილი...
დედისერთა მყავს, მაგრამ შენთვის მე მას ვშორდები.
ვინ იცის, შვილო, რომელს ველზედ მტრისგან მოჰკვდები?
დამტირებელი დედა ახლო არ გეყოლება,
მის ცხარე ცრემლი სისხლიანს მკერდს არ გეჰკურება,
დედისა ხელით ვერ შეიხვევ განგმირულს გულსა
და ეგრედ შენს თავს მტლად დაუდებ შენსა მამულსა!...

შენს სიკვდილშია ჩემი ვაიც და ნეტარებაც,
მისთვის რომ მე ვარ დედა შენიც და ქართულის დედაც;
ვით დედა შენი იმ სიკვდილით შენით ვივარე,
ვით ქართულის დედა ვინეტარებ და ვისახელებ.

(ჩაფიქრება და მცირეს ხანს შემდეგ)

თავისუფლება, შენ ხარ კაცთა ნათესაყუდარი,
შენ ხარ ჩაგრულის, წვალებულის წმინდა საფარი,
შენ ხარ მშვიდობა და სიმრთელე ამა ქვეყნისა,
შენ ხარ აღმზრდელი ღვთაებამდე კაცთ ბუნებისა.
მტარვალთა თქმითა ოდითვე ხარ შენ აკრძალული,
ხე ცნობადისა, ედემს რგული, შენი ხე იყო;
მაგრამ სამოთხეც, ყოველისფრით აღსავსე, სრული,
პირველ კაცთათვის უშენოდა არარა იყო.
რა განიცადეს იმათ შენთა მადლთა უხვება,
მსწრაფლ აღვიარეს, ჰოი, ღმერთავ, თაყვანებითა,
მსწრაფლ მოგიპოვეს: ფასად მისიკეს თვის უკვდავება
და სამოთხეც სთმეს სრულის მისის ნეტარებითა.
ეგრედ ნაშოვნი რად წაგვერთვი მოსავთა შენთა?
რალად ჰღვრის დღესაც შენთვის სისხლსა ადამიანი?
რად შეიღებე კაცის სისხლით საშიშრად ჩვენდა
და რისთვის დახვალ ამა ქვეყნად პირისისხლიანი?
თვით ხარ მშვიდობა, უხვად მადლთა ქვეყნად მომფენი,
მაგრამ სისხლით კი იკელევს გზასა მძებნელი შენი!
რად არ შენდება უსისხლოდა მისი ტაძარი,
მისი, რომელიც თვით მშვიდობის ღვთაება არი?...

შ ვ ი ლ ი

(შემოდის გახარებული)

მოვიდა ჩვენი სანატრელი, დედავ, ამბავი:
ჩვენი ქვეყანა, საქართველო, გაღვიძებულია,
მთელი კავკასი, მტერზედ რისხვით აღმოქმნილი,
ერთისა აზრით, ერთის გრძნობით აღელვებულია.
მომილოცნია!.. გაგვითენდა ძლივს ბნელი ღამე!..
მაგრამ შენ სწუხარ, თითქო ამ თქმით მე ვერ გაამე.

დ ე დ ა

მე ვწუხვარ მარტო მასზედ, რომე ჩემს სიბერესა
სანუგეშებლად მხოლოდ ერთი მოეცა შვილი,
მე ვწუხვარ მასზედ, რომ ჩემს მამულს ამ ნეტარს დღესა
მხოლოდლა ერთი შეაკვდება ჩემგან შობილი.
ვაი, რომ ჩემის სიცოცხლისა მზე მაშინ ჩადის,
როცა ამოდის ჩემის ქვეყნის მზეი დიადი!..
ვაა, რომ ბინდი დღეთა ჩემთა სიკვდილს მიქადის,
როს ჩემის ხალხის დიდებისა სჩანს განთიადი!
ამაზედ ვწუხვარ... მაგრამ ამას რაღა ეშველოს?
ღმერთს მარტო ერთს ვსთხოვ, მკვდარი დედა ძემ ასახელოს.

შ ვ ი ლ ი

როგორ? მეც მგზავნი საომრად, დედისერთასა,
რომ თავი დაესდო მამულისა ჩვენის სახსნელად?

დ ე დ ა

სულზედა დიდი ცოდვა უნდა ედვას დედასა,
რომ შვილი ამ დროს არ გაჰგზავნოს ძმათა საშველად...
ღმერთმა გვაშოროს, შვილო ჩემო, იმა სირცხვილსა,
რომ შენ შინ იჯდე, ოდეს სხვანი იხოცებიან.
ვინც მამულისთვის არ იმეტებს თავისა შვილსა,
მას შვილი თვისი, ჩემო კარგო, არ ჰყვარებიან...
ვაჟკაცად იყავ, — ჩემი თხოვნა არის მხოლოდ ეს.

შ ვ ი ლ ი

არასდროს არა მყვარებიხარ ისე, როგორც დღეს,
შენ, დედაჩემო!.. რასაც მნუკავ, აღვისრულდება...
შენგან შობილი შვილი განა მხდალად მოკვდება?!
(ისმის გარედგან ჯარების ხმაურობა, შვილი თანჯარას მივარდება).

დ ე ლ ა

(თავის-თავად)

არ იცი, შვილო, როგორ მიღარს მე ეს სიტყვები,
და ვერც შეიტყობ მაგას ჩემგან, ისე მოკვდები...
იმ დრომდე სულსა დანაშთენსა ღონეს მოვუკრებ,
ვიდრე საომრად, შვილო ჩემო, წენ ჯაგისტუმრებ,
რამე სიკვდილმა ჩემმა უცნებ არ დაგაბრკოლოს, —
და წერე კა ჯერმნობ: ბედი ჩემი მომიღებს ბაჟლოს.

(ისმის ჯარების სიმღერა ორ-პირად)

„ქართველო, ხელი ხმაღს იკარ,
დღე გათენდა დიდებისა,
თოფ-იარაღი აისხი,
დრო მოდის გამარჯვებისა.

მამულის დახსნის დღე არის,
ქვეყანა გენუკავს შველასა,
თავისუფლების შოვნაი
სჯობს საშოვნელსა ყველასა.

მამულის დამხსნელს ვაჟკაცის
ხმალი და გული სდომია,
ვაჟკაცის გამომჩენელიც
მტერთან გულდაგულ ომია.

თავისუფლების მშოვნელი
ამ ქვეყნად მარტო თოფია,
შინ უღლით გაქნილს მშვიდობას
ომში სისხლის ღვრა სჯობია!

მაშ, მამულს თავი შევსწიროთ
საშველად, გამოსახსნელად,
თუ მისთვის დავიხოცებით,
ჩვენ ის გვეყოფა სახელად.

ქართველო, ხელი ხმალს იკარ,
ღრ.კ გათენდა დიდებისა,
თოფ-იარაღი აისხი,
დრო მოდის გამარჯვებისა“.

(ქ-ჩილამ იამის დედაკაცების და სოლუს პატარა ბი-
ჭების ძახილი: „ჯარა გაუმარჯოს! ჯარს გაუმარჯოს!“
ისმის კეინა და ხმაურობა).

დ ე ა
(აღუჯახულ:)

ნიმიყვა, შეილო, დამანახვე ქვეყნისა მხსნელნი,
რამ მათ დავიტყბო დღენი ჩემნი უკანასკნელნი.

შ ვ ი ლ ი

(ჩამოიყვანს ლოგინიდან დედას, შეუჯდება მხრებში და
მიიყვანს ფანჯარასთან).

შეხე, დედილო, ამ განწირულ ყმაწვილკაცობას,
იჲე ჩიოიან სასიკვდილოდ, როგორც დღეობას.

(დედა, რა დანახავს ჯარს, ცრემლს ვერ იმაგრებს და სტირის)

შეხედე, ზალბი რარიც ლოცვით ჯარსა აცილებს,
დიდი, პატარა მხიარულობს, შენ რა გატირებს?

დ ე დ ა

ღმერთმა კურთხევა დიდ საქმეში წინ წაგიმძღვაროთ!
ჩვენ კი, დედებმა, ღვთის წინ უნდა ცრემლები ვღვაროთ,
რომ ჩვენ შეგვასწროს – მამულისთვის თავდადებულნი
კიდევე გიბილთ შინ მოსულნი, გამარჯვებულნი.
მიმიღვა, შეილო, ლოგინთანვე, მუხლი მეჭრება.

(შვილს დედა უკანვე მიჰყავს)

ვაიმე, შეილო, რამდენს დედა აუტირდება,
როს ველარ ნახავს თავის შვილსა უკანვე მოსულს!..

შ ვ ი ლ ი

რა ვუყოთ, თუკი სხვა გზით შევლა არა აქვს მამულს!

(ამ დროს ერთი ცხენოსანი მოადგება ფანჯარას და
გარედამ იძახის)

ც ხ ე ნ ო ს ა ნ ი

კიაზო, წამო!.. რაღას იცდი, გვიგვიანდება,
დრო საშურია... ჩვენ ძმებს ჩვენით მშველი აკლდება.

შ ვ ი ლ ი

აჰა, მოვდივარ! აბა, დედი, მოიე() გული!
ჩემგან – მემომარს, შენგან – შვალსა ითხოვს მამული.

(დედა გადაეხვევა შეილს და გულზედ მიიკრავს)

მშვიდობით, დედი! შენ ჩემზედა ნუ დაღონდები,
ცოცხალი მოვალ, თუ არა და ისე მოვკვდები,
რომ ჩემს სიცოცხლეს ამჯობინო ჩემი სიკვდილა...
ნუ სტირი, დედი!.. გზადა ვდგევარ, დამლოცე შვილი.

დ ე დ ა

ვაი შენს დედას!.. მოვიდა დრო განშორებისა
და გული მიმდის.. უძლურია გული დედისა...
მაგრამ ნუ სწუხარ... გადამივლის... შვილო, მშორდები?!
ვაითუ მოვკვდე და ვისგანღა დავიტირები?..

(სტირის და უფრო მაგრად გულზედ მიიკრავს შეილს, მერე
უეცრად ხელს ანებებს და ზარდაცემულსავით თვალში თვალს
უყრის და მცირეს ხანს ამ ყოფით არის).

დ ე დ ა

დედა არ გიყვარს, დედა შენი მოხუცებული?

შ ვ ი ლ ი
(გაოცებით)

მერე, რო მიყვარს?

დ ე დ ა
(ძლივს ბედავს თქმასა)

მასთან დარჩი!

შ ვ ი ლ ი

მერე – მამული?

დ ე დ ა
(თითქო ეხლა გაახსენდაო)

მართლა, მამული.. იგი უფრო საყვარელია,
მაშ, წადი, შვილო.. ღმერთი იყოს შენი მსხნელია...
მაგრამ, ვიში მე რომ უშენოდა მარტო მოვკვდები,
ვილა დამმარხავს?.. წადი... წადი... ნუ გვიანდები...

შ ვ ი ლ ი

ეჰა, მამულო! შენის ტრფობის ძალსა ღვთიურსა
რა დაუდგება? კლდის სიმაგრეს აძლევ უძლურსა...
ოდეს შენდამი სიყვარული დაიძვრის გულში,
დედაც კი შეილის სიყვარულს ჰკლავს შენს სიყვარულში!
რა სხივოსანი შენი შუქი აღმობრწყინდება
კაცისა გულში, ყველა გრძნობა მასშია ჰქრება,
ვითა მზის შუქში უმცირესი მნათობი ცისა,
ვითა ზღვაშია დაცემული წვეთი წვიმისა.
მშვიდობით, დედი! ძნელი არის შენი დათმობა,
მაგრამ უფროვე ძნელი არის მამულის გმობა.

(შვილი გადის)

დ ე ლ ა

(ღონეშიხდილი გადიქევა ლოგინზედ და სულთმობრძავი ამბობს)

ვაიმე, შვილო!.. შენს წასვლასთან მიქრება ალი
ჩემის სიცოცხლის... უშენოდა ძნელია ყოფნა...
დიდხანს ებრძოდა შეილის ტრფობას მამულის ვალი.
ვალმა აჯობა, მაგრამ ძვირად დამიჯდა ჯობნა.
სულიც ამომდის... არ ყოფილა ძნელი სიკვდილი,
როცა შენ ძენი აღასრულე... მამული... შვილი!..

(კვდება)

[14 ივლისსა, 1860 წელსა, პავლოვსკი, — 1871 წელსა,
18-სა მარტსა].

**რამდენიმე სურათი
ანუ
პაციონი ყაჩაღის ცხოვრებიდან**

მიეც გლახაკთა საჭურჭლე, ათაისუფლე მონები,
მიღწეიან, მომიგონებენ, დამლოცვენ, მოვეგონები.

შოთა რუსთაველი

სამშობლოს ცასა ბნელად გაშლილი
მწუხრის ზეწარი გადაეფარა
ღა მთვარის შუქზედ მთებისა ჩრდილი
ალაზნის ველზედ წამოიხარა.

ღმის გუშაგი, მუღამ მკმუნავი,
მთვარე მეფურად მძლავრად ვიდოდა,
მთებისა ყინვით ნაკვეთი თავი
იმის სხივებთან მუსაიფობდა.

შორნი მნათობნი მოკამკამენი
იბ მწუხარს ღამეს მხიარულობდნენ,
მღუმარს ქვეყანას, ვით საყვარელნი,
სხივებს ესროდნენ, ზედ დაჰხაროდნენ.

და იმ მნათობთა სხივის ალერსით
ვეკლს მშვენიერსა ჩასძინებოდა,
მხოლოდ ნიავი მოისა მოლხენით
ტყეში ფოთლებთან ლაზღანდარობდა.
და ალაზანი შეუპოვარი
ჰჩიოდა, თითქო კაცს ემდუროდა,
მის ბუტბუტს მარტო მთაი მდუმარი
დაფიქრებული ყურს მიუჰყრობდა.
ყველას ეძინა, დღით ჰჟეჟტავეს რაცა,
თითქო დაღლილა მიწაც და ცაცა!..
მხოლოდ კი ერთგან ურემი მძიმე
მიჭრიალებდა, გზას ალვიძებდა,
და ნალვლიანად მასზედ მეურმე
მწუხარს სიმღერას დაღულუნებდა.
ღულუნი იგი ჩამრჩენია გულს,
მწუხარე არის, ვით გლოვის ზარი,
მაგრამ თუ ნალველს მოჰბერს დაჩაგრულს,
უკუჰყრის კიდევ, ვით ღრუბელს ქარი.

მიდის ურემი და უეცრადა
ვიდაცამ ტყივად ასკუპა ცხენი,
მოვარდა იგი ურემს მედგრადა,
მჭმუნვარე სახის ამაყად მჩენი.
— ვერ მიმასწავლებ კუდიგორის გზას? —
ჰკითხა თამამად მან მეურმესა.
— რატომ ვერ, ძამო! აგერ აიმ მთას
მარჯვნივ აუხვევ და გახეალ ზევსა,
ერთი საურმე გზა დაგიხედება;
იმ გზას დაადევ, წადი, — და როცა
ცხვირწამოწვდილი მთა შეგეერება,
ის მთა იქნება კუდიგორაცა.
იქ რა გინდა შენ? — ჰკითხა მან ბოლოს,
როს გაათავა გზისა სწავლება: —
იქ საფრთხე რამე არ დაგემაართოს,
ბლაჭიაშვილი იქ იმყოფება.
წე როგორც ვხედავ, შენც კი გაქვს მკლავი,

ბევრს შენს ტოლს ბიჭს არ დაუვარდები,
მაგრამ მაინც, თუ გებრალვის თავი,
ბლაჭიაშვილს ნუ დაენახეები,
ხურც დანახეებ შენს ქურანს ცხენსა,
თორემ ის ბიჭი განაწყის ბევრსა!
მალთა, როგორც სირამის ტყვია,
და ტყვიასავით დაუნდობელი;
თუ სისხლი ჰმართებს; ისა სჯობია,
შეარჩინო და აიღო ხელი.

— შენ ფიქრი ნუ გაქვს!.. მეც იმას ვეძებ,
მეც მისებრ, ძამო, მიღრინავს გული;
როგორც ის ცხოვრობს, ისე ვიცხოვრებ
ამ დღიდგან თავზედ ხელაღებული! —

და, რა სთქვა ესა, მოხდენით ცხენი
მოსხლიტა უკებ ლაზათიანმა;
გაფრინდა ცხენიც, ვით შავარდენი,
და მის ფეხის ხმას ხმა მოსცა მთამა.

თითქო შენატრდა იმას მეურმე,
„ახ, ნეტავი შენ!“ — წაიდუღუნა
და, გაიქნია რა თავი მერმე,
შურით ხარს შოლტი გაუტყლაშუნა.
და მერმე ისევ უფრო მწუხარედ
თვისი სიმღერა დაიღულუნა.

კუდიგორასთან ერთი ტყე არი, —
უწინ ყაჩაღის იყო საფარი, —
საშიში, ბნელი, გულდახურული,
შეუვალი და წამოხურული.
იქა ჰცხოვრებდა ბლაჭიაშვილი
კაკო, ყაჩაღად გამოვარდნილი.

მთვარე ჩასული იყო დიდხნისა,
როცა იმ ტყეში, ერთ ხის ძირასა,
ფრთხილად ეძინა ბლაჭიაშვილსა,
ბედისგან მწარედ განაწირალსა.
მის შორიახლო ლამაზი ცხენი
კაზმმოუხდელი სძოვდა ბალახსა,

და მას ფოთოლნიც მოშრიალენი
ხშირად უფრთხოვდნენ მოსვენებასა.
უეცრად შეჰკრთა, აცქეიტა ყურნი,
თავი აიღო და გაიხედა;
შერე ტრიალით იწყო ფრუტუნი
და ერთს ალაგსა ზედ დააცქერდა;
დიდხანს უცქერდა და, რა მოესმა
თავისის მოძმის ცხენის ფეხის ხმა,
ვერ მოითმინა, დაიხვიხვინა
და პატრონს ძილი დააფრთხოვინა.
წამოხტა კაკო ლომივით ზეზე,
ოოფი მოზიდა და შეაყენა
და, რა იხილა მხედარი ველზე,
შეჰკივლა: „მითხარ, ვინა ხარ შენა?
რისთვის მოსულხარ, — მოყვრად თუ მტრადა?“

მ ხ ე დ ა რ ი

— მოყვრად, გულფიცხო, იყავ მშვიდადა.

კ ა კ ო

— თუ მოყვარე ხარ, მაშ გამარჯობა!
კეთილი იყოს ჩვენი გაცნობა.

მ ხ ე დ ა რ ი

— ამინ!.. შენ არ ხარ ბლაჭიაშვილი?

კ ა კ ო

— დიად! გახლავარ!.. რა გნებავს შენა?

მ ხ ე დ ა რ ი

— შენთან სიცოცხლე, შენთან სიკვდილი,
შენთან ყოფნა და შენთან დარჩენა.

კ ა კ ო

— მომწონს ეგ სიტყვა... შენც მომეწონე
და ამისთვისაც გენდობი შენა.

მ ხ ე დ ა რ ი

— გულს გული იცნობს და ღონეს — ღონე,
ზენდე, გაგიყო ჭირი და ლხენა.

კ ა კ ო

— ხოშ-გელდი, ძამო!.. მე ვარ მდიდარი,
ამ ტყეში მარტო მე მაქვს მეფობა;
გაშლითა არის ჩემი სახლ-კარი
და ვერას მაკლებს აქამდინ მტრობა.
ყოველ ხის ძირას ჩემი სახლია,
სადც მიღამდება, იქ მითენდება;
თუმცა ბევრი რამ მე აქ მაკლია,
მაგრამ აქ ჭირიც მიაღვილდება...
უსახლკარობა, შიში, შიმშილი,
მარტოკა გდება მხეცივით ტყეში,
ყურდღელსავითა ფხიზელი ძილი
და იარაღი დღედაღამ ხელში, —
მართალია, ძმავ, კაცს მოსწყინდება
ბუნწი ცხოვრება ეს დასაღონი,
მაგრამ იქ ყველა გვიაღვილდება,
სადაც ჩვენვე ვართ ჩვენი ბატონი!..

მე თანა მევანან რკინისა ძმები:
 ჩემი სიათა, დამბაჩა, ხმალი...
 არც მიმტყუნებენ, არც ვემტყუნები,
 მანამ მაქვს მკლავი თავისუფალი.
 ეს ცხენიც, ძამო, ჩემთან შეზდილა,
 მოუდრეკია, როგორც რომ ჟინი;
 ჩემთან საფრთხეში ბევრჯელ ყოფილა,
 გამოუვლია ჭირი და ლხინი.
 ამათ მივანდე ჩემი ცხოვრება!
 არ აიყრიან გულსა ჩემზედა,
 და კაკოც ისე არ გაძუნწდება,
 რომ არ დააკედეს ერთგულებს ზელა.
 ჩემი სიმდიდრე აი ეს არი!..
 ჩემს საშეფოში არ არის გმობა,
 თუმცა ორგულთან ვარ დაუნდობარი,
 მაგრამ ერთგულთან მეც ვიცი ძმობა.
 ჩემოხედ, ბინას გაჩვენებ, წამო!
 ღირებულადა მე დაგიხედები,
 და ნუ დამძრახავ ყაჩაღსა, ძამო,
 თუ მასპინძლად ვერ მოგეწონები.

მხეღარი მყისვე გადმოზტა მარდად
 და წამოჰყარა აღვირი ოხენსა,
 ჩამოუჭიმა ყურები ზაგრად
 და თვალზედ მზრუნველს უსვამდა ხელსა.
 ნოჰხსნა ნაბადი, ჩაკრული უკან,
 ხურჯინიც საესე გადმოიღო მან,
 მკრე გალაჰკრა ხელი გავაზიდ
 და წყის გაიგლო ცხენი ბალახზედ.
 შემდეგ მოვიდა იგი სტუმარი,
 კაკოს პირდაპირ დადგა მდუმარი.
 მათ ერთმანეთი თვალით გაზომეს
 და მოეწონენ ორნივე ერთმანეთს.
 მივიდნენ წყნარად და ხის ძირს დასხდნენ,
 მდუმარედ იყვნენ ორნივე ღიღხანად,

ერთმანეთს თითქო კიდევ შინჯავდნენ,
ბოლოს კი კაკომ უთხრა თამამად:
— ვიცი შე, ძამო, არ გამიწყრები
და არ დამძრახავ მეტ კითხვისთვინა:
მითხარ, საიღამ გემცნაურები?
ჩემთან მოსვლა რამ გაგაბედვინა?

მ ხ ე დ ა რ ი

-- შენი გაცნობა არ არის ძნელი,
ამაზედ რაღა ვილაპარაკო,
შორს გავარდნილა შენი სახელი,
ბაშემაც კი იცის, ვინ არის „კაკო“!
შენზედ მოუბნობს კაცი და ქალი,
ვისაც ენა აქვს, შენ ყველა გაქებს;
შენი ამბავი, ეხლა მართალი,
ზღაპრად მიუვა ჩვენს შვილიშვილებს.
შენზედ ამბობენ, რომ ხარ მამაცი,
გამოჰქცევიხარ უსამართლობას,
ამბობენ, თურმე გიყვარს გლეხკაცი,
ბარაქალა მაგ გულკეთილობას!..
რომ ბედში მყოფი შენ ძმად მიგაჩნდეს,
ეგ ვერაფერი სიყვარულია, —
სიტყვა ის არის, კაცს ის უყვარდეს,
ვინც ბედისაგან დაჩაგრულია!
მართო არსენას, თუ გახსოვს შენა,
გლეხკაცი, როგორც ძმა, ჰყვარებია,
გლეხკაცის ბედი, ჭირი და ღზენა
შვილსავით კალთით უტარებია.
აბა, კაციცა ისა ყოფილა
და ქუდიც იმას, ძმავ, ჰხურებია!
ნეტავ იმ დედას, ვისგანც გაზდილა
და ვისაც ძუძუ უწოვებია!..
მისებრი შვილი, ბევრიც ინატროს,
ეხლანდელ დედამ ვეღარ გაზარდოს...

ჯერ არ მენახე, მაგრამ გიცნობდი,
შენი ცხოვრება მენატრებოდა;
შენთან წამოსვლას ბევრჯელ ვფიქრობდი,
მაგრამ სახლ-კარი მენანებოდა,
ბოლოს კი, ძამო, გამიწყრა ღმერთი,
დამიტრიალდა უკუღმა ბედი!..
ყური მომიგდე, გეტყვი ყველაფერს,
რაც გადამკიდა მწუხარებამა
და, როგორც ერთ ღროს ბედის მადლიერს,
გზა დამიხლართა ბედისწერამა!

მაშინ თორმეტის წლისა ვიყავი,
როცა ბატონმა სახლს მომაშორა.
წამსვე ძროხაში მე მიკრეს თავი,
ჩემს სახლ-კარიდგან გამაგდეს შორა.
ჯერ კი დავღონდი, დაჩაგრდა გული,
ხოფნა უმშობლოდ მეძნელებოდა...
სხეები ჰლხინობდნენ და მე კი ლული
ცრემლისა თვალზედ არა მშრებოდა.
პატარა ჩემი ამხანაგები

ჩემ გულჩრვილობას იქ დასცინოდნენ,
დავიწყებოდათ თავის დარდები,
როცა ისინიც ჩემებრ სტიროდნენ!..
მეც კი მრცხვენოდა ჩემის ცრემლისა, —
ჩემს ამხანაგებს გავექცევოდი,
მიეუჯდებოდი ერთ ბუჩქის ძირსა
და იქ მარტოკა დიდხანს ვტიროდი.
მაგრამ ღრუბელმა გადაიარა,
თან გადიტანა ჩემი ნალველი;
პატარა გულმა გამოიდარა
და შეუბრუნა ნალველსა ხელი.
ჩემს ყოფას მალე შევეჩვიე მე,
კიდევ ვლხინობდი, კიდევ ვმღეროდი;
ჩემს სახლ-კარზედა არც დღე, არც ღამე
აღარ ვფიქრობდი, არ ვღონდებოდი.

ძამო! რა ტკბილად, რა უდარდელად
ჩემი ღღეები იქ მიდიოდნენ!...
არარა მქონდა იქ საფიქრელად,
ჩემი მოძმენი არ მაძალებდნენ.
ძროხას ვუვლიდით ჩვენ ერთგულადა,
გავიზიარეთ ყველამა საქმე
და რიგ-რიგადა ყველა ძმურადა
ვყარაულობდით ძროხასა ღამე.
რაკი მთას იქით მზე დაწვებოდა
და გაეკვროდა ვარსკვლავი ცასა,
გაშლილი ძროხა მოგროვდებოდა
და დავიწყებით ყველანი თვლასა.
და დავაბამდით რაკი ძროხასა,
ტყის პირს ერთს დიდ ცეცხლს გავაჩაღებდით
და მოვიტანდით ჩვენ ჩვენს საგზალსა,
ცეცხლსა გარშაშო მოვუსხდებოდით.
ჩვენი ხუმრობა, მღერა, სიცილი
ხეზედა მძინარ ფრინველს აფრთხოდა;
მოგვერეოდა თუ მერე ძილი,
ერთი ჩვენგანი ზღაპარს იტყოდა.

რაკი ტრედისფრად ცა ინათებდა
და შორს ცისკარი კამკამს იწყობდა,
მეძროხე ვინმე დავვიძახებდა
და დილის ტკბილსა ძილს დავვიფრთხოებდა.
ავიშლებოდით და ჩვენის ხმითა
მკედარი მთა-ბარი გაცოცხლდებოდა,
და თავის ძროხას ყველა ზღაზენითა
ასაშუებლად მიესევოდა.

ზოგი აქ მიდის თექამოსხმული
და მიიფშენეტაეს ზარმაცად თვალსა,
სხვა იქ მიიმღერს დაღონებული
და ერეკება თავის ძროხასა;
და ერთს წუთს უკან ძროხა ბლავილით
გაიშლებოდა ფართო პინდორზედ...
და ჩვენ კი ხტომით, მღერიო, ძახილით
მოგვეროვდებოდით მთის ცივ წყაროზედ:

ბირს დავებანდით, ძილს დავიფრთხოვდით,
მოის წყაროს წყლითა გავერილდებოდით,
ეხტოდით, ვიძახდით, ვლაზღანდარობდით
და ზეზეურად დავნაყრდებოდით;
მერე ვმართავდით თამაშობასა:
ხან ქვას ვისროდით, ხან ბურთსა მალლა,
და შუადღისა გოლვისა ჟამსა
ჩამოვრეკავდით ძროხასა დაბლა;
ალაზანშია ვყრიდით ძროხასა,
თან ჩავევებოდით უკანაც ჩვენა...
ბევრიც სხვა ახსოვს ჩემ ბიჭობასა,
მაგრამ სად არის ახლა ის ლხენა?!..
საღამოს ჟამზედ ისევ იმრიგად
ცეცხლსა ანთებულს მოვუსხდებოდით
და ისევ ზღაპარს გლეხურს მორიგად
თითოსა მაინც ყველა ვიტყვოდით.

ის ზღაპრები მე გულს მიღონებდნენ
და აქამდინა დამრჩნენ ხსოვნაში,
ძველებურს დროსა შემაყვარებდნენ
იმ ჩემ მხიარულ ყმაწვილობაში.
ეჰ, მარტო ერთი იმ ზღაპრებისა
ღვიძლ ღელასავით მე შემეთვისა!
ის მე ბევრს რასმე გულს ჩამძახებდა,
ხან მომალხენდა, ხან მალღონებდა...
არსენა ჩვენი, ის მხნე არსენა,
ჩვენამდინ, ძამო, ზღაპრად მოსული,
ის იყო ჩემი ჯავრი და ლხენა,
ის იყო ჩემი გული და სული.

ეგრედ გონება ხალისიანი
არსენას ამბით მე მეზღებოდა;
მიყვარდა მე ის კეთილდღიანი
და არსენობა მენატრებოდა.
ეგრედ მინდორზედ, ძმაო, ვევაგოდი
ჩემს ბიჭობაში შეუპოვარი,
ჩემს სახლ-კარზედა არა ვდარდობდი,

შინაურობის არ მქონდა ჯაგრი
მე ჯერედ ვიყავ პაწაწკინტელა
და მადლიერი ჩემ კეთილ დღისა
და მე მეგონა, რომ ჩემებრ ყველა
მადლიერია თავის ბედისა.

მე მამა მყვანდა მხნე კაცი, მარჯვე,
დაუღლელი და ბეჯითი, გამრჯე,
თუმცა ხელმართ ის ცოდვილობდა,
ჩვენ კაცებშია ბევრი არ სჯობდა.
იმ დალოცვილსა ვერვინ ასწრობდა
ვერც ხვნას, ვერც თესვას და ვერცა მკასა,
ღმერთიცა მართლა უხვად სწყალობდა
და წყალობითა უესებდა სახლსა.
ეგრე იქმნება მუდამ, მეგონა,
მადლიერად და უნაღვლოდ მამა,
მაგრამ კი ბოლოს ის დააღონა,
მწარედ უმტყუვნა ბედისწერამა...
შენც, ძამო, ვიცო, გაგიგონია,
ყმის ბედი რარიგ სწრაფად იცვლება!
თუ ყმასა გუშინ ბედი ჰქონია,
არ იჯერებს, რომ დღესაც ექმნება.
ჩვენი წადილი, ჩვენი იმედი
ყოველთვის, ძამო, არის საფრთხეში,
გლებკაცის და ყმის ლიტონი ბედი,
ვერა, ვერ გასძლებს ბატონის ხელში...

დრო გადიოდა და თან მოჰქონდა
მამიჩემისა უბედურობა,
მამა თანდათან მიბერდებოდა,
ბოლოს წაერთო საწყალს მხნეობა!..
თუმცა კი შერჩა წადილი ძველი,
შრომის სურვილი იმ უბედურსა,
მაგრამ არც ღონე და აღარც წელი
აღარ მოსდევდა დროგარდასრულსა.
საბრალო მამა ჰხედავდა ცხადად,
რომ რამდენადაც ღონე აკლდება,

ოჯახი უკან მიდის იმდენად
და სახლ-კარიცა სულ ეღუპება.
იმ სიბერესთან იმ უბედურსა
ერთი სხვა ჭირიც ზედ გამოება
და შეეყარა საწყალს, უძლურსა
გამუდმებული ციებ-ცხელება.
ეგრეა, ძამო, კაცისა ბედი,
ის უკუღმართი, უღმრთო, წამწყემდი,
თუ ერთხელ ღერძი გადუბრუნდება,
სულ უკუღმართად დატრიალდება!

მაშინ შევიქენ მეც ოცის წლისა...
კვებნით არ ვიტყვი, ბევრ ჩემ ტოლს ვჯობდი;
კარგად შემეძლო მოვლა სახლისა,
თუ გულს-მოდგინედ მივეშველოდი.
მაგრამ მე კიდევ ბატონსა ვყვანდი,
შინ არ მითხოვდა, არ მეშვებოდა,
მე იქ სხვისთვისა ჩემს თავს ვლუპავდი,
შინ კი ოჯახი მეღუპებოდა.

ერთხელ გამზდარი, გაყვითლებული,
ილაჯნაწყვეტი სნეულებითა,
საწყალი მამა მოხუცებული
ეახლა ბატონს თხოვნით, ხევწნითა.

მხეცი რამ იყო ბატონი ჩვენი,
ერთი აჯამი, გულქვა, რეგვენი,
იმას კაცებრი გული არ ჰქონდა,
რომ მამაჩემი შეჰბრალებოდა.
რა გაავგრძელო, თავადის-შვილი
კარგი რა არის, ავი რა იყოს?!

და მამაჩემი გულმოწყვეტილი
ეახლა ამგვარს უხამსსა ბატონს.

— შენი ჭირიმე, — უთხრა, — ბატონო,
სახლს ვერ გავუველ მე მარტოხელი...
დამითმე შვილი... არ დამაღონო,
არ დამიღუპო ოჯახი ძველი.

ბ ა ტ ო ნ ი

— რაო, რას ბოდავ?

მ ა მ ა

— შენს სადღეგრძელოდ
ოღონდ ზაქარა შინ დაითხოვე,
რომ უკან წასულს ოჯახს ვუშველოთ,
და მერე თუნდა ჩიტის რძე გვთხოვე.
კულუხს, კოდის პურს, გადასახადსა
ერთი-ორადა მოგართმევთ შენა;
თუ დავაყენებთ ფეხზედ ოჯახსა,
არ გავეძევით სამსახურს ჩენა.

ბ ა ტ ო ნ ი

— ეგ რომ არ იყოს, გაეძევოდი
შენ ჩემს სამსახურს, ჩემს ბძანებასა?
ქოფაკო!.. ნუთუ მაგას ჰფიქრობდი,
რომ მიბედავდი ემაგის თქმასა?

მ ა მ ა

— არა მქონია მაგის ფიქრი მე,
შენი რისხვატა არ გამიწყრება...
მაგრამ მიბძანე, შენი ჭირიმე,
რით გემსახურო, რაც არ მექმნება?
ღმერთი ხომ ჰხელავს, მე დავსწეულდი,
ღონე, ილაჯი გამიწყდა სრულად...
მარტო ვერას ვიქმ, მთლად დავუძლურდი,
იორემ ჩემს შვილზედ არ შეგაწუხებ.
მინამ შემეძლო, სახლს ვინახაუდი,
არც ღონე მშურდა და არცა ძალა,

დღედაღამ ოფლსა მე ვიწურავდი,
 მაგრამ ეხლა დრო გამომეცვალა;
 აწ არაქათი გამიწყდა სრულად,
 უდროდ დავებრდი, ჯანი წამერთო,
 ვეღარა ვუვლი ოჯახს ერთგულად,
 თუმცა კი მინდა, ზომ ჰხედავ, ღმერთო!..
 ოჯახი ეხლა მეღუპება მე,
 კაი ოჯახი, კაი სახლ-კარი!..
 ნუ! ნუ დაღუპავ, შენი კვნესამე,
 მინამ პატრონი ცოცხალი არი.
 სიყრმით ჩამიკლავს მამულში თავი,
 ზანდ დამიღლია ძარღვი და მკლავი,
 გამომიზრდია ჩემის ოფლითა,
 ვაი-ვაგლაზით, წვით და დავითა.
 მძიმე უღელი მე მიწევია
 ჩემის სახლ-კარის და ოჯახისთვის,
 ამდენი ჯაფა გამიწევია
 ნუთუ, ბატონო, ამ შავის ღლისთვის,
 რომ უდროო-დროდ, ადრე და მალე
 მევე დავმარხო ჩემი გაზრდილი?
 ნუ იქ მაგასა, შენ გენაცვალე,
 ნუ მიზამ მაგას, დამითმე შეილი!

ბ ა ტ ო ნ ი

— მერე მე პროხა ვის ჩავაბარო?
 სადღა ვიშოვნი კარგ შეძროხესა?
 ვერა, ვერ მოგცე შენი ზაქარო,
 თუნდ სულ დავენთქას ოჯახი დღესა!
 ვერ უყურებთ ამ ქოფაკს, ჩერჩეტას!
 მერჩევს, ჩემიო გერჩივნოს შენსას...
 არა, ერთი „მაქვს“ სჯობს ათასს „მქონდეს“...

მ ა მ ა

— მე ჩემი მომეტ, შენ შენი გქონდეს
და შენს სახელსა მტლად დაუქდები.

ბ ა ტ ო ნ ი

— გამეტა, ვირო, ნუ მელრიჯება!

მ ა მ ა

— რომ გაგეტალო, ვისლა მივმართო,
ვინ მომაშველებს ხელს დალუპვილსა!
მარტომ ოჯახი როგორ მოვმართო,
თუ არ დამითმობ, ბატონო, შეილსა?
რა ვუყო, რა ვქნა, რა მეშველება,
მიბძანე, შენი კვნესამე, შენი!

ბ ა ტ ო ნ ი

— თუნდ სულიც გაგბერეს, არ მენაღვლება,
თავში ქვა იეც და ისა ჰქენი.

მ ა მ ა

— შე დალოცვილო, ქვა ვიცე თავში, —
რა პასუხია, როგორ იქმნება!..
ჩვენც ვურევიართ კაცებში, ხალხში,
ჭამა-სმა გვინდა, გვინდა ცხოვრება...

— სუ!.. შე ქოფაკო!.. გაიკმიდე ზმა!..
 ზმა... კრინტი-მეთქი!.. ძაღლო, თორემა
 მე არ მივხედავ მაგ შენს სიბერეს
 და უკან ჩავჩრი ჯოხით მაგ სიტყვებს...

მ ა მ ა

— როგორ თუ ჩამჩრი... კაცს შიმშილით მკლავ,
 ცოცხალსა მმარხავ, ოჯახი მილუპავ,
 ბებერ კაცს ლუკმა პური უწყდება,
 შეილსა შიმშილით მაშა უკვდება,
 შეილს შეუძლიან მამის დარჩენა, —
 და ამის ნებას არ აძლევ შენა!..
 მე ჩემს დეიძლ შეილსა აღარ მანებებ,
 რომ შემინახოს სიბერის დროსა,
 მართალს სიტყვასაც არ მათქმევინებ, —
 ფუ შენს სამართალს, შენს სამსჯავროსა!..

ეს იყო, ძამო!.. ამ სიტყვებმა ჰქმნეს
 შეილის და მამის უღმრთოდ წახდენა...
 შენ მეტყვი, რომ არ უნდა ეთქვა ეს,
 მაგრამ რა ექმნა, აბა სთქვი შენა?
 ეხვეწებოდა განა ცოტასა
 იმ სულწაწყმედილს საწყალი მამა!..
 მაგრამ როგორც ცივს რკინას და ქვასა,
 ვერ დაულობო, ვერ, გული ხვეწნამა.
 ისც კაცი იყო... ვერ მოუთმინა
 იმედგაწყვეტილ, მოკლულმა გულმა,
 და რაც შიგ ჰქონდა, სულ ათქმევინა
 უსამართლობამ, წრიდამ გასულმა.

ჩიბუხის ტარით მამაჩემს მტრულად
 ეცა ურჯულო ბატონი ჩვენი...
 უნდა კი გითხრა, რომ მამა სრულად
 არ გალაზულა თავისი დღენი.

საწყალი იყო თავისმომწონე,
 სირცხვილმა გული გადმოუბრუნა...
 თუმც ალარ ჰქონდა მკლავებში ღონე,
 მაინც კი ხელი შემოუბრუნა.
 როგორ თუ ხელი მომიბრუნაო, —
 „ბიჭო, როზგები! ბიჭო, როზგები!“
 და მამაჩემსა მოხუცსა, ძმაო,
 წამოეჭიდნენ მისივე მოძმები!..
 როზგით მიცემეს მამა სნეული,
 მამა მოხუცი, პატივს ჩვეული...
 იმისი კვნესა და მწუხარება
 გულს შიკლავს ხოლმე, რო მაგონდება...
 არც უღონობამ, არც სიგამხდრებმა,
 არც სიბერებმა, არც თეთრმა წვერმა,
 არც კაცის და არც ღვთის სამართალმა
 არ მიპატივეს ბებერი მამა!..
 მაშინ იქ ვიდექე მე საცოდავი... —
 გულამომჯდარმა წაიდუღუნა,
 მერმე მწუხარემ მწუხარე თავი —
 ამოიკვნესა — და ძირს ჩაღუნა.
 წამოხტა კაკო განრისხებული,
 მას აერია სული და გული
 და შეუტია მწყრალად ზაქროსა:
 — შენ იქ იდექი, ამბობ, იმ დროსა
 და იქამდინა მიუშვი მტერი,
 რომ აცემინე მამა ბებერი?!
 მითხარ, დედალო, რას აკეთებდი,
 რას გეუბნოდა გული იმ დროსა?
 იქ რომ მდგარევიყავ, ჩაგაძაღლებდი
 ჯერ შენ და მერე იმ შენს ბატონსა!..
 რას უყურებდი? ნუთუ სეირსა, —
 როგორ სწუწვნიდნენ მამაშენს სისხლსა!..
 ფუ შენს ნამუსსა, მამაშვილობას,
 ფუ შენს სახელსა, შენს ვაჟკაცობას!..

მამას გიკლავდნენ, არ იღებდი ხმას...
შენ იქ იდექი, გულით იძუნწე!
რა ოხრობასა აქნევდი მაგ ხმალს,
რომ ნაჭერ-ნაჭერ ხლმით არ აკუნწე
სულწაწყმედილი შენი ბატონი!
ემაგ შერცხვენილ ხლმისა პატრონი
ჩემთან მოსვლასა როგორ ჰბედავდი?
ნუ მარცხვენ ყაჩაღს, გამეცა, წადი!..
შენ, ძმაკ, ყაჩაღად არ ვარგებულხარ,
შენ დედაკაცად დაჰბადებულხარ!
ფუ მაგ კაცობას!

მ ხ ე ღ ა რ ი

— კაკო, ნუ სწყრები!
კარგად არ იცნობ ჯერ ხომ ზაქროსა?
ჩემს ტოლს ბიჭს არც მე დაუუვარდები,
არც გავექცევი ხმალში კაკოსა.
ეგრე ადვილად ნუ არცხვენ ჩემს ხმალს
და იმის პატრონს ნუ მეძახი მხდალს.
ეგრე ნუ მძრაზავ... მომიგდე ყური:
მაშინ იქ ვიდექ მე უბედური...
მინამ ბატონი ხელითა სცემდა,
როგორცა ძალლი ხორცსა ვიგლეჯდი...
„მოჰკალ!“ — რაღაცა ხმა მაძალებდა,
მაგრამ როგორღაც თავს ვიმაგრებდი.
მომეკლა, ვიცი, მამას მოჰკლავდნენ,
მკვდარსა თუ ცოცხალს კბილით შესჭამდნენ,
ამის მიზეზი მე ვიქმნებოდი, —
და არ მომეკლა, უღმრთოდ სტანჯავდნენ,
ეგრე ორ ცეცხლში ვიმყოფებოდი.
მაშინ კი, როცა წამომიქციეს
და მოხუცებულს როზგი დამიკრეს,

თვალთ დამიბნელდა, ამენთო გული
ძივევარდი თოფსა გამწარებული,
მხრიდამ გაღვიგდე მაშინვე თეკა,
და, რო ყვიროდა. „დაჰკარ, დაჰკარი!“
მაშინ ჩემ თოფმაც გამოიჭეკა
და შეუნგრია გულის ფიცარი
იმ ჩემს ბატონსა, ჩემს დამლუპველსა,
თავისთავის და სხვის წამწყმენდელსა.

კ ა კ ო

— შენი გამჩენის ჭირიმე, შენი!
ბიჭი ყოფილხარ, ხლმისა დამშვენი...
შენ დაგიკვებოს შენმა მშობელმა,
რომ იმის ძუძუ შენ შეგერგებია,
აი ღაღოცოს ის ქრისტე-ღმერთმა,
ეისაც შენებრი დაჰბადებია!
ძამო, გამჩენის შენის ჭირიმე,
რაც წელან გითხარ, ყველა დამითმე.
ღამის დამადნოს ჩემმა სირცხვილმა
ღა კაკომ შენ წინ თავი დაიღოს.

მ ხ ე ღ ა რ ი

— განა საქები არის, რომ შეიღმა
თავისი მამის სისხლი აიღოს?
ამას იქმოდა ყოველი კაცი,
თუნდა მზდელი ღა თუნდა ვაჟკაცი.
ვით შეტი იყო წელან ძაგება,
ისე შეტია ეხლა ეგ ქება.
მაგრამ, ეჰ, კაკო!.. მე მაგ სიკვდილმა
გულის ჭრილობა არ გამიმთელა;
მამის გულისთვის გაწირულ შეიღმა
მამას ვერაფრით ვეღარ უშველა.

მაშინ თავი არ მაგონდებოდა
და დაჭერისაც არ მეშინოდა...
მივეარდი მამას... უსულოდ ეგდო
მუხლი მომეჭრა, ცეცხლი მომედო!
ის საწყალი სულ დაღურჯებული
ეგდო უძრავად, გაშეშებული!..
ვაიმე, მამა მე მოგკლდომიყო
როზგევეშა უღმრთოდ, უხიარებლად!..
მაგრამ, ეჰ, ძმაო, რაც იყო – იყო,
ჯოჯოხეთია მოსაგონებლად".
და, რა სთქვა ესა, ზაქრო მწუხარედ
პირქვე დაეცა დადუმებული;
დიდხანსა ეგდო ეგრე მღუმარედ,
გულში ვაების ცეცხლმოდეებული.
ამ საწყალს შვილზედ კაცოც შეწუხდა,
ორივ წაიღო ერთმა ნაღველმა...
ამ ორს გულში რა ბაღღამაც დუღდა,
წარმოიდგინოს თვითონ მკითხველმა.

1866 წ., 11 დეკემბერს,
პეტერი.

მეფე დიმიტრი თავდადებული

გუპონი
თ. პეტრე ნაკაშიძის

უქმე დღე იყო, ტვირთმძიმი და დამაშვრალი,
საყდრის წინ ჯგუფად ხალხი იდგა და ჰყაყანებდა;
იქვე ახლოს, ცაცხვის ზის ქვეშ ერთი საწყალი
ბრმა მეფანტურე იჯდა ცალკედ და მდუმარებდა.

„ეჰ, რას ჰყაყანებთ, — დაიძახა ყმაწვილმა ბიჭმა, —
შინაც ძლივს ეუძლებთ დღემუდამის ჭირს, ვაგლახობას!
აქ მაინც ცოტად ფრთა გაშალოს გულის წადილმა...
ბრმა მეფანტურე, გვითხარ რამე, მამაშვილობას!

გვითხარი რამე, ბერო კაცო, ნასმენ-ნახული,
ეგებ გულს ჟანგი მოაშორო კარგის ამბითა...
კარგს მთქმელს ტყვედ რჩების ნატკივარი გული ჩაგრული,
გული, გაზდილი ვაებითა, წვით და დაგვითა“.

ბრმა მეფანტურე გაიმართა მაშინვე წელში,
სახე ღრუბლეილი გაუნათლდა რაღაც მადლითა;
მისწვდა, აიღო თვის უბრალო ფანტური ხელში,
დაჰკრა ფანტურსა და დამღერა ნელისა ხმითა:

„მოდიტ, შვილნო, აქ მოგროვდით,
გიტყვიტ გულის გასათბობსა, —
ვინ ვიყავით, რა ვიყავით
ჩვენ, ქართველნი, წინა დროსა.

იმ დროს, როცა ქართველის ბედი
ჩვენ, ქართველთვე, გვეყარა ხელში,
როცა მამულისშვილობა
სასახელოდ იყო ჩვენში.

შვილნო, თქვენნი წინაპარნი
ეგრე გულქვად როდი იყვნენ...
ძმა ძმასა და ბაბა შვილსა
მამულს სოლმე შესწირვიდნენ.

შვილის ყოლა გლეხს თუ თავადს
მარტო მისთვის გვიხაროდა,
რომ მამულსა ჰეომარი
მით ერთი ემატებოდა.

ტკბილსა ბუბუს ღელა შვილსა
იმ იმედით აწოვებდა,
რომ სიცოცხლით ან სიკვდილით
ის მამულს ასაბელებდა.

უწინ ქართველს უხაროდა
მამულისთვის მტერთან ომი,
არ მოკლავდა, ან თავისთავს
შეაკლავდა, როგორც ლომი.

მამულისთვის ვის აზსოვდა
განსაცდელი განსაცდელში!
ტრფობა გვექონდა გულში აბჯრად
და სატევრად — სწალი ზელში.

ეგრედ, შვილნო, აქ სცხოვრებდა
უწინდელი ქართველის შვილი,
მის მუდამი ნატვრა იყო
ან სახელი, ან სიკვდილი.

მათს მომდევარს ყოველს თქვენგანს
ჰყვანდა ღაღი წინაპარი...
რჯულისა ეაცვა, მიწა-წყლისა
მის მოწამელ თქვენ წინ არი...

II

„ეზლა რა ვართ? საწველ ფურად
თავი ჩვენი გაღვიტციეთ;
ის სახელი, ის დიდება,
ის ოჯახი დავაქციეთ...
რაც ვცოფილვართ, ის აღარ ვართ,
რაც ვართ, ის ნულარ ვიქნებით...
ღმერთი გვიხსნის, თუ შვილთ მაინც
გზად და ხიდად გავედებით.
წინა კაცი უკანასი
ხიდაო, ნათქოშია,
ღღეის ვაგლახს ამით დასძლეკს,
ვინცა ხვალისა მდომია.
ტყუილია სულთქმა, უში,
კაცი უნდა კაცად იყვეს,
სანთელსავით თვით ღაიწვას
და სხვას კი გზას უნათვიდეს.
ამით იყო საქართველო
უძლეველი და ძლიერი,
ამით ედგა მტერს გულდაგულ
ეს პატარა ქართველის ერი.

III

„ყური მიგდეთ, გეტყვით ამბავს
უტყუარსა და მართალსა:
ერთი მეფე თურმე ჰყვანდათ
უწინ ჩვენ მამა-პაპასა.

— დიმიტრი ერქვა სახელად,
მხარბეჭპრტყელი, ტანმადალი,
ჯირითში თუ შვილდ-ისარში
არავინ ჰყვანდა ბადალი.

კაცი იყო, მეფე-კაცი,
თვალად, ტანად მშვენიერი,
გარედ — რისხვით მტრისა მსრველი,
შინ — მოწყალე, ღვთისნიერი.

ღამით თურმე ჰაიცვამდა
უბრალო კაპა-ჯუბასა,
წავა და ინახულებდა
საწყალის ხალხის უბანსა.

მოივლიდა ქვრივს და ოხერს,
დაერდომილსა და ობოლსა,
თავის ხელით ურიგებდა
მოწყალებას და საზრდოსა.

ვის რაც გულში დარდი ჰქონდა, —
წავა — იმას შესჩივლებდა,
გლახის, ობლის, ჩაგრულისას
სარჩლსა არ ითაკილებდა.

ყველგან იმის სამეფოში
თხა და მგელი ერთად სძოვდა,
ქერი, ბერი, ობოლ-ქერივი
სულ იმის დღეს ჰლოცულობდა.

IV

„მის დროს იყო ყვინობა,
მეფე ყვინს ჰმორჩილებდა,
მაგრამ თავის ქვეყნის საქმეს
თვის ნებაზედ განაგებდა.

ერთხელ ყვინს აეშალა
თათარივე კაცი ერთი,
იმძლავრა და გადიყენა
ნახევარი სათათრეთი.

მეფე ჩენი ყვინს თურმე
არ გადუღა სხვასავითა...
ვაჟი-კაცის წესი არის —
კაცს შეჰრჩება ძმასავითა.
შეიბნენ და შეიჭიდნენ
ყვინი და გადგომილი;
ძმას ძმის ძვალი ატეზინეს,
მამის სისხლსა ღვრიდა შვილი.

დამარცხდა ბოლოს ყვინი,
გამდგარმა აკი აჯობა,
ის მოკლა და თვით დაიპყრო
სათათრეთის ბატონობა.

ის ზომ მოკლა, მის ცოლ-შვილიც
ცხენსა კუდით ათრევინა,
საცა კი მის მომხრე იყო,
თავები დააყრევინა.

V

„ჯერი მიღა ჩვენს მეფეზეც...
— «რატომ მე არ მომიდგაო,
იმას ცოცხალს არ გაეუშვებ,
თუ პირში სული მიდგაო».

გაუგზავნა მოციქული:
— «გამოცხადდი ჩემ წინ შენო,
თუ არ მოხვალ, შენს ქვეყანას
ნაცარტუტას ავაღენო».

დაგვიღონდა მეფე ქველი,
იმ ურჯულოს მიხვდა წადილს,
ისიც იცის, — იმ ღვთისრისხვას
ჯარო სიმრავლე შესწევს ქადილს.

რა ჰქნას? თითონც მამაცია,
მამაციც ჰყავს ჯარი, ერი,
მაგრამ ერთს რომ ასი გცემდეს,
კლდეც რომ იყო, გაგტეხს მტერი.

დიდს ჩაჯარდა საგონებელს,
შეუღღა ბჭობას, რჩევასა...
— «წავალ — მომკლავს, და არ წავალ —
ამიოხრებს ქვეყანასა».

ბოლოს ბძანა: «თავს მოვუყრი
მღვდელმთავართ და დიდებულთა,
ოცჯერ ზომვა, ერთხელ ჭრაო —
წისია მეფეთ ქებულთა.

ენახოთ ერთი, რას მტყუციან —
წასვლას თუ წაუსვლელობას?
ორში ერთს რას აირჩევენ —
მეფის თუ ქვეყნის დამხობას?»

VI

„ბძანა და მსწრაფლ შეიყარნენ
დიდებულნი, მღვდელმთავარნი,
ვეზირნი და ნაზირები,
ბჭე-მდივნები, სპასალარნი.

წადგა მეფე კრების წინა
თამამად და დიდებულად;
ყველამ, დიდმა და პატარამ,
თაყვანი სცეს ბატონს ყმურად.

ასე ჰშვენის მეფე იმ დღეს
ტანად, თვალად, იერითა,
მნახველთ თვალი ვერ გაიძღეს
იმის ჭვრეტით, ყურებითა.

უბრძანა თუ «დიდებულნი,
საქმე მძიმე მაქვს თქვენთანა...
ის დღეა დღეს, — ან მე ვიყო,
ან ჩვენი ტურფა ქვეყანა.

შეიტყობდით, მომივიდა
მე ყვინის მოციქული,
აქ მოდიო, მე მიბარებს
ჩემზედ გაბოროტებული.

თუ არ მოხვალ, მე მოვალ,
აგიოხრებ ქვეყანასა,
სადა კი ფეხს დავადგამო,
ავადენ ნაცარტუტასა,
თუ წავედი, თქვენც ხომ იცით,
ბე, სიკვდილი არ აშცდება...
თქვენ რას მირჩევთ, მართალი სთქვით,
მართლის თქმაა ერთგულება».

VII

„დიდებულნი წინ წამოდგნენ
ამ ამბით შეწუხებულნი,
მივიდნენ და თაყვანი სცეს,
აჲმღვრიათ მწარედ გულნი.

— «მეფე! ნეტა რა გვიბძანე,
რა ასმინე ყურსა ჩვენსა!..
თუ შენ მოგაკლენ, შენს სანაცვლოდ
რალა დარჩეს ერსა შენსა?!

თუ შენ აღარ გვეყოლები,
რად გვინდა სახლი, ქონება...
ჩვენ შენისთანა დიმიტრი
სხვა არვინ დაგვებადება.

მოვიდეს, რომ იმუქრება
ის ურჯულო სისხლისმსმელი,
მოვიდეს და წინ დახვდების
შენი ერთგული ქართველი.

მტრის მუქარას ერი შენი,
გვითხარ, როდის გაჰქცევია,
გვითხარ, როდის ქვეყნის მტრის წინ
ქართლს უკან დაუწევია!

ბძანე და იმ მუქარასა
ჩვენს ზოისსხლეს შევანანებთ,
ან შევმუსრავთ მამაპაპებრ,
ან მეფისთვის თავსა დავდებთ.

ზირცხვილია ერისათვის,
თავის მეფე მისცეს მტერსა...
მეფევე, სირცხვილს ნუ შეატყვე
ერსა, შენსა შემნატრელსა.
ნუ, ნუ გვატყვე: ემაგ სირცხვილს,
წამეოლს შვილისშვილაძდიე...
აქ მოვიდეს; მის დახვედრა
ამ ჩვენს ქედზედ დაატყდიე».

VIII •

„ახლა წადგა სპასილარი...
— «მეფევე, რაც სთქვეს, მართალია.
შენ წახვიდე, შენ იქ მოგკლან, —
ჩვენ წილზედ გვერტყას ხმალია?!

თუნდ რომ დავრჩეთ, ვინ რას გვეტყვის,
რით ჩავრეცხოთ ეს სირცხვალი?
არა, მეფევე!.. ძველებს უთქვამთ, —
სახელიო ან სიკვდილი.

ნუ შეგვიშლი მამათ ანდერძს,
სირცხვილისგან დაგვიხსენი!..
მღუფს ვფიცავ, — მამა-პაპებრ
დღესაც გასჭრის ხმალი ჩვენი».

ბატონმა თავი ჩაჰკიდა
გვარგვინოსანი, ცხებული,
დიდხანს იყო დაღონებით
ეგრე თავჩაკიდებული...

IX

„ბოლოს ბძანა: — «ეს ქვეყანა
ღვთისაგან მაქვს მონაბარი...
მე დავრჩე და იგი წახდეს,
მითხარით, რა მადლი არი!

ათი ერთზე რომ მოვიდეს,
 ზუჰარას მტერს შევანანებ;
 რა ვქნა, — ასი ერთზე მოვა,
 ამას ვწუხარ და ვვალაღებ.
 ჩვენი კაცო ერთი ასსაც,
 ვაწი, არ შეუშინდება,
 მაგრამ ბოლოს სიმრავლე გვძლევს,
 ხალხი ურგოდ გამიწყდება.
 მერმე უკაცურს ქვეყანას
 დასწავს, დაჰბუჭავს, დაანგრევს,
 საყდრებსა და მონასტრებსა
 დაჰკცევს, მთანგრ-მოანგრევს.
 ხატებს, მამათ სალოცავსა,
 წაძურტლავს და შეგვივინებს,
 ამოიღებს მკვდრებს საფლავით,
 ძაღლსა და ღორს ათრევენებს.
 ქალწულთ-ქალზედ ძალით მივა,
 წაჰბილწავს, ნამუსს დაუმხობს;
 ირსულ დედაკაცებს კიდევ
 მუკლებსა ხანჯლით დაუპობს.
 დედას თავის ძუძუთა შვილს
 კიბლათა დაავლეჯინებს,
 უსუსურს ბაშეებს ძნად ჩაშლის
 და ზედ კალოს აღეწვინებს.

X

«ამდენი სული უბრალო
 ტანჯვითა ამოწყდებიან,
 საწყალის ხალხის ცოდვითა
 ქვანიც კი ატარდებიან.
 ქვიფნის ამოდენი ცოდვა
 ჩემს თავზედ დატრიალდება,
 წაწეწილს ატაც და იქაც
 ღიმიტრი მეფის ხსენება!

ეს სულ რისთვის? მარტო მისთვის,
 რომ მე შიშსა გავუქეცი,
 ჩემი თავი გადვირჩინე
 და ერი კი წყალს მივეცი.
 მე მეფე ვარ და მეფობის
 რიგიც ვიცი, რაში არი...
 ფუ იმ მწყემსსა, თავს უშველოს,
 მგელს დაუგდოს თავის ცხვარი...
 სირცხვილს ამბობთ! — რა სირცხვილი?
 რე ვეძლევი ნებით მტერსა,
 ჩემს სიცოცხლეს, ჩემსა სისხლსა
 ივითონ ვწირავ მე ჩემს ერსა.
 თუ სიკვდილი სახელად გაქვთ
 მაგდენს ჩემთვის — ერთისათვის,
 მაშ, რად მიშლით თავდადებას
 მე ერთს — მთელის ერისათვის!..
 არა! წავალ, არ დადგები,
 დე: ასრულდეს ნება ღვთისა,
 ხორცი მოკვდეს, სული ცხონდეს
 მეფის თქვენის დიმიტრისა».

X I

— «შენ რას ბძანებ, მღვდელმთავარო?
 სიტყვა შენი გვიღირს ძვირად:
 მართებს თუ არ ერისათვის
 მეფეს თავი გასაწირად?»
 ატირდა და მოახსენა:
 — «ჰე, მეფეო, მე თქმა მიჭირს.
 მართალს ვიტყვი, თუმცა შენთვის
 სული მიწუხს, გული მიტირს.
 მეფეე, უნდა თავი დასდო
 ერისა და ქვეყნისათვის,
 ღმერთს შესცოდავს, ვინც გაჰკიცხავს
 მე ამ მწარე რჩევისათვის.

მეფევე, რაკი ბედმან დაგდო
 შენ ეგ მძიმე საზღაური,
 სხვას უკეთესს ვერას გირჩევს
 სიყვარული ბატონ-ყმური...
 ესტირ და გირჩევ თავგაწირვას,
 რაკი რომ ეს დღე გეიწია, —
 მოყვასთათვის თავდადება
 ქრისტი-ღმერთის ანდერძია.
 ესტირ და გირჩევ ღვთის სახელით
 ზორცი დასთმო სულისათვის,
 უკვდავება არ დაჰკარგო
 წუთის-სოფლის გულისათვის!..»

XII

„მეფის ძლიერ მოეწონა
 მღვდელმთავრისა სიტყვა ბრძნული,
 წარდგა ისევ კრებულის წინ
 უფრო გათამამებული:
 — «დიდებულსო, ხომ ისმინეთ,
 რაც სოქვა წმიდა მღვდელმთავარმა..
 მოყვასთათვის თავდადება
 გვიბძანაო შაცხოვარმა.
 ხუ გადამიყვანთ ღვთისა სიტყვას,
 ერს მეფე ვერ ვუღალატებ!..
 წავალ და, თუ ღმერთს სწადიან,
 ერისათვის თავსა დავსდებ.
 მე წავალ და ეს ქვეყანა
 თქვენ უნდა გეპარებოდეს,
 ღარიბს ისე მოუაროთ,
 რომ მდიდარს არ შენატროდეს.
 გლეხს თუ თავადს, ღიდს თუ მცირეს
 მადლი თანასწორ მოჰფინოთ,
 ობოლი, ქვრივი, უძლური
 ძლიერს არ დამიჩაგვრინოთ.

თუ დავბრუნდი, თქვენს სამსახურს
გადაგიხდით ორად ერთსა,
თუ არა და — სული ჩემი
შეავედრეთ მაღალ ღმერთსა».

ატირდა და აატირა
ყველა კაცი იქა მდგომი;
გულის სილბო სიტურფვა,
თუ კაცია სხვაფრივ ლომი.
მართალს ვაუკაცს ის ამშვენებს,
როცა გულითაც ლბილია;
რკინის კაცის თვალში ცრემლი
დიდსულოვნობის შვილია.

XIII

„ბრძანა და მსწრაფლ დაიშალა
დიდებულთა იგი კრება...
უხმო მხლებელთ და უბძანა
წასასვლელად მომზადება.

სოქვა და ურდოს კიდეც წავა
მეფე იგი უშიშარი,
თქმულა: გმირის კაცისათვის
თქმა და ქმნაო ერთი არი.

გაათავეს სამზადისი
და მოვიდა დღეც წასვლისა;
ვით ჭინჭველა, ჰუუსფუსებდნენ
შინაყმანი სასახლისა.

ხმა გავარდა ქალაქშიაც:
მეფე ჩვენთვის სდებს თავსაო,
უშლიდნენ, არ დაიშალა, —
ვერ ვუღალატებ ხალხსაო.

შეიძრა მთელი ქალაქი,
ხალხი ეცა ერთმანეთსა,
მოზღვავედა და იგრიალა
და მიაწყდა სასახლესა.

მივიდნენ, ნახეს, მზად არი
რაზმი მეფის ამაღლისა,
სულ სავსეა ცხენოსნებით
მოედანი სასახლისა.

წინად ბარგით გაეგზავნათ
ჯორი, ცხენი დატვირთული,
აქ ვინც იყო, სალთად იყო,
ტურფად კაზმულ-დარახტული.

XIV

„თავადნი და აზნაურნი
სულ ოქროს და ვერცხლში ისხდნენ,
ვერ იტყოდი, ვინ ვის სჯობდა, —
ყველა ასე კარგნი იყვნენ.

წყობით იდგნენ და ისმოდა
აბჯრისა და რახტის ჟღერა.
საამოა გაწყობილის

ვაჟკაცების რაზმის მზერა!

კაცი თვალს ვერ აშორებდა
მხედარსა და იმის ცხენსა,
თვით უონი წუნს ვერ დასდებდა
მათს სიკეთეს, სიტურფესა.

მარქაფად ცხენს ბევრს სხვასაცა
რაზმ-გარედა ატარებდნენ,
მათი მხედნი დიდებულნი
მეფეს სასახლეში ახლდნენ.

იმ ცხენების მორთულობა
კაცს უშურველს შურს მოჰგვრიდა,
მძიმე რახტით დატვირთულნი,
თითო თითო სოფლად ჰღირდა.

მაგრამ მათში ერთი იყო
თეთრი ცხენი არაბული,
უკეთესს ვერ ინატრებდა
კაცის უძღომელი გული.

მეფისა იყო ის ცხენი,
თამაში — თითქო ვეფხვია,
იმის უზანგში მეფის მეტს
ვერვის შეედგა ფეხია.

ამაყი იყო ლომსავით
და ნაზი როგორც მშველია,
სხვა მას ვერ იმორჩილებდა,
თუ არ ბატონის ხელია.

ცეცხლს აფრქვევდა თვალთაგანა,
ჰქუხდა, სჭექდა, მრისხანებდა,
თითქო ლოდინს ჰთაკილობსო,
ჰშფოთავდა და ტოტსა სცემდა.

XV

„გამობძანდა ბოლოს მეფეც,
თან გამოჰყვნენ დიდებულნი,
ხმალ-კაპარჭით ვაწყობილნი,
სამგზავროდ გამზადებულნი.

მეფეს ახლდა მხარმარჯვნივ
გულმწუხარე მღვდელმთავარი
და მხარმარცხნივ — შებლშეკრული
ჯავრით საესე სპასალარი.

მღვდელმთავარი სწუხს და ჰვაებს
მეფის თავგადადებასა,
სპასალარი კი ჰთაკილობს
უომრად დამარცხებასა.

ხალხიც დაჰხვდა თავის მეფის
ვიშითა და წუხილითა,
მეფეს გული ამოუჯდა
მათთვის გულისტკივილითა.

უბძანა თუ: — «რასა სწუხართ?
იქნას, რაც კი საქმნელია!..
ერისათვის თავდადება
მეფისათვის სახელია.

რაც მომივა, მომივიდეს,
მე იმისთვის არ ვინალვლო...
თქვენ ჭირს დაგხინით... დეე, ვიქმნე
მე ქვეყნის ჭირის სანაცვლო.
ხმა ჩაუწყდა, ველარ-რა სთქვა,
მოეგუბა თვალში ცრემლი...
თქმულა: ქვასაცა მაგარსა
გასტეხს ტყეიის რბილი გრდემლი.
ძოუმატა ხალხმაც სულთქმა,
ხმა გაისმა ქეითინისა,
გულსა ჰკლავდა გლოვა, ვიში
ოპლისა და ქვრივ-ობრისა.

XVI

„უცებ მეფემ თვალი მოჰკრა, —
ხალხი გაირღვა შუაზედ,
ორს მარჯვე ბიჭს ბერიკაცი
მოჰყავთ მის წინ მოედანზედ.
მოჰყავთ ცახცახით, ხანხალით,
ჩაჩანაკი და ბებერი,
მკერდზედ სცემდა თოვლივითა
მოხუცებულს თეთრი წვერი.
მოვიდნენ და გააჩერეს
ის მოხუცი მეფის წინა,
ბიჭები კვლავ მხრებში უსხდნენ,
თუმც ყავარჯენს დაებჯინა.
ის ამ ქვეყნის აღარ იყო,
ფეხი ედგა სამარეში,
მაგრამ მაინც კი უცემდა
ადრინდელი გული მკერდში.

„მოახსენა: — «ჰე, მეფეო,
 რე შემრისხავ ერთგულ ყმასა!
 მე ხომ მხედავ, გარდავსრულვარ,
 სამარიდამ გაძლევ ხმასა.

მეფევე, კისრად აგილია
 ტვინითი ჩვენის შავის ბუღის,
 ბუღისწერას მისცეპიხარ
 უბედურის ჩვენის ქვეყნის.

ვიციოთ, რომ არ შეშინდება
 გული მეფის დიმიტრისა,
 როცა ნდომობს თავგაწირვას
 დიდი საქმე ქვეყნის ხსნისა.

მაგრამ ჩვენ რა გვეშველება,
 ჩვენ, მეფეო, შენთ დამკარგველთ?
 მ.ჰობასა ვილა უზამს
 შენგან დაობლებულ ქართველთ?

ერს ეფლის მღვრელს და ტვირთმძიპეს
 ჭირსა ლხინად ვილა გვიქცევს?
 წუთისოფლის მძიმე უღელს
 შენებრ, მეფევე, ვინ გაგვიწევს?

ამას ვსტირით, რომ მიდიხარ
 და აობლებ შენსა ერსა,
 ჩვენს ბედსა და მშვიდობასა
 ვეღარ მოუმართავ ხელსა.

ჩემებრ უძლურს, გაჭირებულს
 მწედ ვეღარ მიეშველები,
 ღარიბს, ობოლს, ქვრივს და ოხერს
 პატრონად არ ეყოლები!

„ნუ სწუხართო!.. განა, მეფევე,
ჩვენ ხელთ არის ეხლა გული?
რკინაც იყოს — მაინც დასდნეს
ამებრ ცეცხლში ჩაედებული.

გულს რად გვიკლავ? რად მისდიხარ?
ნუთუ, მეფევე, ხსნა არ არი!..
ქულზედ კაცი დაუძახე,
მოაგროვე სპა და ჯარი.

ცოტა ვართ, მაგრამ კარგნი ვართ,
ვინც კია, ყველა დევია...
ბევრჯელ უნახავს ქართველის მტერს,
რომ ცოტაც ბევრის მძლევია.

აჰა, მეფევე, ორი ბიჭი,
მხრებში რომ ამომჯდომია,
ორივ ჩემი შვილი არი,
ერთი მეორის მჯობია;

მიირთვი და ინაცვალე,
ჩემს ქვეყანას მტლად დაუდე!
ომში, მეფევე, გაჩვენებენ,
რა ლომებს ჰზრდის ქართველის ბუდე.

შეჰკრიბე დიდი, პატარა,
გაუძელ წინამძღოლადა,
მტერს წინ დახვდი... ვინც უკუდგეს,
დედა შეერთოს ცოლადა!

ჩვენს საქართველოს, ჰე, მეფევე,
ბევრი რამ გადახვდია,
მაგრამ უომრად მტრისა წინ
არ წაუხრია ქედია.

ნურც დღეს ვიზამთ ამ საქმესა,
უომრად ნუ დავმარცხდებით,
თუ ვერა ვძლევეთ, დავიზოცნეთ
სახელითა და დიდებით!..»

„უბბანა თუ: — «ბერო კაცო,
 ცქანის პენი ერთგულედა...
 შაბაჲ ქართველს!.. გული თურმე
 საპარემლე გულად ჰრჩება.

იაგრამ გეტყვი: ჯარს არ შევკრებ,
 არ ვინდოებ სისხლის ღვრასა,
 მარტო ჩემს გულისათვის
 არ შოგაკლავ მტერს ათასსა.

ჩვენის ქვეყნის შავი ბედი,
 როგორც ტაროსი, იცვლება,
 ღრო ზოგა და თქვენა თავი
 უფრო მეტად დასჭირდება.

მე ერთი ვარ, თქვენ მრავალი,
 გვიჯობს ღრთით ბევრის რჩენა:
 თუ თქვენ მე არ გემეტებით,
 მე რაჲ ვაგამეტებთ თქვენა?..

ვანა თვითონ ქრისტე-ღმერთსა
 ღაღარჩენა არ ძალ-ედება,
 არ ცნება და ქვეყნისთვის —
 ღმერთი: იყო და — ჯვარს ეცება.

X X

„მაშ რად არის მკაცრ მკვედრ,
 თუ არ ქვეყნის ჭირთა მსლელა?
 იუნდაც, მოჰკიდეს ქვეყნისათვის,
 ვა სიკვდილი სიცოცხლეა.

არ არის მკედარი, ვინც მოჰკვედეს
 და ზაღხს შესწაროს დიღინია,
 მკედრად იგი თქმულა, ვისაც აქ
 სახელი არ ღარჩენია.

არ დავიშლი, ვსთქვი და კიდევ
თავი უნდა გავიწირო,
ისე ძოვკვდე, რომ ჩემ გამო
დაღა მვილზედ არ ვატირო.

წავალ-მეთქი!.. თუ ღმერთს უნდა,
მოხდეს იგი, რაც მიმელის...
მაგრამ ჯგური თან მიმყვება
საყვარელის ჩემის ქვეყნის.

ეჰ, რაც ჰსურდა, არ დაჰცალდა
ჩემს წყურვილსა სულისასა..
აწ იქმნას ას, რაც სწადიან
განგებასა უფლისასა.

თქვენ ხომ მაინც აგცილდებით
ხოცვა, ჭლეტა, სრვა და რბევა, .
მე კი... მეყოს, თუ გამყვება
თქვენი ლოცვა და კურთხევა».

X X I

„თითქო ზეცით ზარი იყო,
თითქო ღმერთი მოველინა, —
ხალხი პირქვე მყის დაემხო
საკვირველის მეფის წინა...“

თურმე დიდებას მადლისას
კაცი მსწრაფლ დაუმონია,
ვით დიდს ბოროტს, ისეც დიდს მადლს
თავისი ზარი ჰქონია.

X X I I

„მეფეს ერი შეეცოდა,
სთქვა: — «მეც ვსწუხვარ, რომ გშორდებით,
ღმერთს ვსთხოვ, იყვნეთ ჩემს შემდეგა
მშვიდობით და გამარჯვებით.

ნურას გიკვირთ, რომ ქვეყნისთვის
მეფე თქვენი თავს არ ჰზოგავს!
ამასა იქმს ყველა, ვინც კი
ჭკუით სჭრის და გულით ჰზომავეს.

მე მივდივარ!... მეფე თქვენი
დიდს და მცირეს გეთხოვებით,
რაც დაგაკლეთ, ნუ შემრისხავთ,
რაც შეგცოდეთ, შემინდევით».

ბძანა და ცხენიც მოართვეს,
ზედ მოახტა ვეფხესსავითა,
ცხენზედ იგი დალოცვილი
გამობრწყინდა მზესავითა.

მტერსაც კი რომ დაენახა,
თვალი გაუშტერდებოდა,
მისებრი ცხენზედ მოხდინა
ბევრს ვაჟკაცს ენატრებოდა.

გამოეთხოვა ყველაკას,
ვინც კი შინ, სახლში ჰრჩებოდა,
სხვა კი ამხედრდა დიდკაცი —
ყველა, ვინც უნდა ჰხლებოდა.

ამხედრდა თვით მღვდელმთავარიც,
შინ დარჩენა არ იჩება,
შეევედრა თან წაყვანას
და მეფემაც ღართო ნება.

წაბძანდა და თან იახლა
ის ამაღა და მხედრობა,
უკან მისტირს ერი, ბერი,
გლეხოზა თუ დიდკაცობა.

XXIII

„მინამ მეფე მიმავალი
ურდომდინა მივიდოდა,
იშისი მისვლის იმედი
ყენსა გადასწყვეტოდა...“

უბანა თავის სარდლისთვის:
— «შეჰკრიბე ჯარი, ლაშქარი,
წადი, დიმიტრი მომგვარე
ან ცოცხალი, ანუ მკვდარი;
თუ არა, იძის ქვეყანას
შეესიე და მოსრეო,
სულ ძირს დაეც, რაც წინ შეგზედეს,
ქალაქი თუ სიმაგრეო».

წინ შეხვდა მეფეს ეს ჯარი,
მრავალი და უთვალავი,
მაშინვე მიხვდა: აქაო
ამბავია რაღაც ავი.

უხმო მხლებელთ და უბანა:
— «ფიცსა გთხოვთ და უნდა მომცეთ:
თუ უკადრისი მაკადრონ,
თქვენ არავინ ხმა არ გასცეთ.

თავს დაიხოცთ, კერას უზამთ,
ჯარია მოზღვავებული;
თქვენს სიკვდილსაც არ იკმარებს,
თქვენგნით გაბოროტებული, —

წავა და ხალხს ამოგვიჟღელტს,
ავიოხრებს ქვეყანასა...
ნუთუ მთელს ხალხს ანაცვალებთ
ვაჟკაცთა თაკილობასა?!

ღმერთს აცადეთ... დეე იქმნას,
რაც ჩემს თავზე განგებულა!
საცა არ სჯობს, გაცლა სჯობსო, —
ბრძენთაგანა ასე თქმულა.

კვლავ ფიცსა გთხოვთ: სისხლს ნუ დაღვრით,
ნუღარ დამიმძიებთ სულსა!..
განკითხვის დღეს მეფეს ჰკითხვენ
ყმის სისხლს, უქმად დანთხეულსა».

„რას იქმოდნენ? მისცეს ფიცი
გამწყრაღთა, გაბრაზებულთა,
სირცხვილის ჭამა ირჩიეს
ქვეყნისთვის დავალებულთა.

ბევრმა იკრა გულში ხელი,
სოქვა გულმწარედ: «ვთა დედასი
ღრო მოგვიკა და ამ თათრებს
არ შევარჩენთ ჩვენს შერცხვენას!»

ბატონმა ბძანა: — «ვინა ხართ?
წადით, ჰკითხეთ — რა სწადიან?
თუ მე ვუნდივართ, აქა ვარ,
ჰქმნან ის, რასაც მიქადიან...»

მალე დაბრუნდა უკანვე
მეფის კაცი მოციქული,
მოახსენა: — «სარდალს' ვუთხარ,
მეფევ, შენი ბძანებული;

მითხრა: — «მეფე მენი გვინდა,
თუ მოგვეცა თავის ნებით,
არას ვერჩით თქვენს ქვეყანას,
აქედამვე დავბრუნდებით...»

იამა, ბძანა: — «მადლი ღმერთს,
რომ ქვეყანა გადმირჩება
და ცოდვილი ჩემი სისხლი
ამაოდ არ დაიღვრება».

თვით წაბძანდა სარდლისაკენ,
მის წინ შეაყენა ცხენი,
უბძანა თუ: — «მე ვარ მეფე,
რაც გენებოს, იგი ჰქმენი».

მისცვიდნენ უკადრისადა,
ვით ძეს ღუთისას ურიანი,
შეკრეს, შეჰბაწრეს ტყვესავით
მეფე, ხელმწიფე სვიანი.

„მიპგვარეს ყეინს ურჯულოს,
სისხლმსმელს ადამიანისას...
საღერღელი აეშალა,
ვით კრავის წინ მხეცსა ტყისას.

გაპწყრა: — «როგორ გაბედო,
არ გალუდეგ ჩემს მოსისხლეს?
სთქვი პასუხი და იცოდე,
შენი განკითხვის დღეა დღეს.

იცოდე, რომ წინვე მითქვამს:
თავი უნდა მოგეკეთოს!
ამის შეცვლა თვითონ ღმერთმაც
ჩემმაც ძე ვერ შემოძბედოს.

მინამ მოგკლავ, მსურს აქ ჩემ წინ
შეინანო ბრალი შენი,
აქ ჩემ ფეხთ წინ აღიარო
შენვე შენი სიმკებთლენი...»

მეფემ უთხრა: — «შენისთანა
ჩემი რა გამკითხველია!
ნუ მოგაქვს თავი იმით, რომ
ძალა აღმართის მხენელია.

შენ-წინ მოთქმა რას მიქვიან?
რას მიქვიან შენანება?
ჩემი გამკითხველი არი
ნამუსი და ჩემი ნება.

ჰქმენ, რაც გინდა!.. მე არ გკითხავ, —
რად გწადს მომკვეთო თავიო...
სეავს ვინ ჰკითხავს, სისხლს რადა ჰსვამ,
სეავო, რადა ხარ სვავიო?...»

გაწყრა ყეენი ამაყი,
ეს როგორ გამიბედაო!
უბძანა: — «პკვემეთ და სცემეთ,
ბნელეთს ჩაავდეთ ეგაო.»

წაიყვანეს მეფე ჩვენი
და საბნელეთში ჩააგდეს;
შემოარტყეს გარს მცველები,
კარს კლიტეები დაადეს.

X X V I

„სასჯელი დაუგვიანა
იმ ღვთის მგმობელმა თათარმა,
მინამ მოაკლევინებდა,
სცემა, ჰგვემა და აწამა;
აწამა, ვით სვავემა მტრედი,
მეფე იგი საკვირველი
და ვერ გაძღა მის წვალებით
ის უღვთო და სისპლისმსმელი.

ერთხელ მეფე, ნაწამები
ძლიერად და უღმობელად,
ბნელში ეგდო ძალშიხდილი,
უპატრონოდ, უზრუნველად.

როცა ღონეზედ მოვიდა,
ადგა, მუხლი მოიყარა,
პირქვე დაემხო ლოცვითა
და ცრემლები გადმოჰყარა.

მოსთქვამდა თუ: — «ღმერთო, ღმერთო!
გთხოვ, მიწყალო, შემიბრალო,
რაც გადამხდა, განკითხვის დღეს
მადლად მე არ ჩამითვალო.

მე არა გთხოვ, — მანდ წამება
აქ წამებით შემიმცირო,
მე გთხოვ, — სისხლი, აქ დაღვრილი,
ჩემი სხვისთვის შეიწირო.

ღმერთო, ღმერთო!.. თვალწინ მიდგა
დიდტანჯული მე ძე შენი...
ვით ძით ეველა, ისეც ჩემით
ერი ჩემი დაიხსენი».

„შეცრად კარი გაიღო,
რგინით, კლიტით დაჭედული;
ორი ვიღაც შემოვიდა
ფეხაკრეფით, როგორც ჩრდილი.

მივიდნენ და თაყვანი სცეს
მეფესა გაოცებულსა...
მერე იცნა, მისნი იყვნენ,
და ჩაიკრა ორივე გულსა.

მოახსენეს: — «შევისყიდეთ
და გავტეხეთ ქრთამით კარი...
ყველა მზაა!.. თავს უშველე,
აწ შენი ხსნა შენს ხელთ არი.

ნულარ იცდი... თუ არ ეხლავ,
მერე გვიანლა იქმნება:
ხვალ თავს გჭრაან, — ასეო
ყვენიისა თურმე ნება».

უბძანა თუ: — «ადრეც მითქვამს,
არ გაღვირჩენ სხვისით თავსა,
ჩემ მაგიერ არ დავლუპავ
ჩემს ქვეყანას და ჩემს ხალხსა.

ჩემს გატყევას ხომ ზიდ მოჰყვა
ხალხის სრვა და ქვეყნის რბევა!
არა, არ ვიცი!.. ტყუილია
თათბირი და ყველა რჩევა!»

ბევრს ეგედრნენ და არ გაჰყვა
მეფე თავის ერთგულ ფშატა...
ნეტა რა გულწა გაუძლო
მათს ხეწნას და მუდარათა!

„გათენდა დღე ზართაძმდელი,
ვაი იმა დღის დამსწრესა!
ტყვე მეფე გამოიყვანეს
მოედანსა თავთ-საკვეთსა.

ხალხი, თამაშად მოსული,
ვით ჯინჯველა ირეოდა,
თვით ვეზირიც ყუჩისა
იქ იყო და რიგს აწყობდა.

ვეზირს გვერდთ ედგა ჯალათი
ერთი რაღაც საზარელი,
იღლიამდინ დაემკლავა
პარღვიანი ტლანქი ხელი.

ამ ორ-შუა ჩააყენეს
ფერმიხდილი წვალებითა...
დადგა მეფე... ღმერთს შეხედა
ნაღვლით საგსე თვალებითა.

მერე თვალი იმავე ნაღვლით
მოედანს შემოატარა...
ის ყოფა და ის ჯალათი
სანახავად შეეზარა...

შეჰკრთა როგორც ხორციელი,
უმისოდაც ქანცწყვეტილი,
დასუსტდა და წაბარბაცდა,
როგორც ერთი დაბნედილი.

მაგრამ ისევ თავს უშველა,
არ დაუთმო ხორცსა სული...
აქ დროს ტირილიც მოესმა,
ქეითინი გამწარებული...

გაოცდა და მიიხედა,
ჰნახა თვისნი დიდებულნი!..
სულ მთლად იქ მოგროვილიყვნენ,
ვინც კი იყვნენ თან ხლებულნი.

მღვდელმთავარიც მათთან იყო,
თავთ იცემდნენ, პირს იხოკდნენ,
მათის ცოდვით და ვაებით
ქვებიც კი ატირდებოდნენ.

თავისიანთ დანახვაზედ
მოაგონდა ყველაფერი:
სახლი, კარი, თვისი, ტომი,
ქვეყანა და თავის ერი...

ეჰ, გატყდა რკინის გული,
მუფე მაგითი იძლია!
აჰას კი ვეღარ გაუძლო,
აქ კი ხორცმა სულსა სძლია..

მობრუნდა და ორსავე თვალზედ
კენესით ხელი მიიფარა...
ვეზირს უთხრა: — «დამიხსენი..
რაღა გადამხდა, ისიც კმარა..»

სთქვა და თქმული თვით მოჰხრდა...
სახელი არ წაიხდინა...
— «ჰა, ჯალათო!» — დაიძახა
და კისერი გაიწვდინა.

მანც ააღო ხელთ ნაჯახი,
ერთს წაანს კისერს დაუსწორა,
დასცა და ერობის დაკვრითა
თავი ტანსა მოაშორა.“

[12 სექტემბერი, 1860 წ.,
ბელოესკი; 1877—1878 წწ.]

განდებელი

(ლეგენდა)

უძლენი
ო ღვა ჯა ვჯა ვაძისას

I

სადაც დიდებულს მთასა მყინვარსა
ორბნი, არწივნი ვერ შეჰხებიან,
სად წვიმა-თოვლნი, ყინულად ქმნილნი,
მზისგან აროდეს არა ჰდნებიან,
სად უდაბურსა მას მყუდროებას
კაცთ ჟრიაბული ვერ შესწვდენია,
სად მეუფება ჭექა-ქუხილსა,
ყინულს და ქართა მხოლოდ ჰმთენია, —
უწინდელს დროში ღვთისა მოსავთა
გამოუქებავს მუნ მონასტერი
და იმ ყინულში შეთხრილს ღვთის ტაძარს
ბეთლემს უწოდებს დღესაცა ვრი.
ფრიადოსანებ ჩამოთლილი აქვს
იმ წმინდანთ სადგურს ყინულის ზოუდე
და ზედ კარია გამოკვეთილი,
ვით კლდის ნაპრალზედ არწივის ბუდე.

ზღუდის ძირამდე რკინის რამ ჯაჭვი
ზუღა ჰკიდია თურმე იმ კარსა, -
და თუ არ ჯაჭვით, სხვაფორე ვერა გზით
ვერ ძალუძს ასვლა კერარა კაცსა.

II

აქა ყოფილა უწინ კრებულო
ლეთიზოვის ქვეყნიდამ განსევილ ძმათა
და მყინუ არს ამას უდაბნ. ის თურმე
ოსმოდა ქება წმიდა-წმიდათა.
აქა გამდგარან, განშორებიან
ამ წუთისოფლას სამაცდუროსა,
აქ პღირსებიან მართალთა თანა
საგანესა ჰას საუკუნისა.
განსულან ამა ქვეყნით მამანი
და ტაძარი ღვთის გაუქმებულს...
იმითის ღვაწლით იმ ტაძრის მადლი
მთიულთა შორის ყველგან გაოქმულა.
და ის აღგიოი, ის არემარე
გოდენ წმინდად სწამს დღესაც კრსა,
რომ ნასროლს ნადირს, მუნ შეუარებულს,
მონადირეცა ვერ ახლებს ხელსა.
რუ არ ღვთის ღირსი, სხვა ვერეინ თურმე
ა' წმინდა აღგილთ ვერ შეეხება,
და თუ შეჰბედავს, მსწრაფლ რისხვა ღვთისა
ჭეჭა-ქუხილით მოევლინება.

III

ოდესღაც ტაძარს იმ გაუქმებულს
წუღაბნოე შეჰკედლებია;
საიქიოსთვის ეს სააქაო
დაუომია და განშორებია.

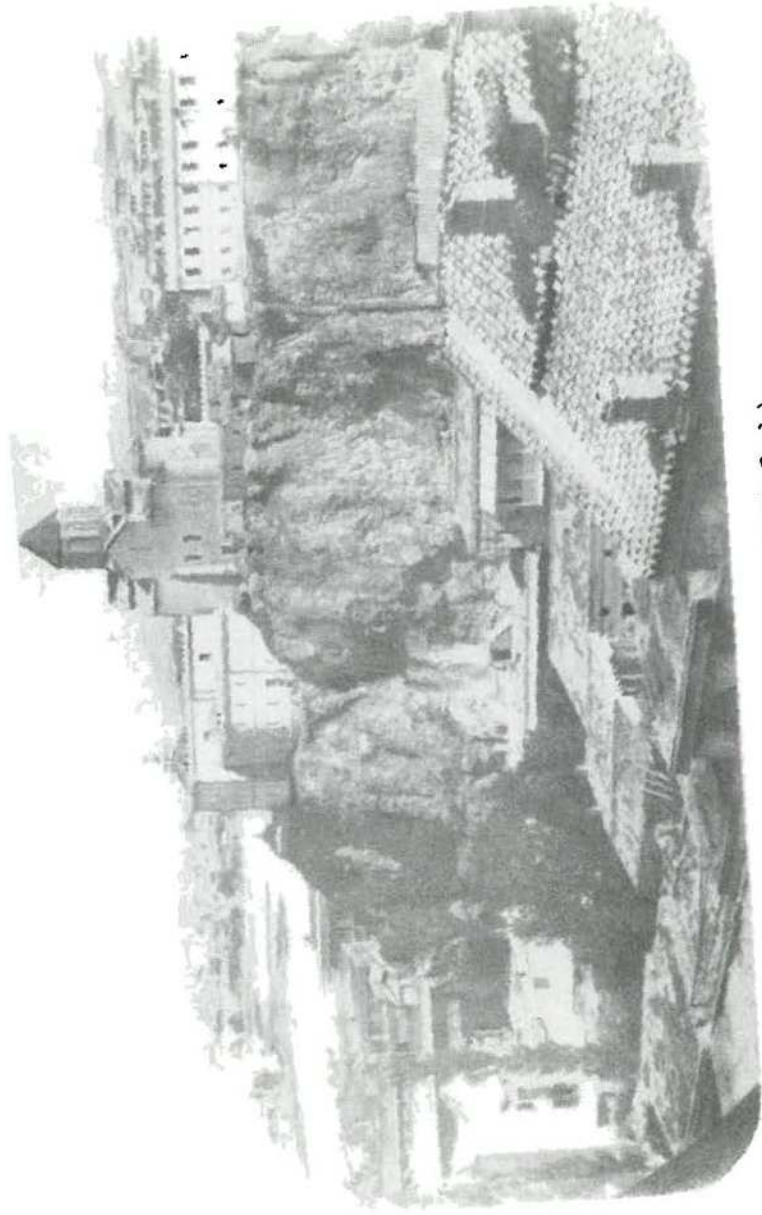
ელიზაბედ ჭაუჭავაძე-საგინაშვილისა

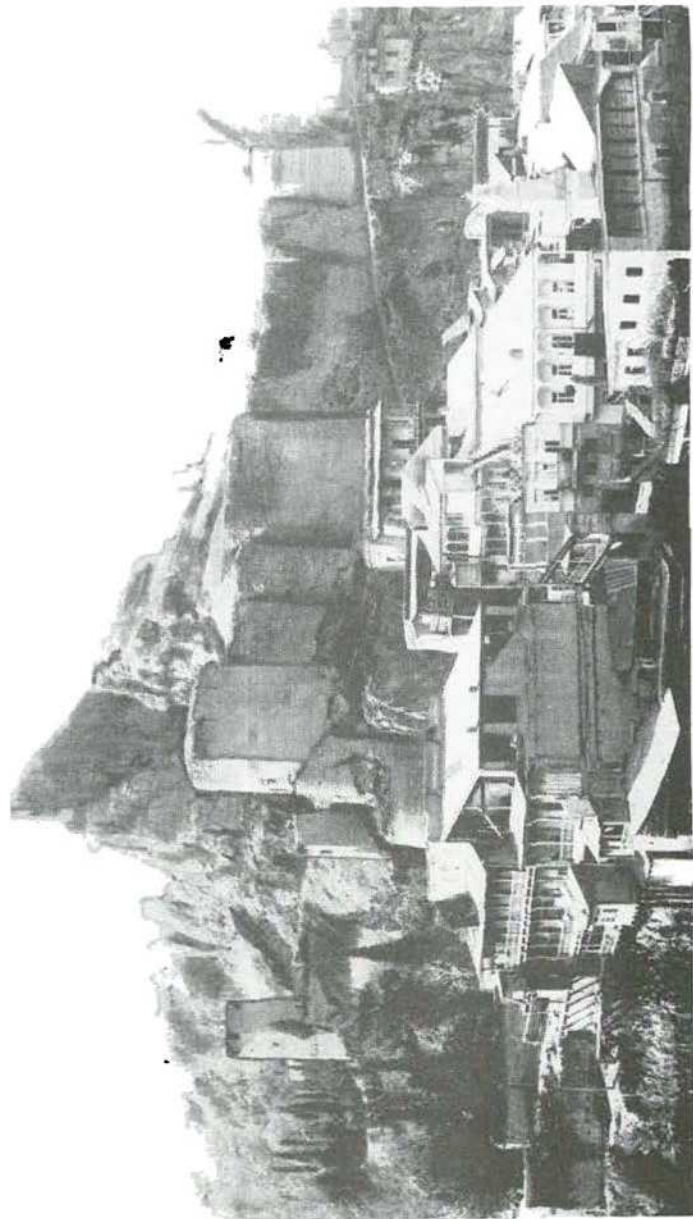
ილიას ძმისწული სვიმონ კონსტანტინეს ძე ჭავჭავაძე

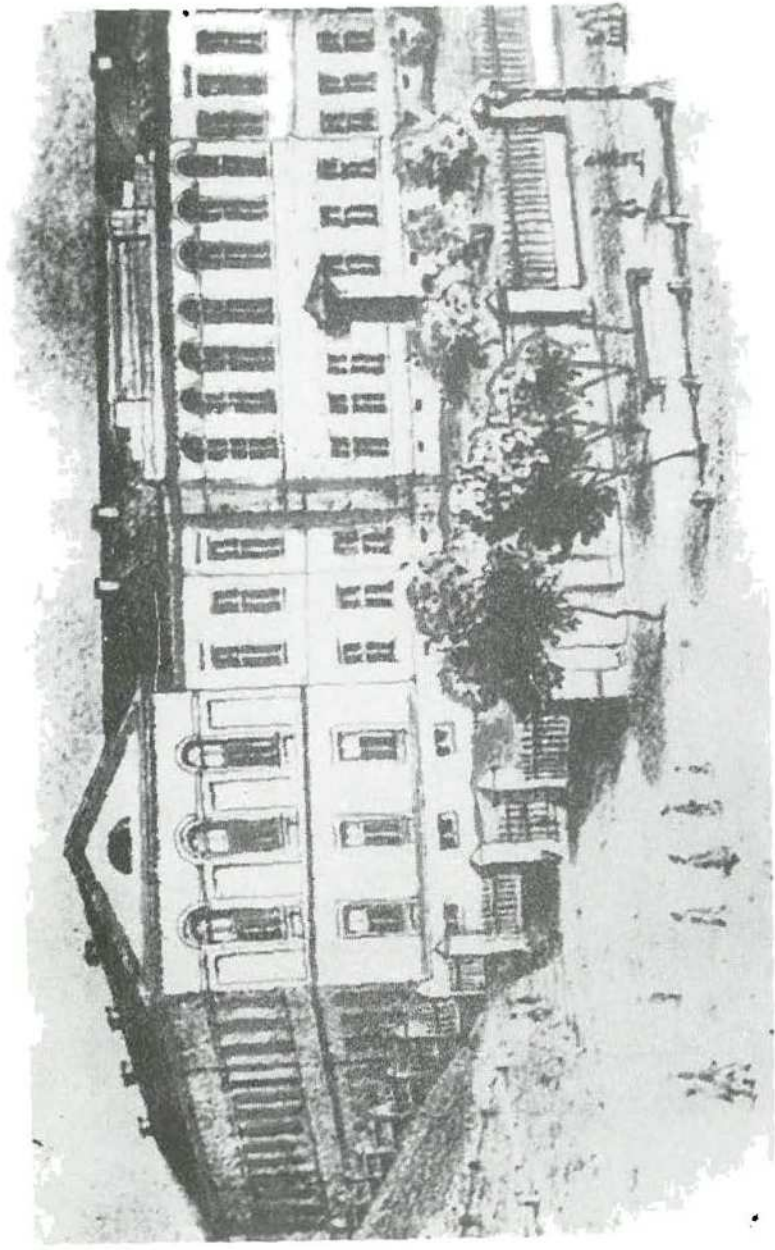
ილიას დისწული მკეო აბხაზი-მამუაშვილისა

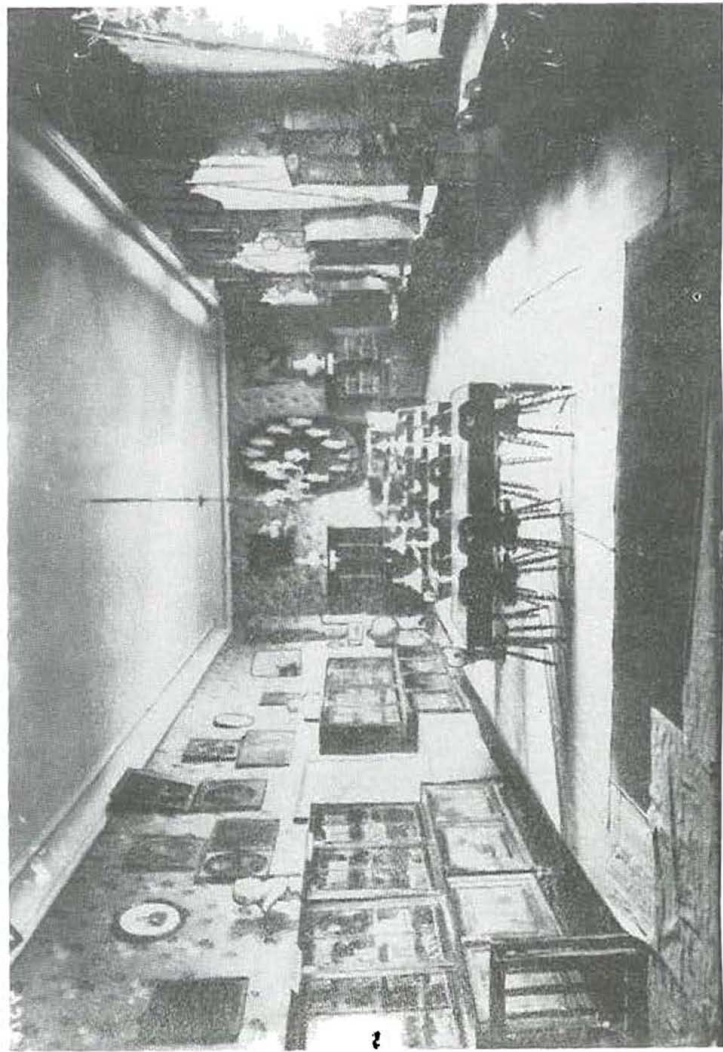
თბილისი, გუბერია (1850-იანი წლები)

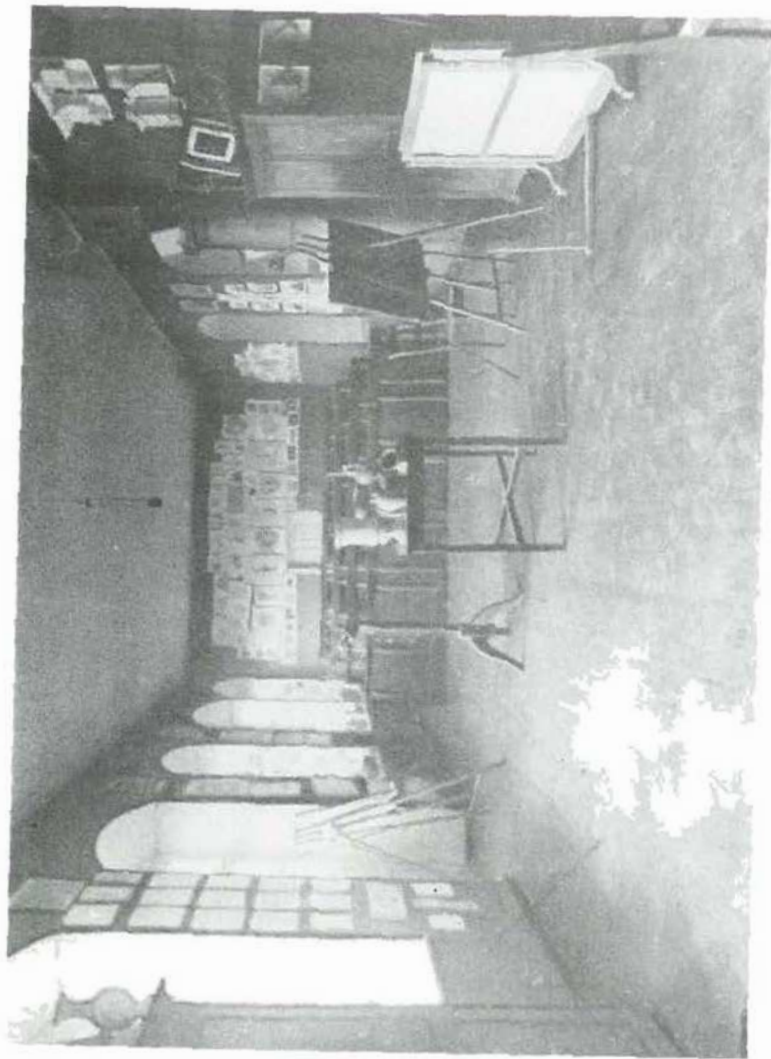
თბილისი. ნარეკლა

თბილისის გიმნაზია (1850-იანი წლები), სადაც სწავლავდა ილია

თბილისი, გენეტიკის ბიბლიოთეკა

თბილისის გიმნაზიის ხატუის კაბინეტი

ილია (მარცხნივ) — გიმნაზიის მოწაუე (ფრაგმენტა)

ივანე კერესელიძე — ილიას მასწავლებელი გიმნაზიაში, ცნობილი
ქართველი მწერალი, ჟურნალ „ცისკრის“ რედაქტორი

ცისკარი.

ქართული
საღიბერატურო
ჟურნალი.

რედაქტორი და გამომცემი ივ. კვარაცხელიძე.

1451
თბილისში, შიშველი ქუჩა, მათაძის
მ. ნიკოლოზის სახლში, ყოფილ შინა, პეტრე
"ქანა"
(წიგ. სიბრძნის. თავი 6. გვ. 34.)

1857 წლისა.

წიგნი მთავარი.

ი ა ნ კ ა რ ი ა

ქართულის ხელისუფლების ჟურნალის სახელით.

ქ. აბაიძის.

ჟურნალ „ცისკარის“ 1857 წლის № 1, რომელშიც პირველად გამოქვეყნდა
ილია ჭავჭავაძის ლექსი („ჩიტი“)

ჩ ი ტ ი.

ყოველი აწინარეს მე განვიღვიძებ,
ფრთას ფრთას შემოკჭრავე, რათა ვალს ვახილებ,
დაკჭრავე, დაუფრტყვენ, ღმერთსა ვადიდებ,
მშვენიერის სმით მსმენელს ვადიდებ;
ყოველისგან მაქვს სასმელო-საჭმელო,
არც ვსთეს, არცა ვმკი, არცა ვარ მხენელი;
ვარ გამაძლარი, მაქვს მე ყოველი,
მოდი, ზაფხულო, მე შენ მოგელო.
მიყვარს ზაფხული მწკნით შემკული,
ვცელოქობ მშინ, ვარ აღტაცებული;
სახლი მაქვს შინდვრად ღვთის მოცემული,
ცისა ქვეშ ვფრინავ გახარებული;
ზეცით მწკნეზედ ჩამოვეშევი,
მშვენიერით ყვავილით შორისა ვგაღებო,
სანტყის, სან წყლისა პირს მოვედებო,
ვითა ისარი მასზედ ვავსებოტებო,
ვინ მომეწევა, გინდ იფოს ცხენი...
ხშირათ მსახურვენ მალვისთვს სენი,
გარნა მიჭერენ მცირის მახითა,
მიტყუებენ რა სოფლის მარცვლითა.

თ. ილო ჭავჭავაძე.

ყვარლის შოები

ყვარლ იმ შოებზე.

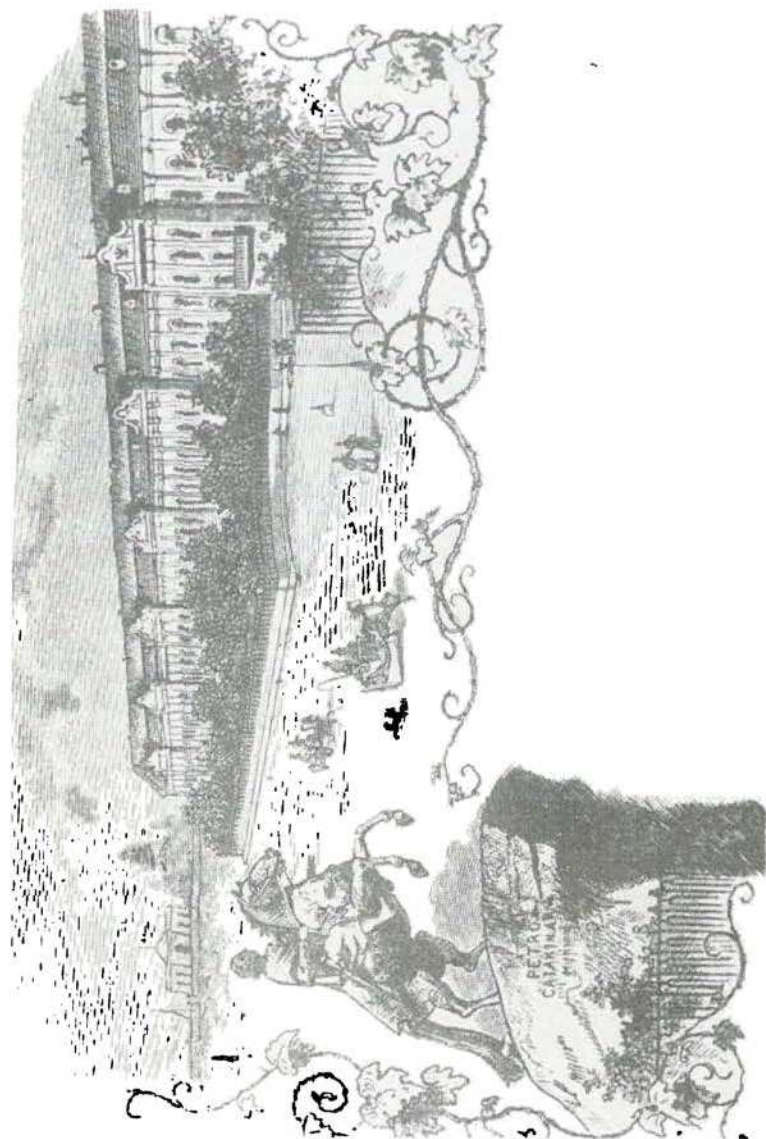
ზამთარს შოებზე! აქვანი ზვირი იმის გარეშე,
 მასმ აქვან ხსენად რაიბე, მას მას მივადებ;
 აქვან ზემოდ იქით, აქვან აქვან, ვიღ გვიტყვი
 აქვანთ, აქ, შოებზე! მუხრამი შვილი, მუხრამი.
 მასზედ ჯერ ყოფილად უმეტესად აქვან რე სიყვარული
 რაინდობადად ნახეს სული ვიღ ზვირს სიყვარული,
 თიხლით ვეჭვებოდა რაიბე რაიბე აქვან სიყვარული
 ზვირადი შვილი მუხრამი აქვან შვილი მუხრამი.
 ზვირ სიყვარული ვიღ ზვირადი შვილი სიყვარული,
 ზვირ სიყვარული ამათი სიყვარული ქალაქი,
 ზვირ სიყვარული ამათი სიყვარული რაიბე.

თქვენ თავად იყავით თითქმის ძლიერად ვიწმინდები
ოქტომბერში, ემანუელ აქმანს იმდროს
ვინაა ჩემი პანქარა აქვინა მშვიდობის გარეშად
ვინაა ჩემი ზღაპრები, ჩემი ვინაა ჩემი
ან სპირიტუალ ანტიკონს მთავარი ვინაა
ჩემი პოეტური ნაწარმი აქვინა ამჟამად.

ახლა იმდროს ან ჩემი პანქარა აქვინა მშვიდობა,
ახლა იმდროს ვინაა აქვინა ჩემი პანქარა
აქვინა აქვინა ჩემი პანქარა... აქვინა მშვიდობა
ძლიერად ვინაა... ჩემი პანქარა!... ჩემი პანქარა
ჩემი პანქარა პანქარა, ვინაა პანქარა
ჩემი პანქარა პანქარა პანქარა პანქარა!
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა
აქვინა მშვიდობა ჩემი პანქარა პანქარა

1857 წელს აქვინა

რ. პანქარა

განშორებია ვით ცოდვის სადგურს,
 ვით სამეუფოს ბოროტისასა,
 სადაც მართალი გზას ვერ აუქცევს
 განსაცდელსა მას ეშმაკისასა,
 სად ცოდვა კაცსა სდევნის დღედაღამ,
 ვითა მპარავი და მტაცებელი,
 საო, რასაც კხადის მართალი მართლად,
 მას უმართლობად ჰქმნის ცოდვის ხელად,
 სად რყვნა, წაწყმედა და ლალატი,
 სადაც ძმა კხარობს სისხლსა ძმისასა,
 სად ცილი, ზაკვა ძულებადა კხდის
 წმინდა სიყვარულს მოყვანისასა.
 განშორებია ამ წუთისოფელს,
 სად ყოვლი ნიჭი მაცდურება,
 სად თვით სიტურფე და სათნოება
 ეშმაკის მახე და ცდუნება.

IV

განდევილა და ამ ყინულებში
 ზულ მარტოდმარტო დაყუდებულა
 და გვამი მისი ცოდვილთ ფიქრთაგან
 იმ დღიდან აღარ შეძრწუნებულა.
 განუდევნია გულიდამ ყველა —
 მსოფლიო ზრახვა, ფიქრი, წადილი,
 რათა წარუდგეს უფლისა მსჯავრსა
 სულით: განწმენდილ და განბანილ.
 დღედაღამ ლოცვით, გოდებით, გვემით
 ზორცი სულისთვის უწამებია,
 და ვით ჭურჭელი იგი წყმედილი,
 ცრემლით ურეცხავს, უსოლებია.
 დღედაღამ სულთქმა და ღალადება
 მოჰფენია კლდეს ყინულისასა,
 და არ შემწყდარა მუნ ლოცვის ცრემლი,
 ვითა დღელსა მას გლოვისასა.

განყენებული წუთისოფლისგან
აქ სული მისი აღყვავებულია
და ხორცეული გულისთქმა ყველა
დამარხულა და განსვენებულა.

V

- არ იყო ხნიერ, მაგრამ ვით წმინდანს
სულის სიმაღლე ზედ დასჩნევოდა,
ზედ ეტყობოდა, რომ სული მისი
- სულ სხვა მსოფლიოს შეჰსიზნებოდა.
სახე გამხდარი, კუშტი და მწყრალი,
სიწმინდის მადლით დაჰშვენიებოდა,
და მაღალს შუბლსა, ნაოჭად შეკრულს,
შარავანდები გადაჰფენოდა.
მისთა მცხრალ თვალთა ღრმა მეტყველება
ესოდენ იყო წყნარი და ტკბილი,
თითქო მათშიგან ჩასახებულია
თვით სათნოება, კდემით მოსილი;
თითქო ნელისა სიხარულითა
სამოთხის ღია კარს შეჰხარიან
და სულთან ერთად უფლისა მიმართ
სასოებითა მიისწრაფიან.
ლოცვით და მარხვით ზორც-უძღურქმნილი
ჰგვანდა წმინდანსა იგი წამებულს,
ზრავალგზით ტანჯულს და ტანჯვათ ზედა
ძლევეთ მოსილსა და განდიდებულს.

VI

წამება მისი ღმერთს შეუწირავს,
ვედრება მისი ღმერთს უსმენია
და სასწაული ნიშნად მადლისა
წღაღადებელზედ მოუვლენია.

ზსელსა სენაკსა, სად იგი მდგარა,
 ჰქონია მზის მხრივ ერთი სარკმელი
 და მუნით თურმე გადმოდენილა
 მუქი მზისა და მთვარის ნათელი.
 ოდეს უდაბნოს გასწვრივ მთის წვერზედ
 მზე სხივგაფენით ამოვიდოდა,
 იმ სარკმლით სხივი მისი სენაკში
 სიეტად ბრწყინვალედ ჩაეშეებოდა.
 როს ჰლოცულობდა, იმ სხივსა თურმე
 ოვის ლოცვანს მწირი ზედ დააყრდენდა,
 და ხორცთუსხმელი მზის სხივი იგი
 უფლის ბძანებით ზედ შეირჩენდა.
 ეგრე ვიდოდნენ დღენი და წელნი,
 ეგრე უბიწოდ იგი სცხოვრებდა...
 და თვის სიწმიდეს ყოველდღე თურმე
 ამ სასწაულით შემომოწმებდა.

VII

ერთხელ, საღამოს, ლოცვით დაღლილი,
 გადმომდგარიყო ზღუდის კარებსა
 და დაფიქრებით გადმოჰყურებდა
 მწვანით დაფენილს მთისა კალთებსა.
 ნზე გადახრილი ჯერ კიდევ სრულად
 მთისა გადაღმა არ დასულიყო
 და მთის წვერზედ, ვით ცეცხლის ბორბალი,
 იმრგვლივ სხივგაშლით ანთებულებოდა.
 ცისა ლაქვარდი, ვით ნაკვერჩხალი,
 წითლად და ყვითლად მზისგან ჰლუვოდა.
 და განმსჭვალული მისით ღრუბელი
 შორს ათასფერად სხივებში ჰთრთოდა.
 ამა უბიწო დიადის ზილვით
 წარტყვევნილ იქმნა განყენებული
 და ვით ცხოველს ხატს ღვთის დიდებისას,
 შესცქერდა მზესა განცვიფრებული.

უეცრად ასჯყდა რამ ნიაფ-ქარი,
დჰბერა კლდეთა, ნაპრალთ და მღვიმეთ,
და მყანვარიდამ, ვითა კეშაპი,
შავი ღრუბელი დაიძრა მძიმეთ.

VIII

დაიძრა მძლავრი, უზარმაზარი,
ცაზედ განერთხო და გაიშალა,
და იქ, თითქო მტერს შეეჯახაო,
ჭექა-ქუხილით დაიგრიალა.
შეირყა მთელი ცა და ქვეყანა
იმა ჭექით და იმა ქუხილით,
ცა აირია, დაბნელდა უცებ
და წამოვიდა სეტყვა შხუილით.
ქუხვა და ჭექვა, ელვა და სეტყვა,
არევ-დარევით ღრუბლების სრბოლა,
ქართა, აწ გრიგლად რადმე ქცეულთა,
ზარით და ზათქით კლდეებში ქროლა, —
ესე ყოველნი, ერთად რეულნი,
ჰკვანდნენ ცით ვლენილს რისხვას ღვთისასა,
თითქო ღმერთი სჯის ქვეყანას ცოდვილს
დღეს მას საშინელს განკითხვისასა.
ამ დროს ის მწირი სენაკში იყო,
ცრემლით აღტობდა ღვთისმშობლის ხატსა
და ხელაღპყრობით ევედრებოდა
წაწყმედისაგან ქვეყნისა ხსნასა.

IX

უცებ მოესმა რაღაც კაცის ხმა...
ეოცა ეს ხმა უჩვევი მწირსა.
წერი ათხოვა, — და თითქო ვიღაც
ჰკივის, იძახის ზღუდისა ძირსა.

გა მსწრაფლ კარებს და გადიხედა...
ვიღაც კარის ჯაჭვს ზედ მოსდგომოდა,
და ერთ ყრმა კიწე, ღაღადების ხმით,
შესაფარებელს ბინას ითხოვდა.
თუ ძეა კაცის, რამ მოიყვანა
ამ დროს, ამ ღამეს ქვეყნისა რღვნისას?
მხეციც, ნადირიც თვის ბუდეში ჰძრწის,
მოირიდებული ამ რისხვას ღვთისას!
ჰკითხა: — „ვინა ხარ? კაცი თუ მავნე,
აქ მოგზავნილი ეშმაკისაგან?“
-- „კაცი ვარ, კაცი!.. მომეცი ბინა,
მიხსენ, ღვთის მადლსა, სიკვდილისაგან.
ვერ ჰხედავ, ღამის ცა ჩამოიქცეს
და ზედ დაეცეს დედამიწასა?
რა დროს კითხვან?.. შემობრალე მე
და ნუ დამიჭერ ჭერსა, ბინასა“.

X

— „მართალი სთქვი შენ... თუ ხარ ძე კაცის,
ცოდება გაბედ დავტოვო ამ დროს;
თუ მაცდური ხარ, სჩანს, ღმერთს სწადიან,
იწირი ცოდვილი ღვთს გამომცადოს.
ამოვედ, ვინც ხარ!.. იყავნ ნება ღვთის!..
ხელი ჩაავლე ემაგ რკინის ჯაჭვს,
ნუ შეშინდები... კიბეა იგი
და ზედ რგოლები საფეხურად აქვს.“
და იმ ბნელაში იგი წვალეებით
ავიდა მაღლა იმა ჯაჭვითა.
ნუ დახვდა მწირი... რაა? ვინ არის?
ვერ გაარჩია სიწყვდიადითა.

— „გამომყევ, ვინც ხარ! ბინას მოგცემ შენ,
გ:კიზიარებ ჩემსა სენაკსა...
სახლი ღვთისაა... შენც შევივრდომებს,
შენებრ მახვეწარს მრავალსაც სხვასა“.

წაუძღვა წინ და შევიდნენ სენაკს...
იქ უცრო, გიჟრე გარედ, ბნელოდა,
მხოლოდ კი ერთგან, ღველფად ქცეული,
ცეცხლი ჩამქრალი ფერფლქვეშე ჰჩნდოდა.

X I

რა დედაღვთისამ სენაკს შეუშვა
და არ შერისხა იგი მოსული,
გულში სთქვა მწირმა: ძეა კაცისა
და არა მანუ, ბოროტი სული.
სტუმარი იგი დანაცრულს ცეცხლსა
ფიცხლავ მივარდა დამზრალი, სველი,
ღველფი გაქექა, ჩაჯდა ცეცხლაპირს
და გაიწოდა სათბუნად ხელი.

— „უპ, უპ, რა ცივა!.. — სთქვა მან სტუმარმან, —
ქამის გავშეშდე სიცივისაგან!..“
სწორს ხმა ეოცა... ქალის ხმას ჰგვანდა...
შეკრთა, შეშინდა ამა ხმისაგან.
ნუთუ აწ ბედმა ქალის სახითა
განსაცდელი რამ მას მოუვლინა?
და ვითა ელვამ, ამისმა ფიქრმა
გულში ზარცემით მწირს გაურბინა.
მაგრამ იქმნება ბილბა ეგე ჰქმნა
მისდა საცდელად თვით უფლის ნებით!..
და კისრად იღო, ვით ნება ღვთისა,
სასოებით და გულდამშვიდებით.

X I I

— „შეშა არა გაქვს? — ჰკითხა სტუმარმა, —
მოიტა, ცეცხლი ავანთოთ ერთი!
ზეალ თუნდა მთელს ზურგს მე ამოგიტამ,
რადღე დღეს გავთბე, შენ, შენი ღმერთი!“

მეუღაბნოემ იქვე კუთხიდან
მოზიდა შეშა, ცეცხლი აანთო.
რა გაძლიერდა, ცეცხლისა ჰუქმა
ბნელი სენაკი სინათლით მორაო.
ხოლო რა შუქი იმა ცეცხლისა
სტუმარს, იქ მჯდომელს, ზედ მიეფინა,
გასაოცარი რაღაც შევლება
განდევლის თვალწინ წარმოედგინა:
ყმაწვილი ქალი, საესე სიცოცხლით,
საესე შევლების ჯადოთი, გრძნებოთ,
ნაზად, ამაყად ცეცხლაპირს იჯდა,
ერთ მინდვრის შველი ყელმოღერებით.
ეშხითა მფრქვევსა მის შავსა თვალებს
ოვით ცეცხლი სითბოს ეცილებოდა,
მის ელფერთაგან თვით ცეცხლის შუქი,
ვითა ძლეული, უკუ-ჰკრთებოდა.

XIII

თვით მადლს ტრფობისას რომ მოესურვოს
ჩ ორცხმულად ვლენა ოდესმე ქვეყნად,
უკეთესს სახეს ვერ ინატრებდა
თავის სიცხოვლის გამომსახველად.
მაშინაც ვინ სთქვას, — ვინ ვის აშვენებს:
მადლი ამ სახეს, თუ სახე მადლსა!..
ოვით შური, მტრობა ვერ უპოვიდა
ჭალს მშვენიერსა ვერაფერს ნაკლსა.
ჩის თვალთა ელვით, ღაწვთა შუქფენით,
გულ-მკერდის რხევით ვინ არ ათროცდეს!..
დახე მის ტუჩთა!.. თითქო თვით ტრფოვას
თვის ნაზი კოცნა ზედ დარჩენოდეს.
ვინ არ მოიმხრობს, მოინადირებს
ყ ავლად ძლიერი მშვენიერება!..
თქმულა — მხეციც კი გააფთრებულა
მის წინ დატკბება და დაწყნარდება

და დაუწყნარდა ძალს შვენებისას
იგი მწირიცა მწყრალი, გულმშრალი,
და უცოდველის გულისტკივილით
ქალს შეაჩერა ტყვექმნილი თვალი.

XIV

ბოლოს ჰკითხა მან: -- „ვინა ხარ, შვილო?

ამ უდაბნოში რამ მოგიყვანა?

მერე ამ დროსა, როს ავდრისაგან

ლაშის წაირღვნას მთელი ქვეყანა?“

— „მწყემსი ქალი ვარ... აქ მთის კალთებზედ

ცხვარს ვაძოვებდი მამიჩემისას,

ბალახმა ცხვარი ამოიტყუა

და მეც ამოვეყ ფარასა ცხვრისას.

ლამაზი იყო ამ დღის საღამო,

რარიგ ჰშვენოდა მზე დამავალი!

შევხედე თუ არ იმ მზეს, იმ ცასა,

გავშტერდი, ვეღარ მოვსხლიტე თვალი.

ღვთის სახესავით გარს შუქმოსხმული

მთის წვერზედ დიდი მზე ბრწყინვალედა

და საკვირველი ის სანახავი

თვალთანა ერთად გულსა მტაცებდა.

სულ დამავეწყდა მამის ნათქვამი: —

ნუ ენდობიო, შვილო, ამ მყინვარს,

ნახავ, მზე ადგას, უცებ გაწყრება

და წამოხეთქავს ციღამ ნიაღვარს.

XV

„მაგრამ რას იზამ? მოდი, გულს უთხარ, —

კარგ სანახავზე ნუ ხარ-თქო ხარბი!..

მე იქ გავერთვი... მყინვარმა თურმე

წყებ შეიკრა მრისხანედ წარბი.

ცა ზოადრუბდა, წაშს ჩამობნელდა,
 მთიდანა ცივი ავარდა ქარი,
 მოვინდომე ცხვრის გამობრუნება, —
 გვიანდა იყო, ვერ მოვასწარი.
 უცებ შემემთხვა იქვე ავდარი,
 სეტყვა ტყვიასებრ წამოუშინა,
 ცხვარი გამიფთხო, ვერ მივეშველე,
 ბნელაშ. ფეხიც ვერ წავდგი წინა.
 მართლა უნდობი ყოფილა ეს მთა!
 უცებ სცოდნია ჩამობნელება,
 უცებ სამოთხეს ჯოჯოხეთად ჰქმნის,
 უცებ გიტკობს და უცებ აფთრდება.
 ვიში.. რად გავტეხე მამის ნათქვამი..
 აზია ჩემზე, რაც დამემართა!
 მამია ურჩსაო, გამიგონია,
 გზა თურმე არსად არ წარემართა.

XVI

რადვლუპე ცხვარი მე მამის ურჩმა,
 მე გავცემ პასუხს, ჩემი ბრალია..
 მაგრამ შენვე სთქვი: განა წაუხვალ,
 რაც ფათერაკად მოსაველია?
 თვითონ ცხვარს მაშინ როდი ვჩიოდი,
 მე მამაჩემი მებრალებოდა,
 მამისერთა ვარ, მამას ვუყვარვარ,
 ვწუხდი, რომ ჩემთვის შეწუხდებოდა.
 ცხვარი დავლუპე, — ეგ ერთადერთი
 მამის სარჩო და საბადებელი,
 მაგრამ წარბსაც კი არ შეიხრიდა,
 ოღონდ ვენახე მე უვნებელი.
 ვიდექ სეტყვის ქვეშ ბნელაში სერზიდ...
 ცა ქვეყნის დანთქმას თითქო ჰლამობდა,
 პტუქდა და ჰქუხდა... და ჩემთა ფეხქვეშ
 თვითონ მთის ძირიც იძროდა, ძრწოდა.

რა შექმნა ბეჩავს!.. საბრალო თავი
სად შემეფარა, გადამერჩინა?
ვთქვი, — აქავ დაერჩე და ბედს მივენდო,
თუ გავბედო და წაგიდე შინა?

XVI

„დავრჩენილიყავ, — მერე ვინ იცის,
გავალწედილა ამ ღამეს ბედშავს?..
წავსულიყავ და — ამ ბნელაშია
კლდე-ღრეში სადმე ჩავიჩეხდი თავს...
მაინც გავბედე შინისკენ წასვლა,
ვთქვი, რაც მომივა, დე, მომივიდეს!
თურმე ნუ იტყვი, გზა ამრევია
და მოვსდგომივარ მონასტრის ზღუდეს.
ჯაჭვს ზედ წავაწყდი... და პაშინ მივხვდი,
რომ აქ მყინვარის მონასტერია,
ისიც ვიცოდი მამიჩემ პაგან,
რომ მონასტერში ვილაც ბერია,
გახარებული ვეძახდი დიდხანს,
შენც კი კარგა ხანს მე ხმა არ გამე...
ვსთქვი, — ვაიმე, თუ ვერ გავაგონო
და აქ მომიხდეს ვათიო ღამე!..
მავრამ მიბრალა ჩემმა გამჩენმა
და შენამდე ხმა ამოვაწვდინე...
სხვა ზომ შენც იცი... ღმერთმა გარჩინოს,
როგორც შენ მე დღეს გადამარჩინე“.

XVIII

— „მე ნუ მიმაღლი, შვილო, შენს დახსნას,
ღმერთია ყველას მშველელი, მხსნელი...
ღვთით არგანწირულს ყველგან წინ უძღვის
მისი მარჯვენე შემწყნარებელი“.

- „შენ კი ეშმაკი, მგონი, გეგონე“.
- „ნუ მიწყენ, შვილო, და ნურცა გიკვირს!..
შენვე სთქვი, სხვა ვინ მოხედავს ქვეყნით
ერთს დავიწყებულს და განდეგილს მწირს!“
- „განა ქვეყანადა შენ არავინ გყავს,
ან ძმა, ანუ და, ან ნათესავი?“
- „მყვანდნენ... და ყველას გამოვეთხოვე,
აქ მოველ და ღმერთს შევწირე თავი“.
- „მას აქეთ ბევრი წელიწადია?“
- „არ ვიცი“. — „როგორ?“ — „არ ვთვლი წელთა სვლას,
მოვშორდი შვილო, წუთის-სოფელსა
და რაღას ვაქნევ იმის ჟამთა ცვლას!“
- „მოშორდი და აქ სულ მარტოკა ხარ?“
- „ეგეთი არის, სჩანს, ნება ღვთისა“...
- „როგორ თუ ღვთისა? ღმერთს რაში უნდა
აქ ყინულებში ყოფნა კაცისა?“

XIX

„ღმერთო, ნუ მიწყენ, ნურც შენ გამკიცხავ
მე უშეტარსა მეტის თქმისთვისა...
როცა აქ ცხვარი მიძოვებია
და შემიხედავს მყინუარისთვისა,
შომგონებია მამის ნათქვამი, —
იქ, ყინულებში, კაცი სცხოვრებსო,
სულისთვის ხორცი გაუწირინია,
უწუთისოფლოდ მარტოკა სძლებსო, —
გამკვირვებია მე ეს ამბავი,
მითქვამს: იქ ყოფნა რას არგებს სულსა?
განა სწყინს ღმერთს, რომ კაცი შეჰხარის
ქვეყანას, ღვთითვე დაბადებულსა?
ეფიქრობდი: ნეტა, მაშ, რისთვის მორთო
ესე ლამაზად წუთის-სოფელი?
განა მისთვის, რომ ადამიანმა
შეაჩვენოს და აიღოს ხელი?

ყველაფერს უნდა გამოვეთხოვო,
ჩემს ტოლს და სწორსა, ლხინს და სიხარულს?!
დამერათო, ნუ მიწყენ... ვერ ვიზამ მაგას!
აღრე და მალე ვერ მოვიკლავ გულს!..“

XX

„ან შენ როგორ სძლებ უწუთისსოფლოდ!
მერე იცი კი რარიგ ტკბილია?!
აქ სიკვდილია, იქ კი სიცოცხლე,
აქ ჭირია და იქ კი ლხინია.
ნუთუ თვისტომი, ტოლი და სწორი —
ყველა გულიდამ ამოგიღია?
ნუთუ ნადველი, დარდი და ჯაერი
თან არავისი წამოგიღია?
არ გაგონდება არც მამა, დედა,
ან მამა, ანუ და, ან სახლი, კარი?
ნუთუ მის დღეში არა გყოლია
მოკეთე, გულის შემატკივარი?!
როგორ მოშორდი?..“ — „რა გითხრა, შვილო?
ყველაზედ უფრო სული ტკბილია,
იგი ტყვე არის წუთის-სოფლისა
და ეგ ყოველი მის ბორკილია“.
— „მაშ, ვინც ქვეყნად ვართ, ყველა წაეწყდებით,
ველარ დავიხსნით ვერაფრით სულსა?“
— „ხსნა ყველგან არის... ხოლო გზა ხსნისა
ესეთი მერგო მე... უბედურსა...“

XXI

„უბედურსაო“?!.. და მწირსა უცებ
გულს ელდა ეცა ამ სიტყვის თქმაზე...
ესეთი სიტყვა ხომ ჩივილია
და ვით მოადგა იგი ენაზედ?

„უბედურსაო“?!.. — ეგ ხომ სიტყვაა
 გულისტკენის და სამღურავისა!
 ეგ ხომ სულთქმაა, აღმოკვნისაა
 ბედნიერების დამკარგავისა!..
 მან რა დაჰკარგა?.. ნუთუ არ ჰყოფნის,
 რომ მან დასძლია საწუთროება,
 ვანდგა მისგან და აქ მოიპოვა
 სულის მშვიდობა და მყუდროება?
 ნუთუ დაკარგვად აწ მიიჩნია
 დამარხვა ხორცის, გულთქმის, ვნებისა,
 და არა ჰკმარის, რომ სულს დაუდგა
 წმინდა საყდარი უკვდავებისა?
 რა დაემართა? რა მოუვიდა?
 ნუთუ უჩივის აწ იგი ბედსა?
 ნუთუ აწ ჰნანობს ქვეყნის დათმობას
 და მუნათს რასმეს სდებს შემოქმედსა?

XXII

არ შეჰკადრებს ღმერთს იგი სამღურავს!
 არ გასწირავს სულს შევედრებულსა!
 ვით არ იკმარებს ღვთისა კურთხევას,
 მასზედ გულუხვად მომადლებულსა!..
 არა და არა!.. მაშ რამან სძლია
 და ეს სიტყვა რამ ამოაკვნესა?
 მიმოიხედა თვის გარს საბრალომ,
 თითქო მტერს ეძებს შემაცდენელსა.
 არავინ იყო... ხოლო ცეცხლაპირს
 ქალს დაღალულსა მისძინებოდა
 და ცეცხლის შუქი მის ტურფა სახეს,
 ვით საყვარელსა, ზედ დაჰხაროდა.
 სოცარ იყო მიძინებული
 იგი სიტურფე, იგი შვენება!..
 თითქო მის შექმნას ერთად ცდილანო
 თვით სიყვარული და ნეტარება.

თითქო თვით მადლსა შეგნებისასა
თვისი საუნჯე აქ დაჰბნევი
და ეშხსა, ვითა იადონს ვარდზედ,
სული მის ღაწვზედ დაუღევი.

XXII

და რა იხილა კვლავ იგი მწირმა,
დაუცხრა სული აქოთებული
და რაღაც ძალით ქალზედ კვლავ დარჩა
თვალი ტყვექმნილი, გაშტერებული.
რად შეემსჭვალა თვალი იმ სახეს?
ის სახე ატკობს თუ ეოცება?
მორიდება ჰსურს და ნეტა თვალი
რად ეურჩება და არ ჰნებდება?!
დიდხანს დასცქერდა... ნეტა რა სხივი
გულს ჩაეფინა ნელი და თბილი!..
ჰძრწის, მაგრამ იგი ძრწოლა რად არის
ესოდენ ამო, ესოდენ ტკბილი!
აქამდისაც ხომ გული უძგერდა...
ეხლა სულ სხვაა მის გულის ძგერა!..
ეხლა მის გული თითქო ებანს სცემს
და ისმის ჩუმი ებნის სიმთ ჟღერა.
როგორ იწამოს და რა დაარქვას
ამ ჯერ არცნობილს სიტკბოებასა?
მუ ცოდვა არის, ეგრე რადა ჰგავს
სულისთვის აღთქმულ უკვდავებასა?

XXIV

ფეხი წინ წადგა... არ იცის კი რად...
ქალს კვლავ ეძინა ნეტარის ძილით,
ძილში ჩაყოლილს ფიქრს თუ ოცნებას
ბაგე გაეპო ლალის ღიმილით.

იმა ღიმილის გრძნეული ჯადო
ზედ დასაკედომად კოცნას იწვევდა
და იმა წვევის მაცდურებასა
ზეარსთა ძალიც ვერ გაუძლებდა...
და ვერ გაუძლო საწყალმა მწირმაც...
და დაიხარა თავი თუ არა,
უცებ გაშეშდა... ეჰა, წაწყმედავ,
ეს რა სურვილი გულს გაიტარა!..
ნუთუ იძლია? არა და არა!..
მის სასოება არ დაუძლურდეს
და რაცა სწყურდა აქამდე მის სულს,
იგივე უნდა ბოლომდის სწყურდეს!..
არა და არა!.. არ აიყრის მადლს,
და სულს, ღვთისაგან უკვე მიჩნეულს,
არ ანაცვალებს და არ დაუთმობს
ზორცს, ესდენ ღვაწლით ღა ტანჯვით ბღეუელს!

X X V

მაგრამ ეს რაა?.. „წაწყმედი თუ არა!..“ –
ეს ვინ ჩასძახის ნიშნგებით ყურში
„ღაბძლიე თუ არ!..“ – ეს ვინ გაჰკივის
გახარებული იმის მკედარ გულში
ეს რა ჰხარხარებს! ეს რა დასცინის!
ეს რა ხმა ისმის მის გარს ლხენისა!
მართლა ეგრეა, თუ ყველა ესე
ჩხოლოდ ცდომაა ყურთასმენისა!..
და შიშით, ზარით გარს მოიხედა...
კვლავ არვინ იყო... ქალს კვლავ ეძინა...
იღგა და უცებ ძრწოლით, კანკალით
პირქვე დაემხო ღვთისმშობლის წინა,
მით რა ეშველა?.. იგივე ქენჯნაა,
იგივე ძრწოლა, შიში და ზარი
რად არ დადგება, რად არა სცხრება
იგი ნიშნგების წყეულთ ხარხარი!

სული გულს იწვევს ღვთისა ვედრებად,
გული სხვას ამბობს, არა კნებდება...
ნუთუ ღვთისმშობლის საფარველქვეშეც
წყეული ზორცი არ დაწყნარდება..

X X V I

ზე აიხედა... დედა-ღვთის ხატსა
მავედრებელი შეჰმართა თვალი...
და ვაი, წმიდა ღვთისმშობლის ნაცვლად,
თვალწინ დაუდგა იგივე ქალის
ეს რა ეწვია? ამას რას ჰხედავს?
ცხადია იგი, თუ აჩრდილია?
ნუთუ მის ცოდვით თვით წმიდა ხატი
ამ ცოდვილ სახედ გარდაქმნილია?
ნუთუ აწ ღმერთი ღირსად არ ჰხადის,
რომ დედა-ღვთისა კვლავ ინახულოს
და მის შეწევნით მისვე წინაშე
ზორცზედ კვლავ ძლევა ისასწაულოს?..
პირჯვარი უნდა — ხელი არ ერჩის,
ლოცვის თქმა უნდა — ენა ებმება,
ხატის ხილვა სწყურს — და იგივე... იგივე...
ქალი წყეული თვალთ ელანდება!
„აბა სძლიეო!..“ და კვლავ ვიღაცამ
გაიზარხარა იმის სენაკში...
აწ იმა ხარხარს ვედარ გაუძლო
და როგორც გიჟი გავარდა კარში.

X X V I I

რიერთაჟი იყო და ჰთენდებოდა,
გადაყრილიყო ციდამ ღრუბელი
და დაწყნარებულს წუთის-სოფელსა
დილის ნიავე დაჰქროდა ნელი.

ეს ვინ ჰრბის, დაძრწის? ეს ვინ ჰტანტალებს
 ამ კლდეებშია თმააბურძგნული?
 ნუთუ მწირია?... იგია, იგია,
 ვითა სიკვდილი გაფითრებული.
 აჰა, მოვარდა, ზღუდის პირს დადგა
 და მწყურელებით უცქერს მთის წვერსა,
 თითქო იქიდან გამოელისო
 თვის უკანასკნელს ნუგეშს და ბედსა.
 მზის ამოსვლასა ელოდებოდა...
 რად არ ამოდის? რად გვიანდება?
 დღემდე თვით ჟამი არარა იყო,
 და ეხლა წუთიც რად უძნელდება?..
 ამოვიდა მზეც... მსწრაფლ უკუიქცა,
 შევარდა სენაკს გახარებული,
 და კვლავ მზის სხივი იმავე სვეტად
 ჰნახა სარკმლიდან გადმოშვებული.

XXVIII

გულზედ მოეშვო... კვლავ სასოებით
 დელა-ღვთისასა მიაჰყრა თვალი,
 კვლავ ჰნახა იგივე ცხოველი ხატი
 მადლით, ნუგეშით გადმოშობირალი.
 არ შერისხულა, სჩანს, ჯერედ ღვთისგანს..
 და ღმერთს მადლობა ცრემლით შესწირა...
 მივარდა ლოცვანს, დააყრდო სხივზედ
 და, ეჰა, სხივმა არ დაიჭირა!..
 დაესხა რეტი, თვალთ დაუხნელდა,
 გაშტა, გაშეშდა ზარდაცემული,
 ერთი საშინლად შეჰბღავლა ღმერთსა
 და იქავ სხივქვეშ უტევა სული.

—
და იქ, სად წმინდანთ უდიდებიათ
ღმერთი მსჯავრის და ჭეშმარიტების,
იქ, სად უწირავთ უფლისა მიმართ
მსხვერპლი ქებისა და ღაღადების, —
აწ შორის ნანგრევთ და ნატამალთა
მარტო ქარიღა დადის და ქშუის,
და გამომფთხალი ჭექა-ქუხილით
მუნ შეხვეწილი ნადირი ღმუის...

6 თებერვალი,
1883 წ.

ჟიჟოტის ჟიჟინჯი ლესი

რწყილთაჲს ტანჯვაჲ და მათი ანბავი

კელავ მოგითხოვთ ჩემს ანბავსა, საშინელსა, საკვირველსა,
იგია წმინდა, მართალი, დამიჯერეთ მის მნახველსა,
სიმრუშე დიდი ცოდვაა, ჳმუნვას მოგვრის მომსმენელსა,
რაც რომ ჩალაუბანს მხედია, ვეტყვი ყველას წამკითხელსა.

სოფელი ჩალაუბანი მცირე რამ ნუ გეგონებათ,
მუნ არის რწყილთა სამეფო, საკურველი სასმენელათ,
მუნვე ალაგი რჩეული — რწყილთა მეფის საბრძანებლათ,
ყოველი მათი მნახველი არ წამოვა უენებელად.

დღესა ერთსა რწყილთა მეფეს სენი ძველი გაუახლდა,
სენმან მწარეთ შეაწუხა, მეფე ველარ გარდ[ა]ახლდა,
დიდებულნი და აქიმნი შემოკრებით გარსა ახლდა,
იგი შავცმული მეფე საიქიოს გარდასახლდა.

რწყილთა ბევრი ივაგლახეს, იტირეს და თავში იცეს,
მერეთ თქვეს: — იგი წავიდა, ახლა სხვა უნდა მოგვეცეს.
აღმორჩიეს სხვა მეფე, კაცის თმამ სკიპტრათ მისცეს,
იგი მეფე შაოსანი ფიცს მოითხოვს დიდსა, მტკიცეს.

მეფემან ბრძანა: — ჰე, რწყილხო, დიდი ღვინი დღეს გკმარებს,
აწ ავიყარნეთ, წავიდეთ, არ დავაძინებთ ჩვენ კაცებს,
ტკბილხორციანი მოვნახოთ, იგი ჩვენა ძრიელ გვარგებს;
ვწუწნოთ ხორცი და უყუროთ, კაცი როგორ ივაგლახებს.

აქ დაიწყობა ამბავი, ჩემი ზემოთ მოხსენებული,
ეგე ამბავი სწორეა, არ არის მოგონებული,
რაცა რომ მითქვამს, ეგე მაქვს ელჩისგან გაგონებული,
რომელიც იყო რწყილთაგან საელჩოთ ჩემთან რებული.

რა მოახლოვდა ჩემს საწოლს რწყილთა მეფისა ლაშქარი,
მათმან მეფემან მიხილა მე მძინარე, ვით მომკედარა,
დიდსა სპასპეტსა უბძანა: — კაცი ვგზავნოთ მაცნობარი!
— ეჰე, მეფეო, — ჰკადრა მან, — საქმე სთქვე [შენ] საქებარა.

მომივიდა მე მუნ ელჩი, რწყილთა მეფის მოგზავნილი,
მოვიდა, ცხვირზედ მიკმინა, მისგან ვიქმენ შეკრთომალი.
განვიღვიძე და ვიხილე იგი რწყილი, შავმოსილი,
ვკადრე მასა: — რა გაწყინე, დამიკარგე ძილი ტკბილი?

მან მიპასუხა, მე ვარო მონამ რწყილთა მეფისა,
გამოგზავნილი შენდამი, ელჩი ვარ მის დიდებისა,
აწ მე გეტყვით ყველაყასა, ჰეცანი ძალი მის ნებისა,
შენს ტანზედ ამალამა ღვინი გვინდა რწყილებისა.

ოხ, რა გავკვირდი, რომ ვნახე რწყილი ნალაპარაკავი,
ჩვენებურისა ენითა სთქვა, მით ამცირა ჩვენი თავი,
ფიცო, ღმერთმან ლაპარაკი კაცსათვისა არ ჰქმნა ავი,
იგი რწყილთა წაგვართვეს, გაუტყდესთ მათ თავი შავი.

კვადრე ელჩსა, უბასუხე: — გეაჯები, შემწყვალეთ,
ძილი მინდა, დავღალუღვარ, აი ამათ შეშიწყვალეთ,
თქვენ ინებეთ წოწვნა ჩემი, ხოლო ხეყვნა აღმისრულებთ,
ხორცი არა მაქვს მე ტკბილი, წადი, მეფეს უთხარ მალეთ.

რა ელჩი ურდოს მივიდა — გეტყვით სიტყვითა მოკლითა, —
აიყარნეს, წარმოვიდნენ რწყილნი დიდის მოღბენითა,
იგი მეტად გულოვანი მოდიოდნენ რაზმებითა,
რა დავინახე იგინი, გული ვიმსე ვაებითა.

შემომესივნეს იგინი, გაიმართა დიდი ბრძოლა,
ზოგი ცხვირს მკბენს, ზოგი ლოყას, მით იხმარეს დიდი ძალა,
შემოხვევნა მათი გარსა ჩემთვის იყო დიდი ბალა,
ზოგსა ვჰოცდი, ზოგსა ვსტყორცნი, ზოგი სადღაც დამეშალა.

რწყილთა სპასპეტს მოვაქსენე: — აწ მითხარით, მეძვეთ მე რათ?
მან არა მიპასუხა რა, გაუტეხე თავი ორად,
რწყილნი გმირულად ილტვოდნენ, მეც კი ვიყავ ვაჟკაცურათ,
რომელი რომელს შევსტყორცნე, დაიხოცნენ უზრუნველათ.

ჩემი ტანჯვაჲ დამეს კალმით ვით აღიწერება,
ჰევადრე ღმერთსა: — ტანჯვა მეყო, განმიქარვე მწუხარება,
თუ არა აწვე მომკალი, სიცოცხლეჲ მეზარება,
დავსუსტდი და ვივაგლახდი, არსად იყო შეწყნარება.

აბა, რაღას ვაგრძელებ მე ამბავსა საკურველსა,
დამტანჯეს, ვითა ჯოჯოხეთს სტანჯენ დიდსა შემცოდესა,
დიდი ტანჯვა და ჭმუნვაჲ მერგო მათსა მასპინძელსა,
თრთოლას მიყოფს, რომ ვიგონებ ღამესა მას მაშინდელსა.

დავსწერ სოფლისას ქებასა მე ყრმაი გამოუცდელი,
სახელათა მძევს ილია, ვარ რა სოფლისა მნახველი,
მე არა ვსცხოვრობ მას შინა, ხოლო ვარ იქა მყოფელი,
და რაც არ მეცადა, მუნ ვცადე, ჭმუნვა რა ვნახე ყოველი.

აწ, წამკითხველნო, მიპყარით ყურნი თქვენი გონიერათ,
განკვირდებით, რომ დავიწყე ქება მისი ღმობიერათ,
მაგრამ გემო მაწვნისა მის პირს მიმჟავის მშვენიერათ,
და ამ მიზეზით ვაქებ მასა, გავხდი მასთან კადნიერათ.

ნუ გეგონოსთ, რომ მე მინდა პოეტობის სახელდება,
ეჰა, ღმერთო, შენ ხომ იცი, ეგე მე არ მღაზრება,
ეგ სახელი დიდებისა უცდელს ყრმასა ვით უნდება,
და თუ მე ეგე ვითვისო, ენას ბრჭვალს მომედება.

როგორც ხმასა ყორანისას ბულბული არ მოიწონებს,
ისე ჩემსა ლექსთ-თხზულებას პოეტი არ შეიწყნარებს,
ვიცი, ამის წამკითხველი შეცდომასაც ბევრსა პოებს,
და მე იგივე შემიწყნარებს, შემიწყალებს, მომიტევებს.

ვახსენოთ ღმერთი, დავიწყეთ ქებაი მისი სოფლისა,
მას ჩალაუბნათ უხმობენ, სახელი არის რომლისა,
დიდი, მდიდარი ყოვლისფრით, შემწყნარებელი ყოვლისა,
და თვით სოფელია უებრო, საყრმოა აფხაზოვისა.

ჩალაუბნისა სიკეთე რაზომც არ დამახსოვდება,
მუნ ვცანი დიდი ტანჯვამ, მუნვე ბუნების დიდება,
მისთვის მოვიხმე კალამი და სრული გონიერება,
რომა ვახსენო, ვადიდო მე მისი მშვენიერება.

სამთა მთათ შუა მდებარე, ვნახე მე იგი სოფელი,
მაწონსა, რძესა, ნაღებსა მუნ ჰპოებს სული ყოველი,
იგია კახთა ქალისა სიმაგრე დიდი მომვლელი,
აი, რით არის მდიდარი მუნ მყოფი ყოველი ცხოველი.

მას გარეშემო არტყია მთანი თვალმიუწდომელნი,
მათ ზედა ტყესა მოსილსა შეენატრიან იქა მყოფელნი,
მწვანის ხავერდით მოსილნი ამაყობენ მისი ველნი,
და ამით არიან საქებნი ჩალაუბანს მცხოვრებელნი.

კვლავცა დავწერამ მე აქა ჩალაუბნისა ქებასა,
წყაროა იქა მდინარე, ვიგონებ მისსა ჩქეფასა,
მისი ტურფამ კამკამი ვადარე ელვარებასა,
ყოველი მისი მნახველი უძლენის უფალს დიდებასა.

უფრო შეიმკო ნაქები ეს ჩვენი ჩალაუბანი,
გაბედნიერდა, გაკეთდა, რა ნახა თავადობანი;
მათმან მშვენებამ აღავსო ამ სოფლის ნაკლუნებანი,
აბა, მსმენელნო, მოგიხმობ, მივსცეთ ურთიერთს ჩვენ ბანი.

ამას სოფელს შიგან ვნახე დიდი საკვირველებამ,
პირველ ტურფა მშვენიერი მას არტყია ბუნებამ,
მერეთ ვირი იქ არ ჰსცხოვრობს, ეგე მისი თვისებამ,
ოჰო, წამკითხველნო, განკვირდით, ვირსა მართებს ვაებად.

აწ მოგახსენებთ, სად არის ამ სოფლის არეშარე,
იგი ყოვლისფრით შემკული ქიზიყსა არის მდებარე,
წოველს ქიზიყის სოფელშიდ ვირი არის ასიც ბარე,
და მე რომ ვნახე მუნ ვირი, საკვირველებას ვაძარე.

ეჰა, საწუთროვ, რათ დააკელ იგი მოზრდილ ყუროვანი,
იგი ტურფათ გასაგონი, მხეცთა შორის გულოვანი,
ესე იგი შავი ვირი გულით არის ბუნდოვანი,
ჩალაუბანს მცხოვრებელნო, ქვა იკარით დიდროვანი.

აბა, საწუთროვ, ჩალაუბანმა რა გაწყინა, რა შეგცოდა,
მის საგანგებოს სიტურფეს დიდყუროვანი დააკლდა,
რატომ არ უძღვენ მას ვირი, მითი მას გული დალბოდა,
მაშინ სიტურფით სრული ჩალაუბანი დიდს მადლობას
გეტყოდა.

ქება დასრულდა

[1840-იანი წლების დაშლევქ]

ჩემი ბონებიდგან განუშორებელ ღაო ნინას

ჩემს საყვარელს და, სასურველს ნინას,
წიგნსა მოეწერ, თუ ყურს ნისტუმ სმენას,
შენი ღოცებისთვის ესტანჯავ მე ენას,
შენთვის ღმერთსა ვსთხოვ შვებას და ღხენას.

ღმერთთან იმინოს ჩემი ზრახვანი,
როკე გიქარვოს შენნი ტანჯვანი,
მაშინ მადირსოს შენი ნახვანი,
აი, რა არის ჩემი ნატვრანი.

იყავ მშვიდობით, სავსე ბედით, ყოვლის სიკეთით,
სტკებოდე ღზინით, სიამოვნით, ყოვლისა ბედით,
მაშინ აღტაცებულ ვისიამოვნებ შენთანა ზღებით,

და უფალს მადლობას შეგწირან ღიდისა ქებით.

ამ წიგნთან გიძლენი ჩალაუბანის ქებას,
თუ წარკითხვისთვის დართობ შენს ნებას;
მრავალსა ჰპოვებ მუნ შეცოდებას,
და რათლა ვიფიქრებ მის მოწონებას.

შენსა შვილსა, ჩემს დისწულსა გიგოსა,
მაგ ვარდის კონას, ღრამის წონას, გვრიტოსა,
ათასჯერა ჩაუტყლოშნი მის თვალებსა ცქვიტოსა,

და შემწეობას მისთვის მასსა ვთხოვ, ვისთვის მან თეთრი იმოსა.

ბევრსა მოგწერდი, მარამა ენა არა მაქვს ტკბილია,
ჩემი ნაღეჭსი სიტყვები გულისთვის მეტათ ლბილია,
მისთვის ვასრულებ ამ წიგნსა, თვალსაც მომედვა ძილია,
და დაეშთები აქა შენი ძმად, მე ჭავჭავაძე ილია.

[1852 წ.]

სიტკობა თვის მამულში

მოდით, შორს მყოფნო, თქვენს მამულში,
ნის სიტკობა მაქვს მეტი გულში,
მე მუნ შთაფარდი ბედშია სრულში,
ამას სწორეთ ვიტყვი, არა ვარ მრულში.

თქვენ იგი სახლი, მოდით, იხილეთ,
სადაც იშვენიეთ, თვალნი ახილეთ,
სადაც დედისა ალერსი ხილეთ,
სადაც მამისა სიყვარული სტკბილეთ.

ალაგსა იმას თქვენ მუნა ნახამთ,
სადაც კეთილად თქვენ ყველას ზრახამთ,
სადაც ყმაწვილობის ჟამი გიმარხამთ,
სადაცა ჰპოვებთ, რაც გულს გისახამთ.

თქვენს ყმაწვილობას მუნ განიახლებთ,
დიდს სიტკობას გულს განიტარებთ,
ყოველი საგანი მოგიალერსებთ —
და რას სიამოვნებას გულს განიაზრებთ.

აი, რით განიახლებ შენ ყმაწვილობას,
მე ყველას გეტყვი, გიზამ წყალობას,

ყური დაუგდე ჩემს არ გალობას,
ქვე თვალი ავლე ჩემს ლექსთ მოწყობას.

აბა შეხედე შენ იმა ხესა,
მის ქვეშ ყმაწვილობას [ედევ] მახესა,
ჩიტსა იჭერდი მეტათ ბრთხალესა,
ღიმილს მოგვრიდი შენსა სახესა.

აი ალაგი, სადაც შენ ქობი
უნდა ღაგედგა, მოგქონდა ჯოხი,
მაზედ წვალბდი, იძახდი ოხი,
ნერე იხარი, რა დადგი ქოხი.

აგე ის ბალი, სადაცა შენა
ღარბოდი, ხტოდი, არ გქონდა ქშენა,
გახსოვს, შენ ოდეს ჩიტის დაშტვენა
ვითა გიამა, ვით დაგაშვენა.

გახსოვს, შენ ოდეს ბეპელას ზდევი,
მის დასაჭერათ შენა მიზდევი,
შენ დაღალვასა არათ იმჩნევდი,
ამათ მამეულში მოიგონებდი.

მოდით, შორს მყოფნო, შენს მამეულში,
მის სიტკბოება მაქვს მეტი გულში,
მე მუნ შდავარდი ბედშია სრულში,
ამას სწორეთ გეტყვი, არა ვარ მრუში.

მუნ თითქო წყალი, მოსრული რუით,
მოგიალერსებთ თვისის შუილით,
თითქო მუნ სადღაც თვისის ღმუილით
შვილობას გეტყვით ენით ტყუილით.

ჯაბუკობაზედ

კაცის სიცოცხლეს აქვს გაზაფხული,
მას სიჭაბუკე აქვს წოდებული,
ვინც მაგ ხანშია შეწონებული,
არის ყოველთვის 'ენატრებული'.

შენ, სიჭაბუკე, სიცოცხლის ვარდო,
კაცთ შემკობელო, მისვე ნაფარდო,
შენ ყველა გეტრფის, სიცოცხლეე მარდო,
შენ მოხუცისაჲ მწველო და დარდო.

შენს ხანში კაცსა ეველა უნდების,
ყველას ინატრის, თუკი შესწელების,
ვისაც იხილებს, მას მიენდობის,
ლამაზის ქალის ცეცხლი ედების.

შენ ხანში კაცი არს უდგრომელი,
მისი, რაც დღეს აქვს, არს უნდომელი,
მრავალი მას აქვს მოსანდომელი,
რო'ჯ ზით იქმნას მიუწლომელი.

შენს ხანში კაცი ყოველგან დარბის,
მას ბოვნა უნდა უეკლოს ვარდის,

**რომ ჯერა პოვონ, არას იდარდის,
და თუ იდარდის, მალე განქარდის.**

**შენს ხანში კაცსა არა მოშიდეს,
უნდა სიცოცხლე ეგრეთ განვიდეს,
ღღესა არ დასთეს[ს], რომ ხვალ არა მკიდეს,
თუ ზედამხედი მასთან არ ვლიდეს.**

**შენ, პეი, ჭაბუკო, ხარ უმეცარი,
სიტყვა მაქვს შენთვის შთასაგონარი,
ყური მომიჰყარ, არა სთქვა უარი,
მით ნუ იქნები გაუგონარი.**

**ჭაბუკობაში სიკვდილს არ აზრობთ,
რატომ არ იცით, იგი ვით გასწრობთ,
ბერსაც, ჭაბუკსაც იგი მოგასწრობთ,
ფელსა წაგიჭერთ, ისე დაგარჩობთ.**

**იმისთვის გეტყვით, რაც აქა ბრწყინავს,
ხვალ დაბნეულების, ამ სოფელს ბრუნავს,
თქვენ ის ეძებეთ, რისთვის ბერი ძრწუნავს,
საძოთხეს პოებთ, მუნ ბნელიც ბრუნავს.**

[1840-იანი წლების დამლევს
— 50-იანი წლების დასაწყისში]

დაღონებული, არ ვიცი რაზედ,
ვიჯექ ბნელს ღამეს მე მოაჯარზედ;
ერთი ვარსკვლავი არა სწინა ცაზედ,
ვერას ეხედიდი ჩემს წინა მთაზედ.

შავნი ღრუბელნი გარს მოდებულნი,
თითქო ქვეყანაზედ შეშფოთებულნი,
თითქო წვიმისთვის გამზადებულნი,
სივრცესა ცისას იყვნენ კრებულნი.

არ გამოვიდა მცირედი ხანი,
ქარისა ქროლით მეწეწნენ თმანი,
მან გარდაყარა ღრუბლისა მთანი,
მაშინ გარდევალე გარს ჩემი თვალნი.

მაშინ განათლდა მთელი ბუნება,
რა ყო სიბნელემ ნათლად ცვლილება,
მაშინ ვისილე ქვეყნის დიდება,
ვაქე, ედიდე მისი თვისება.

შავხედე ცასა, ვარსკვლავთ ჭედილსა,
ამას წინათა ღრუბლით ფენილსა,
მუნ უყურებდი მთვარეს ჩენილსა,
ამათ ღრუბლიდან გამოჩენილსა.

ჯერეთა ვნახე მთვარეს ნაწილი,
ღრუბლით იჭვრეტდა, ვითა ყმაწვილი,
ვითა ფიალა შემოვერცხლილი,
მერეთ გამოჩნდა მთვარე აღვსილი.

სიერცესა ცისას იგი ცურავდა,
სხივსავე თვისას ყველას ფინავდა,
საგანსა ბინდათ [მი]მოხატავდა
და მშვენიერათ [გამო]სახავდა.

ვარსკვლავნი, მისგან გაბრწყინებულნი,
მის გარეშემო მოწიწებულნი,
ვითა წინწკლები განფატებულნი,
ცას ამშვენებდნენ ერთათ კრებულნი.

სიამოვნით სრულსა მომეცა ღზენა,
მაშინ ატოკდა ეს ჩემი ენა,
ატოკდა, ღმერთი ეგრეთ ახსენა:
ღმერთო, გადიდებს ქვეყანა შენა.

ნელი ნიავე ფოთოლს ანძრევდა,
თითქო ნანის ხმათ ჩემს ყურს აძლევდა,
ბილი მიქროლა, თვალსაც დამთლემდა,
მუნ დავიძინე, ვიდრე გათენდა.

მოთქმა საწყლისა

სად მოვასვენო საწყალმან თავი,
არცა მაქვს სახლი, არც ქოხი ავი,
მზისგან დამწვარი მაქვს ტანი შავი,
ქვეყნათ არავინა მყავს მე შემნახავი.

რა ვქნა, რა ქვაჲ მე თავში ვიცე,
ქვეყნათ ცხოვრება არა მაქვს მტკიცე,
ვისაც შევჩივლე და ღმერთი ვფიცე,
არ შემიბრალა საწყალი მტკიცე.

ერთხელ მეც მქონდა ბედნიერი დრო,
როს ღელ-მამასთან მე მქონდა ყუდრო,
მარა სიკვდილმან იგი წამართო,
ჭმუნვითა დამყო წყეულმან მარტო.

ეხედამ მე ბევრსა, ბედით არს მტკპარი,
ყოვლისფრით საესე არს მოციანარი,
ხოლო გზა ჩემი მათ გვერდზედ არი
და ჩემს ჟვალზედა არ არის ღარი.

მე ბედი სხვისა არაფრათა მშურს,
იგი ყველასთვის წინდის გულით მსურს,
მარამ მე ვსჩივც ჩემს თავს დადაგულს,
ვაი, ჭმუნვაო, რათა სწვამ ჩემსა გულს.

მე ვარ საწყალი ქვეყნათ უსუდრო,
არცა მაქვს არსად მცირედი ყუდრო,
რომე მუნ მიეწე, მუნ მივეყუდრო,
კარი-კარ პურს ვითხოვ, უდროთ უდრო.

ოხ, უხვო ღმერთო, მარტო შენგანა
არა ვარ დავიწყებულ ობლად ყველგანა,
შენის წყალობის წყაროდთ განა
არ გინდა ყოვლის ერდგან გაბანა!

ყოველს სოფელშიდ გაქვს ეკლესია,
იგი ყოველთვის განგიწესია,
ბეჟეც, საწყალიც, თუნდა მწყემსია,
მუნ გადიდებენ, რავარც წესია.

და წყალობა შენი უდიდესია,
რომ მუნ ალაგი ზეც მიწესია.

მუნ შენა გხედამ ჩემსა გამჩენსა,
ნხურჯალის გულით სახელსა შენსა
გაქებ, ვადიდებ სახელსა შენსა,
წმინდის ლოცვითა უფალსა ჩემსა.

მე ამ ქვეყანას ქვეყნიერს ვაძლევ,
ფიტანჯვი, ტანჯვას ლოცვითა დაეძლევ,
შენ საიქიოს დიდს იმედს მაძლევ,
გზადლობ შენ, ღმერთო, ყოვლისა დაძლევ!

შენი ბრძანებით გაიხსნება ზეცა,
მუნ ყველა ნივა, რა ჩავა მზეცა,
თუმცა სახლი. კარი აქ არ მომეტა,
შენგან ალაგი მუნ ხომ მაქვს მეცა!

შენ, ჩემს უფალსა, გადიდებ, ღმერთო,
არსებით სამო და პირით ერთო,
შენი წყალობა ქვეყნათ გაერთო,
საწყლის, მდიდრისთვის არის საერთო,
გზადლობ შენ, ჩემო უფალო ღმერთო!

ალგოფში კნინის ნატალია ანდრონიკოვისას

ნელი ტანის რხევა, ნაზი ქცევა მე შენი ვნახე,
არს შენნი თვალნი, განათალნი, ჭაბუკთთვის მახე,
ტუჩთა ღიმილი, შენი სიცილი გულსა ვისახე,
ორთა, ვით დათა, ცელქობამ კავთა გიშვეს შენ სახე, —
როს თამაშობა ქორწინობას მე შენი ვნახე.
გიძღვნი ამ ლექსსა საალბომოთ, სხვათა მივებაჲ,
რომ მომიგონო, ძმათ მიგონო მე — ჭავჭავაძე.

[1852—1856 წწ.]

პნიაუნა თიკოს ჟავჭავაძის ალბომში

ჩემებრსა სუსტსა შენი ქება ვით შეეძლება?
შენ ხარ ქებაზედ აღმატებულ, ესე მეთქმება,
შენ თვითონ იცი, რაღა ფიცი მე მომინდება,
რომ შევწევა შენი ქვეყნიერსა არ ეღარება,
გთხოვ, ამ სუსტსა ლექსსა ალბომში მისცე მცირელი წილია,
რომ წარკითხვითა მიგონო მე შენი ძმად ილია.

[1852—1856 წწ.]

აჭაბუგის შიშ დაწესდეს ღმერთი

პავლოვსკის პარკი

პავლოვსკის პარკში, დაღონებული,
შევრ მინე ჟიქრით დამონებული,
ჩემს აგარისკენ ვიდოდი ნელათ,
სდგა ღამე და ცა სჩნდა მწყვედიან-ბნელათ.
პარკს დასდებოდა ბურუსი სქლათა,
ტყე, ხენი იყვნენ თითქო მძინარათა,
არსად ჩუჩენი, არსაიდან ხმა...
მეც ამიტაცა ჩვეულებამა
და ჩამაფიქრა ჩემს სიცოცხლეზედ
და ჩემ ქვეყნისა შორ ტყბილ კიდზედ,
და ნათლათ წამნი, იქ დამარხულნი,
წინ გაჩმიტარა გაცოცხლებულნი.

ყველას ვსჭვრეტდი მე: მშობელ მთა და ბარს,
 ველსა, ედენის ღირსათა მღიმარს,
 განრისხებულთა წყალთ გრგვინვით ღენას,
 და სამხრეთია ცის თავისუფლებას.
 ისე ტკბილ იყო ის დავიწყება,
 რომ აღარ მსურდა მე გაღვიძება
 ჩემ მოწყენილის ცხადისათვისა,
 ჩემ ქვეყნის გარე სიცოცხლისთვისა.
 ეგრეთ ვეტრფიდი იმ ღეთიურს ხილვას
 და გასაოცარ უძილო სიზმარს...
 მარამ ვიღაცამ მხარი მხარსა მცა,
 ღილვაც დამიფთხო, ბედიც წარმსტაცა!..
 აღწფილდა გული განრისხებული.
 იმ ტკბილ ოცნებებს ნოშორებული...
 ზე ავიხედე და ქართველის სახე
 იმა მწყვდიადში მე დავინახე,
 ჩემ ქვეყნის შვილი იდგა ჩემ წინა...
 გაკვირდი და ვსთქვი: ოცნებამ მცინა...
 დიდხანს შევეყურე განცვიფრებული
 ნის ჯაჟკაცურსა შავგვრემან სახეს, —
 ჩემ ქვეყნიდამ აქ გადმოგდებული,
 ვით ვერ ვიცნობდი ჩემ ძმასა ქართველს?!
 უცნა და გული გაკვირვებული
 მკერდში ათრთოლდა გახარებული.
 ბედო, იმ სიზმრის სიმტკბარე წმინდა
 ამ ღაღვიძებათ ყოველთვის ღირდა;
 მის მაგაერსა შინ თავის ეამში
 ეკრას მომცემ ამ ცივ ქვეყანაში.

1858-სა წელსა, 1-სა აგვისტოს,
 ს. ტიარლევო.

ს . . . ს

მას ჰქვით, რაც შენ მე შემეყვარდი,
აღარ შორდება ჩემ გულსა ურვა,
უიმედობის ჰკლავს იმას დარდი
და ჩემს ბედზედა უბოლო მდურვა.
მე შენ არ გასმენ ჰუმსა ტანჯვასა,
მას, რაც ნელ-ნელათ მითხრის საფლავსა,
შენ წინ დავფარავ თვალში მთრთოლარს ცრემლს,
შობისა უმაღ მოვეკლავ ოხვრას ჩემს...
არა, ვერ გასმენ მას, რაიც შობავს
იმ ცრემლის გუბებს, იმ ოხვრის სუნთქვას.
ჩემ საწყალ გულთან ეს სიყვარული,
შენგან ჩაგრული და განგდებული,
წავა, საფლავში დაიმარხება
ისე, რომ არც კი დაგემდურება...

1858-სა წელსა, 30-სა დეკემბერს,
ს. ჰეტერბურდი.

მითხარ, „მიყვარხარ“, — და იმავე წამში
ერთს გაშმაგებულ მხურვალ ხვევნაში,
ერთსა ანთებულს ცეცხლებრ კოცნაში,
დადანთხევ რა მთელს სიცოცხლის ძალსა,
მე სამუდამოთ დავხუჭავ თვალსა...
მაგრავ სიკვდილით დაგვირგვინება
ჩემ მრავალ ტანჯვის ჯილდო იქნება!...

18 იანვარს, 1859 წელს,
პეტერბურდი,

ტურთა მიკონვა, ტურთ ჩაკოკრება,
თუმც ხან ჩვენ გულში გესლათ იღვრება,
მარამ მაინც კი, როს ვჭვრეტ ორ ტურთა,
დასადნობლათა ჩაკოკრებულთა, —
ღმერთო, შემინდე! — მოვყვები კანკალს
და მსუნაგსავით ნერწყვისა ყლაპვას.

1859-სა წელსა, 20-სა თებერვალს,
ს. პეტერბურლი.

სიზმარი

ძმავ, სურვილით
ანთებულ გულით,
რაც ცხადათ მწაღდა,
სიზმარი ხატდა.

ვნახე სიზმარი,
ოხ, რარიგ მტკბარი
მესიზმრა მშობელ
ქვეყნის მთა-ბარი;
ხვევნა მსურდა მთის,
ჩემ ძველ ნაცნობის,
შთანთქმა ტკბილ ხმისა
ქართველის სიტყვისა,
ალერსით შეპყრა
ჩვენ მზის სხივისა;
ვსჭვრეტდი ჩემს მშობელს
მთის ძირში სოფელს,
ვით ჩემ დროს, ისევ
ისევე მყოფელს.
იე ვნახე სახლი.
სადაც შე თვალს
პირველ ვახილეს,
და რა გიხილი?

ტახტზედ ჯდა ქალი,
 სწვიმდა მის თვალი;
 ჩემს თავსა ვკითხე,
 ვინ არს მტირალი?
 არის ვითომ ის?..
 განა ყვავილის
 ჩრდილი თვით ყვავილს
 რითმე ედრების?
 ვსცნობდი, არც ვსცნობდი
 მტირალსა ქალსა
 და გულში ვგრძნობდი
 რილაცის აღსა.
 დიდხან და დიდხან
 ცრემლს თვალით ღვრიდა
 და ყრუთ ხანდისხან
 კუნესდა, ოხვრიდა,
 მერეთ გახეჩნა
 ბაგი ფერკრული
 და რა ახსენა? —
 დავიწყებული
 ჩემი სახელი.
 მსმენმან იმ ხმისა
 გავშალე ხელი, —
 ის იყო!.. ისა!..
 მსურდა შემეპყრა,
 გულსა მიმეპყრა...
 და ნაცვლათ მისა —
 ჩემ სარეცლისა
 ცივი რკინა ხელს
 შემრჩა მღვიძარეს.
 უგრეთ ვსჭვრეტ სიზმარს,
 ვბედნიერდები,
 ვიღრე, ძმავ, ცივ ცხადს
 არ შევეყრები.

ზოგიერთს

თუმც მც მქონია ყრმობას სხვათებრ ბევრი ცოდვები,
მის უვიწყრობა სულელობით არ გამართლდება:
სასაცილოა, რომ ვისც ყრმობას მოხვდა როზგები,
მივიდეს ეხლა და ითხოვოს პასუხისგება;
ანუ ყმაწვილმა გაუსვაროს ვისმეს ხელები,
როს გაიზარდოს, მაშინ უწყოს შურისძიება...
აქ სიდაბლეთა; რას იტყვიან პატიოსნები,
ამგვარ გასერაში მითამ იყოს პატიოსნება?...
ღმერთო! გთხოვ, ხალხს არ დაავიწყო ჩემი ლექსები,
ისე, ვით ზოგერთს ცოდვა ჩემი არ ავიწყდება.

6 ოქტომბერს, 1869,
პეტერბურგი.

უსკრუმტუში

კოლა ერისთავს

სხვისა სიტყვა, შენგან თქმული,
კეთდება და უფრო შვენის.

[1890-იანი წლები]

მკაბერიძე სარაჯოვისას

ამ ლექსს გიწერ ჩემს სახსოვრად,
და გაგიხევე შიგ ჩემს ვულსა,
სადღე წინახავ, ვით მარგალიტს,
ში შენს და-ძმურს სიყვარულსა.

[1890-წელს - დას. წლები]

ამ შენ სახეს როცა ვუცქერ,
მაგონდება ყასაბ ღაღო,
რით ვერ გასძელ ღორის ჭამით,
ღორმუცელავ, ყურუმსაღო!

[1890-900-იანი წლები]

შჩაბუნტუხი

..

ჯერეთ ყრმა ვიყავ და ვიცოდი, რა არის სიტყბო,
ისე ვიცოდი, როგორც დედის ხვევნისა სიტყბო,
დაუღეუნელად, ყმაწვილურად ჩემ სწორთა შორის
ვიღებენდი, ვიდრე ...

[1859-1860 წწ.]

ერთხელ ვიყავ ბედნიერი
ყმაწვილ-ყრმობის სილალითა
მიყვარდა მე

[1860—1861 წწ.]

სამი სიკვდილი

ყრმავ, დაუჯერე პაპის სწავლასა,
დამიჯერე

[1860 წ.]

მ
ა

დიამბეგის შვილს ნანა, პატარა დიამბეგის.
გაიზდება დედ-მამის საღებუნად სადიდებლად;
კეთ მამა ქრთამს იღებდა, შვილმაც რომ ისე იღოს...

[1861 წ.]

რითაც ვიყავ მოქადული,
ყველა მე შენ განაცვალე:
სული, გული, ცნობა, გრძნობა,
დღეისი და ჩემი ხეაღე.
შენ გამსხვერპლა ცნობა, გრძნობა,
ალარაბა შემრჩენია,
ესლა შემ[რჩა: შენი სახე]
გულში ხატად მისვენია
მას ვლოცულობ მე დღედაღამ,
მას შევხარი, მას შევცქერი]

• • • • •

[ირაკლი]

მ ა მ ა

გული მეპობა, რომა ეგრეთ ვხედავ ჩემ შვილსა!
აღბეჭდილი აქვს მაღალ შუბლზედ მუდამ ტანჯვანი.
დადის მარტოკა მოუბარი, ხან კლდისა პირსა
ზის და სჭვრეტს, ვითა ჰქაფდებიან მის ფეხქვეშ წყალნი.
ხან მწუხრის ეამს ყურს უგდებს ტყეში ნტირალსა ჭარსა,
ხან მიწოლილი ზის ჩრდილშია არის მღუშარე,
ხან ნათელ ღამეს თვალთ მიაპყრობს დიდ ხნობით ცასა,
თითქო იქ ეძებს დაკარგულ ბედს იგი მწუხარე!...
და თუ მოვა შინ, იგი იცავს ბნელ მღუშარებას,
და თუკი იცუვის, გულს განხვრეტენ იგი სიჭყვანი...
თვალნო, დაბნელდით, რომ არ სჭვრეტდეთ მის მწუხარებას!
ცავ, მე დამითმე ჩემის ძისა უღეთო ტანჯვანი!
აგერ თვით მოდის, მის მხედველნი ტირიან ქვანი...

(დაიდულება ორივე ხელზე და აიჟარება თვალთ)

ი რ ა კ ლ ი
(შენიღი!)

ესე ვიცხოვრო და სულ ესრეთ — უღვთობაა,
ბე ველარ ვიტან ჩემთა ფიქრთა მძიმესა ტვირთსა.

მ ა მ ა

გასინჯე, შეილო! მშობლისთვის რა მწველი გრძნობაა,
რომ ემაგ ყოფით იგი ხედავ[ს] თვის ზორცს და სისხლსა!

ი რ ა კ ლ ი

რა ვქნა, მამავო! ცცხოვრებ, ვითა უნდა ცხოვრება,
ვითა[ც] შეშენის მას, ვინ ღირს[ი] არის ფიქრისა,
და ვისა[ც] ერთხელ ამ ცხოვრების ან იბა ირგება —
იგი დღეღალამ გაუწყვეტლათ ითხოვს სიკვდილსა,
ესე ქვეყანა არ არს სფერა უკვდავებისა,
იგი ვიწროა, უკვდავება ვერა შლის ფრთასა!..
თხე! მე ვიპოვე სხვა ქვეყანა, სხვა თვსებშია,
იქ, მე ვფიქრობდი, განვასვინებ ჩემ დაღლილ თავსა.
იქ, მე ვფიქრობდი, ჩემთა აზრთა განვაზიარებ,
იქ, მე ვფიქრობდი... მაგრამ რაღა სიტყვას ვაგრძელებ,
იქ მე ვიპოვე ნახევარი ჩემის სულისა,
ვისა[ც] შეცმლო ჭვირთვა ჩემთან მძიმე უღლისა,
ვისა[ც] ძალ-ღეღა, რომ განეყო ჩემი ტანჯვანი,
ვისა[ც] ძალ-ღეღა, რომ გაეგო ჩემ აზრთა წვანი...
მან მეც გამწირა, მან უწყალოდ მე განმირიდა!..
მისდა მიწდომა რაოდენათ (ცრემლად) მიღირდა!
ნე მივსწვდი და ვერ მოვსწყეითი ის ვარდი [სულისა],
ეგრე მოვსტყუვდი, და არ გიკვირს ცოცხალს [სჭვრეტ შეილსა]?

მ ა მ ა

შენ გყვარებია თურმე ვინმე, ეგრე სთქვი განა?!

ი რ ა კ ლ ი

მე შეყვარებია, კიდეც მიყვარს და შეყვარება,
და მარტოდ დავშთი ჩემ ტანჯვასთან და აზრთა თანა
და მათ განწყოფი აღარავინ არ მეყოლება.

მ ა მ ა

შინ ჭაბუკი ხარ, გამოიცელი კვლავ სიყვარულსა.
სხვასა შეხედები, გაგიმთელეს ხეაშიად წყლულსა.

ი რ ა კ ლ ი

არა, მამავო, არა! არა! ათასჯერ არა!
ღინცა ჩემზედა მაგას იტყვის, იგი შემცდარა!
მე იგი ვარ, ეინც ერთხელ იგრძნობს და იგრძნობს სრულად,
ვინც ერთ ტრფობაში სულ შთასწურავს თავისა გულსა,
ვინც წყლულს დაიჩნევს, და დაიჩნევს მოუკვლელ წყლულად,
ასი სიკვდილიც ვერ მომიკლავს ერთ სიყვარულსა.
ყველა გაუჩნდა! აღარა მაქვს მე მომავლი!...
თუ ის არ არის, აღარც არის ცხოვრების აღი.

მ ა მ ა

ნუ იტყვი, შვილო! ეს ქვეყანა ბაღია ღვთისა,
არ დაიღვეა მასში ვარდი, მჯობი მჯობისა,
და მშვენებაზედ უფრო მჯობი მშვენიერება.
ეგრე ყოფილა, ეგრე არის, ეგრე იქმნება!

ი რ ა კ ლ ი

მე არა ვპოვებ მშვენებასა იმ არსებაში,
სადაც არა სცემს ძარღვი, ძალა უკვდავებისა,

და ვინ მეტყვის მე, რომ იმ ვარდში, იმ შვენებაში,
რომელსაც ამბობ, არის ცეცხლი პროპეთისა?

მ ა მ ა

არის, რადგანაც შექმნილია შემოქმედისა.

ი რ ა კ ლ ი -

ეგე ცოტაა! განა ღმერთმა არ აღუკრძალა
პირველთა კაცთა ის ნაყოფი მცნებისა ხისა?
იმ ნაყოფშია უკვდავების უკვდავი ძალა,
სჩანს, უკვდავება არ უნდოდა შენს ღმერთს ჩვენთვისა.

მ ა მ ა

მაგას ნუ ამბობ, შეიღო შეიღო! ნუ გმობ უფალსა!

ი რ ა კ ლ ი

არც მილოცნია ის ჩემ დღეში და ვერც ვგმობ მასა,
მე ხოლოთ ვამბობ — მას აკლია ერთი თვისება...

მ ა მ ა

სუ! ვედარ შევეძელ ორ სიყვარულთ ერთათ ტარება:
ერთა ღვთისადნი და მეორე თვით ჩემ პისადმი!
ღმერთო, ნუ გამყრი ნურცა ერთთან უკუნისამდი
(გაღიხ)

ი რ ა კ ლ ი
(მარტო)

საბრალო მამავ! მძიმე არის ტვირთი მცნებისა,
განა! მძიმეა!... ძალა არ გაქვს მის ტარებისა.

ჩემ ჭკრეტას ვერ სძლებ, მე გამეჩეც, მე — ძესა შენსა,
 [და ვაგლახ!] მე კი... სად ვავეჩეც თვით თავსა ჩემსა!
 რათ გვინდა ჩვენ იქ (...) უკვდავი აზრი,
 რომელსაც უნდათ დაუნიშნონ ვითომც საზღვარა,
 ან რათ შთააცვი უკვდავ სულსა ეს ხრწნადი ტანა,
 რომელს არ ძალუძს აიტანოს სულა ჭაწკიანა
 თუ უკვდავი ვარ, რათ არა მაქვს სრულ უკვდავება?
 თუ მე მაქვს იგი, ნახევარი რაღათა კვდება?
 თუ შენ შეგვექმენ ჩვენ და მოგვე ნიჭი სიყვარულისა,
 რათ არ აღკძაღლე მისი შექმნა — მონათ რჯულისა?
 თუ შენ მოგვეცი უსაზღვარო უკვდავი აზრი,
 რაღათ დანიშნე თვითან შენა ეთიომც საზღვარი?
 თუ უკვდავი მქმენ, რათ არა მაქვს სრულ უკვდავება,
 და თუ მაქვს იგი, ნახევარი რაღათა კვდება?
 თუ იტყვი, რომა თქვენ მოგეცით თავისუფლება, —
 თუ მოგვეცი და რაღათ გინდა ჩვენზედ უფლება?
 ან რათ მითხარი, უნდა იყო ხოლოთ კეთილი,
 ან რათ შთააცვი ხრწნადი ტანი უკვდავსა სულსა,
 თუ ვერ აიტანს ვერც დიდს ტანჯვას, ვერც სიხარულსა.

(დაწუმდება და ფიქრში მივა და ჯდება ფანჯარასთან, საილამაც
 სჩანს მთები და მოწმენდილი ცა)

აგერა წიგნი, რომლისც ასო ვარსკვლავებია
 აგერა ღირსი სარბენალი კაცის ფიქრისა,
 ისე უსაზღვრო, ვით უსაზღვრო თვით ფიქრებია
 რა ბედნიერი ვიქმნებოდი მთიებთ შორისა!
 აქ ისმის ფშვინა ახოვანის, დიდის სულისა,
 მწყობრი გალობა, გარმონია, ხმა სისრულისა!
 შენ, ღინცა შეჰქმენ მირიადნი ესე ქვეყნები
 და ყოველს მათგანს დაუნიშნე სარბენი გზები,
 შენ, მისაწდომო და ხილულო ამ ქმნულებაში,
 მიუწდომი ხარ, უზღლავი ჩვენ არსებაში.
 თუ შენ შეგვექმენ ჩვენ, მოგვე ნიჭი სიყვარულისა,
 რათ არ აღკრძაღლე მისი შექმნა — მონათ რჯულისა?

მისთვის, რომ იტყვი: თქვენ მოგვცით თავისუფლება, —
თუ მოგვეცი და რაღათ გინდა ჩვენზედ უფლება?
თუ შენ შეგვქმენ ჩვენ და მოგვეცი უსაზღვრო აზრი,
რაღათა ჰმანე: მე ვარ ჭკვისა თქვენის საზღვარი?
თუ უკვდავი ვარ, რათ არა მაქვს სრულ უკვდავება,
და თუ მაქვს იგი, ნახევარი რაღა მიკვდება?
რისთვის შთააცივ ხრწნადი ტანი ჩვენ უკვდავსა სულს,
თუ ვერ აიტანს ვით დიდ წუხილს, ისეც სიხარულს?
მიუწოდებელი, [უცნაურ] ხარ ამ უკუთქმებში,
ყველგან გხედავ და ვერ გხედავ ხოლოდღა ჩემში.

(სანთელი ქრება)

სანთელიც გაქრა! გარს მომერტყა ღამისა ჩრდილი,
მეც დავუძლურდი ჩემ თავთანა მძიმე ბრძოლილი,
თუნც დავიძინო, შესვენებას არ მომცემს ძილი...
თუ შენ გიყვარვართ, რაღათ ითხოვ ჩვენგან ღოცვასა,
სიყვარულშია ალაგიცა არა აქვს თხოვნასა.
შენ დესპოტი ხარ! გიყვარს სვეწნა და თაყვანება,
მაგრამ მათ ჩემგან შენი სიბრძნე ნუ ელოდება.
მაგრამ შენ იყავ თუნდ ბედნიერ, მე ეგ არა მშურს!
ისე ბედნიერ, ვით შენა ხარ, ყოფნაც არა მსურს.
პწუხარებაშიც, სიხარულშიც შენა ხარ მხოლო,
ნაგ მხოლოობას, როგორც თვით შენ, არა აქვს ბოლო.
მხოლოობა და სრული, სავსე ბედნიერება,
ურთიერთ[თ]ანა არადროსა არ შეთანხმდება!

(ამ დროს ზოგიერთი პეაღწინ მშენიერი ქალი, პქანარე რიქელ-
საც ადგა რაღაც ჩრდილი)

ა რ ა კ ლ ი
(შეკროვიო)

ამას რას ვხედავ!.. ეს რა არი? ნუ[თუ] სიზმარი?
თვალთ მიბნელებდა! თავბრუ მესხმის! ფეხთ მეკვეთება!
ქალსა! დიაღ! ქალი არი! მერეც მძინარი.
(ისმის სიძღვრის ხმა)

ცავ! შენ შეპქმენ, თუ მიწამ შეპქმნა ეგრეთ მშვენება!
არა! ედემში უნდა სცხოვროს შენებრ მსახურმა,
და არა ამან, თავისუფალ მფშვენავმა სულმა.

ხ მ ა

ხმა ჩაიწყვითე, შემარცხენო ღვთის ქმნულებისა!

ი რ ა კ ლ ი

იგი ედემი მგზავსი არის თქვენივე ღვთისა,
ჩვენი საშოთხეც, ჯოჯოხეთიც თვითონ ვართ ჩენა.

ხ მ ა

შენ ბოროტი ხარ!

ი რ ა კ ლ ი

შენის ღმერთის ვარ დანაბადი,
მაშ ის სიკეთე როგორღაა, მას ჰკითხე, წადი!

ხ მ ა

საბრალო ხრწნადო!

ი რ ა კ ლ ი

შენი თავი თვით შეიბრალე,
მე ნუ მიბრალე, წადი, სულო, წა, გამეცალე!
ნე თვით მრცხენიან ემაგ შენის შებრალეებისა,
წადი, ღირს არ ხარ ჩემთა ჟიქრთა ზიარებისა!

საბრალო ხრწნადო!

ი რ ა კ ლ ი

ოხი დანეხსენ მაგ სიტყვებთანა
შენ უკვდავი ხარ, და მას მოჰკეცხ, ჰონავ, ჩემთანა
შენ დამცინი ნე! შენ, უკვდავო მსახურო ცისა,
მარადის მყოფო, შენ, მონაო, მყოფ ტირანისა!
შენ, რომელიცა სხვის ნებისა აღსრულებაში
უნდა ხედავდე ყოველთვის შენს ნეტარებასა,
შენ, რომელიცა შენ მტანჯველის სულის ქებაში
უბრალოდა ღლი ემაგ შენსა უკვდავებასა!

(დიდი ხნით მდუმარება, ამ დუმილას განგრძელებაში ირაკლი
ჩაფიქრებული დაჟყურებს მძინარხ ქალსა, მცირე ხან-შემდეგ
ქალა აღვიძებს).

შენ კიდევ გძინავს? აღსდექ, ჩემო! ცოცხლათ მეჩვენე!
აზდექ! ვგრძნობ, ის ხარ შენა, ვინცა ესოდენ გძებნე,
აზდექ! ვგრძნობ, შენ ხარ ტბა უკვდავის სიყვარულისა,
სადაც დაითქმის, განისვენებს ტანჯვა სულისა!
არ სდგები შენა!.. შენს ლოდინში დავლიე თვალნი,
მე შენი თავი ვარსკვლავთ შორის მომიძებნია;
და დამიწურავს ფსკერამდინა უძირო ზღვანი,
მიწა და წყალნი ტანჯულ ფიქრით გამირბენია!..
არ სდგები შენა!..

[1350 წ.]

წინამდებარე ტომში მოთავსებულია და ჟანრობრივ-ქრონოლოგიური პრინციპითაა დალაგებული ილია ჭავჭავაძის ყველა ორიგინალური პოეტური ნაწარმოები.

საერთო ქრონოლოგიას არ დაუმორჩილეთ და ცალკე გამოვეყვით ილიას პირველი პოეტური ცდები — მისი ყრმობის დროინდელი ლექსები, რომლებიც აქ პირველად იბეჭდება სრული სახით. გამოყოფილია აგრეთვე ექსპრომტები, პოეტის მიერ დაწუნებული ლექსები და დაუმთავრებელი, ფრაგმენტული ხასიათის ტექსტები.

ილიას ბევრი ლექსი პოეტის მიერვეა დათარიღებული. ასეთ შემთხვევებში, ცხადია, ავტორისეული თარიღი წარმოდგენილია უცვლელად; ამავე დროს დაცულია დათარიღების ილიასეული სტილი (თუ წყაროებში ამ თვალსაზრისით რაიმე სხვაობაა, ძირითად ტექსტში გამოტანილია უფრო ზუსტი და სრული დათარიღება, განსხვავებანი ასახულია კომენტარში). თუკი თარიღი კვლევით არის დადგენილი ან პირობითია, მას ვათავსებთ კვლავრატულ ფრჩხილებში. ამ შემთხვევაში შენიშვნებში ვიძლევიტ ტექსტის დათარიღებისათვის ჩვენ მიერ წამოყენებული მოსაზრების დასაბუთებას. როცა მოგვეპოვება ამა თუ იმ ნაწარმოების რამდენიმე ავტორისეული ვარიანტი, რომელთა შორის არ არის არსებითი ხასიათის სხვაობა, ძირითადი ტექსტის დათარიღებისას ვეყარებით პირველი ვარიანტის შექმნის თარიღს. სოლო როცა ტექსტებს შორის მკვეოჩი, რედაქციული სხვაობაა, მაშინ ნაწარმოებს ვაძლევეთ ორმაგ ან ფაროო თარიღს; პირველ შემთხვევაში თარიღებს შორის ვსვამთ მძიმეს. — მაგ.: [1875 წ., 1880 წ.], სოლო მეორე შემთხვევაში — ტირეს. — მაგ.: [1870—1878 წწ.].

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა წინამდებარე ტომი, როგორც ყველა ავადიუი გამოცემა, ძირითადად ავტოგრაფებსა და მწერლის სიცოცხლეში: დაბეჭდილ ტექსტებს ეყრდნობა. მხოლოდ იმ შემთხვევებში, როცა არც ავტოგრაფი მოგვეპოვება და არც პოეტის სიცოცხლისდროინდელი ნაბეჭდი წყაროები, მივმართავთ სხვათა მიერ გადაწერილ ან ილიას გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნებულ ტექსტებს. ამრიგად, ჩვენს გამოცემაში ავტორისეული ტექსტი ძირითადად უშუალო წყაროების შესწავლისა და გაანალიზების საფუძველზეა დადგენილი. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ეს წყაროები წინამდებარე ტომის საკვლევ აპარატში ბევრად უფრო

ფართოდ და სრულადაა წარმოდგენილი, ვიდრე წინა გამოცემებში, ამ წყაროების ურთიერთშეჯერების შედეგად — პირველად ჩვენს გამოცემაში — ნაჩვენებია ტექსტის ყველა ვარიანტული სახესხვაობა, რაც თვალსაჩინოს ხდის ნაწარმოების სრულქმნის პროცესს. ასევე მაქსიმალურად არის გათვალისწინებული ავტორის უკანასკნელი ნება, რაც აკადემიური გამოცემის უმთავრეს პირობას წარმოადგენს ძირითადი ტექსტის დადგენის დროს.

ძირითადი ტექსტის დადგენისას, თითო-ორიოლა გამონაკლისის გარდა (როცა, მაგალითად, ცენზურის ჩარევა აშკარაა), ეყრდნობით 1892 წელს გამოცემულ ილიას თხზულებათა პირველ ტომს (თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, 1892, ტფილისი, „წიგნების გამომცემელ ქართულთა ამხანაგობის“ გამოცემა, № 10), რადგან, როგორც ცნობილია, ეს ტომი ილიას ზედამხედველობით მზადდებოდა. ამას მოწმობს ის გარემოებაც, რომ 1892 წლის გამოცემის ტექსტებში შეტანილი ცვლილებები მანამდე, მეტწილ შემთხვევაში, არც ერთ წყაროში არ გვხვდება. თუ აღნიშნული ტომის ცალკეული ტექსტების ჩასწორებებს შევაჯამებთ, მათი რაოდენობა საკმაოდ დიდი აღმოჩნდება. ცხადია, ილიას სიცოცხლეში მის დაუკითხავად ვერც ერთი რედაქტორ-გამომცემელი ტექსტში ამდენ ცვლილებას ვერ შეიტანდა. ზოლო თუ როგორი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა თვით ილია გამოსაქვეყნებელი ნაწარმოების ტექსტს, ამის დამადასტურებელი არაერთი ფაქტი არსებობს. ბუნებრივია, რომ კიდევ უფრო მეტ ყურადღებას გამოიჩენდა იგი თავის თხზულებათა კრებულის მიმართ, რომელიც პირველად ქვეყნდებოდა.

1892 წლის გამოცემის ტექსტში შეტანილი სწორებები, უმნიშვნელო გამონაკლისით, ილია ჭავჭავაძის სიცოცხლეშივე დამკვიდრდა შემდგომ

I მხედველობაში გვაქვს შემდეგი გამოცემები:

ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი, ტომი I, ტფილისი, 1914, მიხეილ გედევანიშვილის გამოცემა; ილია ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული ცხრა ტომად, შედარებული პირველ წყაროებთან და შეესებული ახალი ტექსტებით, პავლე ინგოროყვას და ალ. იბაშელის რედაქციით, ტ. I, ლექსები და პოემები, ტფილისი, 1925; ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, სრული კრებული ხუთ ტომად, ტ. I, ლექსები, პოემები, მოთხრობები, პავლე ინგოროყვას და ალ. იბაშელის რედაქციით, თბილისი, 1937; ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, პ. ინგოროყვას რედაქტორობით, ტომი I, თბილისი, 1951 (ამავე პერიოდში თუ შემდგომ გამოქვეყნებული ილიას პოეტურ ნაწარმოებთა სხვა კრებულები აღნიშნულ გამოცემებს ეყრდნობა).

ზემოთ ჩამოთვლილ გამოცემებს შენიშვნებში მეტწილად შემოცლებით ესახელებთ: „1914 წლის გამოცემა“ (ან: „მ. გედევანიშვილისეული გამოცემა“) და „1925—1951 წწ. გამოცემები“.

გამოცემებში, რაც ერთხელ კიდევ ადასტურებს ამ სწორებათა ილიასეულობას. ყოველივე ამის გამო 1892 წლის გამოცემა ავტორისეული ნების გამოხატვლად მივიჩნიეთ და წინამდებარე ტომში ძირითადად ტექსტის დადგენისას უმთავრესად ამ გამოცემით ვიხელმძღვანელო (მასვე ეყრდნობა 1914 და 1925—1951 წლების გამოცემები, რომლებშიც — განსაკუთრებით უკანასკნელ გამოცემებში, — ავტორისეულ ტექსტში, რიც შემთხვევაში სხვადასხვა სახის სწორებებია შეტანილი. ამ სწორებათაგან კომენტარებში, როგორც წესი, აღვნიშნავთ ისეთ შემთხვევებს, როცა ავტორისეულ ტექსტში შეტანილია არა მარტო ორთოგრაფიული, არამედ უფრო არსებითი ხასიათის ცვლილებები (მაგ., მწერლის ბოლო ნების გამოხატვლი ტექსტი ჩასწორებულია უფრო ადრეულ წყაროებზე დაყრდნობით, ესა თუ ის ილიასეული სიტყვა შეცვლილია სხვა სიტყვით და სხვ.). როცა ილია ჭავჭავაძის ამა თუ იმ პოეტური ნაწარმოების ჩვენ მიერ წარმოდგენილი დათარიღება არ ემთხვევა ტრადიციით დაკანონებულ შეხედულებას, რომელიც 1925—1951 წლების გამოცემებშია ასახული, კომენტარებში მოვიხსენიებთ ნაწარმოების ადრე არსებულ დათარიღებასაც.

ყოველგვარი ვარიანტული სხვაობა ასახულია წინამდებარე განყოფილებაში („ვარიანტები, შენიშვნები, კომენტარები“). აქვეა მოცემული აგრეთვე ყველა საჭირო ცნობა ტექსტთან დაკავშირებით. თავდაპირველად წარმოდგენილია ნაწარმოების ე. წ. პ ა ს პ ო რ ტ ი, რომელშიც ჩამოთვლილია ძირითადი ტექსტის ყველა დღემდე ცნობილი ავტოგრაფი და

¹ დასახელებული გამოცემა სანდო არ არის მხოლოდ ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა დათარიღების თვალსაზრისით. ამის თაობაზე გამოცემლები თვითვე მიუთითებდნენ ტომში (გვ. 297): „შეცდომით მოგვცა, რომ ზოგიერთი ლექსი ამ წიგნში დაბეჭდვის წელიწადით არის აღნიშნული, მაშინ როდესაც აზრად გვქონდა ლექსები დაწერის წელიწადით აღგვენიშნა“. ამ ხარვეზის გამოსწორებას ტომისათვის დართული სარჩევის მეშვეობით ვარაუდობდნენ: „სარჩევში ვაჩვენებთ ცალკე წლობით — როდის რა ლექსია დაბეჭდილი“, — მაგრამ სინამდვილეში სარჩევშიც არაერთი უზუსტობაა დაშვებული.

² ჩვენი გამოცემის სარედაქციო კოლეგიის თვალსაზრისი ი. ჭავჭავაძის რიც პოეტურ ნაწარმოებთა დათარიღების თაობაზე არ თანხვედბა ტომის შემდგენლის — რ. კუსრაშვილის შეხედულებებს (იხ. რ. კ უ შ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ზოგიერთი საკითხი ი. ჭავჭავაძის პოეტური ნაწარმოებების დათარიღების შესახებ, ჟურნ. „მაცნე“, 1982, № 2).

ტომში წარმოდგენილი დათარიღებანი გამოხატავს რედაქლეგიის თვალსაზრისს. რედ.

ავტორისდროინდელი ნაბეჭდი წყარო¹, მათგან მომდინარე სათაურები, ქვესათაურები, თარღები, ავტორისეული ხელმოწერები და ეპიგრაფები. პასპორტის შემდეგ მოცემულია ტექსტის დადგენასთან დაკავშირებული საკითხები, წყაროების მოკლე აღწერილობა და ძირითად ტექსტსა და ვარიანტებს შორის არსებული ნაირწყაითხვებში, რომლებიც ავტორისეულად მიგვაჩნია (ვარიანტულ წაკითხვებში არ ვუჩვენებთ იმ სხვაობებს, რომლებიც რედაქტორის ან სხვა პირის მიერ არის შეტანილი, ასევე, თუ წყაროებში უმნიშვნელო კორექტურული შეცდომებია გაპარული). თუ ძირითად ტექსტთან შედარებით რომელიმე ტექსტი მისგან რედაქციულად განსხვავდება, ამ განსხვავებულ ტექსტს აქვე ვბეჭდავთ სრულად. აქვე ვიძლევი აგრეთვე ძირითად ტექსტთან დაკავშირებულ შენიშვნებსა და კომენტარებს².

ვარიანტულ ნაირწყაითხვათა ჩვენებისას შავი კორპუსითა აღნიშნული ციფრი წინამდებარე ტომის გვერდს მიუთითებს, დანარჩენი ციფრები — ნაწარმოებთა სტრიქონებს (სტრიქონების გადათელის დროს მხედველობაში არ ვიღებთ ტექსტების სათაურებს, ქვესათაურებს და ეპიგრაფებს). პოემებში — როცა პოემა თავებად არის დაყოფილი — სტრიქონები თავების მიხედვით გადაითვლება. თუ ესა თუ ის ლექსი ერთ გვერდზეა დაბეჭდილი, მაშინ ამ გვერდს ალარ მიუთითებთ და მხოლოდ სტრიქონების აღნიშვნით ვკმაყოფილდებით.

რ. კუსრაშვილი

¹ წინამდებარე ტომისათვის ბიბლიოგრაფია შეადგინა ს. ყუბანეიშვილმა, რომელიც ეყრდნობა თ. ნაკაშიძისა და ნ. კორძაიას „ილია ჭავჭავაძის ბიბლიოგრაფიას“ (თბ., 1966), შ. გოზალიშვილის „ილია ჭავჭავაძის ავტოგრაფებს“ (თბ., 1951) და სხვა ბიბლიოგრაფიულ ცნობარებს.

² ძირითადი ტექსტისა და ვარიანტების ურთიერთშედარებაში მონაწილეობა მიიღეს გ. მათიაშვილმა და ნ. ზღულაძემ. გ. მათიაშვილი მონაწილეობდა აგრეთვე კომენტარებისა და შენიშვნების მომზადებაში. — რედ.

განყოფილებაში — „ვარიანტები, შენიშვნები, კომენტარები“ — ლექსებასა და პოემების სათაუროს შემდეგ, პასპორტში, დასახელებულია წყაროები, რომლითაც ეხელმძღვანელობდით წინამდებარე ტაშზე შეშაობის დროს. ხელნაწერ-ავტოგრაფები ცალკეა გამოყოფილი, ნაბეჭდები — ცალკე. ორივე დალაგებულია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. თითოეულ ძათგანს მიწერილი აქვს ლიტერი (A, B, C...), როცა ისინი რაიმე ნიშნით განსხვავდება ძირითადი ტექსტისაგან. თუ შათიებულა ტექსტი არ განსხვავდება ძირითადი ტექსტისაგან, მაშინ მას ლიტერით აღარ აღვნიშნავთ. ეს იმას ნიშნავს, რომ იგი თანხედება ძირითად ტექსტს.

A ლიტერით აღნიშნულია წყარო, რომელიც საფუძვლად დაედო ამოსავალ, ძირითად ტექსტს.

ვარიანტების ჩვენება რომ უფრო ნათელი იყოს, მიღებული გვქვს შემდეგი პირობითი ნიშნები:

] ნაცვლად: მაგ. მამული] სამშობლო BC; ნიშნავს, რომ ჩვენს გამოცემაში დაბეჭდილი „მამული“-ს ნაცვლად BC წყაროებშია „სამშობლო“;

+ ტექსტს ემატება: მაგ. დედა+ ჩემო D: ნიშნავს, რომ ჩვენს გამოცემაში დაბეჭდილი სიტყვა „დედა“ D-ში იკითხება სიტყვად „დედაჩემო“.

— არ არის: მაგ. წუხილი —E; ნიშნავს, რომ „წუხილი“ ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებით E-ში არ არის.

~ სიტყვები გადასმულია: მაგ., „ხელთა ეპყრათ“ ~ F ნიშნავს: F ვარიანტში იკითხება: „ეპყრათ ხელთა“.

[...] — ვერ ამოვიკითხეთ.

[] — ამ ფრჩხილებში მოთავსებულია ტექსტიდან ძნელად ამოკითხული სიტყვები.

M — გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ფონდი.

U — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ილია ჭავჭავაძის ფონდი.

a — საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო არქივი.

K — ნ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული კირილე ლორთქიფანიძის არქივი.

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: **U:** ავტოგრაფი, კრებული № 103, გვ. 25 (B).

ნ ა ბ ბ ე ჯ დ ი: თხზულებანი ილია ქავჭავაძისა, I, 1892, გვ. 5 (A).

თ ა რ ი ლ ი: 1857 A; 1857-სა წელსა, 15-სა აპრილსა, ს. კარდანახი B.

„ყვარლის მთებს“ ილია ქავჭავაძის სიცოცხლეში მხოლოდ ერთხელ გამოქვეყნდა (A). ამ წყაროში ლექსის 21-ე სტრიქონი ასეა დაბეჭდილი: „ვით ას მრისხანე დაჰრილ ლომათ საშიშნი ხმანი“. ასე იკითხება ციტირებული სტრიქონი ავტოგრაფშიც (B); ამავე სახით დაიბეჭდა ეს სტრიქონი 1914 წელსაც — ი. ქავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში, — როგორც ძირითად ტექსტში, ასევე ლექსის პირველი ვარიანტის ტექსტშიც. 1925—1951 წწ. გამოცემებში კი ეს სტრიქონი პირვანდელი სახით მხოლოდ ვარიანტულ ტექსტშია დატოვებული, ხოლო ძირითად ტექსტში სიტყვები „ვით ას“ გამომცემლების პერ შეცვლილია სიტყვით „ვითარ“ („ვითარ მრისხანე დაჰრილ ლომათ“...). სიტყვა „ვითარ“ დამკვიდრდა აღნიშნული ლექსის შემდგომ პუბლიკაციებშიც. რადგან ილიასეულია „ვით ას“ (და არა „ვითარ“), ამიტომ წინამდებარე ტომში, ლექსის 21-ე სტრიქონში კვლავ ეს სიტყვები აღვადგიენთ.

ავტოგრაფის შედარებამ ძირითად ტექსტთან ასეთი ვარიანტული სხვაობა მოგვცა:

85. 1 განებებთ თავსა] თავსა განებებ B. 2 მაგრამ] მარამ B; ვერ მივცემ შე დავიწყებასა] დავიწყებას ვერ მივანებებ B. 3 გაუყრელად] თუმცა არადილათ B. 5—6 მახსოვს... ერეოლასა] მახსოვს ჟერ ყრმობას, უზრუნველათ თქვენ დიდ სივრცეში დავინთქებოდი ნორჩის სულთ, ვით ზღვინ სიღრმეში B. 7—8 იგი არ იყო... ფრთხალი და მხდალი — B. 9 ჩე თრთოლით] თრთოლითა B. 10 შევნატრიდი] შევნატრდი მე B. 13 ქარავანი] გრძელ ქარვანი B. 16 თქვენს საშინელ] თქვენსა მძვიფრსა B. 18 ძლიერსა] ძრიელსა B.

86. 3 თავმოწონება] ამპარტავენება B. 4 მომწონს თავი, მეგობრებო] ვამპარტავენობ, ჰეი, მთებო B. 5 ბუნებისა თქვენის ვარ შერლი] თქვენ ბუნების მძლავრის ვარ შვილი B. 6 გაზრდილი] აღზრდილი B. 8 სჩაგრავდა ხოლმე] ააშოთობდა B; თქვენ] თქვენს B. 11 საოცნებელთ... წამ-

თა] გასაოცარია... წამთა B. 12 ჩემს სიკვდილამდე] ჩემს სიკვდილამდე B. 14. თქვენთან] თქვენგან B; ვალი ამ წუთის-სოფლის] მთებო, სიმუხალე სოფლის B. 15 მომავლის] უწყალო B. 16 მომთხოვდა] მაშთხოვდა B. 17 ჩემის ცხენის] აწ ჩემ ცხენის B. 18 გარგავს] გარგავს B. 19 ჰკრებო... მწვერვალსა] კრებო... მწვერვალსა B. 20 მხოლოდღა] ბოლოდღა AB. 21 ამაოდ ვებრძვი მანძილსა და] სრულათ ამათ ველტვი, ვებრძვი B. 22 მოუსვენრად] მოუსვენლოთ B. 23 მწვერვალნი აღარ სჩანან და მშვენიერად ცას] მწვერვალნი ჩვეულებრივ მშვენიერათა ცას B. 25 ჩემნო] მთებო B; თავსა] მე თავს B. 26—28 უცხოეთილამ... სიყვარულიო] და უცხო ხალხში გავალვიძებ თქვენს მოგონებას, და კვლავ შორ ქვეყნით გაგიღიმებოთ თქვენ ჩემი სული, და მეც დამიწყობს ძველებურათ B.

„ყვარლის მთებს“ 19 წლის ილიას სოფ. კარდანახში დაუწერია, სადაც იგი, პეტერბურგში სასწავლებლად გამგზავრების წინ, ალბათ სტუმრად იმყოფებოდა თავის უფროს დასთან, ნინოსთან (ნინო ჰავეკაძე გათხოვების შემდეგ — 1851 წლიდან — სოფ. კარდანახში ცხოვრობდა, მეუღლის — ნიკოლოზ აბხაზის მამულში).

მანამდე კი აი, რას სწერდა ილია თავის დას: „...დაპირობ წასვლას რუსეთში, მაგრამ, შენმა გარდამ, ისე მეძნელება დატევება ამ ჩვენ ყვარლისა, ნამეტნავთ ამ ჩვენ სახლისა, სადაც ყოველი ნაწილი აღაგისა მომგონებს ხოლმე ჩემს დაუღვენელ ყმაწვილობის დროს, სადაცა ყოველი ხე არის ძვირფასი ჩემთვის სასიამოვნო მოგონებებილთ. ერთის სიტყვით, ესალმები ყოველს ფერს, რაც არის ჩემის გულიდამ დაუეწყარი, და მივდივარ ერთს უცხო ქვეყანას, სადაც ერთი ტკბილი ნათესავერი სიტყვა, საესე სიყვარულითა, ეღირება ჩემთვის ნეტარებათ, სადაც უბედურობაში არავინ მეყოლება ნუგეშმცემელი და სიამოვნებაში ჩემთან მოხარული. მაგრამ ყოველი ჩემგბრი, რომელსაც მომავალ დროს შევ დრებულში აღუპრწყინდებმა ბედნიერების ვარსკვლავი და რომელსაც სურს შეეყაროს იმ ბედის ვარსკვლავს, ყოველთვის ტკბილს მდგომარეობას დაუტევებს და სიმწარით განვლის გზას მისთვის, რომ უფრო უტკბილესად შეხვდეს თავის ბედნიერებას. შენ თვითონ იცი, ვარდა წინ მოუძღვას ეკალი, ვისაც სურს ვარდის მოწყვეტა, არ უნდა შიშობდეს ეკლისგან...“ (ილია ჰავეკაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, 1961, გვ. 7).

რადგან ლექსის პირველ და მეორე ვარიანტს შორის არ არის რედაქციური სხვაობა, „ყვარლის მთებს“ დავათარილეთ პირველი ვარიანტის მიხედვით: „1857-სა წელსა, 15-სა აპრილსა, ს. კარდანახი“.

ასევეა დათარიღებული ლექსი ი. ჰავეკაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაშიც, — „1857 წ., 15 აპრილი, სოფ. კარდანახი“ (სარჩევში); 1925—1951 წლების გამოცემებში კი ასეთი დათარიღება („15 აპრილი, 1857 წ., კარდანახი“) აქვს მხოლოდ ლექსის პირველ ვარიანტს (B), რომელიც ცალკე, ვარიანტების განყოფილებაშია დაბეჭდილი, ხოლო მეორე ვარიანტს (ძირითად ტექსტს) თარიღად უზის „1857 წ.“

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 56 (B).

ნაბეჭდი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 8 (A).
თარიღი: 1857 A; 1857-სა წელსა, 16-სა დეკემბერსა, ს. პეტერბურლი B.

87. 1 შევკვრეტ] შევკვრეტ B. 2 უხვად] უხვად B. 3 ჩემს ოთახს
ჰდენდა და აშუქებდა] ჩემ მცირეს ოთახს დასსაჩუქრებდა B. 5 აწ მი-
წურვილა გასაქრობლად] ეხლა მ-წურილ არს გასაქრობლად B. 6 ბეუ-
ტავს] ბეუტავს B. 7 ხან... ხან] ხანა... ხან B; მნათობლად] მნათობ-
ლად B. 8 წამოიხედავს] წამოიბეუტავს B. 10 მაგრამ] მარამ B. 14 კედ-
ლებზე ძლივს სცემს] საგანთა ძლივს სცემს B.

88. 1 ეგრედაც] ეგრეთაც B. 2 რა ეწვევა მას] რა მოვა მასთან B.
4 მექალაქ მუქავი B.

ხმა სამარილამ (გვ. 39)

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 15 (B).

ნაბეჭდი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 11, გვ. 31 (C);

ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურლი,
1864, გვ. 40 (D); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია
ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის გამოც., ტფილისი, 1882, გვ. 11 (E); ჩან-
გი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, ტფილისი, 1889, გვ. 125 (F); თხზუ-
ლებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 12 (A); სიტყვი-
ერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფ-
შიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 567 (G); ლექსები ილია ჭავჭავაძი-
სა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 44; ილია ჭავ-
ჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 81, ტფილ-
სი, 1907, გვ. 7.

სათაური: ხმა სამარილან G.

სათაურის ქვეშ: სატირა G.

თარიღი: 13 დეკემბერს, 1857 წ. DE; 1857 A; 1857-სა წელსა, 27-ს
დეკემბერს, ს. პეტერბურლი B.

ხელმოწერა: *** CD; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) F.

89. 2 გროშისათვის კაცს] გროშისთვის კაცსა BC; 3 ვაუთხრიდი] გა-
უთხრიდი B. 4 ჩემს] ჩემ BF; ეზრდილი] ეზრდილი BC (ყველგან ასეა —

რ. კ.). 5 საზრდოს] საზღოს B. 8 დამანდებოდა] შემბრალდებოდა BCDEF. 12 მოგვედი] მოცდი B. 14 გაუგებრად] გაუგებრათ B. 16 მღერად] მღერათ B.

40. 1 ქერივებსა] ქერიებსა B. 5 ირჩებოდა] იხრობოდა BC, იხრობოდა DEF. 11 მსგავსა] მგავსა BC, მგავსა D, მგავსა F. 13 კარვად] კარვათ B. 18 ხანც ვიცოდი] დროზედ მქონდა CDEF. B-ში ეწერა: „დროზედაც კი დაზანტება“, შემდეგ შესწორებულია — „ხანც ვიცოდი გაზანტება“, სადაც გ იქვე დ-დ არის გადაკეთებული („დაზანტება“). 24 ბრავა-ბრუგს დვეწყებდრი] ბრავ-ბრუგს დაუწყებდრი BC. 26 ვუძებოდრი] უძებოდრი B.

41. 1 ჯიბისთინა ეცდრლობდრი] ჯიბისთინა ესცდრლობდრი BC. 6-7 სტრიქონებს შორის („ქვეყნისათვის...“ „არც ვიყავ...“) B-ში ეწერა: „ცრუ-პენტელი, წიწირაჟი, მოქრთამე და ლაწირაჟი“, გადახატულია. 8 ცრუდა] ცრუათა C. 13 მტვრად] მტვრათა B. 17 თუა] თუ არს B. 13 ჩამომძახეთ] ჩამომძახეთ BC. 11—18 და აწ... ჩამომძახეთ — F.

ლექსი დაეთარილეთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ლამი (გვ. 42)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, № 106.

ტექსტი ნაწერია შავი მელნით. ლექსის მე-2 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვისა „ბოროტების“, ჯერ ეწერა: „ბრიყვთ კაცების“, — გადახატულია.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში, რამელშიც ლექსი პირველად დაიბეჭდა, — სარედაქციო შენიშვნების განყოფილებაში (გვ. XXV), — ნაცვლად ავტოგრაფისეული სიტყვისა „სრულად“ დაბეჭდილია „სრულიად“.

მითითებულ გამოცემაში ლექსი დათარიღებული არ არის.

„ლამე“ ავტოგრაფში დაუთარიღებელია, მაგრამ, როგორც პ. ინგოროყვა აღნიშნავს, ავტოგრაფი ამ ლექსისა „წერის ხასიათის მიხედვით ეკუთვნის ილიას სტუდენტობის დროს — 1857-1861 წწ.“ (იხ. ილია ქავკავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 410, 436).

მართალია, ტექსტის დათარიღება მხოლოდ ზელნაწერის მიხედვით ნაკლებ სარწმუნოა, მაგრამ ვითვალისწინებთ რა ლექსის შინაარსს, ხასიათს, მის მხატვრულ თავისებურებებს, — დამკვიდრებული ტრადიციისამებრ ლექსს პირობითად ვათარიღებთ 1857—1861 წლებით.

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: *ს*: ავტოგრაფიკრებ. № 108, გვ. 18 (B);
ნ ა ბ ე კ ე ზ: თბულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 25 (A).
თ ა რ ი ლ ი: 1858 *ა*; 1858-სა წელსა 7-სა მარტსა, *ს*. პეტერბურღი *ბ*.

რადგანაც *ბ* ავტოგრაფი ვარიანტულად საკმაოდ ვანსხვადება *ა* ტექ-
სტისაგან, ამიტომ ქვემოთ გვბეჭდავთ მას მთლიანად:

ეს გაზაფხული	იქავ ჟურჯურით,
ტკბილ არს შორთული,	ჩუმის ჩურჩურით,
ქვეყანას დაჰფრენს	წყარო ჩამორბის
ცით სიზარული:	ცელქათ, მურმურით.
ყველა ყვავდება,	რარიგათ გიგობს
ყველა ახლდება,	ბრწყინვალე წყარო,
რა ზედაეს თბალ მზეს,	მიცურს და ხარობს:
გამოცოცხლდება...	„ყინვით არ ვარო!“
ბაღი ყვავილით	ზამთრითა შეკრულს
ნორჩ ყმაწვილივით	წყალს დამონებულს
რა არის ძილათ,	ყინეა აღნება.
ღიმილობს ტკბილათ.	მონებაც სწყდება.
ფრინველი იქ მღერს,	მიდის, აქლევს ბანს
ბულბული აქ სტვენს.	ქვეყნის გალობას,
თვის მიჩნურს ვარდსა	ყველა ყვავდება,
დაჰკენეს და დაჰკენეს.	ყველა ახლდება,
	ხან დაბერდება,
და იქ პეპელა,	ხან გაცოცხლდება,
ფრთაჲკრფილი,	და მარტო გული
ყვავილს სწოწნს ნელა	ჩემი, ბედკრული,
და თრთის ყვავილი:	არც აყვავდება,
	არც გაცოცხლდება.

ლექსი დაეთარიღეთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ი. ჭავჭავაძის თბულებათა 1914 წლის გამოცემაში 1858 წლის 7 მარ-
ტით დათარიღებულია (სარჩევში, გვ. V) „გაზაფხულის“ პირველი ვარი-
ანტი (B), რომელიც ვარიანტების განყოფილებაშია დაბეჭდილი (გვ. 499—
500), მეორე ვარიანტის (A) თარიღად კი (სარჩევშივე, გვ. 11) მხოლოდ
1858 წელია მითითებული (ლექსის დაწერის თვის, რიცხვის და ადგილის
აღუნიშვნელად); 1925—1951 წწ. გამოცემებში „7 მარტა, 1858 წ. პე-
ტერბურგი“ წარმოდგენილია ლექსის მეორე ვარიანტის თარიღად (პირ-
ველი ვარიანტი ამ გამოცემებში დაბეჭდილი არ არის).

ჩიტი (გვ. 45)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 51 (B).

ნ ა ბ ე კ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 27 (A).

თ ა რ ი ღ ი: 1858 A; 1858-სა წელსა, 7-სა მარტსა, ს. პეტერბურღი B.

45. 1—4 ვგალობ... ვატკობო] უსტვენ და უსტვენ, შურიაი მკვრეტენ, არადერს დავსდევ, შრომას რას ვაქნევ B. 7 ლენა, გალობა] დაუდვენლობა B. 16 საფრენად] საფრენათ B.

46. 3 „ფოთლიან“-ის ნაცვლად B-ში ჯერ ეწერა „ნისლიან“, ვადაზაშულია. 6 ზეზედა ძილით] ფოთლიან ზეზედ B. 8 გალობით ტკბილით] სხედასხვა ხმებზედ B. 10 ამოჰყოფს] ამოჰყოფს B. 11 კრძალვით] გრძალვით B. 19, 21 მერედ] მერეთ B. 20 ჩემსა შემნახავს — B. 23--24 მათის იმედით, მღერით და ლხენით — B. 28 თვალწინ გავქრებო] ჩაივლეთუბო B.

47. 1 უფლად] უფლათ B. 3 სტუმრად] სტუმრათ B. 6 ძალდატანებით] და მოტყუებით B. 7 ჩამსმენ] ჩამსვენ B. 13 დავწყებ] დავწყებ AB. 17 შენს] შენ B. 22 ჰურდება] შურდება B.

ლექსის ვათარღებთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში 1858 წლის 7 მარტი — ლექსის დაწერის ადგილის მიუთითებლად, — დათარიღებულია (სარჩევი, გვ. V) ლექსის პირველი ვარიანტი (B), რომელც ვარიანტების განყოფილებაშია დაბეჭდილი, „ჩიტის“ მეორე ვარიანტის (A) თარიღად კი (სარჩევი, გვ. II) მიითითებულია მხოლოდ წელი — „1858 წ.“; 1925—1951 წწ. გამოცემებში ლექსის პირველი ვარიანტი დაბეჭდილი არ არის, მაგრამ მის მიხედვით დათარიღებულია ლექსის მეორე ვარიანტი, — ძირითადი ტექსტი („7 მარტი, 1858 წ., პეტერბურგი“).

სიმღერა (გვ. 48)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 14 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 44 (C).

ნ ა ბ ე კ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 17 (A); ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გოჭაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 37 (D).

თ ა რ ი ღ ი: 1858-სა წელსა, 4-სა ივნისს, ს. პეტერბურღი B; 1857 AD.

48. 3 რასკრათ B. 4 წუთისოფლისავე] წუთის-სოფლისავე C. 5 რასკრა C: შემამოხვევშამამოხვევ B. 8 სთაწხმობს] თანხმობს BC. 11. მაგრაქმარამ B;

მაგრამ... დედ] ეგრძნობ, რომ შეხვალ დიდსა C. 12 ჩაქუქავ] ჩაქუქავ
BC. 13 მარდალ] მარდალ BC. 14 ჩემს ურგებს] ჩემ ურგებს C. 15 გარ-
დუვლი] წარუვლი BC. 17 რადრათ BC; ქვევანა]ქვევანა BC. 19 მხედა
მხედრად]მხედა მხედრათ C. 19 ეგრედ] ეგრეთ C.

49. 1 ორსა] ორთა BC; ობლაღ]ობლათ ABC. 3 პო] 3 BC 4 შეგე-
რე] შეგერე B.

ლექსი დავათარიდეთ ავტოგრაფების მიხედვით. კვლევი C-ს დათა-
რილების სტაღს.

ი. ჭაქავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „სიმღერა“ და-
თარიღებულია 1857 წლით (სარჩევში, გვ. I).

გუთნისდელა (გვ. 50)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 13 (B); I: ავტო-
გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 42 (C).

ნ ა ბ ე ჭ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 6, გვ. 30 (D); ჩონ-
გური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურგი, 1864,
გვ. 80 (E); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭა-
ვაძისა, ზ. კიჭინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 18 (F); ჩანგო, შედ-
გენილი ვ. აბაშიძისა, ტფილისი, 1889, გვ. 128 (G); თხზულებანი
ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 135 (A); სონარი, შეე-
რებილი კ. ოცხანელის მიერ, ოზურგეთი, 1894, გვ. 38 (H); ლექსები
ილია ჭავჭავაძისა, მაღ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904 წ., გვ.
39 (I); ქართველი მწერლები, წ. I, შედგენილი ივ. გომელაურის
მიერ, ტფილისი, 1906, გვ. 136 (J); რჩეული ლექსები ილია ჭავჭა-
ძისა, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, გვ. 15; იგივე გამოცემა, № 81,
ტფილისი, 1907, გვ. 25; ჩვენი მწერლობა, I, შგონება, შედგენილ-
გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 51 (K).

თ ა რ ი ლ ი: 1858-სა წელ. 4 იენისს, ს. პეტერბურგი B; 1858-სა წ., 4-სა
იენისს, ს. პეტერბურგი C; 15 დეკემბერს, 1858 წ. F; 1853 AGK.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) GH.

ე პ ი გ რ ა ფ ი: — BC.

ნაბეჭდ წყაროებს შორს უმნიშვნელო სხვაობა:

50. 1 ერთს] ერთ DE. 5 ბელტი ბელტზედა] ბელტო ბელტზედ D;
გაღმოვაწერით] გადავაწერით G. 9 დაეყურებ] დაეპყურებ E. 14 შეგშურ-
დება] შეგშურდება D. 18 რომე] რომა E.

51. 1 მოსთხრიდეს] მოსთხრიდეს DE. 11 გასწი] გასწი DE.

ავტოგრაფები კი საგრძნობ ვარიანტულ სხვაობას იძლევა ძირითად
(A) ტექსტთან. რადგანაც ამ ავტოგრაფებიდან პირველი (B) უფრო და-

ცილებულია A-ს, ამიტომ მას ქვემოთ მთლიანად ვბეჭდავთ; ხოლო შემდეგ ვუდარებთ მეორე (C) ავტოგრაფს, რომელიც უმნიშვნელოდ განსხვავდება B-სგან.

B: გაღვიმით, ლაბავ, ჩვენა კაპანი,
ნხვედრათ გვრგები მიწანი შენი;
ზელტო ბელტოზედ გადმოვავჩინოთ
და ჩენი ოფლი მიწას ვაწვიმოთ.
ნუ სწუხარ, ლაბავ, შენი უღელი
ჩემს უღელზედა არ არის ძნელი.
მეც შენებრ მიწას დაუყურებ თვალით
მისთვის, რომ ზეცა წამართვეს ძალით.
შენებრ საზღოსა მიწით მოველი,
რა ცით აღარ მაქვს საზღო ცხოველი;
შენებრ მეც მელის მიწა, ვით სხვერპლსა,
საფლავის შემდეგ დასავიწყელაა.
შენ ხარ პირუტყვი, მე ვარ მეტყველი?..
ეგ, ჩემო ლაბავ, ნუ შავშურდება..
რათ მინდა ხმალი, თუნდ იყოა მჭრელი,
თუ სიმართლისთვის დამიჩლუნგდება;
რათ მინდა, მითხარ, იგი გუთანი,
რომე აჩეჩოს მარტო მიწანი
და არ მოსთხრიდეს ძირით იმ ბალახს,
რაიც დაუშლის ნათესს აღმოსვლას?..
ჩემისა ურვის, ჩემის წუბილის,
ჩემ კაცობრობის დადრგუნეილ სულის
სიტყვანი ვით გულს მეზადებთან,
ისევ იქ შიშით უხმოთ კვდებიან.
შენ ვერ გავგებ მეტყველის ტანჯვას,
რომ მართალს სიტყვას გულში უხმოთ ჰკლამს.
აქ მენდე, ლაბავ, ჩემი უღელი
შენს უღელზედა უფროა ძნელი.
მაშ რა გაღონებს? გასწი კაპანსა,
ნუ მრღალატებ ძველს ამხანაგსა,
მე შეინა გშველი, შენ მე მიშველე,
გავსწიოთ კაპანს, ვიდრე გაწყდება
ან ვიდრე ჩვენთვისც მზე გაბრწყინდება.

„ნუ მრღალატებ“... — ამ სტრიქონის შემდეგ გადახატულია „ორთავ ვმსახურებთ მიწასა შავსა“.

C შემდეგ სხვაობას იძლევა B-სთან შედარებით:

13 შენ ხარ პირუტყვი, მე ვარ მეტყველი შენ პირუტყვი ხარ და მე მეტყველი C. 14 შაგურდება შეგურდება C. 18 მარტო ხოლოთ C. 22 კაცობრის კაცობრიულ C. 24 იქ შიშით უხმოთ იმავე სიღრმეს C. ბოლო სტროფის ნაცვლად წერია:

მაშ რა გაღონებს? გასწი კაპანსა,
ნუ მილატებ ძველს ამხანაგსა.

C-ში ლექსი ამ სტრიქონებით მთავრდება.

რადგანაც ავტოგრაფებსა და ნაბეჭდებს შორის არ არის რედაქციული სხვაობა, ამიტომ შესაძლებლად მიგვაჩნია ლექსი დავათარილოთ BC წყაროების მიხედვით; ვიცავთ C-ს დათარიღების სტილს.

ი. ჯაქვავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსის (A ვარიანტის) დაწერის თარიღად მითითებულია (სარჩევში, გვ. I): „1859 წ., 4 აპრილი, პეტერბურგი“, ხოლო პირველი ვარიანტის თარიღად (სარჩევში, გვ. V) — „1858 წ., 7 აპრილი“.

1925—1951 წლების გამოცემებში „გუთნისდღა“ (ძირითადი ტექსტი, — A) დათარიღებულია 1858 წლის 4 ივნისით და იქვე ამ დათარიღების შემდეგ აღნიშნულია, რომ ეს არის ლექსის პირველი ვარიანტის თარიღი, ბოლო ვარიანტი კი, რომელიც ძირითად ტექსტად არის დაბეჭდილი, 1863 წელს განეუთვნება. კერძოდ, 1925 წლის გამოცემაში ძირითად ტექსტს თარიღად მოწერილი აქვს: „4 ივნისი, 1858 წ. პეტერბურგი (1863 წ.)“, სტოლიოში კი განმარტებულია: „ამ ლექსის პირველი ვარიანტი დაწერილია 4 ივნისს 1858 წლისა, ხოლო აქ მოთავსებული ბოლო რედაქცია თარიღდება 1863 წლით“ (იხ. მითითებული გამოცემა, გვ. 34); 1951 წლის გამოცემაში აღნიშნული განმარტება აღარ არის მოცემული და ლექსის დათარიღება ასეთი სახითაა წარმოდგენილი: „4 ივნისი, 1858 წ. პეტერბურგი. (ბოლო რედაქცია 1863 წ.)“.

მიც შავს თვალებს (გვ. 52)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 5 (B).

ნ ა ბ ე კ ე დ ი: ეფრ. „ცისკარი“, 1859, № 3, გვ. 157 (A).

თ ა რ ი ლ ი: ივლისის 20-სა დღესა, 1858 წელსა, სოფ. ტიარლევო B;
1858-სა წელსა, 20-სა ივნისსა, სოფ. ტიარლევო A.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილიკო ჰევქაჟაძე A.

ლექსი ავტორის სიცოცხლეში მხოლოდ ერთხელ დაიბეჭდა, როცა პოეტი ჯერ კიდევ პეტერბურგში სწავლობდა. ავტოგრაფსა და პირველნა-

ბექდეს შორის არის ზოგიერთი სხვაობა: 4 ავ-ფთონი¹ აღმშფოთნი B. 5 სე
დულს] დულს იმა B. 6 დაიდავო] დაიდავო A; მისის ნაპერწკლით] ძი-
რის ნაპერწკლით A (აქ „ძირის“ უთუოდ ხელნაწერის მცდარად წაკითხვის
ნაყოფია და გამოცემებში ის ავტოგრაფის მიხედვით არის გასწორებული);
18 მოპყევაბა ძგერას — B (ეს სიტყვები ავტოგრაფში მოხეულია). 20 გან-
ეწვეს] განეწვეს A („ცისკარში“, ჩანს, აქაც კორექტურული შეცდომამ).

უკვე ილიას გარდაცვალების შემდეგ, 1909 წელს, ჟურნ. „ფასქუწში“
(№ 6, გვ. 1), სიტყვა „ავ-ფთონი“ შეცვლილია ავტოგრაფისეული „აღ-
მშფოთნი“-თ. ასევეა ძმ. გედავანიშვილისეულ გამოცემაში (1914 წ.). შემ-
დგომში პ. ინგოროყვამ კვლავ აღადგინა „ავ-ფთონი“ (1925—1951 წწ.
გამოცემებში). დასასრულ, ილიას რჩეულ თხზულებათა ხუროთმოძღვრული I
ტომში (ტომი შეადგინეს, შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთეს
ს. ცაიშვილმა და გ. გვერდწითელმა, — 1985 წ.) ისევ „აღმშფოთნი“ არის
დაბეჭდილი. ამ სიტყვამ ბოლო დროს საკმაოდ დიდი კამათი გამოიწვია
(იხ. რ. კუ ს რ ა შ ვ ი ლ ი, ილიას პოეტურ თხზულებათა ტექსტების და-
საზუსტებლად, აღმანახი „კრიტიკა“, 1984, № 3; ნ. წუ ლ ე ის კ ი რ ი,
„ავ-ფთონი“ და „ანასუნი“, „კრიტიკა“, 1986, № 5; თ. კ ე ა ჯ ა ნ ტ ი რ ა-
ძ ე, „ავ-ფთონი“ ანუ ავად მღელვარი, „კრიტიკა“, 1987, № 1; ს. მ ხ ა რ-
ა რ ძ ე ლ ი, რას ნიშნავს ილიასეული „ავ-ფთონი?“, „წაენის სამყარო“,
1987, № 12, 24. VI).

სარედაქციო კოლეგია იზიარებს იმ აზრს, რომ ავ-ფთონი უთუოდ
ილიასეული სიტყვაა (ნიშნავს „ავად მღელვარეს“) და ის თავის ადგილზე
უნდა დარჩეს.

ლექსი დაეთარიღეთ ავტოგრაფის მიხედვით.

სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილებით, ილიას მართლწერის გაო-
ვალისწინებით, ლექსის ტექსტში შეტანილია რამდენიმე სწორება: 52. 7
წერაგებას] შარაგებას AB. 12 უხმოლ] უხმოთ AB. 14 ცეცხლად] ცეცხ-
ლათ AB. 58. 1 დაიწყებენ] დაიწყებენ AB. 4 სრულად] სრულათ AB.
იგნორირებულია ჟურნალ ცისკრისეული 3 და 4.

ბიუპარდეს! (გვ. 54)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 16 (B); U: ავტო-
გრაფი, კრებ. № 168, გვ. 45 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: თხზულებანი ილია ჰაქევაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 19 (A);
თ ა რ ი დ ი: 1858 A; 23 იენისს, 1858-სა წელსა, სოფ. ტიარღეო B;
1858-სა წელსა, 23-სა იენისს, სოფ. ტიარღეო C.

64. 5 ლამპრად] ღმერთათ BC. 7 ჰსეცელა] სეცელა B. 8 მისთესცე]
მისთეს B.

ლექსი დაეთარიღეთ ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ C-ს დათა-
რილებს სტილს.

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 127 (B).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 30 (A).

თ ა რ ი ღ ი: 1858 A; 15 ივლისი, 1858-სა წელსა, სოფ. ტიარლევო B.

ე პ ი გ რ ა დ ი: რა არს სიზმარი? იგივე ცხოვრება ნამდვილ, მაგრამ სიზმარში მარტო გამოხატულება წარმოებს (ვალტერ სკოტი) B.

B შავია, ნასწორები, ბოლო სტროფი გადახაზულია.

ნ 5. 4 ურთიერთთან ურთიერთან B. 9 ზეცა, დედამიწა] მიწა, სხვა პლანეტანი B. 10 უგზო-უკვლოდა უგზო-უკვლოთა B; წანწალებდნენ წანწალებდენ B. 11 მზესა... ტბას] მზეს... ტბასა B. 12 გრგვინით გერგვინით B. 13 ღვარად სდიოდა ჩაიდვრებოდა B. 14 ჭიგრისფრად ჭიგრისფრათა B. ამოდიოდა ამოსქდებოდა B. 15 ისეთი ასეთი B. 18 უგზო-უკვლოდ უგზო-უკვლოთ B.

ნ 6. B. 3, 5 დემონიკ ეშმაკნიკ B. 3 B-ში „ძლიერნი“-ს ნაცვალ ჯერ ეწერა „ბნელნი“, რომელიც გადასწორებულია სიტყვად „ძლიერნი“. 5 ჰგლეჯდნენ ჰგლეჯდენ B. 6 სამარცხვინო სასირცხვილო B. 8 იწვევდა უძახდა B. 9 იქ თვის მეხთა თვის მეხთა იქ B.

1925—1951 წლების გამოცემებში ილიასეული მხოლოდ, სიმშთალოთ, ელოდა, შეცვლილია ლიტერატურული ფორმებით: მხდალად, სიმხდალით, ელოდა. ჩვენს გამოცემაში, AB წყაროების შესაბამისად, ილიასეული ფორმებია აღდგენილი.

A-ში გატარებული ნორმების თანახმად შესწორდა გაუსწორებლად ღარჩენილი რამდენიმე ფორმა: ნ 5. 8 უფსკრულადა უფსკრულათა AB. 10 უგზო-უკვლოდა უგზო-უკვლოთა AB. ნ 6. 4 თრთოდნენ თრთოდენ AB.

ლოცვა (გვ. 57)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 2 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 2 (C).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, გვ. 32 (D); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, ტფილისი, 1882, გვ. 28 (E); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 137 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 120 (F); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 578; ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა

მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 140 (G); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მაღ.
 „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 55; ილია ჭავჭავაძის რჩე-
 ული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ.
 17 (H), იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 16 (J).
 თ ა რ ი ლ ი: 1863 AD; 1858-სა წელსა, 17 ივლისს, ს. ტიარლევო BC,
 ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ა: ც. ჭავჭავაძე (პარჩევში) FC.

57. 1 ჩვენო ჩემო BC. 2 ედგევარ ესდგევარ CD. 3—5 არცა სიმ-
 დიდრის... არამედ მწყურს მე არა სიმდიდრის, არა ვერცხლის სავედრე-
 ბელად, არც დიდებასა, არც ბედსა გთხოვ მე ამა ქვეყნად, არამედ კი
 მსურს C; არა სიმდიდრის, არა ვერცხლის სავედრებელათ, არც გთხოვ
 ამ ქვეყნის ჩემ მხელ ტანჯვით შესუბუქებათ; არამეთ კი მსურს B. 5 არა-
 მედ მწყურს მე არამეთ კი მსურს D. 7 თუნდა უნდა HJ; რომ მტერ-
 თათვისაც... მკრან... რომ ჩემ მტერთათვის, რომელთაცა გულს მახელი
 მკრან BC. 8 ღმერთო რათა B.

ლექსი დავითარილეთ BC ავტოგრაფებს მიხედვით.

შემაჯავრო (გვ. 58)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 8 (B); U: ავტო-
 გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 9 (C).

ნ ა ბ ე ჯ ლ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, 1, ტფილისი, 1892, გვ. 20 (A).
 ს ა თ ა ჯ რ ი: მოეპარეს BC.

თ ა რ ი ლ ი: 1858 A; 1858-სა წელსა, 23-სა ივნისს, სოფ. ტიარლევო C.
 23-სა ივლისს, 1858 წელსა, სოფელი ტიარლევო B.

ავტოგრაფებიდან B უფრო აღრინდელია, ნასწოვება. C კი თეთრია
 და უახლოვდება A ტექსტს.

1 მთვარე მიცურავს დინჯალა მთვარევი გვერდ მშვილათ მიცურავ
 BC. 2 თვის შენ BC; ჰყრის ჰყრი BC. 3 მძინარ სოფელსა და მძინარ
 სოფელს BC. 6 სძინავთ ნიავთა სძინავს ნიავსა B. 7 სტკებზე სტკება B.
 8 გარს ეფინება ეალერსება BC. 8—9 სტრიქონებს შორის („ყველან
 მშვიდობა“... „და მხოლოდ“...) B-ში ფანქრით არის ჩამატებული: „ყოვე-
 ლი ჩემს გარს მიყრებულა, ისე საოთხად მიდუმებულა. თითქო“, გა-
 დახატულია. 9 მხოლოდ ხოლო BC. 10 მწუხარედ მწუხარეთ BC. 13
 B-ში „თუ მოაგონდა“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა: „მისთვის ხომ არა“, გა-
 დახატულია. 14 ეგრედ ეგრეთ BC. 15 სულ სხვათრად გაბრწყინებულ
 სულ სხვათრად გაბრწყინებული C; სხვა რიგით დამუშავებული B.

16 დ. სულ სხვარგად დამშვიდებული ზეცა სულ სხვა ფაზა გაბრწყინებული B.

ი. ჰაუპტმანის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (1914) ამ ლექსის ორი ვარიანტი (A და C) დამოუკიდებელ ლექსებად არის დაბეჭდილი, — სათაურით „მთვარეს“ (გვ. 16, ჩვენი C ვარიანტი) და სათაურით „უცხოეთში“ (გვ. 32, ჩვენი A ტექსტი). იმავე გამოცემის სარედაქციო შენიშვნებში (გვ. V) ნათქვამია: ლექსი „მთვარეს“ პირველად ქვეყნდება, მაგრამ რომ ამ ლექსის ბოლო ვარიანტს ეწოდება „უცხოეთში“, რომელიც პირველად 1892 წელს გამოქვეყნდა, არ არის აღნიშნული; იქვე სარედაქციო შენიშვნებში მითითებულია, რომ „მთვარეს“ გვხვდება ორ ხელნაწერში (დასახელებულია B და C ავტოგრაფები), და რომ „რიცხვი დაწერისა ამ ორს ხელნაწერში განსხვავდება“; გამოცემა C ავტოგრაფის დათარიღებას უკერძო მხარს და, შესაბამისად, ლექსის დაწერის თარიღად (სარჩევში, გვ. I) 1858 წლის ივნისისა მითითებული, ხოლო „უცხოეთში“ დათარიღებულია (სარჩევში, გვ. II) 1858 წლით, — დაწერის თვის, რიცხვის და დღის მითითების გარეშე.

ვინაიდან C ავტოგრაფი B-ზე გვიანდელია — და, მაშასადამე, ნაკლებად სანდო დათარიღების მხრივ, — ლექსს ვათარიღებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

ლოთის რჩევა (გვ. 59)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 17;
თ ა რ ი ღ ი: 1858 წელსა, — აა აღვისტოს, აოფლო ტიარლეო.
ტექსტი ნასწორებია.

16—17 სტრიქონებს შორის („მეორით“... „ან ღვინის...“) ხელნაწერში გადახაზულია:

ბახუსი გიგობს მხიარულ წამით,
ცივს ჰკვასა გიკლავს ღვინითა მწარით,
აქაჲ ამჟური მაცდურის თვალთ
ცელსობს და ადაგავს ვულს ტრფობას ალით,
და მწერაფლ ღორფეი, ცოცხლური ზრდილი,
გამცნებ, სად უფრო ტყბილია ძილი.

17 „ან ღვინის ორთქლით გახურებულსა“, — ამის ნაცვლად ჩერ იწერას „ტრფობისა ალით გახურებულსა“, გადახაზულია.

ტექსტში შეტანილია ორიადე შესწორება ივტორისეულ ენობრივი ნორმების შესაბამისად. ავტოგრაფშია: 1 მოჰლაშთ. 16 ჰელაშმდე.

ლექსი პირველად დაბეჭდა 1914 წელს, ილია ჰაუპტმანის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 19).

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 10 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 10 (C).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 42 (A); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ. 11; იგივე გამოცემა № 31, გვ. 11.

თ ა რ ი ლ ი: 1858 (სარჩევში — 1859) A; 1-სა აღვისტოს, 1358 წელსა, ს. ტიარლევო B; —C.

C ავტოგრაფი ბოლონაკლულია და წყდება მე-8 სტრიქონზე („...ქრისტემ სთქვა ცხადათ...“).

1 არ ვსცნობდეთ სიცოცხლის სიცოცხლის არ ვსცნობდეთ B. 3 სიფრთხილითა სიფრთხილითა BC. 4 ამოებად ამოებათ BC. 5 სცნობ ქსენობ BC. 6 მტერითა მტერათა AC. 7 შენს შენ BC; უკვდავ უკვდავ BC; თანამგზავრად თანამგზავრათ BC. 8 ცხადად ცხადათ BC. 9 ნუთუ არ იცი... წვარცმული ნუთუ არ გახსოვს, ერთ ძე ღვთისა წვარზედ განთხმული B. 10 როს ბძანა გეტყოდა B; იყავ იყავნ A.

ლექსი დავათარიღეთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი დათარიღებულია 1859 წლით (სარჩევში, გვ. II), — დაწერის თვის, რიცხვის და ადგილის მითითების გარეშე.

ლოცვა („ოდეს დემონი...“) (გვ. 62)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 9.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა 1914 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 22).

* * „ვიხილე სატრფო“... (გვ. 63)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 2 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 3 (C); K: ავტოგრაფი, № 1038 (D).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: გაზ. „ივერია“, 1877, № 17, გვ. 8 (E); გაზ. „ივერია“, 1878, № 26, გვ. 36 (F); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის გამ., ტფილისი, 1882 წ., გვ. 31;

თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 180 (A);
ჩანგური, შედგენილი სპ. კელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 132 (G).
თ ა რ ი დ ი: 1877 (სარჩევში — 1859) A; 1859 წ. პეტერბურგი D; 1858-სა
წელ., 26 ოქტომბერს, ს. პეტერბურლი B; 1858-სა წელსა, 26-სა ოქ-
ტომბერს, ს. პეტერბურლი C.
ტ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ილია ჭავჭავაძე D; *** E; ილ. ჭავჭავაძე (სარჩევ-
ში) G.

გვ. 1 ვიხილე] ვნახევი DF; ჰღვრიდა] ღვრიდა DEF; ცრემლს
ჰღვრიდა] ცრემლთ ღვრიდა BC. 2 მოთქმით დასტირდა] მწარეთ დასტირ-
და BC, დასტირდა D. 4 შორს მისგან] მის ახლოს D; მცვიოდა] მცვი-
ვოდა EF. 5 მოვიდა] გათენდა BCDF; განქრა] განჰქრა BDEI G, გაქრა
C. 6 მას ხელთა] ხელში მას B; ხელთა] ხელში C; ხელთა ეპყრა ~ F;
სხვა ტურფა ~ B. 7 ტრფობითა] გრძნობითა BCD.

ლექსი ჩართულია ილიას წერილში კირილე ლორთქიფანიძისადმი (D).
აქვეა ჩაწერილი ილიას ლექსები: „ჩემო მკვლელო...“ (იხ. გვ. 163),
„მაშინ დაესტკებინა...“ (იხ. გვ. 71) და ნიკოლოზ ბარათაშვილის — „დაპ-
ქროლა ქარვან სასტიკმან...“ ამ ლექსებთან დაკავშირებით ილია კ. ლორ-
თქიფანიძეს სწერს: „რაც არ მომეწვი, იმ „ტრფიალების“ ლექსს ჩემსას
გიგზავნი და ერთს ნ. ბარათაშვილისას, თუ ჭკეში მოგივიდეს, დაბეჭდე.
ხანდისხან ამისთანა ლექსებიც ჰსდომებია ამ უდარდელს და ცრუდ-მოტრ-
ფილეს ქვეყანას“ (იხ. ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული,
ტ. X, 1961, გვ. 29).

ჩვენს ლიტერატურისმცოდნეობაში უკანასკნელ ხანებში გამოითქვა
მოსაზრება, რომ „ვიხილე სატრფო“ წარმოადგენს მიზაძეს პაინეს ლექსი-
სა „ძილში ესტიროდი“. (იხ. ვ. კავთიაშვილი, პაინრის პანე ქართულ ლი-
ტერატურაში, თბ., 1978, გვ. 39—40). მართლაც, „სიტუაციისა და მოტი-
ვის სხვადასხვაობის მიუხედავად...“ „ვიხილე სატრფო“ განწყობილებით და
ინტონაციით ისე ახლო დგას პაინეს „ძილში ესტიროდისთან“, რომ იგი,
უეჭველია, ამ ლექსის შთაბეჭდილებით არის ნაყარანახევი“. (იხ. დ. ლ ა მ-
ქ ა რ ა ძ ე, გერმანული კლასიკური ლიტერატურა ილია ჭავჭავაძის შემოქ-
მელებში, თბ., 1981, გვ. 107).

ლექსს ვათარილებთ BC ავტოგრაფების მიხედვით.

• • „ერთხელ ჰჯდა“... (გვ. 64)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 3 (B); U: ავტო-
გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 3 (C).

ნ ა მ ე ე ჯ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 37 (A).

თ ა რ ი ლ ი: 1858 A; 1858-სა წელსა, 26 ოქტომბერს, ს. პეტერბურლი B;
1858-სა წელსა, 26-სა ოქტომბერსა, ს. პეტერბურლი C.

BC ავტოგრაფები ერთმანეთს მისდევს.

1 ჰქდა BC. 2 ნარნარი] ის მარდი BC. 3 ჰაბუკო] ყმაწვილო B.
4 გაბრწყინებული] გაბრწყინებული B. 5 შეხედე მზესა, ვით აბნევს
ნათელს] შეხედე მზესა, როგორ ხატავს ველს BC. 6. აღნობს თოვლ-ყინ-
ვას] ყინვასაც აღნობს BC. 7 შეეხედო] შეეხედო BC. 8 კაცთ მაცოცხლე-
ბელს] ნარნარათ ცხოვლათ BC. 10 ჩემის დარდის] ჩემ წუხილის BC;
ცრემლად] ცრემლათ C.

ლექსი დაავთარილეთ BC ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ C-ს და-
თარიღების სტილს.

* * „მარტო მივცურავ“... (გვ. 65)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 5.

თ ა რ ი ლ ი: 1858 წელსა, 5 ნოემბერს, ს. პეტერბურლი.

ავტოგრაფის ბოლოს არის მინაწერები: „და ურგებს“, „ჩემი კვალს“,
„კვალს, კვალს სიჩქარით“.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა 1914 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულე-
ბათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 23), დათარიღებულია
1858 წ. 5 სექტემბრით (სარჩევში, გვ. 1).

სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილებების თანახმად, ტექსტში ილა-
ისებული ენობრივი ნორმების შესაბამისად გასწორდა რამდენიმე ფორმა.
ავტოგრაფშია: 2 უსურვლოთ და უფიქრელათ. 4 იმედათ. 7 უქვრეტ.
8 უედი. 11 ვადამკრამს. 14 სქლათა. 16 ცრემლებათ.

* * „დაბ, თუნდ მოვკვდი“... (გვ. 66)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 6.

თ ა რ ი ლ ი: 1858-სა წელსა, 19-ს ნოემბერს, ს. პეტერბურლი.

ტექსტი იბეჭდება ავტოგრაფის მიხედვით.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა 1914 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულე-
ბათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 24), დათარიღებულია

1858 წ. 19 სექტემბრით (სარჩევნი). ტექსტი თანხვედრა ავტოგრაფს (გარდა ერთი შემთხვევისა, რომელიც, ჩანს, კორექტურული მიზეზითაა გამოწვეული: ლექსის მესამე სტრიქონში, ნაცვალად სიტყვისა „ვინცა“, დაბეჭდილია „ვინც“). 1925—1951 წლების გამოცემებში ილიასეულ ტექსტში ორიოდ გრამატიკული სწორებაა შეტანილი (ავტოგრაფისეული „შეყვარებულმან“ შეცვლილია ფორმით — „შეყვარებულმან“, „ჩამამძახოს“ — „ჩამომძახოს“, „ამათ“ — „ამოდ“). სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილებით, ეს სწორებანი გატარებულია ჩვენს გამოცემაშიც:

ავტოგრაფი ქვარედინად გადახაზულია მელნით.

პართვლის დედას (გვ. 67)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 23 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 60 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურლი, 1864, გვ. 33 (D); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამ., ტფილისი, 1832, გვ. 14 (E); თხულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 38 (A); ჩანგო, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 111 (F); სინარჩი, შეკრებილი კ. ოცხანელის მიერ, ოზურგეთი, 1894, გვ. 40 (G); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიზანდრიტის კირონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 570 (H); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900, გვ. 132 (J); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904 წ., გვ. 10 (K); ჩანგური, შედგენილი სპ. პელაძისა, ბათუმი, 1904 წ., გვ. 54 (L); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გასაზის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ. 7 და იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 38; ჩვენი მწერლობა, I, მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 56 (M).

ს ა თ ა უ რ ი: ქართლის დედას AE (A-ს სარჩევში „ქართლის დედას“).

თ ა რ ი ღ ი: 1858 (სარჩევში — 1859) A; 1859 m; 15 დეკემბერს, 1858 წელსა, პეტერბურგი B; 1858-სა წელსა, 15-სა დეკემბერს, ს. პეტერბურლი C; 15 დეკემბერს, 1858 წ. D; 29 ივლისს, 1860 წ. E.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ი: ***D; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) GJ; ილია ჭავჭავაძე (სარჩევში) EL;

ე პ ი გ რ ა ფ ი: — FGHIKL;

67. 1 ქართლის დედაო] ქართლის დედაო A; ქართლისა დედაგ B; პე, ქართლის დედა CD. 2 უზრდიდა] უზდიდა BC. 4 მომავალ] მომავალს BCH. 5 გაქრა] გაქრა BC. 7 სრულად] სრულათ BC. 8 ჩრდ-

ლად] ჩრდილათ BC; შესცვლა] შესცვლა C. 10 მხნეობა] ზნეობა D. 11 სახელისათვის] სახელისთვისა C; 12 მედგარი] სასტიკი BCD. მე-3 სტროფი („მითხარ, საღლაა...“) — L. 13. ესტირით] ვესტირით D. 14 უწყალოს დროთ] უწყალო დროს BC; დროთ] დროს D. 16 ვსლით] ეზღვედეთ BC, ვსღვედეთ DFL. 17 ჩვენი ვშვათ მყოობადი] ვშობათ ჩვენი მყოობადი BCDKL.

68. 2 დანიშნულება] მნიშვნეულობა BD; საღმრთო] სამღთო B, საღმთო C. 3 მიე] მიე BCD. 4 საზარდოდ... ქრისტესა] საზღოთ... ქრისტესა BC. 5 კაცთა] კაცის BCL. 6 ძმობას, ერთობას, თავისუფლებას]DE; ერთობას] თანასწორობას C. 8 მომავლისთვის ბედანანა] მყოობადისთვის ის ბედთან BCDL; ბრძოლეს] კბრძოლეს FL. 9 დარგულს] ჩარგულს BCD; B-ში 10-11 სტრიქონებს შორის („და მოგვეცემს... „დედაც...“) გადაზღუდულია: „უთხარ, მამული ელის მაგასა, მაგის სიკეთეს, მაგის ძალასა“. 13 წინ გაუძღვეს] წინა ჰქონდეს BCDEL. 14 უკან ჰრჩეს] ლა უკან BCDEL.

ლექსი დაეთარიღეთ ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ C-ს დათარიღების სტილს.

ლექსის ეპიგრაფი, როგორც ჩანს, წარმოადგენს პერიღრაზას ცნობილი გერმანელი მოაზროვნის გოტფრიდ ვილჰელმ ლაიბნიცის (1646—1716 წწ.) შეხედულებისა, რომელიც მას თავის შრომებში რამდენჯერმე აქვს განმეორებული. ასე, მაგ., „მონადოლოგიაში“ (1714 წ., § 22) ვკითხულობთ: „...მარტივი სუბსტანციის ყოველი აწინდელი მდგომარეობა ბუნებრივად არის მისი უწინდელი მდგომარეობის შედეგი, ისე როგორც თავის ჰმრავ აწმყო მძიმეა მომავლით“. იხ. ლაიბნიცი, მონადოლოგია. — თარგმანი ს. დანელიას, თბ., 1940, გვ. 27 (ასეთივე შეხედულება ლაიბნიცს გამოთქმული ჰქონდა აგრეთვე ნაშრომში: „ახალი გამოკვლევები ალამიანის ვონების შესახებ“ (1704 წ.). ამის შესახებ იხ. დ. გამეზარდაშვილი, ილია ჭავჭავაძის აკადემიური გამოცემისათვის, გაზ. „კომუნისტი“, 1983, 12 VI, № 135).

*
* * „ბეშრი ვიტანჯა...“ (გვ. 69)

ხელნაწერი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 29 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 40 (C).

ნაბეჭდი: „კრებულო“, 1871, წიგნი მე-4, გვ. 52 (D); თბულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I. ტფილისი, 1892, გვ. 166 (A); ჩანკ., შედგენილი ე. აბაშიძისა, 1889, გვ. 130 (E).

თარიღი: 26 დეკემბერს 1858-სა წელსა, ს. პეტერბურლი B; 1871 (სარჩევში — 1859) A; 1858-სა წელსა, 26-სა დეკემბერს, ს. პეტერბურლი C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D; № (E).

4 ჩემ] ჩემს BC. 5, 9 გავუძლებ] გაუძლებ BC. 8 ზედსაც] სეესაც B. 10 ზედთანა ბრძოლა ვით მეშინება] B-ში ჯერ ეწერა: „ღღეს ენ-ტანჯები, ზვალ მელხინება“ გადახაზულია. 11 ხოლო] მაგრამ B, მარამ C. ლექსი დავათარიღეთ BC ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ C-ს და-თარიღების სტილს.

ბრისტოლის გიჟპარხარი? (გვ. 70)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 30 (B); U: ავტო-გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 36 (A).

თ ა რ ი დ ი: 31 დეკემბერი, 1858 წ. B; 1858-სა წელსა, 31-სა დეკემბერს, ს. პეტერბურლი A.

B-ში ლექსს ბოლოში ერთვის კიდევ ორი სტრიქონი: „შენ ჩემი ცრემლი ბედს მოგიწამლავს, ოხ! მძიმე ოხვრა გულს შემოდრწუნებს...“ (და-უმთავრებელია).

ლექსი დავათარიღეთ A ავტოგრაფის მიხედვით.

ტექსტი შესწორდა ერთი ფორმა: 4 სასტიკათ→სასტკაუდ.

„ბრისტოლის მიყვარხარ?“ პირველად გამოქვეყნდა 1907 წელს (იხ. გაზ. „ისარი“, 1907, № 228 და გაზ. „ჩენი გზა“, 1907, № 37); 1914 წლის (მიხ. გედევანიშვილისეულ) გამოცემაში აღნიშნულია, ლექსი პირველად იბეჭდებოდა (შენიშვნები, გვ. V).

* * „მეშინ დავსტკბები“... (გვ. 71)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 3 (B); U: ავტო-გრაფები — კრებ. № 108, გვ. 4 (C) და გვ. 171 (D); K: ავტოგრაფი, № 1038 (E)¹.

ნ ა ბ ე კ დ ი: გაზ. „ივერია“, 1878, № 26, გვ. 6 (F); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 183 (A); ჩანგური, შედგენილი ს. ჭელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 127 (G); საყოველთაო კალენდარი 1905 წლისა, შედგენილი კ. თავართქილაძის მიერ, ტფილისი, 1904, გვ. 143 (H).

ს ა თ ა უ რ ა: ს...ს BCE; მაშინ დავსტკბები H.

1 E ავტოგრაფში ლექსი ჩართულია კირილე ლორთქიფანიძისადმი მი-წერილ ილიას ბარათში (იხ. კომენტარი ლექსისა „გვიხილე სატრფო“... — წინამდებარე ტომი, გვ. 340).

თარიღი: 1878 (სარჩევნი — 1859) A; 1858 წელს, 15-სა დეკემბერს,
ს. პეტერბურლი BC; 1858 წ., პეტერბურლი E; — D.

ხელმოწერა: ილია ჭავჭავაძე E; ილ. ჭავჭავაძე (სარჩევნი) G.

1 დავსტებები] დავსტებები EF. 3 მორცხვობით] მოიცხვობით E.
6 შენ ჩემს გულზედა] შენ ჩემს მკერდზედა D; და შენ ჩემს მკერ-
დზედა E. 8 კონა] კონა DE. მე-3 სტროფი („ვიმ მაგ...“) E-ში
ასე იკითხება:

მე ძლიერსა შენს გულისცემასა,
მე ყურს ვუგდებდე ნატვრით და თრთოლით,
მაშინ... მაშინ კი მე ვირწმენ ცასა,
მაშინ აღვივებ გულს წმინდის ლოცვით.

9 ვიმ, მაგ შენს ნარნარს] ნებიერს შენსა D. 10 ვით ლოცვის ბეგრას,
ლმობით ვისმენდე] ნატვრით და თრთოლით მე ყურს უგდებდე D, ეწერა:
„მე ყურს უგდებდე ნატვრით და თრთოლით“, გადახაზულია. 11 „და ცოდ-
ვილთ...“ D-ში ჯერ ეწერა: „მაშინ... მაშინ კი მე ვირწმენ ცასა“, გადახა-
ზულია. 12 „შენის სიწმინდით...“ D-ში ჯერ ეწერა: „მაშინ აღვივებ გულს
წმინდა ლოცვით“ გადახაზულია.

A-სგან საგრძნობლად განსხვავდება BC ავტოგრაფების ტექსტები.
მოცულობით პირველი ავტოგრაფის ტექსტს (B) მთლიანად:

მაშინ დავსტებები სრულ სამოთხითა,
როს სულ შენს ცისფერს შავყურებდე თვალს,
ვცხოვრობდე ხოლოთ მის გამოთქმითა,
ჩემს გულზედ ვგრძნობდე მოხრ.ლს შენს ნაზ თავს,
ვსთნებადე შენ სუნთქვას მთელია გრძნობით,
მაშინ, ოხ, მაშინ კი დავლოცავ ცა,
მაშინ აღვივებ გულს წმინდის ლოცვით!

ამ ტექსტისაგან C-ში განსხვავებულად იკითხება მხოლოდ მე-4 სტრი-
ქონი: „ჩემ გულზედ ვგრძნობდე შენს მშვენიერს თავს“.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში, ძირითად ტექ-
სტებს შორის, დაიბეჭდა როგორც ლექსის პირველი ვარიანტი — C ავტო-
გრაფის მიხედვით და ავტოგრაფისეული სათაურით: „ს...ს“ (წინამდე-
ბარე ტომში იხ. გვ. 297), — ასევე მეორეც: „მაშინ დავსტებები“...
(1892 წლის გამოცემის მიხედვით). ლექსის პირველი ვარიანტის თარიღად
ამ გამოცემაში (სარჩევნი) მითითებულია 1858 წლის 27 დეკემბერი, მე-
ორე ვარიანტის თარიღად — 1859 წელი (თვის და რიცხვის აღუნიშვნე-
ლად).

ლექსის ორივე ვარიანტი დაბეჭდილი 1925—1951 წწ. გამოცემებშიც:
პირველი ვარიანტი, C ავტოგრაფის მიხედვით, — ვარიანტების განყოფი-

ლებში, ავტოგრაფისეული სათაურითა და თარიღით, მეოთხე ვარიანტი (1892 წ. გამოცემის მიხედვით) — ძირითად ტექსტებს შორის, 1858 წ. თარიღით.

როგორც ეს ილიას თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემების სარედაქციო შენიშვნებშიც არის აღნიშნული, ლექსის საბოლოო ვარიანტის (A) შექმნის ზუსტი თარიღი არ არის ცნობილი: D და E ავტოგრაფებიდან, რომლებიც საფუძვლად დაედო ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1892 წლის გამოცემის ტექსტს (A), პირველი დათარიღებული არ არის, ხოლო მეორეში მხოლოდ დაწერის ადგილი და წელია აღნიშნული („1858 წ., პეტერბურგ:“), თვის და რიცხვის მითითების გარეშე, თუმცა ცხადია, რომ ეს ვარიანტი შექმნილია არა უადრეს 1858 წლის 15 დეკემბრისა: ლექსის პირველი ვარიანტი (BC), რომლისგანაც D და E ვარიანტებმაც რედაქციულად განსხვავდება, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, ავტოგრაფებში ასეა დათარიღებული: „1858 წელსა, 15-სა დეკემბერს, ს. პეტერბურგი“.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო, ლექსს მიახლოებით ვათარიღებთ: [1858 წელი, 15 დეკემბრის შემდეგ, პეტერბურგი].

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემისათვის დათვალ შენიშვნებში (გვ. V) ლექსის პირველი ვარიანტის სათაურის („ს...ს“) შესახებ ნათქვამია: „ვერ გამოვარკვეით, ვის ეკუთვნის ეს ინიციალები“, ხოლო 1925—1951 წლების გამოცემებში აღნიშნულ სათაურთან დაკავშირებით არავითარი განმარტება არ არის მოცემული.

სავარაუდოა, რომ ეს ლექსიც იმავე პიროვნებისადმი მიძღვნილი, ვისაც ეძღვნება ილიას ლექსები „ს...ჩ...სას“ (იხ. გვ. 101) და „ჩ...სას“ (იხ. გვ. 102), რომელთა ადრესატის თაობაზე უკანასკნელ ხანებამდე აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. 1914 წლის გამოცემის სარედაქციო შენიშვნების თანახმად, ეს ლექსები „რამდენადაც ირკვევა, დაწერილია სოფიო ჩაიკოვსკისაზედ — ცნობილი რუს კომპოზიტორის ჩაიკოვსკის დის შესახებ“ (გვ. VIII). მაგრამ ეს ცნობა, რომელმაც ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობაში ფართო გავრცელება პოვა, გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს.

ის ფაქტი, რომ — როგორც ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფი გრ. ყიფშიძე წერდა, — სტუდენტობის წლებში „პოეტის გული მოინადირა და გაატაცა გენერალ ჩაიკოვსკის ასულმა, ცნობილი რუს-კომპოზიტორის დამ“ (ილიას თხზულებათა 1914 წ. გამოცემა, გვ. XVIII), ემყარებოდა ილიას სიყვარულისა და სტუდენტობის მეგობრის კობტა აბხაზის მოგონებებს, რომელიც 1914 წლის გამოცემის შესვეურთა თხოვნით დაიწერა და სავსებით სანდო წყაროს წარმოადგენს ილიას ბიოგრაფიისათვის. „პეტერბურგში ილია მეტად აღტაცებული იყო გენერალ ჩაიკოვსკის ქალით (ცნობილი რუსი კომპოზიტორის და), — ვკითხულობთ კობტა აბხაზის დასახელებულ მოგონებაში. — ამ ოჯახში ხშირად დავიარებოდით და კარგადაც გვიღებ-

დნენ და გვეტყვიან" („ლიტერატურული შემოკიდებობა“, წიგნი 1, ტფილისი, 1935 წ., გვ. 565). ამდენად, უთუოდ საკარაულოა, რომ ილიას ზემოაღნიშნული „ორი საუცხოვო სალირიო ლექსი“, რომელთაგან ერთს სთავაზრად აქვს „ს. ჩაიკოვსკისას“, ხოლო მეორეს „ჩაიკოვსკისას“ „ნაყოფია ამ ტრფობა-გატაცებისა“ (1914 წ. გამოცემა, გვ. XVII).

როგორც ჩანს, სწორედ ამ ლექსების ადრესატი უნდა იგულისხმებოდეს ილიას 1859 წლის 18 თებერვლის წერილშიც, რომელშიც მან პეტერბურგიდან თავის უფროს დას — ნინოს გამოუგზავნა კარდანანში „...ერთი რამა მაქვს შენთვის სათხოვარი და თუ გიყვარდეს, თუ ჩემი მცურელი სიყვარული გაქვს, ამისრული. ერთმა ქალმა ქალური ვერცხლისა ქამარი მთხოვა ხანჯლთა და დავპირდი. შენი ჰირომე, ნინო, ნუ გამამტყუნებ იმ ქალთან, მერე უნდა იცოდეს, რა ქალია! იმათ ოჯახში როგორც შეილი ისე ვარ მიღებული, ასეთი დედ-მამა ჰყავს, რომ თავი შემაყვარეს“ (ი. კ ა ვ კ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, 1961, გვ. 9).

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ არც ილიას ციტირებულ წერილში, არც კოტეა აბხაზის მოგონებაში და არც გრ. ყიფშიძის მიერ დაწერილ ილიას ბიოგრაფიაში არ ფიგურირებს ილიას სტუდენტობის დროინდელი ამ „ტრფობა-გატაცების“ (და, შესაბამისად, — ილიას მითითებული ლექსების ადრესატის) სახელი. ეს სახელი — ს ო ფ ი ო, — როგორც უკვე ითქვა, ილიას თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის შენიშვნებში იქნა მოხსენიებული, შემდეგ კი ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობაშიც ფართოდ გავრცელდა შეხედულება, რომ ილიას ზემოდასახელებული ლექსები („ს... ჩ... სას“ და „ჩ... სას“) „დაწერილია ს ო ფ ი ო ჩ ა ი კ ო ვ ს კ ი ს ა ზ ე, რომელიც ილიას უყვარდა სტუდენტობის წლებში“ და რომელიც „არის დაი ცნობილი რუსი კომპოზიტორის ჩაიკოვსკისა“ (იხ. 1925—1951 წწ. გამოცემების სარედაქციო შენიშვნები).

უკვე 1937 წელს გამოითქვა დაეძევა აღნიშნული შეხედულების თაობაზე: „უნივერსიტეტში ყოფნის პირველ წელსვე, — წერდა ი. ბალახაშვილი, — ილია გაეცნო და დაუახლოვდა გენერალ ჩაიკოვსკის ასულ სოფიოს. ილიას ბიოგრაფები ერთხმად აღიარებდნენ, თითქმის ეს სოფიო იყო და ცნობილ კომპოზიტორის პ. ი. ჩაიკოვსკისა. კომპოზიტორის ბიოგრაფიასთან გაცნობისას გამოირკვა, რომ ილიას სატრფო არ არის მისი და იხ. კომპოზიტორის ძმის მ. ჩაიკოვსკის სამტომიანი გამოკვლევა „Жизнь Петра Ильича Чайковского“ (ი. ბ ა ლ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი, ილია ჭავჭავაძის მოწაფეობა და სტუდენტობა, თბ., 1937, გვ. 62); ხოლო 1978 წელს შ. აღმაზიშვილმა წამოაყენა მოსაზრება, რომ „ილია ჭავჭავაძის სამი სატრფილო ლექსის ადრესატი სოფიო ჩაიკოვსკაია კომპოზიტორ ჩაიკოვსკის ბიძაშვილია და არა ღვიძლი და“ („ილია ჭავჭავაძის სამი ლექსის ადრესატის დაზუსტებისათვის“, — „სახალხო განათლება“, 1978, 8. XII, № 98).

მართლაც, დიდი რუსი კომპოზიტორის პეტრე ილიას ძე ჩაიკოვსკის დათაგან უფროსს ზინაიდა ერქვა (1829—1878 წწ.), უმცროსს — ალექსან-

დრა (1842—1891 წწ.), ხოლო სოფიო (1833—1888 წწ.) რქმევია პ. ი. ჩაიკოვსკის ბიძაშვილს — ერთ-ერთ ქალიშვილს გენერალ პეტრე პეტრეს ძე ჩაიკოვსკისა (1788—1871 წწ.), რომელიც კომპოზიტორის მამის, გენერალ ილია პეტრეს ძე ჩაიკოვსკის (1795—1880 წწ.) უფროსი ძმა იყო. ამრიგად შ. ალხაზიშვილის მოსაზრება ილიას ზემოაღნიშნული ლექსების ადრესატის ვინაობის თაობაზე დამარწმუნებელი ჩანდა.

მაგრამ უკანასკნელ ხანებში აღნიშნულ საკითხზე განსხვავებული შეხედულებაც გამოითქვა. კერძოდ, ჯ. მუჭიერის მხატვრულ ნარკვევში — „შროშანების ფიანდაზი“, კაბუცი ილიას სატრფოდ პ. ი. ჩაიკოვსკის უმცროსი და — ალექსანდრა გამოყვანილი (თუმცა, საამისოდ, რაიმე არგუმენტები არ არის მოხმობილი (იხ. ჯ. მუჭიერი, „შროშანებას ფიანდაზი, გაზ. „თბილისი“, 1903 წ., 10. IX), ხოლო გ. შარაძემ ყურადღება მიაქცია იმ ფრიად საგულისხმო ფაქტს, რომ, როგორც ეს არაერთგზისაა აღნიშნული პ. ი. ჩაიკოვსკის ძმის, მ. ი. ჩაიკოვსკის ზემოთ მითითებულ ნაშრომში („ცხოვრება პეტრე ილიას ძე ჩაიკოვსკისა“, ტ. I—III, მოსკოვი-ლათვიკი, 1903 წ.), „ალექსანდრა ჩაიკოვსკიას ყმაწვილქალობაში საშას, საშენკას, სანიას, სანიუშას ეძახდნენ“, და გამოთქვა ვარაუდი, რომ „თუ სანდრა კობტა აბზაზის ცნობა (დაეკვებისათვის კი არავითარი საფუძველი არ არსებობს!) გენერალ ჩაიკოვსკის ასულისა და გენიალური რუსი კომპოზიტორის პეტრე ჩაიკოვსკის დაზე პეტერბურგში სტუდენტობისას ილია ჭავჭავაძის გამიჯნურების შესახებ, მაშინ უნდა ვირწმუნოთ, რომ ეს ყოფილა ალექსანდრა, იგივე საშა, ჩაიკოვსკია (და არა სოფიო ჩაიკოვსკია), რაც ემთხვევა კიდევ ილიას ლექსის სათაურში მოცემულ ინიციალებს: „ს[აშა] ჩ[აიკოვსკი]ასა“ (გ. შარაძე, ილია ჭავჭავაძე და ჩაიკოვსკები, გაზ. თბილისი, 1886, 17.XII, № 289). ეს ვარაუდი, ვფიქრობთ, ადეკვატურად გამოხატავს რეალურ ვითარებას.

გარდა ილია ჭავჭავაძის ზემოდასახელებული ლექსებისა, ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობაში დამკვიდრებული შეხედულების თანახმად, ს. ჩაიკოვსკიასადმი მიძღვნილი, აგრეთვე, ილიას ლექსი „ჩემო მკვლელო“ (ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, სარედაქციო შენიშვნები, გვ. 472). მართალია, პირდაპირი ცნობა ასეთი შეხედულების სასარგებლოდ არ მოიპოვება, მაგრამ, ჩანს, ეს მართლაც ასე უნდა იყოს. ოღონდ ამ შემთხვევაშიც მითითებული ლექსის ობიექტად უნდა მივიჩნიოთ არა სოფიო პეტრეს ასული ჩაიკოვსკია, არამედ ალექსანდრა ილიას ასული ჩაიკოვსკია.

ჩემი თარიღარალი (გვ. 72)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 15 (C); ხელნაწერი, კრებ. № 136, გვ. 19 (A); K: ხელნაწერი, № 21 (B)¹.

¹ ლექსი გადწერილია კირილე ლორთქიფანიძის მიერ.

თარიღი: 1857 წ. (A); 1857 ან 1858 წ. (B); 1858 წელს, ს. პეტერბურგი (C).

ამ ლექსის სრული ავტოგრაფი დღემდე მიუყვლებელია. 1925 წ. პ. ინგოროვამ გამოაქვეყნა ლექსის ბოლო სტროფი, რომელიც დაცულია ი. ჭავჭავაძის ავტოგრაფ-კრებულში (U, № 108). ამის თაობაზე მკვლევარი წერდა: „ამ ლექსის არსებობის შესახებ არავითარი ენობა ლიტერატურაში არ მოიპოვებოდა. პირველად ამ ლექსის კვალს მივაგენით 1925 წელს... ილიას ლექსების ერთ ხელნაწერში (იგულისხმება U კრებ. № 108), რომელიც თვით ილიას მიერ არის გადაწერილი სტუდენტობის წლებში... შემხვდა ნაწყვეტი ამ ლექსისი, რომლის მხოლოდ ბოლო, უკანასკნელი ხანაა გადარჩენილი. ეს ნაწყვეტი დაბეჭდვით კიდევ 1925 წლის გამოცემაში და იკითხვის შემდგენიარად:

ბაშ, შოდით, ქართველნო, ძმობით,
პარიარალი
ვიშრომით ჩვენთვის ერთობით,
თარიარალი

1858 წ. პეტერბურგი.

1925 წლის გამოცემის შენიშვნებში ამ ნაწყვეტის გამო ეწერდა: ფრაგმენტის თავი დაკარგულია და შენახულია მხოლოდ უკანასკნელი ხანა, რომელიც წარმოადგენს ლექსის მოძახილს, რეფრენს“ (ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 383)¹.

ლექსი ავტორის სიცოცხლეში არ დაბეჭდილა. იგი პირველად გამოაქვეყნა ი. ბალახაშვილმა 1936 წელს გაზ. „ლიტერატურულ საქართველოში“, № 12. აქ ტექსტი დაიბეჭდა კ. ლორთქიფანიძის მიერ შედგენილი და გადაწერილი ქართული პოეზიის ანთოლოგიიდან — „ქართველი მწერლების თხზულებები“, რომელიც ეგრძე პირის (ივ. კაკაბაძის) საკუთრებას წარმოადგენდა (ამჟამად დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში).

ლექსი დათარიღებული არ არის. ი. ბალახაშვილმა ტექსტის დაშიფრული ადგილები არასწორად ამოხსნა და „ც“ გაიგო, როგორც სიტყვა „ცენზორი“. ამის გამო ლექსში დაირღვა მარცვალთრადენობა და ტექს-

¹ იქვე, გვ. 450-ის სქოლიოში აღნიშნულია: „ლექსის მოძახილი ხელნაწერებში ასე იკითხვის: B ხელნაწერის (იგივე U, კრებ. № 108) პირველ სტრიქონში „პარიარალი“, მეორე სტრიქონში — „თარიარალი“, ხოლო N ხელნაწერში (იგივე კირ. ლორთქიფანიძის ხელნაწერი) ორივეჯერ „პარიარალი“. ჩვენ დავიცავით ავტოგრაფის წაკითხვა“.

ტი დაჰაზინჯდა. პ. ინგოროყვამ კი თავისი ვარაუდით, საესებით სწორად, „ც“ გაშიფრა, როგორც „ცარი“, რაც მიესადაგა ლექსის შინაარსსაც და მის ზომასაც (დაწერილებით ამის შესახებ იხ. პ. ინგოროყვას რედაქციით გამოცემული ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა I ტომი, 1951 წ., გვ. 382—396 და გვ. 450—452).

ამრიგად:

კ. ლ ო რ თ ქ ი ჯ ა ნ ა ძ ი ს ხ ე ლ ნ ა წ ე რ - კ რ ე ბ უ ლ უ ა წ კ რ ა ა :

„რაგინდ რომ ც... ღრინავდეს“.

„ვერ შეგვაშინებს ჩვენ ც“...

„ც... რა ერთხელ ინება“.

„ჩვენ ც... ვერას დაგვაყლებს“.

„ლი ტ ე რ ა ტ უ რ უ ლ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი“ და ი ბ ე ქ დ ა :

„რაგინდ რომ ცენზორი ღრინავდეს“.

„ვერ შეგვაშინებს ჩვენ ცენზორი“.

„ცენზორმა რა ერთხელ ინება“.

„ჩვენ ცენზორი ვერას დაგვაყლებს“.

პ. ინგოროყვამ გამართა:

„რაგინდ რომ ცარი ღრინავდეს“.

„ვერ შეგვაშინებს ჩვენ ცარი“.

„ცარმა რა ერთხელ ინება“.

„ჩვენ ცარი ვერას დაგვაყლებს“.

1951 წლისთვის გამზადებული ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა I ტომის სარედაქციო შენიშვნები უკვე აწუიბილი ყოფილა, როცა შ. გოზალიშვილმა მიაკვლია ამ ლექსის ახალ ხელნაწერს (ჩვენს A ტექსტს); იგი დათარიღებულია ასე: „1857 год“ (იხ. U, კრებ. № 136, გადამწერი უცნობია) პ. ამის შესახებ პ. ინგოროყვა აღნიშნავდა: „ხელნაწერის აღმოჩენის

1 ი. ბალაბაშვილმა იგივე ლექსი დაბეჭდა თავის მონოგრაფიაშიც (შესწორებით) „ილია ჭავჭავაძის მოწაფეობა და სტუდენტობა“, 1937 წ., გვ. 63—65.

2 ამ სტრიქონებში კ. ლორთქიფანიძეს ჯერ სრულად ჩაუწერია სიტყვები (ცარი, ცარი, ცარმა, ცარი), შემდეგ წაუშლია და მხოლოდ პირველი ასო ც დაუტოვებია.

3 იხ. ილია ჭავჭავაძის ავტოგრაფები (აღწერილობა). შეადგინა და დასაბეჭდად მოამზადა შ. გოზალიშვილმა, თბ., 1951, გვ. 76.

შემდეგ დოკუმენტურად დადასტურდა, რომ სწორია ჩვენს მიერ აღდგენილი ტექსტი ამ ლექსისათვის (ტ. 1, 1951 წ., გვ. 451). სამწუხაროდ, ბ. ინგოროვას არ ჰქონდა საშუალება ამ მიკვლევული ხელნაწერის მიხედვით აღედგინა და გაეშარათა ტექსტი. ამავე დროს პ. ინგოროვასთვის უკვე ცნობილი უოფილა კ. ლორთქიფანიძის არქივში დაცული ხელნაწერიც, რომლის შესახებ ცნობა მიუწოდებია პრ. კეკელიძეს მასთან საუბრის დროს (იქვე, სქოლიო).

პრ. კეკელიძემ მიკვლევული ხელნაწერის შესახებ დაწვრილებითი ცნობები გამოაქვეყნა ნაშრომში: „ილია ჭავჭავაძის ლექსის „ჩემი თარი-არალი“ ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერი“ (უნივერსიტეტის შრომები, 1951, № 45, გვ. 229—240), სადაც წერს: „ამ ოთხიოდე წლის წინათ ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო სახელმწიფო მუზეუმში მუშაობის დროს ჩვენ წავაწყდით მითითებული ლექსის ხელნაწერ ტექსტს. მანუსკრიპტი გადაწერილია ისევ კირილე ლორთქიფანიძის ხელით და დაცულია კ. ლორთქიფანიძის არქივში (№ 21)“.

ეს ხელნაწერი (B), რომელსაც მიწერილი აქვს თარიღი — „1857 ან 1858 წ.“ და ჩვენი ძირითადი ხელნაწერი (A) ერთმანეთს მისდევს ერთ-ორი ნაირწაკითხვით: დაგვიდგება] წავგიდგება A; დამლუპველს] დამთრგუნველს A.

ჩვენ ძირითადად დავეყრდენით A ხელნაწერს, ოღონდ ილიასეული ენობრივი ნორმების მიხედვით გავასწორეთ ორიოდე ფორმა: 2 მოკლამს—მოკლავს. 5 რაღათ—რაღად.

ლექსი დავათარიღეთ ავტოგრაფის მიხედვით, სადაც, რაგორც ზემოთ ითქვა, შემონახულია ლექსის ბოლო ორი სტრიქონი და თარიღი (ამჟამად ისინიც გადაშლილია მეღნით, მაგრამ გარჩევა მაინც შეიძლება)!

„ჩემი თარიარალი“ დაწერილია გამოჩენილი ქართველი პოეტის ალექსანდრე ჭავჭავაძის (1786—1846 წწ.) ლექსის „მუხამბაზი ლათაიურისა“ მიბაძვით.

გვ. 73 ე ზ ო პ ი: ესოპე, ძე. საბერძნეთის დიდი იგავთმწერალი (VI ს. ძვ. წ.).

*
* * მიითხარით, რისტვიცის... (გვ. 75)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 31 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 34 (A).

I. „ჩემი თარიარალის“ აღნიშნული ნაწყვეტი არ არის მოხსენიებული შ. გოზალიშვილის წიგნში „ილია ჭავჭავაძის ავტოგრაფები“ (აღწერილობა), თბ., 1951 წ.

თარიღი: 1859-სა წელს... ს. პეტერბურლი (A); 1858 წელს, ს. პეტერბურლი B.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში (სარჩევში, გვ. 11) ლექსი დათარიღებულია 1859 წლით. ჩვენ ვათარიღებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

ავტოგრაფებს შორის მცირე სხვაობაა: 7 მიწაზებულათ დაღუნებულთ B. 8 სულ ერთს ერთსა B. 15 იქ შეეყვარებულს ჩემ წამხლარსა გულს და შეეყვარებულს იქ წამხლარს ჩემს გულს B.

სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილების თანახმად, ავტოგრაფულ ტექსტში ავტორისეული ენობრივი ნორმების შესაბამისად შეტანაღა შემდეგი შესწორებანი: 2 შხირ-შხირათ→ხშირ-ხშირად (ასევე: 13 შხირათ→ჩხშირად). 4 ძვირათ და ძვირათ→ძვირად და ძვირად. 7 ტკბილათ→ტკბილად. 10 მხიარულათ მსჩქებს→მხიარულად მსჩქედს.

ლექსი პირველად გამოქვეყნდა გაზ. „ისარში“, 1907, № 232.

ხმა გულისა (გვ. 76)

ხელნაწერი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 4 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 6 (A).

სათაური: გულის ხმა B.

თარიღი: — A; 1859-სა წელს, 11-სა იანვარს, ს. პეტერბურლი B.

ამ ავტოგრაფებიდან აღჩეულია B ტექსტი. იგი შავია, ნასწორები. მის თეთრ წარმოდგენს ავტოგრაფი A, რომელიც ბოლონაყლია: კრებულს აკლია მე-7 გვერდი, რომელზეც ვადადიოდა ლექსის ბოლო ორი სტრიქონი. ამიტომ, ბუნებრივია, A ტექსტის თარიღიც ტექსტის ბოლოსთან ერთად დაიკარგებოდა. ეს დეფექტი, ჩვენი ვარაუდით, B ავტოგრაფის მეშვეობითაა გამოსწორებული გაზ. „თემის“ პუბლიკაციასა (1913 წ.) და 1914 წლის მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში.

3. საილაშავე B-ში ჯერ ეწერა: „ფოთლებ შორის“, გადახატულია. 10 ეკრსად ვერ ვპოვე ის! B-ში ჯერ ეწერა: „მაგრამ ვერ ვპოვე იქ“, გადახატულია.

B-ში მე-3 სტროფის პირველ სტრიქონად თავდაპირველად ეწერა: „დიდხანს ვატარე ფოთლებში თვალნი“ ავტორს: „ფოთლებში“ გადაუხატავს და ზედ „დავღალე“ დაუწერა. „ვატარე“ კი გადაუსწორებია (უფრო მეტი მელნით) სიტყვად „ვეჭებე“. სტრიქონმა ახალი გააზრება მიიღო: „დიდხანს ვეჭებე, დავღალე თვალნი“. ამ სტრიქონის ორივე ვარიანტი სავსებით გამართულია აზრობრივად. მაგრამ გადათეთრებისას პოეტს ისევ „ვატარე“ დაუტოვებია (A) და ტაქტი საბოლოოდ ასე გაუმართავს: „დიდხანს ვატარე, დავღალე თვალნი“.

1914 წლის გამოცემაში B ტექსტის დამუშავებული სტრიქონი დაბეჭდა („დიდხანს ვეძებე, დავღალე თვალი“), 1925—1951 წწ. გამოცემებში კი ეს სტრიქონი A ტექსტიდან იქნა შეტანილი („დიდხანს ვატარე, დავღალე თვალი“). რადგანაც ეს უკანასკნელი ავტორის ბოლო ნებას გამოხატავს, ამიტომ ჩვენც იგი ძირითად ტექსტად მივიღეთ.

ტექსტში გასწორდა ორიოდ ფორმა: 5 დიდხანს უგდებდი—დიდხანს ეუგდებდი. 6 საკურველს—საკვირველს (შდრ. ასეთივე შესწორება თვით ილიას მიერ ლექსში „ცოლური ხმები“. იხ. გვ. 81).

„ხმა გულისა“ პირველად დაიბეჭდა გაზ. „თემში“, 1913 წ., № 147, გვ. 2, 1914 წლის გამოცემაში კი აღნიშნულა, ლექსი პირველად იბეჭდებო (იხ. წენიშენები, გვ. VI).

*
* * „მეცა მძონია...“ (გვ. 77)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 19 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 38 (C).

ნ ა ბ ე კ დ ი: „კრებული“, 1871, № 4, გვ. 128 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 144 (A).

ს ა თ ა უ რ ი ს მ ა გ ი ე რ: მიბაძვა ჰერინსადმი B; (მიბაძვა ლეინესადმი) CD.

თ ა რ ი ლ ი: 19 იანვარი, 1859-სა წელსა, ს. პეტერბურლი B; 1859-სა წელსა, 19-სა იანვარს, ს. პეტერბურლი C; 1859 წ., პეტერბურგი D; 1871 (სარჩევში — 1863) A.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D.

2 სუფედაქ სცხოვრებდა BCD. 4, 8 კია ესქ კი ეს არს B. 6 სცხოვრობდნენ სცხოვრებდნენ B. 7 ღია ჰქონიათ მაშინ ცის კარი თურმე ეპოვნათ ძმობით ცის კარი B, თურმე გაეღოთ მაშინ ცის კარი CD.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ (1914 წ.) გამოცემაში ეს ლექსი მოთავსებულია ორიგინალურ ლექსთა შორის, 1925—1951 წლების გამოცემებში კი თარგმანებშია გადატანილი. რადგანაც ლექსი არის „მიბაძვა ჰერინსი“ (ყერძოდ, მიბაძვა ჰაინეს მესამე ლექსისა ციკლიდან „უცხოეთში“) და არა ჰაინეს ლექსის თარგმანი ან გადმოცემა, ამიტომ ჩვენც იგი ორიგინალურ ლექსთა შორის მოვთავსეთ (საქციალურად ამ საკითხზე იხ. ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, ნარკვევები ქართული ჟურნალისტიკის ისტორიიდან, თბ., 1965, გვ. 338—339; დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე, გერმანული კლასიკური ლიტერატურა ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებაში, თბ., 1981, გვ. 104—105).

ლექსი დათარიღეთ BC ავტოგრაფების მიხედვით; ვიცავთ C-ს დათარიღების სტილს.

ბავსწორდეთ, ბედო! (გვ. 78)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 20 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 50 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 45 (A); ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 37 (D).

თ ა რ ი ლ ი: 1859 AD; 19 იანვარს, 1859-სა წელსა, ს. პეტერბურლი B; 1859-სა წელსა, 19 იანვარს, ს. პეტერბურლი C.

1 ეჰ] ეხ BC; ჩემ] ჩემს B. 2 შენს] შენ BC. 5 სისხლისა ცრემლით] სისხლის ცრემლებით D. 7 მოვიდა] დადგა BC; ანგარიშის] ანგარიშისა C. 9—10 წარვიდნენ დღენი... ჩვენ ადგილები] წარვიდნენ დღენი შენ უფლებისა, დროა დავსცვალოთ ჩვენი როლები BC. 11 აჟამდის] აჟამდინ ABC. 12 ბევრჯერ და ბევრჯერ შენ მაძრუწუნე] ბევრჯელ და ბევრჯელ შენ მაძრუწუნე BC.

ტექსტი გასწორდა ერთი დროს: 14 დავეყრამ→დავეყრავ (მსგავსა ავტორისეული სწორებანი ილიას თხზულებებში მრავალია).

ლექსის ვათარიღებთ: BC ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ C-ს დათარიღების სტილს.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში (სარჩევი, გვ. 111) ლექსი დათარიღებულია 1859 წლის 14 იანვრით.

■

* * „ბანი! მას, ვისაჲ...“ (გვ. 79)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 21 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 62 (C);

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურ. „ცისკარი“, 1860, № 9, გვ. 74 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 99 (A).

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A; 19-სა თებერვალს, 1859 წელსა, ს. პეტერბურლი B; 1859-სა წელსა, 19-სა თებერვალს, ს. პეტერბურლი C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ჭავჭავაძე D.

ძირითადი (A) ტექსტისაგან განსხვავებულია BCD წყაროები; ამ

წყაროებში ლექსი სამსტროფიანია, ხოლო A-ში ორსტროფიანი. პირველი სტროფი, რომელიც A-ს გარდა ყველა წყაროშია, ასე იკითხება (უმნაშ-გნელო ვარიანტული სხვაობით):

ერთხელ მეც, ძმანო, მეც მყვარებია,
გულს ვწმინდ ალმ მეც ამხთებო,
რა მას ლეკარი ღა მეც მიღვარდა,
ცხოვრება ჩვენი ბევრს კარგს გვიქადდა.

A-სთან შედარებით BCD წყაროები ასეთ ვარიანტულ სხვაობას იძა-
ლევა:

1. ვაქ] მარამ BC, მაგრამ D; მსხვერპლად] მსხვერპლათ C. 3 ამა] ამან
D; ქვეყნად] ქვეყნათ C. 5—6 გამოქრა ბედის... ობოლი თავე] გაქრა ჩემ
ბედის ვარსკვლავი ცაში და ჩაეშარხა იმის საფლავში BCD. 7 ნუგეშად]
ნუგეშათ C. 8 დამშთენიეს] დამარჩენიეს BC.

ი. ჰავაეპის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსის პირველი
(BCD) და მეორე (A) ვარიანტები ორ დამოუკიდებელ ლექსად არის და-
ბეჭდილი, ძირითად ტექსტებს შორის: *** „ერთხელ მეც, ძმანო...“
(გვ. 39), რომელიც დათარიღებულია 1859 წლის 19 თებერვლით (სარჩევ-
ში, გვ. II) და *** „ვაი, მას, ვისაც...“ (გვ. 70), — დათარიღებული 1860
წლით (სარჩევში, გვ. III).

1925—1951 წლების გამოცემებში ლექსის პირველი ვარიანტი
(BCD) — *** „ერთხელ მეც, ძმანო...“ დაბეჭდილია ვარიანტების გან-
ყოფილებაში, თარიღით: „1859 წ. 19 თებერვალი, პეტერბურგი“, ხოლო
ძირითად ტექსტს — მეორე ვარიანტს (*** „ვაი, მას...“) ამ თარიღის
გარდა დართული აქვს განმარტება, რომ ტექსტის საბოლოო რედაქცია
1860 წელს ეკუთვნის: კერძოდ, 1925 წლის გამოცემაში „ვაი, მას...“ ასეა
დათარიღებული: „19 თებერვალი, 1859 წ. პეტერბურგი (1860 წ.)“, სქო-
ლიოში კი აღნიშნულია: „ამ ლექსის პირვანდელი ვარიანტი დაწერილია
19 თებერვალს 1859 წლისა, ხოლო აქ მოთავსებული ბოლო რედაქცია
თარიღდება 1860 წლით“ (გვ. 63); 1951 წლის გამოცემაში ლექსის დათა-
რიდება მათითებული განმარტების გარეშეა წარმოდგენილი (გვ. 41):
„19 თებერვალი, 1859 წ. პეტერბურგი (ბოლო რედაქცია 1860 წ.)“.

ლექსს ვათარიღებ BC ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ C-ს დათა-
რილების სტილს.

სიხარული (გვ. 80)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 21 (B); U: ავტო-
გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 20 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 9, გვ. 28 (D);
თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 41 (A).

ს ა თ ა ლ რ ი ს ქ ე ე შ: „მიბაძე“, --- BCD.

თ ა რ ი ღ ი: 1858 (სარჩევში — 1859) A; 1858 წ. C; 1859-სა წელსა, 3-სა
მარტსა, ს. პეტერბურღი B.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D.

C-ში თარიღი ფანქრითაა მიწერილი (ვის ეკუთვნის ეს მინაწერი —
გაურკვეველია).

2 გავლით] გზაზედ BC; სუნნელსა] სურნელსა BC. 3 ხელში დიდ-
ხანს ~ ABC. 4 და მერე ჰყენება] მერე დაჰყენება BC.

ლექსს ვათარილებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „სიხარული“
ილიას ორიგინალურ ლექსებთან ერთადაა დაბეჭდილი (დათარიღებულია
1859 წლით, — სარჩევში, გვ. 11), 1925—1951 წლების გამოცემებში კი
გადატანილია თარგმანებში. ჩვენ, როგორც მიბაძე ვა, იგი ისევ ორი-
გინალურ ლექსებს შორის ზოგათავსეთ.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში შეცდო-
მით მითითებულია, თითქოს ლექსს ფანქრით მიწერილი აქვს 1859 წელი
(იხ. ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ.
430). ამ გამოცემებში ლექსს თარიღად უზის: „7 მარტი, 1859 წ.“, ხოლო
სარიდაქციო შენიშვნებში მითითებულია ილიას ავტოგრაფი (ჩვენი ლიტე-
რით B), რომელშიც „სიხარული“ თითქოს 1859 წლის 7 მარტით არის
დათარიღებული (ფაქტობრივად, როგორც აღნიშნული გვაქვს, ავტოგრაფში
ლექსს მიწერილი აქვს „...3-სა მარტსა...“).

როგორც ჩანს, ილიას „სიხარულის“ შექმნას ბიძგი მისცა ჰანეს „ლა-
მენტაციების“ ეპიგრაფმა, — კერძოდ, ამ ეპიგრაფის პირველმა სტროფმა
(იხ. ი. კ ე ნ ჭ ო შ ე ი ღ ი, ჰანე და ილია ჭავჭავაძე, „ლიტერატუ-
რული გაზეთი“, 1962, № 182; დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე, გერმანული კლასი-
კური ლიტერატურა ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებაში, თბ., 1961, გვ.
105—106).

ციურნი ხმები (გვ. 81)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 22 (B); U: ავტო-
გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 37 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 3, გვ. 48 (D);
ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, 1892, გვ. 380 (E);
თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 139 (A).

თ ა რ ი ღ ი: 1863 (სარჩევში — 1859) A; 1859-სა წელსა, 27-სა მარტსა, ს. პეტერბურლი BC.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ***D; ი. ჰავკავაძე (სარჩევში) E.

2 საკვირვლები] საკურვლები BC. 5 სრბიან] რბიან E. 7-8 და ნელს სიზარულს მიგალობებენ — BC. 10 ოპ, საკვირვლები] თქვე საკურვლები BC. 12 ხმით] მაგ B. 15 აღტაცებასა] სასოებასა BC. 17 შევკვრეტ] შევკვრეტს CD, შევკვრეტს B.

ლექსი დავათარილეთ ავტოგრაფების მიხედვით.

ა ლ ბ ზ ა ნ ს (გვ. 82)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 25 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 35 (C).

ნ ა ბ ე კ დ ი: თხზულებანი ილია ჰავკავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 71 (A).

ს ა თ ა უ რ ი ს ქ ე ე შ: მიბაძვა BC.

თ ა რ ი ღ ი: 1859 AC.

C-ში თარიღი მიწერილია უცნობი ხელით, ფანქრით.

B-ში ეპიგრაფი იგივეა, რაც A-ში, იმ განსხვავებით, რომ B-ში ეპიგრაფს მიწერილი აქვს: „ქილილა და დამანა“, საბა ორბელიანი“.

ეს ლექსი პოეტის სიცოცხლეში ერთხელ დაიბეჭდა (A). ამ პუბლიკაციაში მე-20 სტრიქონს მარცვალ აკლია, რის გამოც ლექსის ზომა დარღვეულია: „მეც უდროოდ გამერია თმებში ჰალარა“. 1914 წლის გამოცემაში ეს სტრიქონი ასევეა დატოვებული (გვ. 48), 1925—1951 წლების გამოცემებში კი სიტყვა „უ დ რ ო ო დ“ შეცვლილია სიტყვით „უ დ რ ო ო-დ რ ო დ“ და სტრიქონი, ზომის თვალსაზრისით, გასწორებულია („მეც უდროოდ-დროდ გამერია თმებში ჰალარა“). მაგრამ, ვინაიდან ილიას ორსავე ავტოგრაფში (BC) არის ოთხმარცვლიანი, საელქსო ტაქსი კარგად მორგებული სიტყვა „უ დ რ ო-უ დ რ ო თ“ (და არა „უ დ რ ო ო დ“ ან „უ დ რ ო ო-დ რ ო დ“), ამიტომ ჩვენს გამოცემაშიც ავტოგრაფიდან მომდინარე ილიასწერილი ფორმა აღვადგინეთ, ოღონდ ავტორის ბოლო ნების შესაბამისად შევასწორეთ ვით. ბრუნვის ნიშანი („მეც უდრო-უდროდ გამერია თმებში ჰალარა“). პირველნაბეჭდის (A) „უ დ რ ო ო დ“ კორექტირებული შეცდომა უნდა იყოს.

ავტოგრაფების შედარება A-სთან ასეთ სხვაობას იძლევა: 82. 1 მღანარევ, ჩემის] ჰე, ალაზნო BC. 2 ვდგევარ] ვზდგევარ B; მე] ძველ BC. 4 დროთა ბრუნვისგან] სასტიკ დროისგან BC. 6 უნუგეშოვ] უნუგეშოთ C; ღრმად] ღრმათ C. 7 ერთად] ერთათ C. 8 ვინცა... ღმერთად] არსი, ვინც აღმიჩნდა სიცოცხლის ღმერთათ B, სატრფო, ვინც აღმიჩნდა ცხოვ-

რების ღმერთათ C. 10 ჰლეავდი... ჰლეავდა] დელავდი... დელავდა BC. 12 მაგრამ] მარამ BC. 13 რად] რათ C; აწყო] აწყო AB.

გვ. 6 თმებში] თმაში B. 7 ღმერთა] ღმერთად B; B-ში ნაცვად სიტყვებისა „იგი გრძნობა, ის“ ეწერა: „აღარ უნდების გელს“, — გადახაზულია. 8 რად არ მიდის ხსოვნა ბედერული] რათ არ მიდის ჩემ ცრემლთა რული BC; C-ში „რული“-ს რ გადახაზულია და ზედ ლ აწერია („ლული“).

ლექსი თარიღდება A და C წყაროებით, სადაც ლექსის დაწერის წელია აღნიშნული; თარიღის დაზუსტება შესაძლებელი ხდება B ავტორ-გრაფული კრებულის მიხედვით, რომელშიც ლექსი თუმც დათარიღებული არ არის, მაგრამ მოთავსებულია კრებულის იმ ნაწილში, რომელიც — როგორც ეს პ. ინგოროვამ გაარკვია — გადაწერილია 1859 წლის 6-13 აპრილს (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, ტ. I, 1951, გვ. 431).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ლექსს პირობითად ასეთ დათარიღებას ვაძლევთ: [1859 წელი, 13 აპრილამდე].

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 და 1925—1951 წლების გამოცემებში ლექსს თარიღად უხის 1859 წ.

ნაწა (გვ. 84)

ს ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფები — კრებ. № 17501, გვ. 26 (B) და გვ. 32 (C); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 28 (D); K: ავტოგრაფი, № 1036, გვ. 1 (E).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, პეტერბურლი, 1864, გვ. 12 (F); სალამური ანუ ლექსთა კრება ქართველთა მწერალთა, გამოცემული ზ. ჭიჭინაძისაგან, ტფილისი, 1877, გვ. 3 (G); სალამური ანუ ლექსთა კრება, № 1, გამოცემული ზ. ჭიჭინაძისაგან, ტფილისი, 1882, გვ. 1 (H); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 73 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 363 (I); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 571 (J); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900, გვ. 299 (K); ჩანგური, შედგენილი სპ. ჭელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 14 (L); ქნარი, შედგენილი სპ. ჭელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 14 (M); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მად. „სოფლის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 13 (N); ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორაძის მიერ,

იბილისი, 1907, გვ. 54 (O); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები,
 წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 81, ტფილისი, 1907, გვ. 12 (P)¹.
 სათაურო: ნანა ქართულისა B; ნანა ქართულის აკვანზელ C: ქარ-
 თულის ნანა ქართულის აკვანზელ D.
 სათაუროს ქვეშ: უძლენი ყოველ ნამდვილ ქართულის დედას B.
 თარიღი: 1859 წ. AEGHP; 1859-სა წელსა, 6-სა აპრილს, ს. პეტერ-
 ბურგი E; 13 აპრილს, 1859-სა წელსა ს. პეტერბურლი C; 1859-სა
 წელსა, 13-სა აპრილს, ს. პეტერბურლი D; 13 აპრილს, 1859 წ. F.
 ხელმოწერა: *** EF; ი. ჭავჭავაძე GH; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში)
 IK ილია ჭავჭავაძე (სარჩევში) Lm.
 ეპიგრაფი: „Синъ жъ, пока забот не знаешь, багачки-баю.“

(Лермонтов)² DEF.

B-ში ტექსტი გადახზულია მუქი მელნით. C სუფთა ხელნაწერია. ძი-
 რითად (A) ტექსტთან ყველაზე ახლოს დგას E ავტოგრაფი, რომელიც
 პოეტს გაუგზავნია პეტერბურგში კირ. ლორთქიფანიძისათვის „ჩონგურ-
 ში“ დასაბეჭდად.

BCD ავტოგრაფები საგრძნობ ვარიანტულ სხვაობას იძლევა A ტექს-
 ტთან. B პირველი ავტოგრაფია და ამავე დროს, პირველი ვარიანტიც ამ
 ლექსისა. ეპეკდავთ მას ქვემოთ სრული სახით:

ნ ა ნ ა ქ ა რ თ ე ლ ი ს ა

(უძლენი ყოველ ნამდვილ ქართულის დედას)

ნ.ა. შვილო. ნანინა,
 მითხარ, რამ შავაშინა?
 რაზღ შე რთი? მტრალნი
 რათ მომაჰყარ მე თვალნი?
 ნანა, შვილო, ნანინა!
 მითხარ, რამ შავაშინა?

ჯერ ზომა შენი ბედი,
 გრძნობა წინა მორბედი,
 არ უხატავს შენ ნორჩს თვალს
 ქართველთადმი ღვთიურს ვალს?
 ნანა, შვილო, ნანინა!
 მითხარ, რამ შავაშინა?

1 ამ ლექსის ნაბეჭდი წყაროების თაობაზე პ. ინგოროვსა წერს:
 „ლექსი ილიას სიცოცხლეში ორჯერ დაიბეჭდა: 1864 წელს, კრებულში
 „ჩონგური“ და 1892 წელს, „ქართველთა ამხანაგობის“ გამოცემაში“-ო
 (ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, 1951, გვ. 393).

2 მ. ი. ლერმონტოვის (1814—1841 წწ.) ლექსიდან „Казачья колыбель-
 ная песня“.

ჯერ მინამ ხარ უმაწილი,
მინამ გაგიავდრდება,
ისწრაფე, შეილო, ძილი!
ისწრაფე განსვენება!
ნანა, შეილო, ნანინა!
მოთხარ, რამ შეგაშინა?

მოკა დრო, გაიზდები,
მკლავი გაგიმარდება,
შეილო! ყრმობი! სიზმრები
ნაწოლაზედ შეგეცვლება.
ნანა, შეილო, ნანინა!
ნუთუ მან შეგაშინა?

გაიგებ მამულისას.
ცულ ქვეშ დაჩაგრულისას,
მძიმე კენესი! ხმას, მწარეს,
შვილის ძახილს მწუხარეს;
ნანა, შეილო, ნანინა!...
ნუ[თუ] მან შეგაშინა?

ქალოცივსა ჩემგანა
გული აგირიდება,
შეილო! შინ დედის ნანა
სღმის ჟღერათ შეგეცვლება.
ნანა, შეილო, ნანინა!
ნუთუ მან შეგაშინა?

ნახამ ქართველთ მცირობას,
ძველს ერთობას დაქარგულს;

ქართველთ დანთქმულს გმირობას,
მათგან მამულ[ს] განწირულს.
ნანა, შეილო, ნანინა!
ნუთუ მან შეგაშინა?

ალგენთება შენ გული,
დაეცემი მტერს მეხათ
ან, ვით შეილი ერთგული,
თავს მისცემ მამულს სხევრპლათ.
ნანა, შეილო, ნანინა!
ნუთუ მან შეგაშინა?

სცანი, შეილო, ჰეცნს მამულს
უძღვნი დედურ სიყვარულს,
და შენ, ჩემს საყვარელს ძეს,
სხევრპლათ მიგეცე ქართვის მტერს.
ნანა, შეილო, ნანინა,
ნუთუ მან შეგაშინა?

შენში უმზადებ მამულს
შვილსა ერთგულს, განწირულს;
უფიცავ! პირველ ძახილზედ
გაგზავნი ბრძოლის ველზედ.
ნანა, შეილო, ნანინა!
ნუთუ მან შეგაშინა?

ვაი, თუ დატყნ ზარი!...
მაშინ მეც ავტირდები...
მამულს სთვი! რომეცდარი
ჩემ ცრემლათ ელირები!...
ნანა, შეილო, ნანინა!
სლივ ჩემ ხმამ ჩაგაძინა?

CD ავტოგრაფები B-სთან შედარებით უფრო ვრცელია, ამავე დროს, B-სგან განსხვავებით, აქ რეფერენი ორი სტროფის (ე. ი. 8 სტრიქონის) შემდეგ მოდის, „შეგაშინა“-ს ნაცვლად კი არის „შეგაშინა“. D-ს რეფერენში სიტყვას „მოთხარ“ ზმირად ენაცვლება „მაშ მრქევი“, ხოლო „ნუთუ“-ს -- „ე-ნე“. C-შიც ორგან არის ბოლოში „მაშ მრქევი“.

B ვარიანტის 27-28 მძიმე კენესის ხმას მწარეს, შვილის ძახილს მწუხარეს] კენესის ხმას მწუხარეს, შვილის ძახილს მღუშარეს CD; 32 გული ავტირდება] მკლავი ავტირთოლდება CD. 49-ე სტრიქონიდან კი („სცანა, შეილო, ჩეცნს მამულს“...), B-სგან განსხვავებით, CD-ში ტექსტი ასე იკითხება:

... დედისა გული ჩეილი
 მამულისთვის მაგრდება,
 რათ მინდა იგი შვილი,
 თუ მისთვის არ მოკედება?
 ვფიცავ! შვილო, ჩვენს მამულს
 მივცემ დედურ სიყვარულს!
 ვფიცავ! მამულს გაუზღის
 ეს ძუძუ ერთგულსა შვილს!
 ნანა, შვილო, ნანინა,
 ნუთუ მან შეგაშინა?!

გაგზდი კეშმარიტ ქართულათ,
 ქართულის ერთგულ მებრძოლ ძმათ,
 ქართულის პირველ ძახილზედ
 გაგზავნი ბრძოლის ველზედ.
 წახვალ, შვილო, შორს წახვალ...
 შორს გამჭრალი, საწყალი,
 თუ შინ ველარ მომიხვალ,
 ვაი! შენ დედის ბრალი!
 ნანა, შვილო, ნანინა,
 ნუთუ მან შეგაშინა?!

სისხლის ცრემლს, შვილო, დავღვრე,
 მთელი ცრემლათ დავდნებო,
 მამულისთვის მომკედარი
 იმ ცრემლათ ელირები...
 მამულს მიგცა ზეცამა,
 მას სისხლათ გადესხმები,
 ეგრეთ მომკედარა მამა,
 შვილიც ეგრე მოკედები.
 ნანა, შვილო, ნანინა,
 მამ შრქვი, რამ შეგაშინა.

შემდეგ C-შია:

სიკვდილის წამში თუთ ჰგრძნობ
 საკურველს სრტკობებას,
 შვილო, ვსუგეშობ, რომ მსცნობ
 ქვეყნათ ცის ნეტარებას.
 მამულისთვის სიკვდილი
 მოგცემს იმ ნეტარებას,
 სისხლი, მასში ჩადგრილი,
 გაზღის თავსუფლებას.
 ნანა, შვილო, ნანინა,
 მამ მარქვი, რამ შეგაშინა.
 წახვალ, შვილო, ჩაქრები...

ამ სტროფის ნაცვლად D-შია:

სიკვდილის წამში მამულს
 შვილო, შენ გაუღიმებ,
 რომ სისხლს მისგან მოცემულს,
 მასვე გმირებ უბრუნებ.
 მამულისთვის სიკვდილი
 სჯობს თვით ცის ნეტარებას...

შემდეგ კი CD-ში კვლავ
 ერთნაირად იკითხება:

ნუ გინდა ნურა ძეგლი,
 ისეც უყვდავ იქნები,
 ვით დედის შენის ცრემლი.
 ნანა, შვილო, ნანინა,
 ძლიერ ჩემ ხმამ ჩაგაძინა,
 ძლიერ დედის შენის სიტყვამ
 შენ გული მოგაღწინა.
 ნანა, მამულის სხეურპლო,
 პაწაწინა ქართველო.

CD ავტორგრაფებს მოსდევს E ავტორგრაფი, რომელიც საფუძვლად
 უნდა დასდებოდა დაბეჭდილი ტექსტების ახალ რედაქციას. E ავტორგრაფი
 და გამოქვეყნებული ტექსტები უკვე ჩვენს ძირითად ტექსტს ემთხვევა.
 მათი შედარებისას გაირკვა, რომ ნაბეჭდში (F-ის გამოცემაში) ცენტურას
 ლექსიდან ამოუღია მესამე სტროფი („გაირგებ მამულისას...“); Lin-ში ამო-

1 მითითებული სტროფი აღდგენილია ი. კავჭავაძის თხზულებათა
 1925—1951 წლების გამოცემებში E ავტორგრაფზე დაყრდნობით. ეს არ-
 ჩევანი ჩვენც გამართლებულად მივიჩნიეთ.

ლებულია მე-7 სტროფი („იცოდე, ეს სიკვდილი...“). გარდა ამისა, აღნიშნება მცირეოდენი ნაირწყაობები ძირითად (A) ტექსტთან შედარებით.

84. 5 ჯერედ ხომ] ჯერ ხომა EFGH. 11 მინამ] სინამ J. 12 მოგესწება] მოგესწრობა H.

85. 11 ჰნახავ] ნახავ EFH. 26 სკირებია] ჰსკირებია FG. 27 ვაგლამ] ვაგლახს F. 29 წაესდები] წარვხდები F. 30 ნანები] ნანინა F.

86. 2 ჩემს] ჩემ H. 8 დაზარებია] დაზარებია EFGH. 17 ნუგეშ იცეს] ნუგეში გეცს GH. 19 ნუგეშს ვიცი] ნუგეშ ვიცი EF, ნუგეში ვეცე G, ნუგეში გეცე H. 21 სიკვდილის წამში მამულს] სიკვდილს წამში მამულსა GH. 25 აღსრულდები] აღსრულდება GH. 26 უმტყუნე] უმტყუნებ GH. 29 გაიხარებ] გაიხარდები E.

87. 3 იქნები] იქმნები EFGH.

ლექსის ვაძლევთ ორმაგ თარიღს, — პირველი ვარიანტი (B) და მეორე ვარიანტი (CD) შექმნის თარიღებს; ვიცავთ B და C ავტოგრაფებს დათარიღების სტილს.

o. ჰავეკავამის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „ნანა“ (ძირითადი ტექსტი) — რომელიც 1892 წლის გამოცემის მიხედვით დაიბეჭდა, — დათარიღებულია 1859 წლით (სარჩევში, გვ. 11), ხოლო 1925—1951 წლების გამოცემებში — 1859 წლის 13 აპრილით. მითითებულ გამოცემებში, ვარიანტების განყოფილებაში, „ნანას“ ვარიანტებიც არიან დაბეჭდილი: 1914 წლის გამოცემაში — „ქართულის ნანა ქართულის აკვაზედ“, რომელიც დათარიღებულია 1859 წლის 13 აპრილით (სარჩევში, გვ. V), ხოლო 1925—1951 წლების გამოცემებში — დასახელებული ვარიანტიც და, ასევე, ლექსის პირველი ვარიანტი — „ნანა ქართულის აკვაზედ“, დათარიღებული 1859 წლის 6 აპრილით.

-

ელემბია (გვ. 88)

ზ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 35 (B); N: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 33 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „ცისკარი“, 1859, № 11, გვ. 192 (D); ჩონგურა, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძის მიერ, ს. პეტერბურგი, 1864, გვ. 67 (E); სალამური ანუ ლექსთა კრება ქართველთა მწერალთა, გამოცემული ზ. ჰიჭინაძისაგან, ტფილისი, 1877, გვ. 8 (F); სალამური ანუ ლექსთა კრება. № 1, გამოცემული ზ. ჰიჭინაძისაგან, ტფილისი, 1882, გვ. 5 (G); თხზულებანი ილია ჰავეკავამისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 67 (A); ჩანგი, შედგენილი გ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1893, გვ. 377 (H); სოინარი, შეკრებილი კ. ოცხანელის მიერ, ოზურგეთი,

1894, გვ. 30 (I); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 571; ჩანგო, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900, გვ. 311 (J); ჩანგური, შედგენილი სპ. ჰელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 148 (K); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 36; ქართული მწერლები, წიგნი I, ტფილისი, 1906, გვ. 137; ჩვენი მწერლობა, I, მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. ჯორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 39 (L); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზის გამოცემა, № 80, გვ. 8; იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 12, ტფილისი, 1907.

ს ა თ ა ლ ი : — HJK:

თ ა რ ი ლ ი : 1859 AEL; 1859-სა წელსა, 4 ივნისს, პეტერბურდი (B);

1859-სა წელსა, 4-სა ივნისს, ს. პეტერბურდი C;

ს ე ლ მ ა წ ე რ ი : თ. ილია ჭავჭავაძე D; ილ. ჭავჭავაძე (სარჩევში) E;

ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) FGI.

1. ზეგარისა] თვარისა I. 2 მშობელს... მოჰყენოდა] მშობელ... გა-
ფესმობდა B, 4 დაინთქმებოდა] დაინთქმებოდა C, ჩაინთქმებოდა I. 6 მშო-
ბელი შობილს] შობილს მშობელი BCGI. 7 ამოძახილი] გამოძახილი
BCEFIH. 8 ქართლის] ქართლისა GEI. 10 კვლავ ჩემ ქვეყნის ძილს]
სამშობლოს ძილსა BC. 11 ოხ] ოჰ F. 12 გვეღირსოს] გვექნება BCUEFFG.

როგორც ვხედავთ, ლექსის ბოლო სტრიქონში ნაცვლად სიტყვისა „გვეღირსოს“ ჩერ იყო სიტყვა „გვექნება“. ამავ გიორგი ბარათაშვილმა შენიშვნა მისცა პოეტს თავის კრიტიკულ წერილში „წერილი რედაქტორთან“ (ტურნ. „რუსკარი“, 1861, № 6, გვ. 151). რომელშიც აღნიშნავდა: „ელეგიაში“ უფ. ჭავჭავაძე ამბობს: „როსლა გვექნება ჩვენ გაღვიძება“; უთუოთ, ზემოთხსენებულმა მოსვლია ესეთი ლექსი, თორემ განა თითონ უფ. ჭავჭავაძე იცის, რომ არ ითქმება „გვექნება გაღვიძება“ და უნდა იყოს: „როს გვეღირსება ჩვენ გაღვიძება“.

ჩანს, ილიამ გაითვალისწინა ეს შენიშვნა და 1892 წლის გამოცემაში „გვექნება“ შეცვალა სიტყვით „გვეღირსოს“. ასევეა შემდგომ პუბლიკაციებშიც.

ლექსი დავითარძელთ BC ავტოგრაფების მიხედვით. ვიცავთ C-ს და თარიღების სტილს.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „ელეგია“ ჭავჭავაძის 1859 წლის 4 აპრილით (სარჩევში, გვ. 11).

მტკვრის პირას (გვ. 89)

ს ე ლ მ ა წ ე რ ი : M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 65 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 104 (C).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 9, გვ. 29 (D); სა-
ჩუქარი ქართველ ყმაწვილებს, გამოცემული ზაქარია ჰიჭინაძისაგან,
ტფილისი, 1878, გვ. 6 (E); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი
თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჰიჭინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 24 (F);
თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 100 (A);
სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და
გრ. ყიფშიძისა, ტფილისი, 1898, გვ. 577 (G).

ს ა თ ა ლ რ ი: მტკერის პირზედ BC.

ს ა თ ა ლ რ ი ს ქ ე ე შ მიძღვნა არა აქვს BCEG.

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A; 1863 EF; ტფილისი, ოქტომბრის 3-სა B; ტფი-
ლისი, 1860 C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D; თ. ი. ჭავჭავაძე E.

ვ პ ი გ რ ა ლ ი:

„ღავენატრი დროთა, როს აქვნდათ ტრფობა
მამულისადმი გულს აღბეჭდილად“.

თ. გრ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი B.

B-ში თარიღის თავზე მიწერილია „სექტემბრისთვის“, გადახაზულია;
C-ში თარიღი („1860“) გვიანდელი მიწერილია, უცნობი ხელით; ფან-
ქრით¹.

1 მტკარი მორბის ~ BC. 2 ამ] და BC; ამ ქუხილში ვცნობ] ევლავ
უსმენ ჰმუნვით B; ვცნობ] ვასცნობ E. 4 შეჰყენეს] შეჰყებს B, შეჰ-
ყეფს C. შეჰყენეს G; ზვირთთ] ზვირთ C. 6 აღმეშალა] აღმეშალნენ C.
7 შეეჰყენეს] შეეჰყენეს C. 8 შთანთქეს] დანთქეს BCG. B-ში მე-8 სტრი-
ქონის ბოლოს თავდაპირველად ეწერა „წარსულნი“, რომელიც ავტორი-
სავე მიერ გადასწორებულია სიტყვად „წარსული“. 10 მტვრალ] მტვრათ
BC. 11 აჟა] გვედრებ B; თხრობა C.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში, სარჩევში (გვ.
II), „მტკერის პირას“ 1860 წლით არის დათარიღებული, — თვის და
არიტმის მითითების გარეშე („1860 წ. ტფილისი“), 1925—1951 წწ. გა-
მთეგმვებში კი ლექსი დათარიღებულია 1859 წლის 3 ოქტომბრით.

ასეთი დათარიღების მართებულობა 1925 წ. გამოცემაში (გვ. 410) და-
საბუთებულია იმით, რომ ლექსი მოთავსებულია C ავტოგრაფის იმ ნაწილ-
ში, რომელიც შეიცავს ილიას პოეტურ ნაწარმოებებს, ჩაწერილს 1859—

¹ არსებობს მოსაზრება, რომ ეს გვიანდელი მინაწერი თვით ილიას
ეკუთვნის. — იხ. ილია ჭავჭავაძის ავტოგრაფები. აღწერილობა (შეადგენა
და დასაბუთებად მოამზადა შ. გოზალიშვილმა), თბ., 1951, გვ. 49.

1860 წლებში; ხოლო რამდენადაც B ავტოგრაფში ილიას მიერ ლექსს მიწერილი აქვს — „ტფილისი, ოქტომბრის 3-სა“, ჩანს, „მტკერის პირას“ 1859 წელსა დაწერილი, რადგან 1859 წელი ერთადერთია ილიას სტუდენტობის პერიოდიდან, როცა ზაფხული და შემოდგომის ნაწილი პოეტმა საქართველოში გაატარა.

დამოწმებული არგუმენტები დამაჯერებლად მიგვაჩნია და ეთვლით, რომ „მტკერის პირას“ მართლაც 1859 წელს უნდა იყოს დაწერილი.

ლექსის ვათარღლებთ B ავტოგრაფისეული სტილის დაკვირვებით: ტფილისი, ოქტომბრის 3-სა [1859 წ.].

ლ. მალაღაშვილი: ლუარსაბ (შაქრო) მალაღაშვილი, ილიას მეგობარი, რომელიც პოეტთან ერთად სწავლობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ითვლებოდა „თერგდალეულთა“ ჯგუფის წევრად. შემდგომში — აღმოსავლეთ საქართველოს თავადაზნაურობის მარშალი.

* * „ოჰ, სად არიან...“ (გვ. 90)

ბ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 36 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 104 (C).

ნ ა ბ ე კ დ ი: „კრებული“, 1871, წიგნი მე-2, გვ. 146 (D); თბზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 94 (A).

ს ა თ ა უ რ ი: ჩემი სიკვამლე B.

1 ავტოგრაფის ქრონოლოგიური საზღვრების შესახებ იხ. ილია ჭავჭავაძე, თბზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, პ. ინგოროყვას სარედაქციო შენიშვნები, გვ. 408—409; ავტოგრაფის აღწერილობა იხ. წიგნში: ილია ჭავჭავაძის ავტოგრაფები. აღწერილობა (შეადგინა და დასაბუქდალ მოამზადა შ. გოზალიშვილმა), თბ., 1951, გვ. 38—62.

2 ილია ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. I, ტფ., 1925, გვ. 391, 410.

ი. ჭავჭავაძის თბზულებათა 1951 წლის გამოცემაში (გვ. 431) აღნიშნული ლექსის 1859 წლით დათარიღების წყაროდ მითითებულია კ. კეკელიძის სახ. ბელაწერთა ინსტიტუტში დაცული — ჩანს, სხვადასხვა პირთა მიერ გადაწერილი — ნუსხა (№ 3723 — S), რომელშიც, ჰაზოველ მწერალთა რიგ ნაწარმოებებთან ერთად, ილიას რვა ლექსიც არის შეტანილი და მათ შორის „მტკერის პირას“, 1859 წლას თარიღით („1859-სა წელსა, ტფილისი“). ამ გამოცემაში B ავტოგრაფი არ არის დამოწმებული და შეცდომითაა აღნიშნული, თითქოს C ავტოგრაფში, ლექსის დაწერის ადგილთან ერთად, თვეც და რიცხვიც იყოს მითითებული. ფაქტიურად, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, C ავტოგრაფში ლექსის მხოლოდ დაწერის ადგილი და წელია აღნიშნული (წელი — „1860“ — გვიანდელი მინაწერი), ხოლო თვე და რიცხვი (ადგილთან ერთად) — B ავტოგრაფშია.

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A; 30 ნოემბერს, 1859-სა წელს B; —C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D.

1 ოპ] ახ CD; ოპ, სად არიან, სიკაბუქევე] ახ! სიკაბუქევე! სად არიან
B. 3 განძრეცნილვარ] განძრეცნილვარ C; განძრეცნილვარ D; უღროლდა]
უღროლთა C. 4 ვლგევარ] ვლგევარ BCD; უფოთლოლ] უფოთლოლთ C.
8 სასოება] სათნობა B. 10 ცივად] ცივათ C.

მე-3 სტროფი B-ში ასე იკითხება:

პეკამ მოჰყვითა თრთა ჩემის გულის ფრენას, ლაღობას,
ცავთ დაარჯა „ფუჰი ალა“ ღვთიურსა ტრფობას.
მან დამინგრა ტბილ გრძნობათა წმინდა ტაძარი,
ვაი მას, ვინცა ეაბუე ქაშში კაბუე არ არის!..

სადაც პირველ სტრიქონში ჯერ ეწერა: „პეკათ ურწმუნებას ეძებს ყველ-
გან დასამტყიცარსა“, გადახაზულია.

ტექსტში გასწორდა ერთი ფორმა: ფრთენი → ფრთენი.

ლექსი დაჯთარბლეთ B ავტოგრაფი. მიხედვით.

ა. კავკაზიძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი დათარი-
ლებულია 1860 წლით (სარჩევში, გვ. III), — დაწერის თვის და რიცხვის
აღნიშვნის გარეშე.

დაკარგული ედემი (გვ. 91)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 175G1, გვ. 36.

თ ა რ ი ლ ი: 26 დეკემბერს, 1852 წელსა.

1925 წლიდან ყველა გამოცემაში ილიასელი ფორმები: უნახამს,
დაუყარგავს შეცვლილია ფორმებით: უნახავს, დაუყარგავს. ჩვენმა სარე-
დაქციო კოლეგებმა გაიზიარა ეს შესწორებანი.

„დაკარგული ედემი“ პირველად გამოქვეყნდა გაზეთ „თემში“, 1913,
№ 147, გვ. 2. 1914 წლის გამოცემაში კი აღნიშნულია — ლექსი პირვე-
ლად იბეჭდებოდა (შენიშვნა, გვ. VII).

ძმის სიკვდილზე (გვ. 92)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფები — კრებ. № 175O1, გვ. 85 (B), გვ.

86 (C); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 103 (A).

ს ა თ ა უ რ ი: — BC.

B შავია, შავი მელნით ნაწერი. ასეთივე მელნით არის ნაწერი C ავ-
366

ტორადიც. B-ში ჩანს ავტორის მუშაობა ტექსტზე, განსაკუთრებით ლექსის დასაწყისზე, რომელიც რამდენჯერმეა გადახაზული:

„ღვინდისო მამო, შენ დაგვარგე“.
„ღვინდისო მამო, ბეღი იცვდილმა მოგისპო დღენი“.
„ოა მეც უბედურა, ამომგლიჯა“.
„მე დავრჩი მარტო უბედური, მარად მახვრალი“.
„ღვინდისო ძმაო ბნელ სიკვდილმა მოგსპო, ვაიმე,
და მე უბედურა დღით დღე არ მაქვს და ღამით ღამე,
მე დავრჩი მარტო უბედური, მარად მახვრალი
და შენ დაგვარგე“...

3 ვაგების] მწყვდიადი B, წყეული C. 4 მთელი ქვეყანა] და თვით ქვეყანაც B.

B-ში მე-2 სტროფი, განსხვავებით A-სგან („შენთან დავმარხე...“), ასე იკითხება:

აღარა მაქვს რა, გამოკრულა მე ყველაღვრი,
მარტო ნუგეშად [...] მაქვს ცრემლი მწარე,
და შენი, ძმაო, საყვარელო, უბოლო მტვერი,
და შენი, ძმაო, საყვარელო, წმინდა სამარე.

პირველ და მეორე სტროფებს შორის C-ში გადახაზულია:

შენ რამკარგავმა, მე დავკარგე ყოველიღვრი,
ნუგეშით ხოლოთ თვალში დამრჩა [მე] ცრემლი მწარე,
ქვეყანაწიდა შინა. ვაი, უბოლო მტვერი,
და შენი, ძმაო, საყვარელო, წმინდა სამარე.

5 თემურ] ძმაო C. 6 ქვეყნად ნუგეშად დამმა მხოლოდ] ნუგეშად ხოლოთ შევირჩინე C. 7 სალოცავადა, ძმაო, შენი ობოლი მტვერი] და სალოცავად, საყვარელო ძმავ, შენი მტვერი C.

A-ში 2 „შენად“, თავდაპირველად იყო „მარად“; 3 „ვაგების“, ჯერ იყო „წყეული“; 7 ჯერ იყო „და სალოცავად ხოლოთ შენი უბოლო მტვერი“.

ტექსტში გასწორდა ერთი ფორმა: 6 ხოლოთ→მხოლოდ:

ლექსი დაწერილია ილიას უმცროსი ძმის, თემურის - გარდაცვალებას გამო. თემური სწავლობდა პეტერბურგში, კადეტთა კორპუსში. იგი გარდაიცვალა სრულიად ახალგაზრდა. ილიამ მთელი გულით დაიტირა თავისი უსაყვარლესი ძმა: „ვაიმე, ჩემო პატარა ძმაო, ჩემო კარგო და ჭკვიანო თემურა, რაზედ დამოხლევ და დამაგდე?! შენ წახვედი, მოგვემორდი და შენ მაგიერ დაგვიგდე ნუგეშით ცრემლი და წუხილი“, — მოთქვამს პოეტი მამდიანდში მიწერილ 14 მაისით დათარიღებულ წერილში (იხ. ილია ქაჯავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, 1961, გვ. 19).

სიკვდილის დღეებში (თემური გარდაიცვალა 1860 წლის აპრილში — რიცხვი არ არის ცნობილი). ამიტომ ლექსიც პირობითად ასე დაკავთარი-
ლეთ: [1860 წ., აპრილ-მაისი].

„ძმის სიკვდილზედ“ პირველად დაიბეჭდა 1914 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 44), — 1859 წლის თარიღით (იხ. სარჩევი, გვ. II), ლექსის დაწერის თვის და რიცხვის აღნიშვნის გარეშე.

1925—1951 წლებში გამოცემებში ლექსს თარიღად უზის მხოლოდ წელი: „[1860 წ.]“, თუმცა სარედაქციო შენიშვნებში ნათქვამია, რომ „ყველა ნიშნით ეს ლექსი დაწერილია 1860 წელს, 14 მაისის ახლო, რა რიცხვითაც დათარიღებულია ილიას წერილი მამიდასთან თემურის სიკვდილის გამო; როგორც ლექსი, ისე ეს წერილი ერთი შთაბეჭდილებით არის ნაწერი, არის შეხვედრა ფრაზებში. აღსანიშნავია, რომ თვით ქალაქი, რომელზედაც დაწერილია ილიას ეს წერილი 14 მაისისა, იგივეა რაც... ავტოგრაფში“ (მითითებულია ავტოგრაფი C). — იხ. ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული. ტ. I, 1951, გვ. 436.

მძინარე ძალი (გვ. 93)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 105 (B).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 4. გვ. 79 (C); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 138 (A); ჩანგი, შედგენილი გ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 381 (D); სალხინო საზანდარი ანუ უქმ-დროების შემაქცევარი სიმღერების კრება ძველთა და ახალთ მწერალთა, შედგენილი და შეთხზული გ. ი. სკანდაროვისაგან, გამოცემა მე-4, ტფილისი, 1895, გვ. 160 (E).

თ ა რ ე ჯ ი: 1859 A, 19 აქცენტ: 280: B.

B-ში ტექსტი შელნითაა ნაწერი, ფერგადასულია.

3 დავტრიალებ] დავსტრფიალებ BC, დავსტრიალებ DE. 4 შენს] შენ B.

ლექსს ვათარილებთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი დათარიღებულია 1860 წლის 10 ივნისით (სარჩევი, გვ. II).

მწუხარება (გვ. 94)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფები — კრებ. № 17501, გვ. 46 (B), გვ. 47 (C), გვ. 50 (D), გვ. 51 (E); U: კრებ. № 108, გვ. 106 (F).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „ცისკარი“, 1860, № 9, გვ. 75 (G); თხზულებანი
1860

ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 91 (A); ილია ჭავჭავაძის რეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, გვ. 12; იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 19, ტფილისი, 1907.

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A; 1860, 11 ივლისსა B; 11 ივნისი, 1860 წ., პავლოვ-სკი F; 1860 წელსა, 19 ივნისსა, ს. პიტერი G.

ხ ე ლ ი ო ნ ი რ ა: თ ი ლ ი ა ჭავჭავაძე G.

როგორც ზემოთ არის აღნიშნული, ავტოგრაფ-კრებულში № 17501 ამ ლექსის ოთხი ვარიანტია (BCDE). პირველი სამი ვარიანტი (BCD) საგრძნობლად განსხვავდება ძირითადი (A) ტექსტისაგან, ბოლო (E) ვარიანტი კი უფრო უახლოვდება მომდევნო F ავტოგრაფს და ძირითად (A) ტექსტს.

ნაბეჭდ წყაროებს შორის ტექსტობრივი სხვაობა თითქმის არ არის.

პირველი სტროფი („ჭევეანაზედ და ზეცაზედა...“) ყველა ავტოგრაფულ ვარიანტში ასეთ ნაირწყაიბებს იძლევა: 3 მკლავდა მწვავდა B; წყულულაჲ მწელი BCD, ისართ EFG. 4 შიგ და BCD; სასიკედილო სასიკედირო BCDEFG.

B-ში ეს ლექსი ორ სტროფადაა წარმოდგენილი: ჩვენი ტექსტის II და III სტროფების ნაცვლად („სული მიგუბდა“... „ესე უწყალოდ“...) B-ში ერთი სტროფაა:

ტირილი მსურდა და გამიშრა ცრემლიცა ტბილი,
ლოცვა მინდოდა, დამეკარგა სიტყვაც ლოცვისა,
მეცა ნაზედ და ზეცაზედ კი იცო დუმილი,
მოლხენით იყვნენ უდაბდელნი მთიებნი ცისა.

CD-ში ლექსი სამსტროფიანია.

C-ში II და III სტროფი ასე იკითხება:

სული მიგუბდა და ვიწორი უთქმელ ტანჯვითა,
თითქო ჩემს გულსა ეცა ასი ისარი ერთათ,
[...ძარღენი] უსახელო, უღმთო დაგვითა,
[მთელი სიმწარე ჯოჯოხეთის იმ წუთში შავსვი].
იმ ტანჯვის ზღვაში უღმთოთ ვიყავ მე ჩაღუპილი,
ლოცვ-მანდოდა, დამეკარგა სიტყვა ლოცვისა;
ჭევეანაზედ და ზეცაზედ იყო დუმილი,
მოლხენით აყნან უდაბდელნი მთიებნი ცისა.

D-ში:

სული მიგუბდა და ვიწორი უთქმელ ტანჯვითა,
თითქო ჩემს გულსა ერთათ ეცა ასი ისარი,
ძარღენი სკდებოდნენ უსახელო, უღმთო დაგვითა,
არა, მის მგზავსი ჯოჯოხეთშიც ტანჯვა [არ] არი.

ისე ღრმად ვიყავ იმ ტანჯვაში მე ჩაღუპილი,
რომე გამიწადა სიტყვა და ხმა წმინდა ლოცვისა.
ჭმევანაზედ ღა ზეცაზედ კი იყო დუმლი,
მოლხნით იყვნენ უღარდილნი მთიებნი ცისა:
განა, ოხ, ღმერთო! ისე ვიყავ შერ წინ ცოდვილი,
რომ არც კი მომე მამინ სიტყვა წმინდა ლოცვისა.

D-ს მე-5—6 სტრიქონები გადახაზულია:

EF ავტოგრაფების II—III სტროფები ძირითადი ტექსტისაგან ასეთ სხვაობას იძლევა: 5 გული მტებდა ტყვილით, ტანჯვით და ვიწოდი უოქმელ ტანჯვითა EF. 6 ჩემ გვამსა ზედ გადესხა ჩემს გულსა გარდა-ესხა EF; E-ში „გარდაესხა ნათი მღუღარე“-ს ნაცვლად ჭერ ეწერა „ერთათ ეცა ისარი ასი“, გადახაზულია. 7 სცდებოდნენ საშინელის წვითა და დაგვით სქდებოდნენ უსახელო. უღვთო დაგვითა EF. მე-7 სტრიქონის ნაცვლად E-ში ჭერ ეწერა: „ღმერთო, ზურვის ნულარ შეიქნე ჩემებრ მწუხარე“, გადახაზულია. 9 უწყალოდ... და... უღვთოთა... მე E; უწყალოდ გაწირული უღვთოთა გაწირული F. 10 უცხო ცის ქვეშ ენუ-გეშოდ E, მკვდრისა მზგავსი F:

ძირითად ტექსტში, მე-2 და მე-12 სტრიქონებში, C და D ავტოგრაფებზე დაყრდნობით „მთიები“ შეიცვალა მართებული ფორმით — „მთიებნი“.

როგორც ვარიანტებიდან ჩანს, ლექსის პირველი სტროფის მე-3 სტრიქონში ნაცვლად სიტყვისა „წულულთა“ („წულულთა ტყვილი“) პირვანდელ ავტოგრაფებში (BCD) ჭერ ეწერა „ძნელი“ („ძნელი ტყვილი“), შემდეგ ეს სიტყვა ავტორს EF ავტოგრაფებში შეუცვლია სიტყვით „ისართ“ („ისართ ტყვილი“) და ეურნ. „ცისკარშიც“ ასე დაიბეჭდა. ამის გამო გ. ბარათაშვილი სტატიის „წერილი რედაქტორთან“ შენიშნავს: „მწუხარებაში“ ამბობს: „და მე კი მკლავდა მწუხარების ისართ ტყვილა“. რ.დ. კაპუ. ვერა უფილა კარგათ შეწუხებული, თორემ „ისართ ტყვილს“ უურს არ ათხოვებდა. და არც მესმის რა სწეულება ეპირვებოდათ ისართ?“ (იხ. ეურნ. „ცისკარი“, 1861, № 6, გვ. 151). ილიამ გაიზიარა ეს შენიშვნა და 1892 წლის გამოცემაში სიტყვა „ისართ“ შეცვალა სიტყვით „წულულთა“, რომელიც შემდეგ საბოლოოდ დამკვიდრდა ამ ლექსში.

ლექსის ვათარილებით B ავტოგრაფის მიხედვით. დაწერის იდგილს ვუთითებთ F ავტოგრაფიდან.

ლექსი დაწერილია პოეტის უმცროსი ძმის, თემურის სიკვდილით გამოწვეული მწუხარების გამო (თემური გარდაიცვალა 1860 წლის აპრილში, იხ. შენიშვნა, გვ. 367).

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „მწუხარების“ ძირითადი ტექსტი (A) დათარიღებულია 1860 წლის 11 ივნისით (სარჩევში, გვ. 11), ხოლო ვარიანტების განყოფილებაში დაბეჭდილი უფრო ადრეული სამსტროფიანი ვარიანტი ლექსისა (D ავტოგრაფის მიხედვით) — 1860 წლის 11 ივლისით (სარჩევში, გვ. V).

1925—1951 წლების გამოცემებში „მწუხარების“ ძირითად ტექსტს, ისევე როგორც ვარიანტების განყოფილებაში დაბეჭდილ ორსტროფიან ვარიანტს (B), მიწერილი აქვს — „11 ივლისი, 1860 წ. პავლოვსკი“, ხოლო სარედაქციო შენიშვნებში ნათქვამია: „წყაროებში თარიღისა და დაწერის ადგილის შესახებ მცირე სხვაობაა: ...ავტოგრაფში (მთითებულია ჩვენი ლიტერით B ავტოგრაფი — რ. კ.): 1860 წ. 11 ივლისი, პავლოვსკი; ...ავტოგრაფში (ჩვენი ლიტერით F — რ. კ.): 1860 წ. 11 ივნისი („პავლოვსკი“ მერეა მიწერილი). ხოლო პირველნაბეჭდში („ცისკარი“, 1860, № 9) ნაჩვენებია: 1860 წ. 19 ივნისი, პეტერბურგი. — ჩვენ უპირატესობას ვაძლევთ ...ავტოგრაფს [B], რომელიც წარმოადგენს ამ ლექსის პირველნაწერს შავს („ავტოგრაფში [F] მერეა გადაწერილი). კერძოდ „ცისკარის“ ცნობა, თითქმის ეს ლექსი პეტერბურგშია დაწერილი, კორექტურის ან გადაწერის შეცდომაა: ილია 1860 წელს ივლისის ამ რიცხვებში პავლოვსკში იმყოფებოდა“ (იხ. ი. კ ა ვ ე ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 432). ჩვენ ვიზიარებთ ზემოაღნიშნულ მოსაზრებებს და ლექსს B ავტოგრაფის მიხედვით ვთარაილებთ (ოღონდ ვინაიდან B ავტოგრაფში, ზემოაღნიშნულ მოსაზრებათა საწინააღმდეგოდ, ლექსის შექმნის ადგილი — პავლოვსკი — არ არის მითითებული, ამ დასახელებას კვადრატულ ფრჩხილებში ვსვამთ).

მუშა (გვ. 95)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 57 (L); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 106 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 1, გვ. 4 (D); ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურგი, 1864, გვ. 96 (E); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამ., ტფილისი. 1882, გვ. 26 (F); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892 გვ. 81 (A); ლექსი ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 41 (G); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ. 10 და იგივე გამოცემა № 81, გვ. 17; ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 51 (H).

თ ა რ ი ღ ი: 1860 წ. AH; — B; ივლისი, 12-სა დღესა, 1860, პავლოვსკი C; ივლისის 12 დღესა, 1860 წ. D; 12 ივლისს, 1860 EF.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** DE.

ე პ ი გ რ ა ფ ი: — B; C-ში ეპიგრაფად ჯერ ჟუო:

ვინ გამოსცადოთ, ძმებო, ტანჯვა იმა გრძნობისა,
როს სკვერეტ, რომ ფუჭათ ხდება კერძო ღვთებობისა.

ეს სიტუებები გადახზულია და სხვა მელნით არის მიწერილი ის ეპიგრაფი, რომელიც ჩვენს ძირითად ტექსტს ერთვის.

B ავტოგრაფი პირველი ვარიანტია ამ ლექსისა. იგი დაწერილია ყავისფერი მკრქალი მელნით. ტექსტი ნასწორებია და განსხვავდება ყველა დანარჩენი წყაროსაგან. აღსანიშნავია, რომ ჩვენი (A) ტექსტის I თავი B-ში II თავად მიდის, II თავი კი I თავად.

B ტექსტი:

I

მძიმე ტვირთ ქვეშე მოკაქულხარ, საბრალო, შენა!
ოფლი წურწურით პატოსან შუბლით იღვრება,
შეგუბებულის სულის ისმის დაღლილი ქშენა,
მიხვალ, საწყალო, ტომარის ქვეშ მუხლთ გეყეცება.
ვინ შეგიბრალებს? აგერ, მოქრის დიდკაცის დროშა,
შენ პირდაპირა იგი მორბის დაუდევნელად,
აგერ, წამოგწვდა, დაგეჯახა და, როგორც კოკა,
შენ — კერძო ღვთისა — არ დაგრიდა დასამსხვრეველად.
შენ გარდიქეცი ტომართურთ და გამვლელ ხალხმა
შენ მაგ ყოფაზედ მოჰყვა უგრძნოთ მალა ხარხარი...
რასც მაშინ გრძნობდი, ყოველთვი სიტქვა შენ მწუხარ თვალმა,
შენს ღუმილშია იყო ღვთისა რისხვისა ზარი.
იმე ღუმილით მიხველ, წევა დაუწყე ტვირთსა,
ძარღვნი აგვესნენ სისხლით, თითქო აწ დასქდებთან,
სწევ, ვერ ეწევი, გეკარგება შენ საზღო ღლისა,
ხალხი დაგყურებს და არავინ არა გშველიან.

II

გოლივან ღღესა ტფილისშია შუა ბაზრისკენ
მე ჩამივლია, ჩემო მუშავ, მინახივხარ შენ
შენ ძმათა შორის, მხურვალე მზე შენ დაგყურებდა,
ლილინი თქვენი ჩუმი ხშირად განმაცვიფრებდა.
ნაღვლიან ხმებში სულ ისმოდა თქვენი ცხოვრება,
იმედო მუხთლობა, ტანჯვა, შრომა და მწუხარება.
ვინა ხართ თქვენა? ჩემო ძმებო! სიღამ მოსულხარო?
ბატონის ტანჯვას ვერ უძელით, გამოქცეულხართ.
განშორებულხართ თქვენ სახლ-კარსა, ჯალაბობასა,
მინდორსა, ტყესა და შეჩვეულ თქვენ მიწა-წყალსა,
თუ უნებლიეთ გადმოგტყორცნათ მუხთალმა ბედმა,
ან მოგიტაცათ სხვა კაცზედა მარტივ იმედმა.
რად არ იცოდით, რომე კაცნი [. . .] ვგავართ
და რა იპოვეთ მის მაგიერ, რაც დაგიკარგავთ?

აპა, მიხვედი, მიუტანე ნიღო პატრონსა,
 რუსულ ფარაჟის წვერით შებლზედ იწურავ ოფლსა,
 განივრათ იძვრის დიდი მკერდი სიგრილეშია.
 იცდი და გროში მოგაწოდეს გაწვილ ხელშია.
 შენ ეხვეწები, შრომის ფასს თხოვ, ის შენ გაგინებს,
 ჭაილოში არ შურს ფულის დანტვა და შენ კი გიკლებს,
 სხვაგან ფულს აწვეს, ვით მტვერს, შენ კი ის გევაჭრება,
 შენ, რომელსაცა ერთის გროშით დღე გემატება.
 ეგრეთ დასჯილ უსამართლო წყევლით წამოხვალ.
 და თუ დაღამდა, თავთ და დებ ერთგულ კურტანსა
 და საღმე ქვეშედ მიეგდები ეს ფიქრით, რომ ხვალ
 ისევე ამრიგათ განაგებელზე უღეთო შრომასა.

IV

შენ სიცოცხლესა დაადამებ ესრეთს შრომაში,
 გროშ[ს] ვერ იშოვი სიბერისთვის მოსახმარესა,
 მერც ვინ იცის, რომელ ქოხში, რომელ სარდაბში
 დაუწყებ ბრძოლას სასიკვდილოთ მოაუღლსა სენსა.
 მარტო ეგდები, ქვეშ ლეიბათ გეწმენება ნაშა,
 თუ მინამ გასძლო, სახურავით ძველი ფარავა.
 მარტო იცოცხლებ და მარტოცა. ძმაო, მოკვდები!
 ჯალბი შენი ვერ დაგასხამს თვის მღვლარ ცრემლსა!
 არ დავტირებენ პატარები შენი შვილები,
 ამოთ მოკენ სიკვდილის ეამს გაიწვილ ხელსა.
 მოკვდები და მსწრაფლ ჩაგაგდებენ შენ საკაცეშა,
 წაგიღებენ და ჩაგიშვებენ ბნელ სამარეშა.
 ეგრედ საბრალოთ მიეცემი უცხო მიწასა,
 არაფერი არ მოგვეთხრობს შენს „აჲ“ ყოფნასა.

დანარჩენი წყაროები მისდევს A ტექსტს და მასთან შედარებით
 აქეთ ვარიანტულ სხვაობას იძლევა:

95. 3 მხურვალე... ზედ] მხურვალე... შენ C. 4 ჩუმი ღიღინი შე-
 ნი] ღიღინი შენი ჩუმი C. 6 ლუკმისთვის] საზღოსთვის C. 7 სიღამ
 სიდან F. 8 გაუძელი] უძელი C. 9 მოშორებულხარ... შენსა სახლ-კარსა]
 განშორებულხარ... შენ სახლსა, კარსა C. 12 მაცდურ] მარტივ CDEF. 13
 აქ სად მოსულხარ] სად მოსულხარ აქ C. 14 ტფილისშია] თბილისშია F.

96. 1 ქვეშე] ქვეშა CDEF. 4 საწყალო] საბრალო C. 6 მორბის] მო-
 ლის G. 10 მაგ შენ ყოფაზედ იწყო] შენ მაგ ყოფაზედ მოჰყვა C. 11 მწუ-
 ხარმა] შენ მწუხარ CDE. 14 სკდებიან] სქდებიან DE. 15 საზარლო]
 საზლო DE. 17 მიხვედი] მოხველი H. 18 შებლზე] შებლზედ CDE. 20 სა-

წყალო — შენი ლექმა იმის ხელშია] და გროში მოგაწოდენ გაწედილ ხელშია C. 22—28 ხშირად ფასს... დღე გემატება]

შენ ეხვეწები, შრომის ფასს სთხოვ, ის შენ გაგინებს,
სხვაგან ფულს აძნევს ბედოვლათად, შენ გეაპრება,
ქასალდში არ შურს ფულს ფანტკა და შენ კი გიკლები,
შენ, რონელსაცა ერთის გროშით დღე გემატება C.

27 და შენ კი გიკლებს] და შენ დაგიკლებს D.

117. 1 C-ში წაცლად სიტყვისა „ზევარგერ“, ჯერ ეწერა „წყველით“, გადახაზულია. 6 იცხოვრებ] იცოცხლებ CE. 3 სასიკვდილოჲ] სასიკვდი-
ნოთ C. 13 ვერ] არ CF; საბრალონი] პატარეზა CDE. 15 ჩაგვქედავე] ჩაგვქედავენ CDE. 16 უცრემლოდ, ძმაო] დაუტირებლად G.

ლექსის გათარღობით C ავტოგრაფის მ. ხედვით.

ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობაში საყოველთაოდ გავრცელებული შეხედულების მიხედვით, „მუშის“ ეპიგრაფად გამოყენებული სტრიქონები გამოჩენილ რუს პოეტს ნ. ა. ნეკრასოვს ეკუთვნის (1821—1878 წწ.), მაგრამ ზუსტი წყარო არ არის დადგენილი.

თ. ალექსანდრე პავლიჩი (გვ. 98)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფები — კრებ. № 108, გვ. 116 (B) და გვ. 171 (C), № 109 (D).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: ეურნ. „ცისკარი“, 1861, № 4, გვ. 517 (E), თხზულებანი ილია ქავჭავაძისა, I. ტფილისი, 1892, გვ. 85 (A), სიტყვიერებათა თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 575.

ს ა თ ა უ რ ი: ალექსანდრე ქავჭავაძე BCD.

თ ა რ ი დ ი: 1860 A; 16 ივლისს, 1860 წ., პავლოვსკი B; 15 ივლისს, 1860 წ., პავლოვსკი E; — CD.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D; ილია ქავჭავაძე E.

პირველი ნაბეჭდი (E) მისდევს B ავტოგრაფს, რომელიც ლექსის პირველ ვარიანტს წარმოადგენს. იგი ოთხი სტროფისაგან შედგება. 1892 წლამ გამოცემისა (A) და „სიტყვიერების თეორიაში“ კი ტექსტი CD ავტოგრაფების მიხედვითაა დაბეჭდილი. ეს ლექსის მეორე ვარიანტია, რომელიც ამავე დროს ავტორის ბოლო ნებას გამოხატავს (შედგება ხუთი სტროფისაგან).

BE ვარიანტი საგრძნობ სხვაობას იძლევა მეორე ვარიანტთან შედარებისას, ამიტომ ვმეჭდვით ქვემოთ მთლიანად:

მისი ლექსი სუბუქ ფროთია
ხან მეჭლოსში შეჭფრინდება,
გულს ჩაგეკერის, გაილაღებს,
მზიარულად აღღერდება.

ხან ღონდება ნაჲ ქალსავეთ
უიშედო სიყვარლით,
ხან იფეთქებს ჰაბუკსავეთ
და განდევნის სევდას გულთ.

ხან რბის ევლად, მაღალ კლდეზედ
ზის მარტო, ვით იაღონი,
რხმის მღერა ბუნებური,
ვით ბუნება მისაწონი.

ხან დაჰყურებს ღრუბლიანი
დაღჭრებით გოგჩის ტბასა
და ემღურის ყარბი ზღერით
დაუნდობელ ღრით ბრუნვასა.

E-ში განსხვავებულია სამი ფორმა: 3 ჩაეკერის; 9 ჰრბის; 14 გოჭჩის.

E ტექსტი, B-სგან განსხვავებით, იმის ნიშნად, რომ ერთი სტროფი აკლია, მრავალწერტილი უზის.

C მეორე ვარიანტია. იგი უთარილოა, მაგრამ მოთავსებულია ავტოგრაფ-კრებულის ბოლო ნაწილში (გვ. 171), სადაც 1872 წელს დაწერილი ლექსებია, ე. ი. C ტექსტი გვიანდელია. ამას ადასტურებს აგრეთვე ავტორის კალიგრაფიში მომხდარი ცვლილებანი. C ტექსტი უფრო მოგრძო ასოებით არის ნაწერი, როგორც კრებულის ბოლო ნაწილში მოთავსებული სხვა ლექსები (კრებულის დასაწყისში კი ასოები უფრო მომრგვალებულია). მოგრძო ასოებით წერა ილიამ გვიანდელ პერიოდში დაიწყო.

D ავტოგრაფი თითქმის C-ს გამეორებას წარმოადგენს. იგი შავი მელნითაა ნასწორები, ზედ აწინა სტამბის საღებავის ლაქები და ფანქრით აწერია ანაწყობი შრიფტის დასახელებანი. CD ავტოგრაფები, როგორც აღვნიშნეთ, საფუძელად დაედო ავტორის ბოლო ნებას გამომხატველ ტექსტს (A-ს).

CD ავტოგრაფების შედარება A-სთან ასეთ ნაირწყაობას იძლევა:

98. 2 შეჭფრინდება| მოფრინდება CD. 3 ჩაეკერის| ჩაგეკერის C; ჰლა-
ლობს, ჰხარობს| ლალობს, ხარობს CD. 4 C-ში, ნაცვლად სიტყვისა „გამ-
ღერებს“, ჯერ ეწერა „მზიარულად“, გადახაზულია. 11 C-ში, ნაცვლად
სიტყვისა „შეჰყედს“, ჯერ ეწერა „შეჰკენეს“, გადახაზულია; ეარდსა| სა-
ტრფის D (ჯერ ეწერა „თვისაჲ“, გადახაზულია).

99. 1D-ში ნაცვლად სიტყვისა „მარტო“ ჯერ ეწერა „ჰკენეს და“,
გადახაზულია. 8 დაუნდობელ| დაუდგრომელს C (ჯერ ეწერა „დაუნდო-
ბელ“, გადახაზულია). შემდეგ D-ში და ნაბეჭდებში ილიას კვლავ „დაუნ-
დობელ“ აღუდგენია.

ილია ჯავახიშვილის თხზულებათა 1925 წლის გამოცემაში (ტ. I, გვ. 42) ავტორის ბოლო ნება (A) დაცულია, გარდა ერთი შემთხვევისა: მე-3 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვისა „ჩაეკერის“, დაბეჭდილია „ჩაგეკერის“, რომელიც შემდგომ უცვლელად განმეორდა ყველა გამოცემაში. 1937 წლიდან კი ტექსტში ამასთან ერთად ასეთი ცვლილებები შეინიშნება:

გარიანტებიდან შეტანილ იქნა „მოპფრინდება“, ნაცვლად სიტყვისა „შეჭფრინდება“ (ალბათ, შესაბამისად სიტყვისა „ჩაგეკერის“).

ამრიგად, ნაცვლად ილიას ბოლო ნების გამოწმადტელო სტრიქონებისა:

„ხან ჩეკლისში შეჭფრინდება,
გულს ჩაეკერის, ჰლაღობს, ჰხარობს“,

მივიღეთ:

„ხან მეკლისში მოპფრინდება,
გულს ჩაგეკერი, ჰლაღობს, ჰხარობს“.

III სტროფის მე-3 სტრიქონში D-დან შემოტანილია „სატრფოს“ („შეპყეფს სატრფოს გულსაკლავად“). „შეპყეფს სატრფოს“-თან შედარებით უფრო სწორია ავტორის ბოლო ნება: „შეპყეფს ვარდსა“. IV სტროფის 1-ლ სტრიქონში „მარტო“ შეცვლილია სიტყვით „მარტოდ“. ბოლო სტროფის მე-4 სტრიქონში C-დან შემოტანილია „დაუდგრომელ“ ნაცვლად სიტყვისა „დაუნდობელ“ (ამის შესახებ იხ. ზემოთ, ვარიანტები). საერთოდ, ამ ლექსის მიმართ ავტორის ბოლო ნება იმდენად გამოკვეთილია, რომ მისი ნებისმიერი შეცვლა დაუშვებლად მიგვაჩნია.

ჩვენ ავტორის ბოლო ნებად A ტექსტს ვთვლით და წინამდებარე გამოცემაში ეს უკანასკნელი დავბეჭდეთ. ასეთი სახით ლექსი 1914 წლის გამოცემაში გამოქვეყნდა (გვ. 61).

აღსანიშნავია მწერალი ქალის ბარბარე ჯორჯაძის წერილი „თ. ილია ჯავახიშვილის კრიტიკაზედ“ (დაბეჭდა 1861 წ., ჟურნ. „ცისკრის“ მაისის თვის № 5), რომელშიც ავტორი, სხვა საკითხებთან ერთად, ამ ლექსის პირველ ჰუმორისტულ ეხებას იგი წერს:

„მისი ლექსი სუბუქ ფრთითა
ს. ჯ. მეკლისში და სხვ...“

სწორედ მოგახსენოთ, არ ვიცი, რის თქმა ნდომია. სიტყვა ესე „სუბუქ“ ქართული არ გახლავს — ამის მზავისი სიტყვა გვაქვს, მართალია, მაგრამ ის სიტყვა „სუბუქ“ კი არ გახლავს და „სუბუქი“ კი. რომ ეთქო, „სუბუქი ფრთითა“, თუმცა „ფრთითა“ შეცთობაა, რადგანაც „ფრთით“ მხოლოდობითი რიცხვა და არა რომელიმე არსება არ არის, რომ ერთის მხოლოდობის ფრთით დაფრინამდეს, მაგრამ არა, ჩემნ შეუტყუეთ, სუბუ-

ქის ფრთით, ანუ სუბუქის ფრთებით რომ დაეწერა, მარცხალი მუტი მო-
უვიდოდა და ლექსად აღარ გამოუვიდოდა...

ხან დაჰსურა ჰ. ღრუბლიანი
დაფრქვებით გოგჩი: ტბააა...

ვის გაგიგონიათ... ითქმას ღრუბლიანი დაჰყურებს. მოღრუბლული დაჰყუ-
რებს შეიძლება... ღრუბლიანი დაჰყურებს კი პირუტყვი გაგონებაა! (გვ. 57-58).

ჩანს, ილიამ უფრად იღო ეს შენიშვნები და ლექსის მეორედ გამოქვეყ-
ნებისას (1892 წ.) ტექსტში მითითებული ადგილები შეცვალა (ისე, რო-
გორც წინამდებარე ტომში).

ლექსის ვათარღლებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

ასეა დათარიღებული ეს ლექსი ი. ჰეკავაძის თხზულებათა 1925 წლის
გამოცემაში („16 ივლისი, 1860 წ. პავლოვსკი“), როგორც პირველი
ვარიანტი ლექსისა (E), ასევე მეორე რედაქცია (A), ხოლო 1951 წლის
გამოცემაში ასეთი დათარიღება მხოლოდ ლექსის პირველ ვარიანტს აქვს,
ხოლო რედაქციას კი (ძირითად ტექსტს) თარიღად უზის: „1860 წ.“
1914 წლის გამოცემაში ლექსის ძირითადი ტექსტის და ვარიანტის 1860
წლის 16 ივლისითაა დათარიღებული. მითითებულია ლექსის დაწერის
ადგილიც. — პავლოვსკი (იხ. სარჩევი, გვ. 11, VI).

ლექსის ეპიგრაფად გამოყენებული სტრიქონები აღებულია დიდი
რუსი პოეტის ა. ს. პუშკინის (1799—1837 წწ.) ლექსიდან „К портрету
А. Кукошкова“.

გოგჩის ტბა: იგივე სევანის ტბა (სომხეთის სსრ).

გოგჩის ტბა ილიას ნახსენები აქვს ალ. ჰეკავაძის ცნობაჲ ლექსთან
(„გოგჩა“) დაკავშირებით.

0). ნიკარაგუა ბარათაშვილში (გვ. 100)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, კრებ., № 108, გვ. 117.

თ ა რ ი დ ი: 19 ივლისი, 1860 წ., პავლოვსკი. ლექსი ნასწორებია და
იმავ შემთხვევაში გადახატული.

6 „ხალხო ობოლო, მენ მებრალეზი“-ს ნაცვლად თავდაპირველად
ეწერა: „შანო, ცრემლეზი, სისხლის ცრემლეზი“, გადახატულია. 7 „და-
გაბლა“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „დაგვაობლა“. 8 „განაშორა“-ს ნაც-
ვლად ჯერ იღო „განგვაშორა“. 10 „აღმოვიცნესე“-ს ნაცვლად ჯერ ეწე-
რა: „მეც ცრემლი ვღვარე“, გადახატულია.

ლექსის წინაპარსიდან ჩანს, რომ იგი შეიქმნა ნ. ბარათაშვილის ნა-
წარმოებებისგან მიღებული უშუალო შთაბეჭდილებების შედეგად (თუმცა

ეს იმას არ ნიშნავს, თითქოს ილია აღრეც არ იცნობდა ნ. ბარათაშვილის ლექსებს).

ამ დროს ილია პეტერბურგში სწავლობდა. ზაფხულს ქართველი სტუდენტობა პეტერბურგთან ახლოს, პავლოვსკში ატარებდა. სწორედ იქ გასცნობია ილია ავტოგრაფებს ნ. ბარათაშვილის ქმნილებებისას — „მერანს“ და „ბედი ქართლისას“. რომლებიც მისთვის გადაუციათ იმ დროს ცარსკოე სელოში მცხოვრები ეკატერინე ჰევკეაძე-დიდიანის (აღლ. ჰევკეაძის ასულის) ოჯახში. „ვერ წარმოიდგენთ, რა შთაბეჭდილება მოახდინეს ამ ლექსებმა ილიაზედ, თითქმის მთელი ერთი კვირა უმაწვილი ჰბოდავდა ბარათაშვილით“, — ჩხენებეს პოეტის ნათესავი და მეგობარი კობტა აბზაზი („ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, წიგნი I, 1935, გვ. 564).

ლექსი პირველად დაიბეჭდა ჟურნ. „ფასკულაში“ (1909 წ., № 11).

ილია ჰევკეაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში ეს ლექსი ვარიანტების განყოფილებაშია გადატანილი, — როგორც პირველი ვარიანტი ნ. ბარათაშვილისადმი მიძღვნილი იმგვარადვე დასათარებული მეროე ლექსისა (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 107). მაგრამ იგი, ჩვენი აზრით, ილიას მოთითებული ლექსის არც ვარიანტია და არც რედაქცია. ამიტომ ჩვენს გამოცემაში ეს ლექსიც ძირითად ტექსტებს შორის მოვთავსეთ, როგორც დამოუკიდებელი თხზულება. 1914 წლის გამოცემაშიც ეს ლექსი ძირითად ტექსტებთან ერთადაა დაბეჭდილი (გვ. 55), 1850 წლის თარიღით, — ლექსის დაწერის თვის, რიცხვის და ადგილის მოთითების გარეშე.

ლექსს ვათარიღებთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ს... ჩ...სას (გვ. 101)

ხ ე ლ ე წ რ ი : U; ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 117 (B).

ნ ა ბ ე კ ე დ ი : „კრებული“, 1871, წიგნი I, გვ. 108 (C); „ივერია“, 1877 წ., № 17, გვ. 9 (D); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, 1889, გვ. 319 (E); თხზულებანი ილია ჰევკეაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 179 (A). ჩანგური, შედგენილი სპ. ჭელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 157 (F); საყოველთაო კალენდარი, 1905 წლისა, შედგენილი კ. თავართქილაძის მიერ, ტფილისი, 1904, გვ. 150 (G).

ს ა თ ა ჟ რ ი : ს . . . ჩ . . . სას B.

თ ა რ ი ღ ი : 1877 (სარჩევში — 1859) A; 21 ივლისსა. 1850, პავლოვსკი B.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა : ***CD; ი. ჰევკეაძე G; ი. ჰევკეაძე (სარჩევში) E; ილია ჰევკეაძე (სარჩევში) F.

2 სუბექტ ფრთითა] სუბექტი ფრთა D. 3 ვითომცქ ვითომ E, ვითამც F; მოგზევერეაქ; მოგზევერეაქ B. 4 საესესქ საესე FG; ეშხის სიამითა]

ეშისა სიამით D. 7 ბაგე ბაგეს] ტუჩი ტუჩთან CD. 9 თუმც ეს] ეს
სომ G. 10 მითაც] მითიც G; სტაბება] სტაბება B; გული კრული --B.
11 დასტებს] დასტებს B.

ლექსი თარიღდება ავტოგრაფის მიხედვით.

ს...ჩ...: საშა (ალექსანდრა) ილიას ასული ჩაიკოვსკაია (იხ. კომენტარი ლექსისა „მაშინ დავსტებები“, გვ. 346—348).

ჩ...სას (გვ. 102)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 118 (B).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: „კრებული“, 1871, წიგნი მე-2, გვ. 145 (C); დედა და
შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის
გამ. ტფილისი, 1882, გვ. 29 (D); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა,
ტფილისი, 1889, გვ. 318 (E); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I,
ტფილისი, 1892, გვ. 165 (A).

ს ა თ ა უ რ ი: — F.

თ ა რ ი ღ ი: 1871 (სარჩევში — 1859) A; 22 ივლისსა, 1860, პეტროვსკი B.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** C; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) E.

4 შთავწურო] შთავსწურო B. 8 გაზრდილი] გაზრდილი B. 9 ვეყავი]
გვეყავი B. 13 ეგრე] ეგრეთ B. 14 წმინდა] წმიდა B. 16 სამარტოოდ]
უპასუხოდ BC, უზიაროდ D.

ლექსს ვათარიღებთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ჩ...: ჩაიკოვსკაია, საშა (ალექსანდრა) ილიას ასული (იხ. კომენტარი ლექსისა „მაშინ დავსტებები“. გვ. 346—348).

პომეტი (გვ. 103)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 119 (B).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 4, გვ. 81 (C);
ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურგო,
1864, გვ. 24 (D); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია
ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 16 (E); თხზუ-
ლებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 79 (A); ჩანგი,
შედგენილი ვ. აბაშიძისა, მე-2 გამოცემა, ტფილისი, 1892, გვ. 382
(F); წყარო, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან, წიგნი I, ტფილი-
სი, 1898, გვ. 196 (G); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმან-

დრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 574; ჩანგური, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, მე-4 გამოცემა, ბათომი, 1900 წ., გვ. 113 (H); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 17; ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. ვ. საზ-ის გამოცემა, № 80, გვ. 9; იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 16, ტფილისი, 1907; ჩვენი მწერლობა, I. მგონებში... შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 37 (I); წყარო, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან, წიგნი II, მე-3 შეესებული გამოცემა, ქუთაისი, 1907, გვ. 176 (J).

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A; 23 ივლისსა, 1860, პავლოვსკი B; 23 ივლისსა, 1860 წ. CDE; 1860 წ. I.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** D; ილია ჭავჭავაძე (სარჩევში) (M; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) F.

3 ხმათათვის] ხმებისთვის BC. 5 მე ცა] ზეცა DJ; ერი მზრდის] ხალხი მზდის BFH; ერი] ხალხი CDE. 8 წარუძღვე] წარუძღვე BC. 10 ღვივის] ღუვის BC. 11 ერისა] ხალხისა BCDEFG. 12 ჭმუნვასა] ჭმუნვასი CD. 13 ერის] ხალხის BDEH. 16 მტკიცე] მტკიცედ E. 17 ცი-დამ] ციდან J. 19 მხოლოდ] ხოლოთ B. 20 ერსაც] ხალხსაც BDEFGH. ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში ლექსის მე-3 სტრიქონში დაბეჭდილია „ხმებისთვის“. ჩვენ A-ს მიხედვით აღემატება „ხმათათვის“.

1914 წ. გამოცემაში ლექსი დათარიღებულია 1860 წ. 29 ივლისით (სარჩევში, გვ. II).

ამ ლექსის წარმომავლობაზე ქართულ სალიტერატურო კრიტიკაში არასწორი შეხედულებები იყო გამოთქმული. მაგ., რ. ფანცხავა (ხომ-ლედი) წერდა: „ამ ლექსის დაწერის ერთი წლის წინათ, ეურნ. „სოვრემენიკ“-ში დაისტამბა ნ. დობროლიუბოვის ვრცელი განხილვა რუსეთის ლიტერატურის (იგულისხმება ნ. დობროლიუბოვის წერილი „განხილვა რუსული ლიტერატურისა“ — რ. კ.)... სადაც კრიტიკოსი პუშკინის პოეზიას ხალხისათვის არავითარ მნიშვნელობას არ აძლევს, რადგანაც, იმის აზრით, პუშკინი ფრინველივით უსაგნოდ მღერისო და ხალხის ტანჯვით არ ეწვის გულიო. უეჭველია, ამ სტატიის გავლენის ქვეშ ილიამ დაწერა „პოეტი“ (იხ. რ. ფ ა ნ ც ხ ა ვ ა, ილია ჭავჭავაძე როგორც ლარიკოსი პოეტი. ეურნ. „განთიადი“, 1915, № 16, გვ. 19).

როგორც სამართლიანად არის აღნიშნული თანამედროვე ლიტერატურათმცოდნეობაში, რ. ფანცხავას დასკვნა არ გამომდინარეობს კონკრეტული ფაქტების ანალიზიდან, რადგან ილიას „პოეტი“ ჩაუჭიკებულია ნ. დობროლიუბოვის აღნიშნული წერილის გამოქვეყნებამდე და ხანგრძლივი, დამოუკიდებელი შემოქმედებითი ძაების შედეგაა. ამასთან, ასეთივე უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ პოეტიის არსსა და მის დანიშნულებაზე ი. ჭავჭავაძის შეეძლო, ესარგებლა ბ. ბელინსკის წერილ-

ბით, რომლებოაც განსაკუთრებით აღტაცებული იყო (აღ. კალან-
დაძე, აქაჩაძელოს მოამბე, თბ., 1963, გვ. 127).

ლექსის ვათარღლებთ ავტოგრაფის მიხედვით.

*
* * „მესმის, მესმის“... (გვ. 104)

ხელნაწი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 121 (B); K: ავტო-
გრაფი, № 1038 (C).

ნაბეჭდი: „კრებული“, 1871, წიგნი I, გვ. 140 (D); დედა და შვილი
და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამ.,
ტფილისი, 1882, გვ. 16 (E); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფი-
ლისი, 1892 წ., გვ. 276 (A)¹; ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გა-
მოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 145 (F); ჩანგი, შედგენილი
ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 153 (G); ლექსები
ილია ჭავჭავაძისა, მაღ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ.
34; ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა,
№ 80, ტფილისი, 1907, გვ. 23 და იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 22
(H).

სათაურ: მესმის, მესმის H.

თარიღი: 1860 A; 29 ივლისსა, 1860, პავლოვსკი BC; 29 ივლისს,
1860 DE.

ხელმოწერა: *** D; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) FG.

3 ქვეყნადა ქვეყნათა B. 4 დასაორგუნელად დასადრგუნვად B.
6 აღმგზნებს ალვიებს BE. 7 ეს ის BDFG.

1914, 1925—1951 წლების გამოცემებში პირველი სტროფის მე-4
სტრიქონში გამოცემლებს სიტყვა „მონებისა“ შეუცვლიათ სიტყვით
„მონობისა“, ცხადია იმ მიზნით, რათა „მონებისა“ მკითხველს
„მონის“ მრავლობითი რიცხვის ფორმად არ მიეჩნია, რაც ლექსის ში-
ნაარსს გაუგებარს გახდოდა („სიმართლის ხმა ქვეყნადა ჰქუხს, დასაორ-
გუნვლად მონებისა“). ფაქტობრივად, მონება ლექსში მონობის სინონიმურ
დღირას წარმოადგენს, რაც ილიასათვის უცხო არ არის (იხ. მაგ., მი-
სივე ლექსები „გაზაფხული“ და „ჩემი თარაღალი“). ჩვენს გამოცემაში
აღუდგენთ ილიასეული ფორმა „მონებისა“, რაც რითმისათვისაც უფრო
შესაფერია (მტკრებისა — მონებისა).

¹ A-ში ლექსს აქვს სქოლო: „დაწერლია 1360 წ.“

D-ში ლექსი ერთვის სქოლიო: „ეს ლექსი გლუხებს განთიესუ-
ლების დროს ეკუთვნის“. ეს სქოლიო-შენიშვნა არც ერთ ავტოგრაფში არ
დასტურდება, არც შემდგომ ნაბეჭდებშია. იგი პირველნაბეჭდში (D)
გაჩნდა. — ცხადია, ცენზურის თვალის ასახვევად. ამ ლექსის დაბეჭდვის
შესახებ, თავის დროზე, საინტერესო ცნობა მიუწოდებია პ. ინგორო-
ეკასთის ნ. ნიკოლაძეს: 1870 წელს, როცა „კრებულის“ გამოცემას შეს-
დგომია, ნ. ნიკოლაძე ილიას სწვევია დეშეთში, სადაც ის მოპრიგებელ
მოსამართლედ მსახურობდა. ილიას მისთვის წაუკითხავს ლექსი და თან
უთქვამს, რომ იგი მიუძღვნა გარიბალდის და ცენზურის გამო ევრა და
ევრ დაბეჭდა. ნ. ნიკოლაძეს თავს უდვია ლექსის გამოქვეყნება, დაუ-
ბეჭდავს კიდევ „კრებულში“ და ცენზურის თვალის ასახვევად თან ზემო-
ხსენებული სქოლიოც დაურთავს (იხ. ილია ქავჭავაძე, თბუღე-
ბათა სრული კრებული ათ ტომად, ტ. I, 1951, გვ. 381—382). ამრიგად,
მხოლოდ 11 წლის შემდეგ იხილა ამ შესანიშნავმა ლექსმა დღის სი-
ნათლე.

როგორც ითქვა, ლექსი მიეძღვნა იტალიის განმათავისუფლებელი
მოძრაობის ბელადს ჯუზეპე გარიბალდის (1807—1882 წწ.). ილია დიდი
თაყვანისმცემელი ყოფილა სახალხო გმირის გარიბალდისა, — იმდენად,
ერთხანს იტალიაში გამგზავრებასა და მის რაზმში ჩაარაცხვასაც კი ფიქ-
რობდა. როგორც ნ. ნათიძე (მელანია) გადმოგვცემს, უფრო ადრე ილიას
ბერად შედგომა ნდომებია: „ძრიელ მომწონდა მყელრო, განდგეგლი
ცხოვრებაო. მაგრამ, როცა გარიბალდმა დაიწყო თავისი მოქმედებაო, ბე-
რობა გადავიფიქრე და დავაპირე ვოლონტიორად მასთან წასვლაო. შემდეგ,
როცა სტუდენტურ ცხოვრებაში გავეხვე, ველარ შევასრულე ეს გან-
ზრახვაო“, — უთქვამს მისთვის ილიას (ლიტერატურული შემყვიდრებოა,
ტ. I, 1935, გვ. 573). ეს დიდი სიყვარული და პატივისცემა იტალიელი
გმირისადმი ილიას სიყვდილაშდე გაჰყოლია.

ეკ. გაბაშვილის თქმით, სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებში მის საწერ
მაგიდაზე „პირველი ალაგა ეჭირა დიდებული პატრიოტის გარიბალდის
მშვენიერ დიდ ბიუსტს“ (ეკ. გაბაშვილის არქივი M, № 17025, მოგო-
ნება ილიაზე).

საინტერესოა ი. მეუნარგიას მოგონება, როცა იგი „ივერიის“ რედაქ-
ტორის — ილია ქავჭავაძის — კაბინეტს აღწერს: „...შეხვიდლოდით თუ არა
კაბინეტში, ყველაზე უწინ თქვენს ყურადღებას იქცევდა ფერადი სურა-
თებით აპრელებული ჰერი ოთახისა, ჰერის ოთხ კუთხეზე იყო დაზა-
ტული ფართო მედალიონები: მეფე ლუარსაბისა, დიმიტრი თავდადებუ-
ლის, გიორგის — თამარის მამისა და დავით აღმაშენებლისა, შუაში იყო
წმინდა ნინოსი. კედლებზე ეკიდა მეფე ერეკლესი და გორგასალის სუ-
რათები... რომ მიიხედ-მოიხედავდით, დაინახავდით: ერთგან შექს-
პირის ბიუსტს, სხვაგან გიოტესას, კიდევ სხვაგან რუსთველისას, გარ-
ბალდისას...“ (ი. მეუნარგია, ქართული მწერლები, II, 1957, გვ. 37).

ლექსი გათარღლები ავტოგრაფებზე ნ. ჯღელით.

ხელნაწერი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 93—99 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 125 (C); K: ავტოგრაფი, № 1037 (D); M: ავტოგრაფი, № 17503 (A).

ნაბეჭდი: ჟურნ. „მნათობი“, 1870; № 2, გვ. 126 (E); ოხულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 125 (F); წყარო, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან, წიგნი მე-2, ტფილისი, 1898, გვ. 196 (G).

სათაური: სიმღერა A; სიმღერა E; ქართველ სტუდენტების სიმღერა CD; სტუდენტების სიმღერა FG; — B.

სათაური სტ. 1866 DF. 18 აგვისტოს, პავლოვსკი C.

თარიღი: 1866 DF. 18 აგვისტოს, პავლოვსკი C;

ხელმოწერა: *** ADE; ილია ჭავჭავაძე (სარჩევში) G.

რადგანაც ცენზურული პირობების გამო ლექსი ძლიერ შეცვლილი სახით გამოქვეყნდა, ამიტომ ავტორის ბოლო ნებად ვერც ერთ ნაბეჭდს ვერ ჩავთვლით. საესებით ვეთანხმებით წინა გამომცემლებს (მიხ. გელე-ვანიშვილს, ალ. აბაშელსა და პ. ინგოროყვას), რომლებმაც ამ ლექსის ძირითად ტექსტად ქრონოლოგიურად ყველაზე ბოლო ხელნაწერი (A) აიღეს. ეს ავტოგრაფი მუქი ყაიხდერი მელნით არის შესრულებული, ნასწორებია როგორც ავტორის, ისე ცენზორის მიერ. ამ ჩასწორებებით ტექსტი პირველად დაიბეჭდა 1870 წელს (E). ავტოგრაფში სათაურს ქვეშ მიწერილი აქვს: „Дозволено цензурою 16-го декабря 1869 г.“. ლექსის ბოლოსაც მიწერილია: „Дозволено цензурою“. აშკარაა, რომ პოეტს ეს ავტოგრაფი ჰქონია მიტანილი დასაბეჭდად. ცენზორის მიერ წითელი ფანქრით გადახაზული ადგილები პოეტს ყაიხდერი მელნით სხვა სიტყვებით შეუცვლია და იმავე მელნით იქვე თვითონაც ჩატარებია ტექსტზე მუშაობა. ნაგალითად, ლექსს სათაურად ჯერ ჰქონია „მსწავლული კაცის სიმღერა“. პირველი ორი სიტყვა ავტორის მიერ მელნით არის გადახაზული და თავზე აწერია „სტუდენტის“ (ე. ი. „სტუდენტის სიმღერა“). ცენზორის წითელი ფანქრით „სტუდენტის“ გადაუხაზეს და სათაურად სწორედ „სიმღერა“ დაუტოვებია.

1925—1951 წწ. გამოცემებში CD ვარიანტებზე დაყრდნობით აღადგენს ლექსის სათაური — „ქართველ სტუდენტების სიმღერა“ ყველაზე უფრო სრულია და შეფუთვება კიდევ ლექსის შინაარსს. ამიტომ ჩვენც ეს სათაური დავტოვეთ.

სათაურის გარდა, A ავტოგრაფში ასეთი ცვლილებებია შეტანილი:

ცენზორის მიერ წითელი ფანქრით გადახაზულია (ამ წითელ ხაზებზე ილიას მიერ მელნითაა გავლებული ხაზები): 105. 9 „დიდს არ“ — ამ გა-

დასაბუთებზე ილიას მის ნაცვლად „არვის“ დაუწერია, შემდეგ ესეც გადაუხავეს და ისე „დიდს არ“ აღუდგენია. 11 გადახაზულია „ძალას“ და ზედ ავტორს დაუწერია „ამაყს“.

108. 7 გადახაზულია „ოდესმე“ და ზედ ავტორს დაუწერია: „ყოველთვის“. VII სტროფი („მაგრამ ეხლაც...“) წითელი ფანქრით ჯვარედინაჲ არის გადახაზული. ეს სტროფი ილიასდროინდელ არც ერთ ნაბეჭდში შეტანილი არ არის E-ში მისი ადგილი წერტილებით არის აღნიშნული, FG-ში კი საერთოდ გამოტოვებულია.

ილიას გარდაცვალების შემდეგდროინდელ გამოცემებში (1914, 1925—1951 წწ.) აღდგენილია ცენზურის მიერ გადახაზული ადგილები. ამასთანავე, 1925—1951 წწ. გამოცემებში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სათაური CD ვარიანტებიდან არის შეტანილი. ამავე დროს ილიას თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში ზოგი ისეთი სწორებაცაა შეტანილი ავტორისეულ ტექსტში, რომელთაც ვერ გავიზიარებთ. კერძოდ: ილიას მითითებული ავტოგრაფის VII სტროფში სრულიად გარკვევით წერია: „ეხლაც რომ მამულმა გვიხმოს, ეხლაც კი გამოვადგებით“. 1925—1951 წლების გამოცემებში კი პირველი „ეხლაც“, DE ავტოგრაფების მიხედვით, შეცვლილია სიტყვით „ბრძოლად“ („ბრძოლად რომ მამულმა გვიხმოს, ეხლაც კი გამოვადგებით“). რადგანაც ილიას ახასიათებს ერთი და იმავე სიტყვის განმეორება თავისი სათქმელის ღფრო მკვეთრად გამოსახატავად და ამავე დროს ცენზურაგამოვლილ ავტოგრაფებშიც კი ეს სტრიქონი უცვლელად არის დატოვებული, ამიტომ პოეტის ბოლო ნებად პირველი „ეხლაც“ მივიჩნიეთ და ჩვენს ტომშიც ასე დაგვუბნეთ (1914 წლის გამოცემაშიც ასეა).

BCD ავტოგრაფები საკმაო სხვაობას იძლევა ძირითად (A) ტექსტთან შედარებისას, მაგრამ, ამავე დროს, ერთმანეთისაგანაც განსხვავდება. მათ შორის ყველაზე ადრინდელია B ავტოგრაფი, რომელშიც ლექსის ფრაგმენტებს შვიდი გვერდი უკავია (გვ. 93—99). ტექსტი მუქი მელნითაა ნაწერი და ნასწორებია. ავტოგრაფში ჩანს ავტორის მუშაობა ლექსზე. იგი რამდენჯერმე დაუწყია პოეტს და, ბოლოს, 98-99 გვერდებზე, საბოლოოდ ჩამოუყალიბებია პირველი ვარიანტის სახით.

B ავტოგრაფს წარმოვადგენთ მისი პაგინაციის დაცვით:

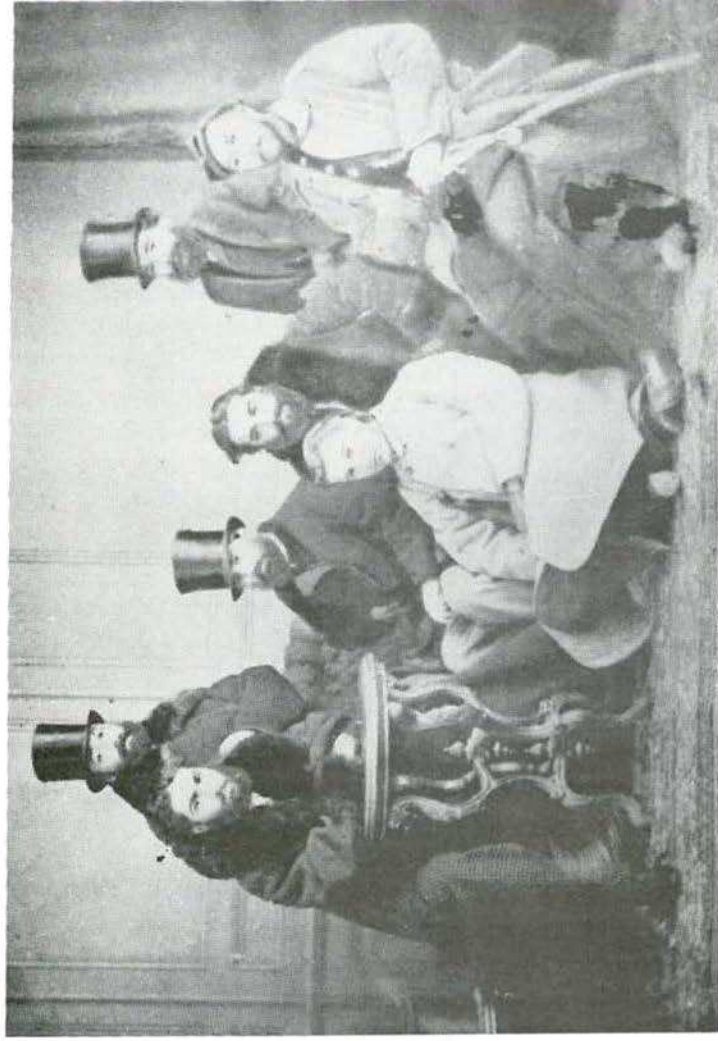
გვ. 93

დედამ რომ შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩენისთანო,
მუდამ გამოსადგენი ვართ
ყველგან და ყველსთანო!
ლოთთან მართალ ლოთები ვართ...

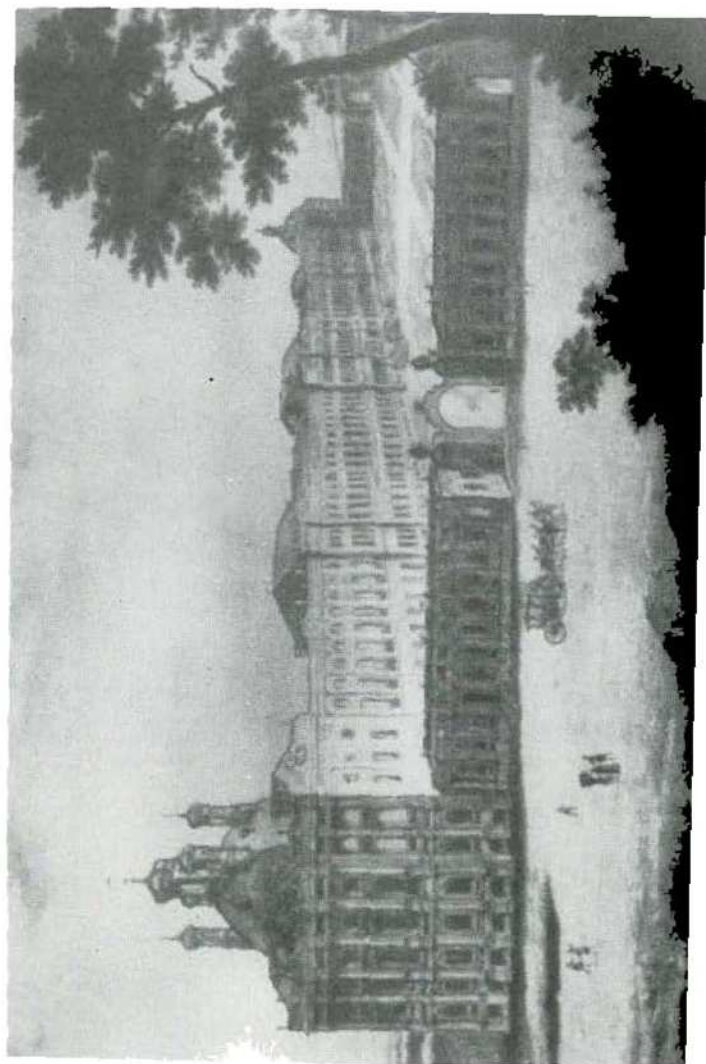
ბოლო სტრიქონის ნაცვლად ჩერ ვწერა: „ლოთთან მართალ ობრები ვართ“, გადახაზულია. ასევე გადახაზულია მისი მომდევნო სიტყვები: „და

ილია — სტუდენტი (პეტერბურგი, 1860 წ.)

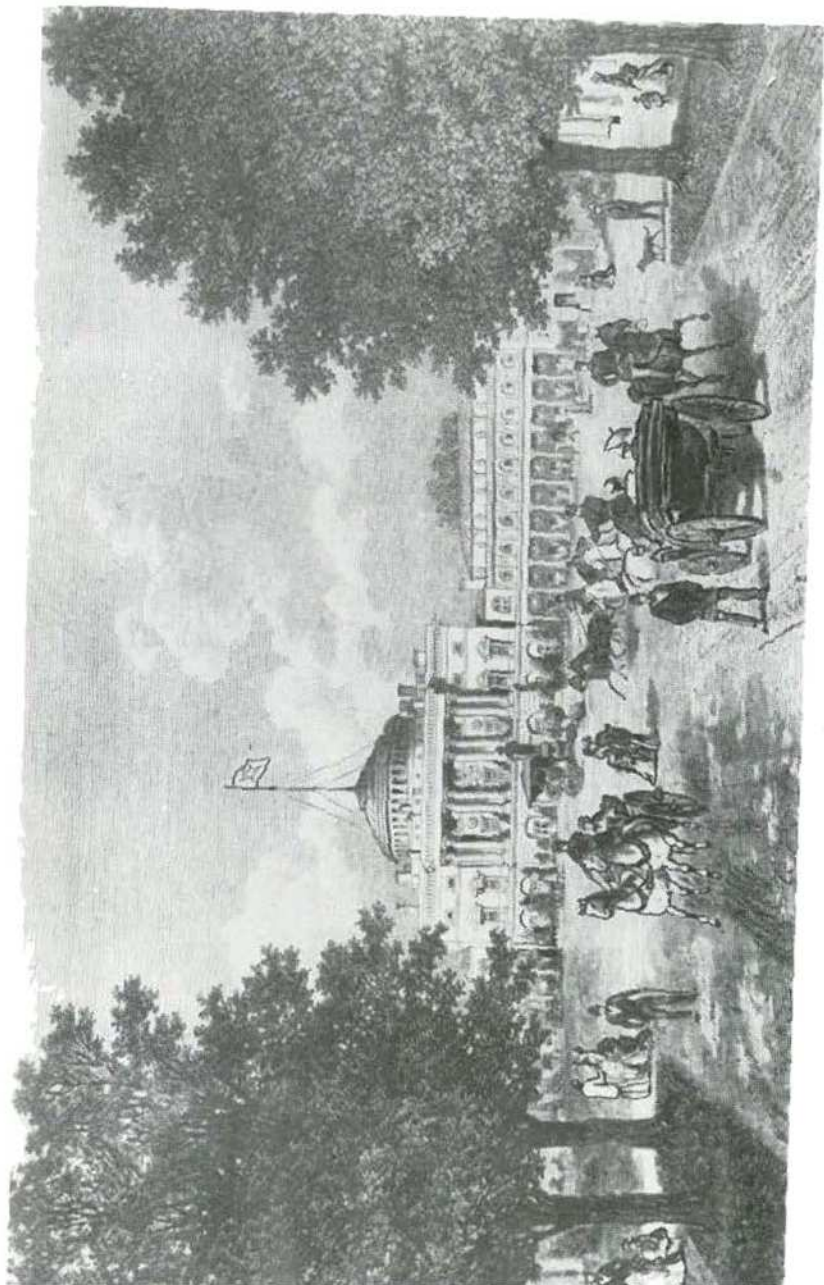

პეტერბურგელ სტუდენტთა ჯგუფი. დგანან (მარცხნიდან): ალექსანდრე (კოხტა)
 აბხაზი, მიხეილ ჩიკაიძე, სუდან: ლუარსაბ (შაქრო) მალაღაშვილი, ილია
 ჯაფარიძე, ნიკოლოზ ალექსი-შესხიშვილი, გიორგი ყაზბეგი, წინ: ბედლი
 (პეტერბურგი, 1861 წ.).

ილია ჭავჭავაძე „მეფე ლირის“ ცოცხალი სურათების მონაწილეთა შორის
(უკანა რიგში, მარჯვნიდან მესამე, თბილისი, 1859 წ.).

სივნიშნის

Հայթո.

Ձեռքդ հիշում եմ, հիշում եմ
զոր օրերդ և ինչպե՞ս!
Ես միշտ կհիշեմ Ձեր ձեռքը
ընդհանրապես ինչպե՞ս!

..

Երբ ես ձեռքդ եմ հիշում
ձեռքդ հիշում եմ;
Երբ ես ձեռքդ եմ հիշում
հիշում եմ ինչպե՞ս!

Երբ ես ձեռքդ եմ հիշում
ձեռքդ ինչպե՞ս
հիշում եմ ձեռքդ ինչպե՞ս
հիշում եմ ինչպե՞ս;

..

Երբ ես ձեռքդ եմ հիշում
ձեռքդ ինչպե՞ս
հիշում եմ ձեռքդ ինչպե՞ս
հիշում եմ ինչպե՞ս;

..

Երբ ես ձեռքդ եմ հիշում
ձեռքդ ինչպե՞ս
հիշում եմ ձեռքդ ինչպե՞ս
հիշում եմ ինչպե՞ս!

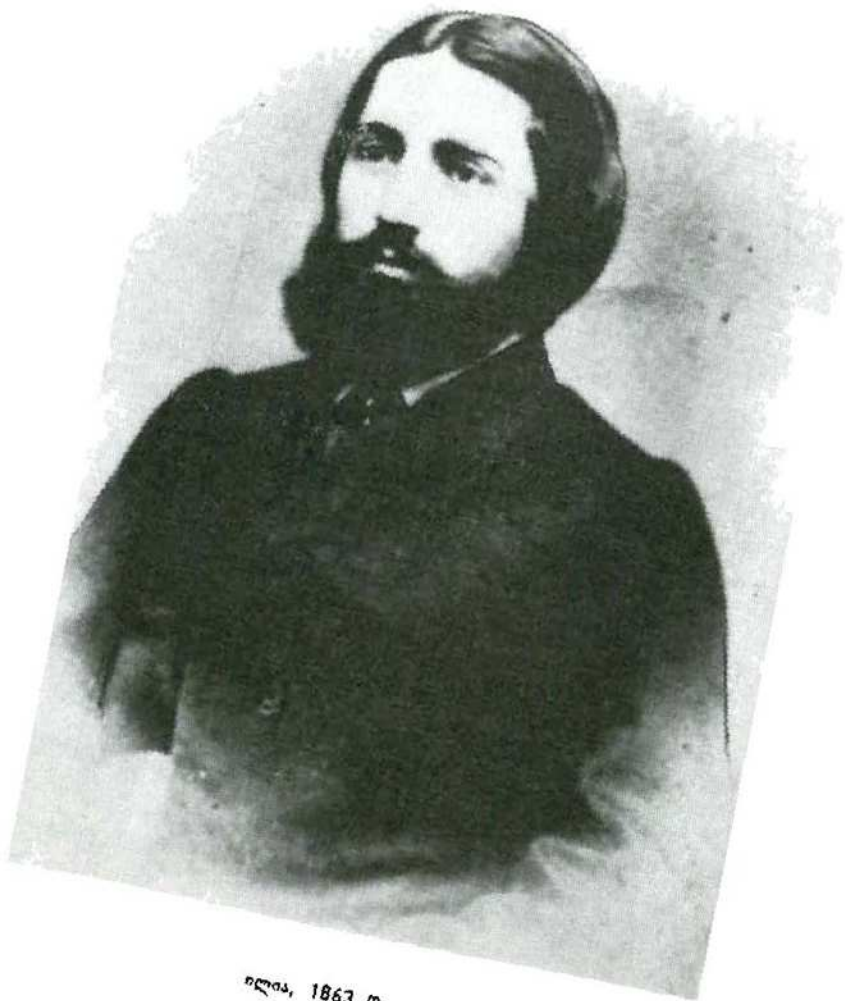
Հայթո.

ილია სტუდენტებს შორის, პეტერბურგი, 1859 წ.

а. Визначено, що вихідні дані.

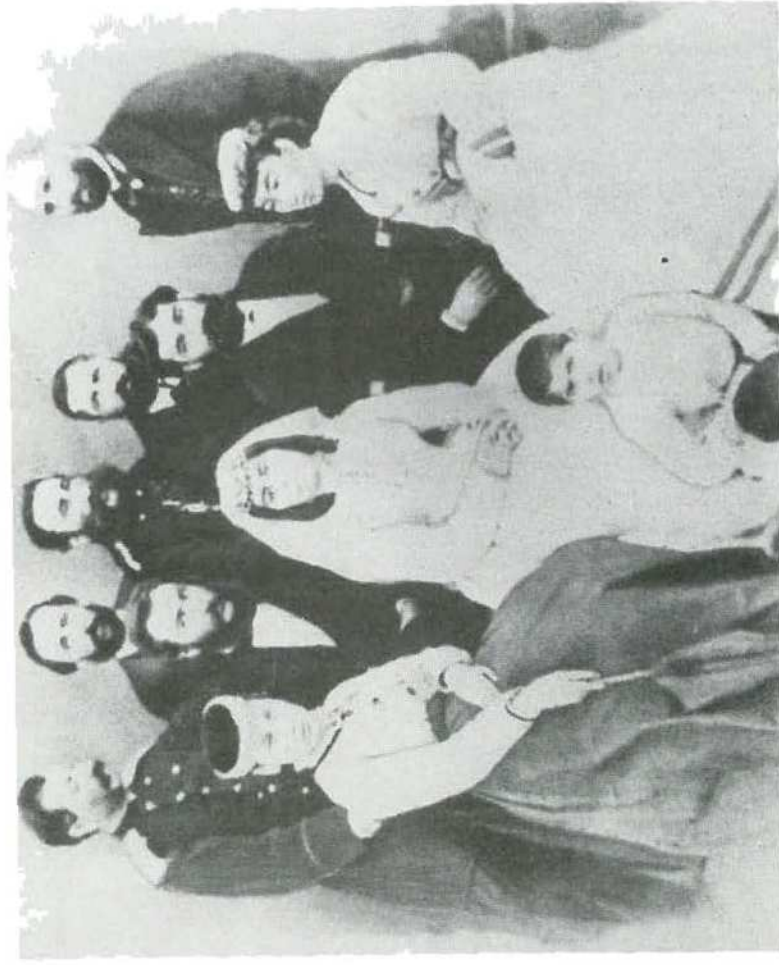
[illegible]

ილია, 1863 წ.

ილია, 1860-იანი წლები

ილია და მისი შეუღლე ოლღა ღუშუთში, 1870 წ. (პირველ რიგში მარჯნიდან პირველი — ოლღა, ბოლო რიგში მეორე — ილია)

მეც კაცს ქვეყანაზე, — სხვა მუქონებისა?
ახლა აუ ზნე აქვენივე, — მამულს ზნეს,
მეც ძველი რამდენი, ახალი მამა ზნეს. . .
მეც, ახალი, აქვენივე ზნე გიჟობის რქონა!
„ახლა თუა — ზნეა, — სხვა მუქონებისა?“

ზნეს ზნესი წამალს ზნესი ზნესი, —
მეც ზნესი ზნესი ზნესი ზნესი, —
მეც ზნესი ზნესი ზნესი, —
მამულს ზნესი ზნესი ზნესი, —
„ახლა თუა — ზნეა, — სხვა მუქონებისა?“

მეც ზნესი ზნესი ზნესი ზნესი, —
მეც ზნესი ზნესი ზნესი ზნესი, —
მეც ზნესი ზნესი ზნესი ზნესი, —
მამულს ზნესი ზნესი ზნესი, —
„ახლა თუა — ზნეა, — სხვა მუქონებისა?“

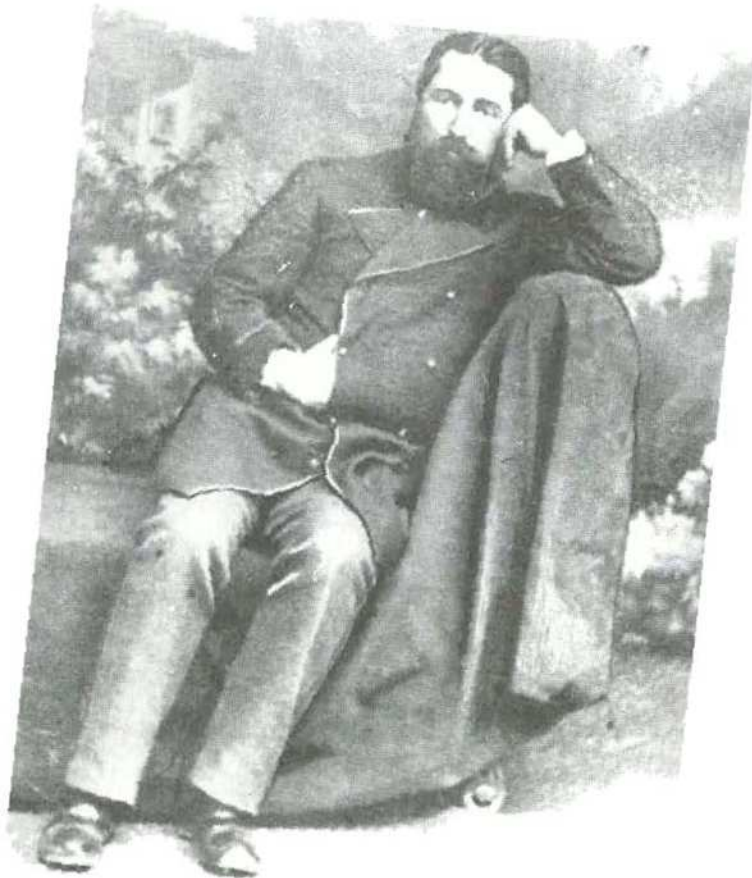
1872 წ. 15 სექტემბერი.

ილია ღუშუტაძე, 1872 წ.

გლი, 1874 წ.

ილია, 1876 წ.

1490

0.434

॥ ५॥

1000

Deception

~~12/18/62~~

$\frac{d}{dt} \ln \rho = -\frac{1}{\rho} \frac{d\rho}{dt}$

I

Ահա քեզ, Բարձրագույն, Երանելի Երկրորդ
Ահա՛ Երանելի, Երանելի Երկրորդ,
Ահա՛ Երանելի, Երանելի Երկրորդ,
Երանելի Երանելի Երկրորդ,
Երանելի Երանելի Երկրորդ,

Այդպիսով ըստ միջոցառման
 ժամի դիտարկելու ու չլիսի միջոցներով,
 երբ խոսքի միջոցով խոսելու
 ցանկություն ունենալու միջոցով -
 այնպիսի լինելով, որպեսզի խոսելու
 ընթացքում խոսելու միջոցով
 խոսելուց խոսելու միջոցով խոսելու
 խոսելու միջոցով խոսելու

պիտան է հիշել իմ մտերմ ժողովուրդի
 քննությունը հարգանքով և սիրով
 իմ հայրենիքի ժողովուրդի հանդեպ
 իմ հարգանքով և սիրով

[illegible][illegible][illegible]

Երկրի մասնակցությունը Պ. Պ. Պ.
 Երկրի մասնակցությունը Պ. Պ. Պ.
 Երկրի մասնակցությունը Պ. Պ. Պ.
 Երկրի մասնակցությունը Պ. Պ. Պ.

Իմ քրոս, ու, ու քո- քո
 Եւրոպեական Եւրոպեական Եւրոպեական
 Եւրոպեական Եւրոպեական Եւրոպեական
 Եւրոպեական Եւրոպեական Եւրոպեական

არც უკო ბრძენთანაო“. ბოლოს წერია მხოლოდ სიტყვები „შობა ასეთ“,
სადაც წყდება ეს ფრაგმენტი.

გვ. 94

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩვენისთანაო!
სადაც გინდა ალაგი გვაქვს,
ყველგან და ყველასთანაო!

ლოთთან მართალ ლოთები ვართ,
არც უკოსი ბრძახთანაო!
ლხინის დროსა ჩვენ მოვილხენთ,
როგორც ჩვენი ძმა ქართველი,
გულს გარღვივლით, შემოვძახებთ.

მე-6 სტრიქონის („არც უკოსი“...) შემდეგ გადახაზულია:

ლხინში დავლევ და ჩვენ ძმასა
სტუდენტს გადავაცრევინებ,
სწავლაში ოხერ პედანტსა
აზრას აზრზედ დავარღვევინებ.

გვ. 95

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩვენისთანაო!
მუდამ გულბრკივე ვიქნებით,
ყველგან და ყველასთანაო.

ლოთთან ლოთურად ვიქცევით,
დავლევთ, გადავაცრევინებთ (ასეა — რ. კ.)
და ჩხუბში ოხერ პედანტსა
ა. ს. აზრზედ დავარღვევინებთ.
ქვირად ილხენ....

მე-4 სტრიქონის შემდეგ („ყველგან და ყველასთანაო“) გადახაზულია:

ლოთთან მართალ ლოთები ვართ,
არ დაუარდებით სმამი,
არც ბრძენთან სულელები ვართ...

გვ. 96

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე შენისთანაო,
თუ სადმე ხარ, პირნათლად ხარ
ყველგან და ყველასთანაო!
ლხინში ლოთურად მოვილხენ,
დაღვე, გადავაცრევინებ,
სიბრძნეში ოხერ პედანტსა
აზრას აზრზედ დავარღვევინებ.

გული სწავლით შექმესხმელი
საგანძეთ გაქვს წმინდ გრძნობისა,
თავისუფალ თამაში ჭკვა
კეთალშობლურ აზრუბისა.
ღარიბობით და შრომითა
იკალება შენი გული...

მე-8 სტრიქონის შემდეგ („აზრას აზრზედ...“) გადახაზულია:

საქმეში გული მტკიცე გაქვს,
სიმათლისთვის მზათა ხმალი.

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე შენისთანაო!
თუ საღმე ხარ, საფერი ხარ
ყველგან და ყველასთანაო!

ბული სწავლით ნათელქმნილი
გილეღდება წმინდ გრძნოპოთა,
თამაში ჭკვა შეუქშესხმელი
პატიოსან აზრებითა!

ღარიბი ხარ და შრომაში
ჭკლავ შენსა ჰაბოც 'ულსა,
ძარტო იმით შენ ნოგეშობ,
რომ ეგ უნდა შენს მამულსა.

• •

ლხინში ლოთურად მოილხენ,
დაღევ, გადაყვრევენებ,
ნიბრძნეშ ოხერ პეღანტსა
აზრს აზრზედ დაარღვევენებ.
ბრძოლის ველზედ მებრძოლი ხარ,
თუ სიმართლე იქ წინამძღვრობს.

„დედან რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩვენისთანაო,
სადაც ვიყოთ, საფერსი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

ლხინში ლოთურად მოვილხენთ,
დავღევთ, გადაყვრევენებთ,
ნიბრძნეშ ოხერ პეღანტსა
აზრს აზრზედ დავარღვევენება!

ძვირად ვლხინობთ და თუ ვილხენთ —
თავისუფლათ, ჩვენებურად,
გულს გადავშლით, შემოვჩახებთ,
ვით ქართველნი, ქართველურად.

ამას მოსდევს გადახაზული სტროფი:

დედამ რო შვილი გაზარდოს,
ემაგრე ჩვენისთანაო,
რაც გულში გვაქვს, იმას ვიტყვით
ყველგან და ყველასთანაო.

გვ. 99

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე შენისთანაო,
ცართან ძმობას არ ეკადრულობთ,
მაგრამ ენატრობთ გლეხთანაო.

გული სწავლით ნათელქმნილი
გეილელებმა წმინდ გრძნობითა,
თამამი ჭკვა შექმესხმული —
პატიოსან აზრებითა,

ლარიბნი ვართ და შრომაში
გვალავთ ჩვენსა ჰაბუკ სულსა,
მართო იმით ჩვენ ვნუგეშობთ,
რომ ეგ უნდა ჩვენ მამულსა.

სადაც მამული გვიბძანებს,
ყველგანა ვემსახურებით,
თუ ბრძოლასა ჩვენა მოგვთხოვს.
იქაც კი გამოვადგებით!

C ავტოგრაფი სრული ტექსტია, ნასწორებია მუქი მცლნით, იგი შე-
ორე ვარიანტია ამ ლექსისა:

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩვენისთანაო,
ძმურად გამოსადეგნი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

ლოთთან ლოთურად მოვილზნით,
დავლევეთ, გადავაცვრევიანებო,
მთვრალნიც კი ოხერ პედანტსა
იზრს აზრზედ დავარდევინებთ.

ლხინის დროსა ვგრე გაშლით
გონიერად გავლოთდებთ,

ფიქრის, საქმის, შრომის დროსა
ჭკვიან: არ დაუვარდებო!

ჩვენც გვაქვს გული ნათელქმნილი,
ავსებული წმინდ გრძნობითა,
თამამი ჭკვა შექმესხმული
პატიოსან აზრებითა.

დედამ რო შვილი გაზარდოს
ემ. გრი ჩვენისთანაო,
ძმურად გამოსადეგნი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

! 1925—1951 წლების გამოცემებში პირველ ვარიანტად გატანილია
ავტოგრაფის 98—99 გვერდებზე ნაწერი ტექსტი.

ძვირად ვეზინობთ და, თუ ვიღებენ –
თავისუფლად, ჩვენებურად,
გულს გადვიშლით, შემოვძახებთ,
ვით ქართველნი, ქართველურად.

ლობნის გარე ისევ შრომით
ვწურთინით ჩვენსა ჰაბუკ სულსა,
რომ ოდესმე გამოვადგეთ
დაობლებულ ჩვენს მამულსა.

მაგრამ ეხლაც საქმით, სიმხნით
სხვას არც ჩვენ დაუვარდებით,
საომრად რომ ეხლაც გვიხმონ,
იქაც კი გამოვადგებით.

ეგრე გამოსადეგნი ვართ,
ყველგან და ყველასთანაო,
თუ დედამ შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩვენისთანაო.

აქედან: VII სტროფში ნაცვლად სიტყვისა „**ვწურთინით**“ ჯერ ეწერა „**ვკლავთ**“, გადახაზულია. VIII სტროფში ნაცვლად სტრიქონისა „**საომრად რომ ეხლაც გვიხმონ**“ ეწერა: „**ბრძოლადც რომ მამულმა გვიხმოს**“, გადახაზულია.

D ავტოგრაფი ის ტექსტია, რომელიც პოეტმა კ. ლორთქიფანიძეს გაუგზავნა პეტერბურგში დასაბეჭდად. 1864 წელს კ. ლორთქიფანიძე გამოსაცემად ამზადებდა ლექსთა კრებულს „**ჩონგური**“, რომელშიც ეს ლექსი უნდა შესულიყო, მაგრამ „**ჩონგურში**“ ლექსი არ დაბეჭდილა (ალბათ ცენზურამ არ გაუშვა).

D ტექსტი ყველაზე უფრო ვრცელია და სხვა ვარიანტებზეგან განსხვავებული. ვებეჭდავთ მას მთლიანად:

დედამ რომ შვილი გაზარდოს,
ემაგრე ჩვენისთანაო,
ძმურად გამოსადეგნი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

მოლხინესთან ჩვენც მოვიღებენთ,
ლობნისა არ მოვერდიებით,
ფიქრის, საქმის, შრომის კაცთან
სხვას არც ჩვენ დაუვარდებით.

მდიდარსა და ბედნიერსა
არ ვეჭყევით ცბიერულად,
მწუხარსა და დაჩაგრულსა
უღელს გაუწევით ერთგულად.

დედავ! თუ შვილი გაზარდოს,
ემაგრე ჩვენისთანაო,
ძმურად გამოსადეგნი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

უცხო ქვეყნად მშვიერ-მწაუერვალ
ხშირად, ძმანო, ჩვენ ვყოფილვართ,
ბევრს შევიძლებთ, რომ ტანჯვითა
სიყრმიდანვე გამოვზრდილვართ.

გამხმარს პურსა ცივ წყალშია
უდრტივნიველად ხშირად ეაღობთ,
ჩარდახშია ცივსა ოთახს
ჩვენის გულის ორთქლით ეაღობთ.

ლარაბნი ვართ, ჩვენს ჯიბეში
ხშირად გროში არც კი არი,
მაგრამ ჩვენი ძმა სტუდენტი
არ, რით არის მდიდარი:

მას გული აქვს ნათელქმნილი,
ავსებული წმინდა მცნებით,
თამაში ჰქვია შუქშესხმული
ბატონანის აზრებით.

თუ, დედა, შვილი გაზარდო,
ემაგრე ჩვენისთანაო,
ძმურად გამოსადგენი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო.

ეგრე ვცხოვრობთ, ამ ყოფაში
იმ ფიქრით ვზრდით ჰაბუკ სულსა,
რომ ოდესმე გამოვადგეთ
ჩვენს ქვეყანას, ჩვენს მამულსა.

მაგრამ დღესაც საქმით, სიმზნით
სხვას არც ჩვენ დაუვარდებით,
ბრძოლად რომ მამულმა გვიზმოს,
იქაც კი გამოვადგებით:

ეგრე გამოსადგენი ვართ
ყველგან და ყველასთანაო,
თუ, დედა, შვილი გაზარდო,
ემაგრე ჩვენისთანაო.

ავტოგრაფში ლექსს თან ერთვის კ. ლორთქიფანიძისადმი გაგზავნილი წერილი, რომელიც ამ ლექსს არ ეხება. ამის შემდეგ იქმნება საბოლოო ტექსტი (A), რომელიც საფუძვლად დაედო პირველნაბეჭდსა (E) და შემდგომ პუბლიკაციებს. ნაბეჭდი წყაროების შედარებამ A ტექსტთან ასეთი სხვაობა გვიჩვენა:

105. 8 დავეუარდებით] დაუვარდებით F; ბრძენსაც არ] ბრძენს ჩრც ჩვენ FG. 10 მივსცემთ] მივცემთ F. 11 ძალას] ამაყს E, მტყუანს FG. 12 და თაყვანს ვსცემთ სამართალსა] მტლად დავედებით მართალსა FG. 14 ჩრითილს] შთომილს FG.

108. 6 მისთვის] მითმ FG; სულსა] გულსა F. 7 ოდესმე] ყოველგან FG. 8 დაობლებულს ჩვენს] ჩვენს საყვარელსა FG.

რადგან ლექსის ვარიანტებს შორის არ არის რედაქციული ხასიათის სხვაობა, შესაძლებლად ვთვლით ძირითადი ტექსტი დაეთარღოთ C ავტოგრაფის მიხედვით.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი (ძირითადი ტექსტი) დაბეჭდილია სათაურით „სტუდენტების სიმღერა“ და დათარიღებულია (სარჩევში, გვ. III) 1869 წლის 16 დეკემბრით, ხოლო ვარიანტების განყოფილებაში, სათაურით — „ქართველ სტუდენტების სიმღერა“ დაბეჭდილია ლექსის C ვარიანტი, რომელიც დათარიღებულია 1868 წლის 18 აგვისტოთი (სარჩევში, გვ. V); 1925—1951 წლების გამოცემებში ძირითად ტექსტს თარიღად უზის მხოლოდ წელი („1860 წ.“); ხოლო ვარიანტების განყოფილებაში დაბეჭდილი სამი ვარიანტიდან (B, C და D) დათარიღებულია D ვარიანტი: „18 აგვისტო, 1860 წ. პავლოვსკი“.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, C ავტოგრაფში ლექსის სათაურის ქვეშ მოთხოებულია, რომ ლექსი ეძღვნება სოსიკო ვაჩნაძეს. „ეს პირი მოსწონებელია ილიას ერთ კერძო წერილში, რომელიც ილიას მოუწერია

რუსეთიდან 1858 წ. 13 აგვისტოს (წერილი მოწერილია სოფ. კოლაში ანიკო ვაჩნაძისადმი), — ეკითხულობთ ილიას თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებს საარქივო შენიშვნებში, — სოსიკო ვაჩნაძე ამ დროს ჯერ კიდევ საქართველოში ყოფილა და უნივერსიტეტში წასვლისთვის ემზადებოდა. უნივერსიტეტში იგი ამის შემდეგ გამგზავრებულია. ილია ამ დროს ეყენ „ძველი“ სტუდენტი იყო. ილია — ასე ვთქვათ — მასპინძლად დახვდებოდა ახლად ჩამოსულს და ამ ლექსის მიძღვნილ აღუნიშნავს თავისი შეგობრობა ახალგაზრდა ამხანაგთან“. (ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 400).

ანიკო ვაჩნაძისადმი მიწერილ ზემოაღნიშნულ წერილში სოსიკო ვაჩნაძესთან დაკავშირებით ილია, კერძოდ, წერდა: „ამას წინათ სოსიკოს წიგნი [მომივი]და, ძალიანაც მიამა, ბევრ რაღაცეებსა მწერდა... სოსიკო პწერდა, რომ ვაძირობ რუსეთში წამოსვლას, არ იქნება ურაცო რომ წამოვიდეს; ზომ იცი, საყვარელო დაო, რომ სწავლათანა ამ ქვეყანაში გამოსადეგი არა არის რა, მაშასადამე ცოდვა არის [სწა]ვლის მსურველს არ მისცენ საშუალება. მე კი წიგნი ვერ მოვსწერე სოსიკოს, რა ვქნა? ეს წყეული სიზარმაცე ვერაფრით ვერ მოვიშორე თავიდან, როგორც კატას ძაღლი, ის[ე] მეც მეგჯერება წიგნის წერა“ (ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, 1961, გვ. 16—17).

როგორც უკანასკნელ ხანებში გაირკვა, სოსიკო (იოსებ) ბევაზიძე ვაჩნაძე (1837—1907 წწ.) ილია ჭავჭავაძის ღვიძლი მამიდაშვილი იყო, — ილიას მამიდის, ეკატერინე პაატას ასული ჭავჭავაძე-ვაჩნაძის ვაჟიშვილი. სოსიკო ვაჩნაძე (ისევე როგორც მისი და, ანიკო ვაჩნაძე — ილიას ზემოთ ციტირებული წერილის ადრესატი) თანშეზრდილი იყო ილიასთან, ზოლო პეტერბურგში ერთად ცხოვრებამ ილია და სოსიკო უფრო დაახლოვა ერთმანეთთან. ეს სიახლოვე მათ მთელი სიცოცხლის მანძილზე გაჰყოლიათ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის დამთავრების შემდეგ იოსებ ვაჩნაძე პეტერბურგში მუშაობდა (მოსამართლედ). მერე იგი ერთხანს პარიზში ცხოვრობდა, შემდეგ კი სამშობლოში დაბრუნდა (იხ. რუსული ვაჩნაძე, სიხარული მომგვარა, — გაზ. „თბილისი“, 1986, 21 ოქტომბერი, № 242; ოთარ კანდელაკი, ეს ფოტოსურათიც შეავსებს. გაზ. „თბილისი“, 1987, 13 თებერვალი, № 36).

თ. ნიკოლოზო ბარათაშვილზე (გვ. 107)

ხელნაწი: U: ავტოგრაფები — კრებ. № 108, გვ. 128 (B), № 109 (C).

ნაბეჭდი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 6, გვ. 31 (D); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. კი-

ქინაძის გამ., 1892, გვ. 32 (E); თხზულებანი ილია ქავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 98 (A); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყოფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 576 (F); ლექსები ილია ქავჭავაძისა, ტფილისი, 1904, გვ. 39; ილია ქავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 81, ტფილისი, 1907, გვ. 27.

ს ა თ ა უ რ ი: ნიკოლოზ ბარათაშვილზედ C; ნიკოლოზ ბარათაშვილს (სარჩევში) A

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A; პავლოვსკი, აგვისტო, 1860 წ. B; აგვისტოს, 1860 D; 1860 წ., აგვისტოს E; — C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ***C.

B ავტოგრაფი სუფთა ნაწერია, C — ნასწორები.

ავტოგრაფებისა და ნაბეჭდი წყაროების შედარება ძირითად (A) ტექსტთან ასეთ სხვაობას იძლევა:

1 აღარა გვევხარ!... ქაბუჯ-პოეტო! B, ვაი დავარკეთ C, კრძაო პოეტო DE; უღმრთო! უღვთო B. 2 რაედენი რაოდენ B, რამდენი CE; საუნჯენი საუნჯენი B. 3 ეგ მტყიცე გული ეგ ზღა-გული C; გამ-ლილი განშლილი B. 5 თანა! განა C. 8 ჩასკენენ ჩაქენენ BC.

ბოლო, III სტროფი განსხვავებულად იკითხება ავტოგრაფებში და ნაბეჭდ წყაროებში. ნაბეჭდი ყველა წყარო მისდევს A-ს:

„არა დედ-მამა, — მაგ სიკვდილით დაობლდა ერი!..“

ვინლა მოგვითხრას ჩენი გრძნობა, ტანჯვა და ლხენა?

მავრამ, პოეტო საყვარელო, ხარ ბედნიერი,

რომ შენი ლექსი სიკვდილითაც არა გელავს შენა!

„საქართველოს მოამბეში“ (D) არის მხოლოდ ერთი სხვაობა: ნაც-ვალ სიტყვისა „სიკვდილითაც“ დაბეჭდილია „თვით სიკვდილშიც“ (რო-გორც B-შია). B ავტოგრაფში ეს III სტროფი ასე იკითხება (იგი გადა-ხაზულია ავტორის მიერ):

არა დედ-მამა, შენ სიკვდილით დაობლდა ერი!

ვინლა მოგვითხრას ჩენი გრძნობა, ტანჯვა და ლხენა?...

მავრამ, პოეტო საყვარელო, ხარ ბედნიერი,

რომ შენი ლექსი თვით სიკვდილში გაცოცხლებს შენა.

C ავტოგრაფში ეს ადგილი კიდევ უფრო განსხვავდება A-სგან:

არა დედ-მამა, მაგ სიკვდილით დაობლდა ერი!

ვინლა მოგვითხრას ჩენი ურვა, ჳირი და ლხენა?

ვაი ჩვენ, თვარემ შენ მით მაინც ხარ ბედნიერი.

რომ შენი ლექსი თვით მკვდრეთითაც აღადგენს შენა!

აქედან: „ურვა“-ს ნაცვლად ავტორს ჭერ დაუწერია „სევედა“, შემდეგ გადაუხაზავს. ასევე „ვია“-ს ნაცვლად ჭერ დაუწერია „მაგრამ“, შემდეგ გადაუხაზავს. მე-2—3 სტრიქონების („ვია ჩვენ...“) ნაცვლად ავტორს ჭერ დაუწერია:

მაგრამ, პოეტო საყვარელო, ხარ ბედნიერი,
რომ შენი ლექსი თვით მკედრეთითაც აღადგენს შენა.

შემდეგ ეს სტრიქონები გადაუხაზავს და შეუცვლია სტრიქონებით „ვია ჩვენ“...

1925 წლის გამოცემაში ძირითად ტექსტად აღებულია 1892 წლის გამოცემის (A) ტექსტი, მაგრამ ბოლო სტრიქონში BD წყაროებიდან შეტანილია სიტყვები „თვით სიკვდილში“, რის გამოც 1892 წლის გამოცემაში დაბეჭდილი ტექსტის ბოლო სტრიქონმა („რომ შენი ლექსი სიკვდილითაც არა გცლავს შენა“) ასეთი სახე მიიღო: „რომ შენი ლექსი თვით სიკვდილში არა გცლავს შენა“. ეს სტრაქონი წინამდებარე ტომში აღდგენილია 1892 წლის გამოცემის ტექსტიდან.

1937—1951 წწ. გამოცემებში კი 1892 წელს დაბეჭდილი ლექსის ნაცვლად ძირითად ტექსტად უკვე ჩვენი ლიტერით C ავტოგრაფი (ბჟ. № 5169-S) აღებული.

3. ინგოროყვა ამ ავტოგრაფს 1892 წელს დაბეჭდილი ტექსტის გადამუშავებულ რედაქციად მიიჩნევს (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, 1951 წ., ტ. I, გვ. 411) და 1937—1951 წწ. გამოცემებში შეაქვს, როგორც ავტორის ბოლო ნება; თუმცა მკვლევარს ამ ტექსტში შეუტანია ცვლილებები და ავტოგრაფიული სიტყვა „დაჯარაგეთ“ შეუცვლია სიტყვით „დაგვარაგეთ“; „რამდენი“-ს ნაცვლად 1892 წლის ტექსტიდან (ჩვენი A) შემოტანილია „რავდენი“; ავტოგრაფიული „განა“ შეცვლილია სიტყვით „თანა“, ხოლო ნაცვლად ფორმისა „ჩაჰკენ“ ნ. ხმარია „ჩასჰკენ“.

ზემოთ მოტანილი ვარიანტების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ C არ არის 1892 წელს დაბეჭდილი ტექსტის (A) რედაქციული გადამუშავების შედეგი (იხ. ზემოთ), რადგანაც მასში გადახაზული სიტყვები (ე. ი. C-ს პირვანდელი სახე) არ ემთხვევა A-ს ტექსტს, რომელიც C-ს ჩასწორების შემდეგ უნდა მიღებულიყო. ამიტომ ლექსის ძირითად ტექსტად ჩვენ ისევ 1892 წელს დაბეჭდილ ტექსტს ვიღებთ, როგორც ავტორის ბოლო ნებას (A).

რაც შეეხება ავტოგრაფებს: ილიას თხზულებათა მიხ. ჯედევანიშვილი-სეთელ გამოცემაში აღწერილია, რომ ეს ლექსი სამჯერ არის დაწერილი (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, 1914 წ., ტ. I, შენიშვ. გვ. VII). თუ ამ „დაწერილობა“ სამი ავტოგრაფი იგულისხმება, აქედან მოხსენებულია მხოლოდ ერთი — ძვ. № 4993 (ჩვენი № 108). მეორე ავტოგრაფში ნაგულისხმევია ჩვენი ლიტერით C ავტოგრაფი, მაგრამ რომელია მესამე?

მე, — ძნელი გასარკვევია. დღემდე ცნობილია ამ ლექსის ორი ავტო-
გრაფი (ასე მოუთხრეს პ. ინგოროყვაც. იხ. ილია ჭავჭავაძე,
თხზულებათა სრული კრებული, 1951 წ., ტ. I, გვ. 410—411, გვ. 433).
ფიქტობა, მესამე „დაწერილი“ (ე. ი. III ვარიანტი) არის სწორედ
1892 წლის ტექსტი, რომელიც ემთხვევა 1914 წელს დაბეჭდილ ლექსს
(იხ. გვ. 53). იგი B ტექსტთან ერთად გატანილია ძირითად ტექსტად
(ე. ი. 1914 წლის მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში ამ ლექსის ორი
ვარიანტი A და B გატარდა ძირითადი ტექსტები), ხოლო C
ვარიანტი, რომელსაც პ. ინგოროყვა ლექსის ბოლო რედაქციად მიიჩ-
ნევს, მოთავსებულია ვარიანტების განყოფილებაში (იქვე, გვ. 506).

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში ილიას
პირველი ლექსი „თ. ნეკლონი ბარათაშვილზე“ (იხ. ჩვენი ტომის
გვ. 100) მიჩნეულია წინამდებარე ლექსის პირველ რედაქციად, რასაც არ
ვიზიარებთ (იხ. გვ. 378). მითითებულ გამოცემებში ლექსს თარიღად
უხის მხოლოდ წელი („1860 წ.“), თუმცა სარედაქციო შენიშვნებში
(ილიას მხატვრულ ნაწარმოებთა ქრონოლოგიურ სიაში) ლექსი, B ავტო-
გრაფზე დაყრდნობით, დათარიღებულია ასე: „1861 წ. აგვისტო, პავლეო-
სკი“.

1914 წლის გამოცემაში (სარჩევში, გვ. 11) ლექსი დათარიღებულია
1860 წლის 19 ივლისით და მითითებულია ლექსის დაწერის ადგილიც —
პავლეოესკი; ლექსის B ვარიანტი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, აქ ძირი-
თად ტექსტებთან ერთადაა დაბეჭდილი, დათარიღებულია (სარჩევში, გვ.
VI) 1860 წლის აგვისტოთი (დაწერის ადგილის — პავლეოესკის — აღნიშ-
ვნითურთ), ისევე, როგორც ვარიანტების განყოფილებაში დაბეჭდილი
ტექსტიც.

ლექსი დაეთარიღეთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

•

• • „ჩემო მცვლელო...“ (გვ. 108)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 109, გვ. 129 (B); K: ავტო-
გრაფი, № 1038 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: „კრებული“, 1871, წიგნი 3, გვ. 100 (D), დედა და შვილი
და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის გამ., 1882,
გვ. 22; ჩანგი, შედგენილი ე. აბაშიძისა, ტფლისი, 1989, გვ. 320
(E); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფლისი, 1892, გვ. 164 (A).

თ ა რ ი ღ ი: 1871 (სარჩევში — 1859) A; აგვისტო, 1860, პავლეოესკი B;
1860 წ., პავლეოესკი C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ილია ჭავჭავაძე C; *** D; N (სარჩევში) E.

გ მ პ ი გ რ ა ფ ი: — CE.

5-6 მაგრამ შენში... ნატვრით გულსა] მაგრამ შენ გაქვს რალა მალ-
ლი, ის იზიდავს შენად გულსა C.

C ავტოგრაფში ლექსი „ჩემო პეკლელო“... ჩართულია კირილე ლო-
თქიფ-ნიძისადმი მიწერილ ალიას ბარათში (იხ. კომენტარი ლექსისა „ვი-
ხილე სატრფო“..., — წინამდებარე ტომი, გვ. 340).

„ჩემო პეკლელო“-ს ადრესატის თაობაზე იხ. კომენტარი ლექსისა
„მამინ დაესტებენ“ (გვ. 346—348).

ლექსის ეპიგრაფად აღებულია ტაეზი მ. ი. ლერმონტოვის უსათაურო
ლექსიდან: „Я к вам пишу: счастливи право“...

ლექსს ვათარილებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

მიჯანტური (გვ. 109)

ხელნაწერი: M: ავტოგრაფები — კრებ. № 17501, გვ. 37—39, 42
(B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 130 (A).

თარიღი: - B, 12 იანვარი, 1867 წ., პეტროპოლსი A.

„მეფანტური“, დამოუკიდებელი ნაწარმოების სახით, ავტორის სი-
ცოცხლეში არ გამოქვეყნებულა.

A ავტოგრაფულ კრებულში „მეფანტურის“ ტექსტში რამდენსამე
ავტორიულ სწორებას ვხვდებით: ლექსის 108 გვ. მე-3 სტრიქონში,
ნაცვლად სიტყვისა „მაგრამ“ ჯერ ყოფილა „მარამ“; ნაცვლად სიტყვე-
ბისა „ნაღვლით შირალი“ თავდაპირველად სხვა სიტყვები ეწერა, რომ-
ლებიც ვერ იკითხება; მე-19 სტრიქონში ნაცვლად სიტყვისა „მეომარი“,
ჯერ ეწერა „ერთი“; მე-20 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვებისა „მით ერთი“,
თავდაპირველად იყო „რომ შვილით“; 110 გვ. მე-19 სტრიქონში, ნაცვლად
სიტყვისა „დაცვა“, ეწერა „დაწვა“; მე-20 სტრიქონში ნაცვლად სიტყვისა
„მოწამედ“, ჯერ იყო „მოწამედ“.

მითითებული ტექსტი (A) ლექსის საბოლოო (მეორე) ვარიანტს წარ-
მოადგენს. ტექსტში შესწორდა ორიოდე ფორმა: 108, 3; 110, 27 ზო-
ლოთ→ზოლოდ. 110, 22 ჩაქრენ→ჩაქრნენ.

B ავტოგრაფულ კრებულში „მეფანტურის“ პირველ ვარიანტზე მუშა-
ობის პრაქტიკა ასახულია. აქ ამ ვარიანტის ოთხი ერთიმეორისგან მეტ-
ნაკლებად განსხვავებული ტექსტია მოთავსებული. პირველი ტექსტი
(გვ. 37) სუფთად არის ნაწერი. დანარჩენი ტექსტები (გვ. 38, 38-39, 42)
ნასწორებია; ზოგი ადგილი ძნელად იკითხება ან საერთოდ ვერ იკი-
თხება.

ქვემოთ ვებეჭადთ მითითებულ ტექსტებს ავტოგრაფისეული (B) თა-
ნამედევრობით.

მეფანტურე

სოფლებში ვლიდა ოდესლაც თურმე
 ბრმა მეფანტურე მოხუცებული;
 ფანტურსა იგი დამღერდი ხოლმე,
 მის გარსა ხალხი შეგროვებული
 ისმენდა მღერას დაღონებულო.
 თურმე მღეროდა ის იმ დღეებზედ,
 ოდეს ვყოფილვართ ჩვენ უკეთესნი,
 ჩვენ შამა-პაპის სისხლზედ და ძვლებზედ.

II ტექტი (B, გვ. 38):

სოფლებში ვლიდა ოდესლაც თურმე
 [.] ხოლმე,
 გლაზა საბრალო, შეწუხებული,
 ბრმა მეფანტურე მოხუცებული.
 იგი უყვარდა ჩვენ დაბალ ხალხსა,
 დიდსა, პატარას, ყრმასა თუ ქალსა;
 რა მას ნახვიდენ დედა და შვილნი,
 მოხუცნი, ჯოხზედ ჩამოტყენილნი,
 მუშა, კაბუცი მისცენა სრბოდნენ
 და მას მოხუცსა შემოერტყოდნენ,
 და ის ღიღინით, დაფიქრებული
 თვის ერთგულ ფანტურს ზედ დამღეროდა.

III ტექტი (B, გვ. 38—39):

სოფლებში ვლიდა ოდესლაც თურმე,
 ოდესლაც თურმე ვლიდა სოფლებში
 გლაზა საბრალო, დაღონებული,
 ძველ ფანტურიტა მუდამა ხელში
 ბრმა მეფანტურე მოხუცებული.
 ის პყვარებია ჩვენ დაბალ ხალხსა, —
 დიდსა, პატარას, ყრმასა თუ ქალსა,
 რა მას ნახვიდნენ კაბუცნი ყრმანი,
 მოხუცნი, შვილით ხელში დედანი,
 დიდ და პატარა მისცენა სრბოდნენ
 და მას მოხუცს გარს შემოერტყოდნენ,
 ის კი, ღიღინით, დაფიქრებული,
 ფანტურს დამღერდა შეწუხებული.

იგი უმღერდა ახალ ქართველთა,
ძველთა გმირების საქმეთა ქველთა,
იმ ნეტარ ღროსა, ოდეს თამარი
ჩვენა გვდედობდა დაუფიწყარი.
ოდეს ქართველი ქართველათ ყოფილა
და თვის მამული მას ჰყუთნებია.

აქედან: მე-7 სტრიქონის შემდეგ ჭერია: „რა ნახედნენ მას მო-
ხუცს საწყალსა“, გადახაზულია; მე-12 სტრიქონის შემდეგ გადახაზულია:
„თვის ერთგულ ფანტურს ზედ დამღეროდა“; მე-13 სტრიქონის შემდეგ
გადახაზულია: „მის სიტყვებს ჰქონდათ საოცნი ძალა“.

B-ს 42-ე გვერდზე ოლის კვლავ განუახლებია ტექსტზე შეშაობა. პო-
ეტი ძირითადად B-ს III ტექსტს დაყრდნობია, თუმც მასში გარკვეული
ცვლილებები შეუტანია და განუვრცია იგი, რის შედეგადაც ლექსმა
(პირველმა ვარიანტმა) ასეთი სახე მიიღო:

მ ე თ ა ნ ტ უ რ ე

ოდესლაც თურმე ვლიდა სოფლებში,
თვის ფანტურითა ყოველთვის ხელში,
გლახა საბრალთ, შეწუხებული,
ბრმა მეფანტურე მოხუცებული.
ის ყვარებია ჩვენ ობოლ ბაღსა, —
ოდესა, პატარას, ყრმასა თუ ქალსა!
რა მას ნახედნენ ჰბატუნე ყრმანი,
მოხუცნი, შვილნიო ხელში დედანი,
მეშა: მეგუთნე, მფარცხავი, მთესი,
მეურნე, მეხრე, მემცხვარე, მწყემსი,
დიდი, პატარა მისკენა სრბოდნენ
და იმ მოხუცს გარს შემოერტყოდნენ.
ის კი ღიღინით, დაღონებული,
ფანტურს დამღერდა ჩაფიქრებული.
თურმე უმღერდა ახალ ქართველთა
ძველ გმირებისა საქმეთა ქველთა,
იმ ღროს, რის ჩვენცა ვყოფილვართ ხალხი,
თვით ხელთ გვეჭერია ჩვენ ბედის ჩარხი,
ოდეს გვექონია თავისუფლება
და არ გვეცოდნია უღეთო მონება.
სიმღერა იყო მისი მარტივი
და მარტივ სოფელთო გულისა უთბობდა,
მაგრამ ვით მზისა მხურვალე სხივი,
ხან სწვავდათ საწყალებს და ხან ატკბობდა.

იგი პატრონი ძლიერ სიტყვისა,
იგი უბრალო ბრმა მომღერალი.

—

იგი პატრონი ძლიერ სიტყვისა,
იგი უბრალო ბრმა მომღერალი
მიიზიდავდა [ჩვენ გლეხს] მარტივსა
[ვითა] უინვაში კაცს ცეცხლის ალი.

აქედან: 14—15 სტრიქონებს შორის („ფანტურს“... „თურმე“...) გადახაზულია:

თურმე უმღირდა ახალ ქართველთა
ძველ გმირებისა ააქმეთა ქველთა,
ჩვენც როდესღაცა ვყოფილვართ ხალხი,
ჩვენცა გვექონია თავისუფლება;
ჩვენც ხელთ გვეჭირა ჩვენ ბედის ჩარხი.

16—17 სტრიქონებს შორის („ძველ“... „იმ დროს“...) გადახაზულია:

იმ დროს, როც ჩვენცა ვყოფილვართ ხალხი,
ჩვენცა გვექონია თავისუფლება,
ჩვენც ხელთ გვეჭირა ჩვენ ბაღის ჩარხი.
ოდეს სცხოვრობდა დიდი თამარი,
ის დედა ჩვენი დაუფიქყარი.

20—21 სტრიქონებს შორის („და არ გეცოდნია“... „სიმღერა იყო“...) გადახაზულია:

და მის სიმღერა იყო მარტივი,
ყოფილა მღერა მისი მარტივი,
უსელოვნო, ვით შინდერის ყვავილი,
და ვით ზაბახულის ცხარე მზა ახრი
მხურვალე, მლქენი, მომშვები, ტკბილი,
ბედნიერ იყო...

24—25 სტრიქონებს შორის („ხან სწევდათ“... „იგი პატრონი“...) გადახაზულია: „ხალხი სიმღერით აღტაცებულ“.

29—30 სტრიქონებს შორის („მიიზიდავდა“... „ვითა ყინვაში“...) გადახაზულია: „გულ დაუწვავდა, ვით ნაღვერდალი“.

არც ერთი ზემოთ მოტანილი ტექსტი ავტორის მიერ დათარიღებული არ არის (1925—1951 წწ. გამოცემებში „მეფანტურის“ ზემოაღნიშნული

პირველი ვარიანტის დაწერის თარიღად მიითვებულია 1860 წ. და სარედაქციო შენიშვნებში განმარტებულია, რომ ეს ვარიანტი ჩაწერილია ავტოგრაფული კრებულის მეორე ნაწილში, რომელიც წარმოადგენს ილია ჭავჭავაძის 1860 წლის ლექსების შავებს. იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 438).

ლექსის პირველი ვარიანტისაგან რედაქციულად განსხვავდება „მეფანტურის“ მეორე, საბოლოო ვარიანტი (A)¹, რომელაც — პირველად ჩვენი გამოცემაში — ძირითად ტექსტებში იბეჭდება.

A-ს ტექსტი დაიბეჭდა ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა მ. გელევანიშვილისეულ გამოცემაში (1914 წ.), — ვარიანტების განყოფილებაში (გვ. 508—509); დათარიღებულია 1860 წ. 12 სექტემბრით (სარჩევში, გვ. V). ნაბეჭდი თანხედება ავტოგრაფს.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემებში ვარიანტების განყოფილებაში დაიბეჭდა „მეფანტურეს“ როგორც პირველი ვარიანტი (B-ს IV ტექსტი), 1360 წ. თარიღით, ასევე მეორეც (A), ზემოთხსენებული თარიღით ან გამოცემებში A-ს ტექსტში ორიოდ ორთოგრაფიული სწორება შეტანილი (ავტოგრაფისეული ხოლო შეცვლილი ფორმით მხოლოდ ჩაჭკრენ—ჩაქრენ). ხოლო პირველი ვარიანტის ტექსტი საკმაოდ მნიშვნელოვანი ცვლილებებითაა დაბეჭდილი. კერძოდ, ამ გამოცემაში ორთოგრაფიულ სწორებათა გარდა (ყვარება—ჰყვარება, შეილნით—შვილით), ავტოგრაფისეული „თურმე ვლადა“-ს ნაცვლად, ლექსის პირველ სტრიქონში დაბეჭდილია „მელიდა თურმე“. 16—17 სტრიქონები: შორის („ძველ გმირებისა“... „იმ დროს“...) აღდგენილია სტრიქონები: „ოდეს ცხოვრობდა დიდი თამარი, ის დედა ჩვენი დაუფიწყარი“, რომლებიც ავტოგრაფში ავტორის მიერაა გაღაზებული სხვა სტრიქონებთან ერთად (იხ. ზემოთ); მე-20 სტრიქონში ავტოგრაფისეული „უღვო“ („უღვთო მონება“) აღნიშნულ გამოცემებში გადაკეთებულია სიტყვად „უცხო“ („უცხო მონება“); ნაბეჭდ ტექსტში გამოტოვებულია ილიასეული ერთი სტროფი — 21-24 სტრიქონები („სიმღერა იყო მისი მარტივი“...).

აღნიშნულ გამოცემებში ლექსის პირველ და მეორე ვარიანტებს, გარდა ავტოგრაფისეული დასათაურებისა („მეფანტურე“), საერთო სათაურიც აქვთ მიცემული: „პირვანდელი ესკიზები პოემისა მეფე დიმიტრი თავდადებული“. მაგრამ ასეთი დასათაურება, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვან კორექტივს მოითხოვს:

მართალია, „მეფანტურის“ მითითებული ვარიანტები (უყარო სწორად — ლექსის მეორე, საბოლოო ვარიანტი) — თუკი „ათკლის ობიექტად“ პოემას ავიღებთ, — ადვილად შესაძლებელია „მეფე დიმიტრი თავდადებულის“ პირვანდელ ესკიზებად აღვიქვათ, რადგან შემდგომში, „დიმიტრი

¹ A ავტოგრაფში, ლექსის V სტროფში, ნაცვლად სიტყვებისა „მოთ ერთი“, თავდაპირველად ეწერა „რომ შეილად“.

თავდადებულზე“ მეშაობის დაწყებისას, როგორც სავსებით სამართლ-
 ასაღ მუთითებს პ. ინგოროყვა, „ლექსი „მეფანტურე“ ილიას აუღია რო-
 გორც გამოსავალი თემატიკური ფუძე პოემისათვის... და მის ქარგავზე გა-
 უშლია პოემა“¹, მაგრამ, მეორე მხრივ, არ მოგვეპოვება არავითარი არგუ-
 მენტი მტკიცებისათვის, რომ თვით ლექსის შექმნის დროს ილია ვარა-
 უდობდა „მეფანტურის“ თემის შემდგომ გაშლას და დამუშავებას, ან „ლი-
 მიტრი თავდადებულის“ თემისთან მის დაკავშირებას. ამ მხრივ წინადადება-
 ლებია, რომ ლექსის პირველ ვარიანტში, როგორც ამას თვით პ. ინგოროყ-
 ვაც აღნიშნავს, „ლიმიტრი თავდადებულის სახელი არც კია მოხსენებული
 და მეფანტურე წარსულიდან მხოლოდ თამარს მოიგონებს“. ხოლო რაც შე-
 ეხება „მეფანტურის“ მეორე, საბოლოო ვარიანტს (A), აქ უკვე აღარც
 თამარ მეფის სახელი გვხვდება, — „წარსულის სურათი აქ უფრო გან-
 ყენებით არის დახატული, მაგრამ შინაარსიდან ირკვევა, რომ პოეტი აქ
 ერეკლე მეფის დროს იგულისხმებდა. თვით ბრმა მეფანტურე წარმოდ-
 გენილია როგორც მომსწრე წარსულ დროებათა, როდესაც „ქართველის
 ბედი ჩვენზე, ქართველთ, გვეპყრა ხელში“ და მეფანტურე უმღერის ამ
 ახლო წარსულის, თავისუფლების ხანის საგმირო საქმეებს და მწუხარე-
 ბით დასტურის მის დროს დამონებული ქვეყნის დაქონებულ მდგომარე-
 ობას“².

ამდენად, თუკი პოემა „მეფე ლიმიტრი თავდადებული“ მართლაც არის
 გარკვეულწილად დავალებული ილიას ქაბუკობის დროინდელი ლექსით
 (ამის შესახებ იხ., აგრეთვე, ქვემოთ, — კომენტარი პოემისა „მეფე ლი-
 მიტრი თავდადებული“, გვ. 510—511), მეორე მხრივ, „მეფანტურე“, ექვს
 გარეშეა, „ლიმიტრი თავდადებულისაგან“ სრულიად დამოუკიდებლად არის
 შექმნილი და ამდენად იგი „პირველადი ესკიზი“ კი არ არის პოემისა,
 არამედ დასრულებული, სრულყოფილი პოეტური ნაწარმოები, რომელ-
 საც ფრად მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ილიას პოეტურ ბიოგრაფი-
 აში.

„მეფანტურე“ დავათარილეთ A ავტოგრაფის მიხედვით.

იანიჩარი (გვ. 111)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი : U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 132 (B).

ნ ა ბ ე ჯ ლ ი : ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 3, გვ. 47 (C);
 ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურგი,

¹ ი. კ ა ვ კ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 378.

² იქვე, გვ. 377-378.

1364, გვ. 119 (D); „კრებულო“, წიგნი მე-7, ტფილისი, 1872, გვ. 137 (E); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 92 (A); ჩანგი, შედგენილს ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 113 (F); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 134 (G); გაზ. „ივერია“, 1904, № 150, გვ. 2 (H); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 35; ილია ჭავჭავაძის ჩრეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ. 13; იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 20.

ს ა თ ა უ რ ი ს ქ ე ე შ: ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა E.

თ ა რ ი ღ ი: 1860 A; 5 ნოემბერი, 1860 წ., პეტერბურგი B; ნოემბერს, 1860 C; ნოემბერი, 1860 D.

ხ ე ლ მ თ წ ე რ ა: *** D; ი. ჭავჭავაძე H; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) F.

B-ში თავდაპირველად სათაურად ეწერა „იანწოლო“. ავტორს გადაუხაზავს და ქვეშ დაუწერია ახალი სათაური: „იანიჩარო“.

1. რაზმიდამ რაზმიდან E. 2 მისმა მისა BC. 4 ჰისი ზის BCDEF; B-ში „ეინმეს“ ნაცვლად ჯერ ეწერა „ლ-ლი“, გადახაზულია. 5 რალაცამ რალამც D. 7 ხან მარცხნივ, ხან მარჯვნივ ~ F. 8 ცხენიდამა ქენიდანა H. 11 იჩენი აჩენ BCDE. 12 რომ ქრო B; 12 B-ში, ნაცვლად სიტყვებისა „შენს დამლუხველ ოსმალეთისა“, ჯერ ეწერა: „შენით ჰნელსა ჩრდილოეთისა“, გადახაზულია.

1872 წლის „კრებულში“ (E) ლექსს ბოლოში დართული აქვს ნიკ. დიმიტრიძის (ნიკ. ყიფიანის) განმარტება: „იანიჩარს ოსმალეთში ეძახდნენ უცხო ქვეყნის კაცს, ოსმალეთის ჯარში შესულს, რომელიც ზეანთქარს ემსახურებოდა. იანიჩარებში ერივნენ სხვათა შორის ქართველებაც. ქართველი იანიჩარი, ჩვენი ქვეყნიდან ოსმალეთში გადავარდნილი, არა ხავს პოეტსა და გამოუხატავს მშვენიერი ლექსით“...

1904 წელს გაზ. „ივერიაში“ დაბეჭდილი ლექსი ჩართულია ა. ფრაიფელის (ალ. ყიფშიძის) წერილში „ნახული და გაგონილი“, რომელშიც დაბარაკია საქართველოდან გადახვეწილ ქართველებზე, მათ სარწმუნოებაზე და ბოლოს ავტორი დასძენს: „აბა მოისმინეთ, რა სედა მოსწოლია პოეტს, ქართველი იანიჩარი რომ უხილავს“, — ჯა ქვემოთ მოაქვს ლექსი ავტორის ხელმოწერით.

რამ დაწერინა სინამდვილეში ილიას ეს ლექსი? როგორც B ავტორად ჩანს, ლექსი დაწერილია 1860 წელს, პეტერბურგში. რაკი ამ ლექსს ავტორი პეტერბურგში წერს, საესებით მართებულია ის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, პეტერბურგში ყოფნის დროს ილიას შეეძლო ენახა „იანწოვლები“, რომლებშიც ქართველი თავდაზნაურებაც ერივნენ და იქ მიღებული შთაბეჭდილებით დაწერა ეს ლექსი. (იხ. ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი, ტ. I, მიხ. გედევანიშვილის გამოცემა, 1914, შენიშვნა გვ. VI!; ილია ჭავჭავაძე, ტ. I, 1937, პ. ინ-

გორუყვას რედაქციით, გვ. 744). ამას გვიდასტურებს ავტოგრაფის თავდაპირველი სათაურიც — „კანვოელი“, რომელიც ავტორს შემდეგ გადაუხაზავს.

1925 წლის გამოცემაში გათვალისწინებულია ავტორის ბოლო ნება და: ლექსის სათაურად „იანიჩარია“ დაბეჭდილი; 1937 წელს გამოცემაში I ტომში აღდგენილია ლექსის თავდაპირველი სათაური „კანვოელი“, თუმცა 1951 წლის გამოცემაში კვლავ „იანიჩარია“. „ლექსი ილიას სიცოცხლეში ასეთი სახით იბეჭდებოდა, ჩვენც ეს უპანასკნელი რედაქცია დავტოვეთ“ — წერს პ. ინგოროყვა (იხ. ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. I, 1951, გვ. 387). ამავე სათაურით დაბეჭდა ლექსი 1914 წელს, მ.ხ. გვდევანიშვილი — სიუჟეტ გამოცემაშიც (გვ. 66).

რადგანაც პოეტმა ავტოგრაფში თვითონ გადახაზა სათაური „კანვოელი“ და ლექსს „იანიჩარია“ უწოდა, ჩვენც ამ სათაურით შეგვაქვს იგი წინამდებარე ტომში.

ლექსს ვათარილებთ ავტოგრაფის მიხედვით.

* * *
* * გახსოვს, ტურფავ...“ (გვ. 112)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: უ: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 133 (B).
და ბ ე ჭ დ ი: ეურნ. „ცისკარი“, 1861, № 4, გვ. 518 (C); სასიმღერო ლექსები, გამოცემული ი. დ. ე.-საგან, ტფილისი, 1869, გვ. 3 (D); ჩანკა, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, ტფილისი, 1889, გვ. 134 (E); იანუღუბანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 95 (A); ჩანკა, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900, გვ. 295; პატარა ჩანგი, გამოცემა ი. იმედაშვილისა, ტფილისი, 1902, გვ. 32 (F); პატარა ჩანგი, გამოცემა მე-2 ი. იმედაშვილისა, ტფილისი, 1903, გვ. 32 (G).

ს ა თ ა უ რ ი: ალბომში CD.

თ ა რ ი ლ ი: 1860 A: 5 ნოემბერს, 1860 წელსა, პეტერბურლი B; 5 ნოემბერს, 1860 წელსა C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ჭავჭავაძე C; ილია ჭავჭავაძე FG; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევნი) D.

112. 1 ჩვენს] ჩვენ B. 2 ერბოლით] ესრბოლით B. 5 მოსწყვიტე] მოწყვატი B; ქორფა] ტურფა E. 6 გარდმოიგლე] გარდმოიგლე E. 7 B-ში „გაჟო“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „გმირი“, გადახაზულა. 11 ვარღზე] ვარღზედ BDE. 14 აყრღნობდი ჩემს მხარზე] იხრიდი ჩემს მკერდზედ BCDE.

113. 7 გესლად] გველად D. 8 შენის გმობით] შენ გმობითა B. შავ-გმობითა DE; შემეცვლოდა] შეგვეცვლოდა D.

26. ი. ჭავჭავაძე, ტ. I

არსებობს გადმოცემა, რომ ეს ლექსი ილიამ მიუძღვნა თავისი შორეული ნათესავის სოლოპონ ჯავჭავაძის ასულს — ელისაბედ ჯავჭავაძეს (შემდეგ — ეოტე მარჯანიშვილის დედა). ამის შესახებ იხ. 1914 წლის მიხ. გედევანიშვილისეული გამოცემა, ილია ჯავჭავაძის თხზულებანი, გვ. XVIII—XX (იხ. აგრეთვე, კ. აბაზის მოგონება ილიაზე, — ლიტერატურული მემკვიდრეობა, წიგნი I, 1935, გვ. 566).

ლექსი დაეთარძლეთ ავტოგრაფს მხედვეთ.

წუხილი (გვ. 114)

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ეუარ. „ცისკარში“, 1861, № 1, გვ. 134 (B); საჩუქარი ქართველ ყმაწვილებს, შეკრებილი და გამოცემული ზ. კიკინაძისაგან, ტფილისი, 1878, გვ. 48 (A).

ს ა თ ა უ რ ა ი: — B.

ხ ე ლ მ ო წ რ ა: კ. AB.

ლექსის B ტექსტი უფრო დაშორებული უხდა იყოს ავტორის ნებისაგან (ამ დროს ილია პეტერბურგში იმყოფებოდა). ვიდრე A. „ცისკარში“ დაბეჭდილმა ილიასეულმა ლექსებმა ბევრჯერ იცვალეს ფორმა ტექსტში გაპარული უხეში შეცდომების გამო. ეს აჩის იმის მიზეზი, რომ A-ში დაბეჭდილი ტექსტი უფრო გამართულად გვეჩვენება. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებასაც, რომ ამ დროს (1878 წ.) ილია უკვე თბილისში ცხოვრობდა და უცურადღებოდ არ რჩებოდა თავისი ნაწერების პუბლიკაცია, A ტექსტს შეიძლება ვუწოდოთ ავტორის ბოლო ნება. ამის უფლებას კი, ბირგელ ყოელისა, თვითონ ლექსი გვაძლევს. მაგალითად, „ცისკარში“ დაბეჭდილია „როცა წუხილი მსჩაგრავს უწყალო“, A-ში შეცვლილია: „როცა წუხილი მსჩაგრავს უწყალოდ“.

B-შია: „და იმ სიმღერას ჩემს წყურვილს ვანდობ“. სწორად მიგვაჩინა სტრიქონის ის წაკითხვა, რომელიც A წყაროშია წარმოდგენილი: „და იმ სიმღერას ჩემს წუხილს ვანდობ“. რადგან მთელ ლექსში მწუხარებაზეა ლაპარაკი, ამიტომ კონტექსტს „წუხილი“ უფრო შეეფერება; ვიდრე „წყურვილი“.

ყოველივე ამის გამო, ჩვენი აზრით, პოეტის ბოლო ნების გამოხატვალი უნდა იყოს 1878 წ. დაბეჭდილი ტექსტი, რომელიც მას შემდეგ

1 პ. ინგოროყვა ამ ლექსს თვლის ლექსის „ჩემო სიმღერა...“ (იხ. ჩვენი ტომის გვ. 117) „საკმაოდ დაშორებულ ვარიანტად“ (ი. ჯავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951 წ., გვ. 469). ამის შესახებ ი. წყრილებით იხ. ჩვენი ტომის გვ. 405—406.

ასეთი სახით პირველად ქვეყნდება ჩვენს გამოცემაში. სათაურსაც ამ წყაროდან ვიძლევი. ტექსტში გასწორდა ერთი ყოწრმა; მსჩაგრავს→მჩავრავეს.

ლექსის ავტორისეული თარიღი უცნობია. მაგრამ რადგან „ციცის“ იმ ნომერზე, რომელშიც „წუხილი“ დაიბეჭდა, ცენზურის ნებართვა გაცემულია 1860 წლის 20 ნოემბერს, ლექსს პირობითად ასე ვათარიღებო: [1860 წ., 20 ნოემბერამდე]. ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემებში, სადაც ლექსი უსათაუროდაა დაბეჭდილი, დათარიღებულია — [1860 წ.].

*
* * „დაბნელდა სული...“ (გვ. 115)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 152 (B).

ნ ა ბ ე ჭ დ ი: თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 23 (A); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყოფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 575; ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგნილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 37 (C).

ს ა თ ა უ რ ი: დაბნელდა სული C.

თ ა რ ი ლ ი: 1860 წ. AC; 25 დეკემბერი, 1860 წ., პეტერბურგი B.

B-ს დისაწყისში წერია: „დაბნელდა სული, გარშაშოც ბნელა, სიცივე მკვიდრობს უბედურ გულში“, — გადაზახულია.

3 საზრდო] საზდო B. 4 სიძულიელში] სიძულილში B. 5 სიმდაბლეს] სიდაბლეს B. 7 ბევრჯერ] ბევრჯელ B. 11 მდაბალ] დაბალ AB.

ლექსი დაეთარიღეთ ავტოგრაფის მიხედვით.

*
* * „უსულდგმულო ცხოვრება...“ (გვ. 116)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 129 (B).

ნ ა ბ ე ჭ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 3, გვ. 46 (C); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 17 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 97 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, 1892, გვ. 379 (E); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 312 (F); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80 და იგივე გამოცემა, № 81, ტფილისი, 1907 (G); ჩვენი მწერლობა,

1. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 54 (H).

ს ა თ ა უ რ ი: უსულდგმულო ცხოვრება GH.

თ ა რ ი ლ ი: 1860 წ. ACDH; პეტერბურლი 1860 წ. B.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** C; ილია ქავჭავაძე (სარჩევში) EF.

7 და ის უბოლოქ და მით უკვდავი B, „უკვდავის“ ნაცვლად ჯერ ეწერა „უბოლო“, გადახაზულა. 9 კარგის ქველურ B, დიდის DE. 10 B-ში ნაცვლად სიტყვისა „აღნიშნავს“ თავდაპირველად ეწერა „აღზექ-დავს“.

ლექსის ვათარიღებთ ავტორათის მიხედვით.

ლექსის ბოლო სტროფი, მცირეოდენი ტექსტუალური ცვლილებით, ამოკვეთილია გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის, პეტერბურგის უნივერსიტეტის დამსახურებული პროფესორის დავით იესეს ძე ჩუბინაშვილის (1814—1891 წწ.) საფლავის ძეგლზე (ლენინ-გრადში, ნიკოლსკოეს სასაფლაოზე).

ეპიტაფია ასე იკითხება:

„ნეტარ, ვინც კარგი საქმით
აღნიშნავს თავის დროსა
და აქაუ ეწაფება
უკვდავებრს წყაროსი“.

იმ ფაქტზე დაყრდნობით, რომ ილია ქავჭავაძე 1891 წელს, რამდენიმე თვის მანძილზე — ქართული ბანკის საქმეებთან დაკავშირებით — პეტერბურგში იმყოფებოდა, ა. ვასაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ილია, რომელიც მისივე სიტყვით, მადლიერების გრძნობით იყო განმსჭვალული თავისი სტუდენტობის დროინდელი სახელოვანი მასწავლებლის და ხელმძღვანელის მიმართ, „რომელმაც ბევრი გააყვია და სახელოვნად იღვაწა მშობლიური სიტყვიერების და ისტორიისათვის“ (ი. ქავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, 1961 წ., გვ. 135), ცხადია, „პირისუფლობასაც გაუწევდა განსვენებულის ოჯახს პეტერბურგელ ქართველ მოღვაწეებთან ერთად... დავით ჩუბინაშვილის საფლავის ქვაზე ილიასეული ეპიტაფიის გაკეთებაც, უთუოდ, პეტერბურგში ილიას ყოფნის დროსვე გადაწყდებოდა. სავსებით გასაგებია, ილიასთვის ეთხოვათ დავით ჩუბინაშვილის საფლავის ქვის დამშვენება ქართული სიტყვით“ (ა. ვასაძე, ილიასეული ეპიტაფია დავით ჩუბინაშვილის საფლავის ქვაზე, — გაზ. „კომუნისტი“, 1986 წ., გ. XII, № 280). ასეთი ვარაუდი სავსებით დასაშვებია.

ხელნაწერი: M: ავტოგრაფები — კრებ. № 17501, გვ. 62--63 (B), გვ. 63 (A).

ხელნაწერში ამ ლექსის ორი ვარიანტია (BA). B შავია, ძლიერ ნასწორები. A ფანქრითაა ნაწერი, ძალიან მჭრქალად, რის გამოც ტექსტი ძნელად იკითხება. იგი სუფთა და ბოლო ვარიანტია.

B-ში ლექსი ავტორს ჯერ ასე დაუწერია:

ნუ დადუმდები, სიმღერაჲ ჩემო,
შენ შეგეთვისა ეა კრული გული,
ნაღვლი ჩემი, ჩემი დარდებია...

გადახაზულია. შემდეგ მოდის მთლიანი ტექსტი, რომელიც A-სთან ასეო სხვაობას იძლევა: 3 შენში ცხოვრობენ შენ შეგეთვისენ B. 5 დამშხაქა| დამხშამა B. 8 ეხლა| აგრე B. მე-8 სტრიქონის შემდეგ B-ში ემატება სტრიქონები, რომლებიც გადახაზულია:

და მალერკანა მან ცრემლა მწარე,
მოვსტყუდი მე იმ ღეთიურ გრძობაში,
რითაც ველოდი განსვენებასა,
და ერთი კაციც მთელ ქვეყანაში
შენ უმეგობრე [....] მდებია,
შენ მაალხინე მწუხარე გული,
შენ შეითვისე გულის დარდები,
გულის ნაღველი და სისარული.
მოვსტყუდი მე იმ ციურ გრძობაში,
რითაც ველოდი განსვენებასა,
მთელ სიმდიდრითა მეგობრობასა
მივანდე გულს გამოუცდელი.
და იმ ყმაწვილურს ჩემს ოცნებასა
შხამითა ზდიდა მეგობრის ხელი.
ვეიან, ძალიან გვიანა ძივხელი,
რომ მეგობრობა სიზმარი არი.

9 მთელ გულის ტანჯვით მთელ სიმარტევით მეგობრობასა B. 12 შხამსა აღმევდა| შხამითა ზდიდა B. 13-15 თვისი სამარე... ქვეყანაში| სა-
მოთხე ქმდნენ მე იმ გრძობაში, საფლავი ვპოვე ჩემი გულისა, და ერთი
კაციც მთელ ქვეყანაში B.

63-ე გვერდზე B ვარიანტის შემდეგ მოდის სუფთა ტექსტი, რომელიც ბოლო ვარიანტად მივიჩნიეთ (A). მაგრამ, ჩანს, პოეტს მაინც არ შეუწყვეტია მასზე მუშაობა და გვ. 64-ზე ჯერ ფანქრით დაუწერა სტრიქონები:

„მარტო შენ, ჩემო სიმღერავ, ვიცი ექუ არ გაქცევს ზედის ქუხილი“, ამას მოსდევს ორი გადახაზული სტრიქონი: „მარტოლა, ჩემო სიმღერავ, შენში ისმის მევე [. . .] ქუხილი“. შემდეგ:

იმ შენ უნებურ ძუებაზე ბნებში
ნუ დადუშდება, სიმღერავ, ზენში
ისმის ჩემ გულის სევდის ქუხილი,
შევე მაყვარებ ჩემს წუხილსა,
სიმღერავ, შენ ხარ ჩემი ნუგეზი,
შენში ჰგონობ გულსა სევდით ზურვილსა...

აქ წყდება ზანჭრით ნაწერი. ამას მოსდევს მელნით დაწერილი გადახაზული სტრიქონები:

როდესაც პლერაა ჩემი ნუგეში,
ის [ალექსან] გულსა სევდით ზურვილსა,
რადგანც უნებურ თავის ტებულ ბნებში
მე . . . ნიკეაგარს ჩემსა წუხილსა.

1925—1951 წლებსა გამოცემებში გამომცემლებს ლექსის ბოლო პოეტურად უფრო გაუმართავი დაუმატებიათ ერთი სტრიქონი, რის გამოც ლექსმა მე-12 სტრიქონის შემდეგ („შხამსა ასმევედა ძეგობრის ჯელი“) ასეთი სახე მიიღო:

თვისი სამიერ ჰყოვა იმაში,
რამიც სიკეთეული ეძებს გალს...
აწ ვილას ენდოს ის ქვეყანაში.
ესდენ უწყალოთ მოტყუებულნი, —
[თუ არ შენ, ჩემო სიმღერავ, შენა
შენით დუმდება ბედის ქუხილი...
ჩა . . . დამიმღერ ნიკიოა ოსეხა
და მევე მიცუარს ჩემი წუხილი.]

ჩანს, ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი დრამატუზისა და ესკიზების საფუძველზე გამომცემლებმა შექმნეს ეს ბოლო სტრიქონი და ძირითად ტექსტს (A-ს) დაუმატეს კვადრატულ ფორმებში. ამ სახით, მარილაც, „ჩემო სიმღერავ“ თითქმის დაემსგავსა ლექსს „წუხილი“, რომლის ვარიანტადაც იგი მიჩნეული ზემოთთქმნულ გამოცემებში. რადგანაც „ჩემო სიმღერავ“ „წუხილის“ ვარიანტად მიიღეს, ბუნებრივია, გამომცემლებმა იგი ვარიანტების განყოფილებაში მოათავსეს. ლექსების ურთიერთშედარება გვიჩვენებს, რომ ისინი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ნაწარმოებებია. ამიტომ წინამდებარე გამოცემაში ორივე ცალ-ცალკე შევიტანეთ ძირითად ტექსტში. ლექსი „ჩემო სიმღერავ“ ამ სახით პირველად იბეჭდება ჩვენს გამოცემაში.

მე-12 სტრიქონში ავტოგრაფში იკითხება: „ხელით“, რაც კალმისმიერა შეცდომა ჩანს და გამოცემებში გასწორებულია: „შხამსა ასმევდა მეგობრის ხელი“. ჩვენც ვიზიარებთ ამ გასწორებას. ავტორისეული ორთოგრაფიის შესაბამისად გასწორდა აგრეთვე ერთი ადგილი მე-15 სტრიქონში: ეზღენ უწყალოთ→ესდენ უწყალოდ.

რაც შეეხება დათარიღებას: პ. ინგოროყვა ლექსს ათარიღებს 1860 წლით, რადგანაც იგი მოთავსებულია ავტოგრაფული კრებულის მეორე ნაწილში, ეს მეორე ნაწილი კი „წარმოადგენს 1860 წლის ლექსების შავებს“ (ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 435). ჩვენც ვიზიარებთ ასეთ დათარიღებას.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925 წლის გამოცემაში (გვ. 277).

ბაზაფხული („ტყემ მოისხა ფოთოლი...“) (გვ. 118)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: უ: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 131 (B).
ნ ა ბ ე ჭ დ ო: ჟურნ. „ცისკარი“, 1861, № 4, გვ. 519 (C); ზინგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურლი, 1864, გვ. 68 (D); საჩუქარი ქართველ ყმაწვილებს, შეკრებილი და გამოცემული ზ. კიკუნაძისაგან, ტფილისი, 1878, გვ. 2 (E); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. კიკუნაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 19 (F) თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 130 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 374 (G); წყარო, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან, წიგნი მე-2, ტფილისი, 1898, გვ. 4 (H); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 578; ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900 წ., გვ. 309 (I); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ეოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 32; ჩანგური, შედგენილი სპ. ჭელიძის მიერ, ბათუმი, 1904 წ., გვ. 182 (J); საღამური, შედგ. სპ. ჭელიძის მიერ, ბათუმი, 1904, გვ. 22 (K); ჟურნ. „ნაშადურა“, 1907, № 59, გვ. 8 (L); წყარო, შედგენილი არ. ქუთათელაძისა, წიგნი მე-2, მე-3 შეესებული გამოცემა, ქუთაისი, 1907, გვ. 1(m); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80 და № 81, ტფილისი, 1907, გვ. 23.

ს ა თ ა უ რ ა: - : il.

თ ა რ ი დ ი: 1861 წ. AE; 1861 წლის იანვრის 28-სა, პეტერბურლი B; 1861 წ., იანვრის 28 დღესა C; 28 იანვარს, 1861 წ. DE.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ჭავჭავაძე C; ილ. ჭავჭავაძე D, (სარჩევში) J; ილია ჭავჭავაძე E, (სარჩევში) H; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) GIKm.

1-ტყეშ მოსხა] ტყეს ესხმება CDEF. 2 ჭყივის] სჭყივის GI, ჰსჭყივის
L. 4 სტირის] ტირის CDE; B-ში I სტროფი ასე იყობება:

ტყეს შეესხა ფოთოლი,
აგერ მერცხალიც ჭყივის,
ბაღში, როგორც თბოლი,
ვაწი ჩუმათა ტირის.

6 აყვაებულან] აყვაებულა CDEI. 8 როსლა] როდის J; აყვაედები] აღ-
ყვაედები BC.

მწერალმა ქალბა ბარბარე ჭორჭაძემ ეურნ. „ცისკარში“ (1861, მაისი)
დაბეჭდა წერილი „თ. ილია ჭავჭავაძის კრიტიკაზედ“, რომელშიც სხვა
ლექსებთან ერთად ამ ლექსსაც აკრიტიკებს: „ტყეს ესხმება ფოთოლი,
აგერ მერცხალი ჭყივის...“ თქმნი რისხვა მქონდეს, თუ თავის ღღწში
გამეგონოს, მერცხალი ჭყივისო. ღორზედ კი გამიგონია, უთქომათ, ღორი
ჭყივისო. იქნება ოდესმე ბუღბუღებდაცა თქუას, ჭყივისო... რატომ?...
თუ კი მერცხალი დაიჭყივლებს, რატო ბუღბუღლი კი არ უნდა ჭყიოდეს, —
სადაც ვაწს აობლებს ბაღში, რომელსაცა რამდენიმე აწი და ათასი სხტა
ვაზები ახვევიან...“ (გვ. 39—40). „ცისკარის“ 1861 წლის ივნისის ნომერში
ილია ასე პასუხობს ბ. ჭორჭაძეს: „მთელს სტატიაში ერთა ნამდვილი შე-
ნიშვნა აქვს ჩვენ მწერალ ქალსა, — ეგ მერცხლის ჭყივილზედ. მართა-
ლაც არის, სწორეა უხერხოთ არის მანდ ეგ ზნა ჰპარებული. მაგრამ
ეგ ლექსის აზრს არ აწნელებს, რადგანაც „მერცხალიც აგერ ჭყივის“-მეთ-
ქი, მოვიყვანე „გაზაფხულის“ ნიშნათ და ამისათვის ჭიჭკაკი შეიჭო, თუ
ჭყივილი, მაინც ეს აზრი არ მოიშლებოდა... „ობოლი ვაზი“ კი, უკაცრა-
დათ არ ვიყო, თავის ალაგს კარგათ არის... გაიგებდით, რომ ჰპარობენ:
„ობოლი მარგალიტი, თბოლი ხე, თბოლი შტო“, მაგრამ თეორეტიკას
ძალა წეუწყარებართ და... იმიტომაც არა გაგიგიათ-რა“ (გვ. 228—229).

ლექსი დავათარღლეთ ავტოგრაფის მიხედვით.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი დათა-
რიღებულია 1860 წლით (სარჩევში, გვ. 111).

•

„მას აქმთ, რაბი...“ (გვ. 119)

ი ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 106—107 (B);
U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 153 (C).

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ეურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 2, გვ. 190 (D);
ჩოჩგური, შედგენილი კ. ლოთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურგი,
1864, გვ. 84 (E); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია

კავკაზისა, ზ. ჰიენისის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 35 (F); თხზუ-
ლებანი ილია კავკაზისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 129 (A); ჩანგი,
შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 120
(G); აიტყვევების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა
და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1892, გვ. 577; ჩანგი. შედგენილი
ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 140 (H); ლექსები
ილია კავკაზისა, მაღ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ.
30 (I); ილია კავკაზის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზის გამო-
ცემა, № 80, 1907, გვ. 15 (J); იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 23 (K);
ჩვენი მწერლობა, 1. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის
მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 38 (L).

ს ა თ რ ი: მას აქეთ, რაკი შენდამი ვჰსცან მე სიყვარული D; მა-
მულს IJ; მას აქეთ, რაკი K; მას აქედ, რაკი L.

თ ა რ ი ლ ი: 1861 AL; 6 აგვისტო, 1861, ს. ყვარელი C; 6 აგვისტო
1861 წ. DEF; — B.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** DE; ი. კავკაზი (სარჩევში) GH.

B ავტოგრაფი შენა, შენი მელნით ნაწერი, ძლიერ ნასწორები.

C შედარებით სულთაა, მაგრამ ისიც ნასწორებია.

B-ში ლექსს წინ უძღვის მისი თავდაპირველი ტექსტი, რომელიც
ავტორს მთლიანად გადაუხაზავს. ებეჭდავთ მას ქვემოთ:

მას აქეთ, რაკი შენდამი ვჰსცან მე სიყვარული,
ჰოი, მამულო! გამოერთა მე ძილი და შვება.
შენსა კენესასა მე ყურს უგდებ სულგანაბული,
და მეც თვითონ ვჰყენეს და ეს არის ჩემი ცხოვრება!
ფიქრნი, გრძნობანი მომეწამლნეს იმ საწამლავეთ.
რომლითაც შენა, ჰოი მამულო, მოწამლული ხარ,
ფიქრი ფიქრზედა გროვდებიან დაუყოვნებლად,
გრძნობა გრძნობაზედ მოდის, იძვრის და დულს ჩემს გულში...

ამას მოხდევს სრული ტექსტი, რომელიც ნასწორებია.

1 აქეთ აქედ AF; ვ(იან) ვჰსცან BCDE. 3 ეუგოიბ უგდებ B. 4 დამე
თენდება ეგრედ ჩემი დამე თენდება ჩემი ეგრეთ B; ჩემი დამე ეგრედ
თენდება J; ეგრედ ეგრეთ C. 5-6 სტრიქონების (დაყინებითა... ჩემს
გულში) ნაცვლად B-ში ჯერ ეწერა:

ფიქრი ფიქრზედა გროვდებიან მწუხარებითა,

გრძნობა გრძნობაზედ მოდის, იძვრის და დულს ჩემს გულში, —
გადახაზულია. 5 დაყინებითა დაყინებული B. 6 გრძნობაზედ გრძნობა-
ზე J. 7 და მე არ... ეგრედ მაგრამ არ დვრტვინავ და არც ვჩივი, რომ
ეგრეთ B; C-ში ჯერ ეწერა: „და მე არ დვრტვინავ და არ ვჩივი, რომ
ეგრეთ შრება“, — გადახაზულია; ეგრედ ეგრეთ EF; ჰშვრება შრება E.C;

შრეგება FL; შმრეგება A. 8 ნაცვლად სიტყვებისა „ჩემი ცხოვრება“ B-ში
ჯერ ეწერა: „ტანჯვის ცეცხლითა“, გადახაზულია. II სტროფის („დაე-
ნებითა“) შემდეგ B-ში ჯერ ეწერა: „შე ასა მტანჯამს, რომ ბეკრი რამ
არის ჩემს ველში, ვით [საწამლაფი], ასეც მკელელი და სამწუხარო, ამდენ
ხალხში კაცი არ არის“, — გადახაზულია. შემდეგ კვლავ წერია:

მაგრამ მე ეს შელამს, როგორც მკაცრი მტრისა ისარი,
რომ რაც გულში მაქვს სალხენარი და სამწუხარო,
ჩემს ქვეყანაში ამდენ ხალხში კაცი არ არის,
რომ ჩემი ღივი ვანდო, გრძნობა განუზარო,

ესეც გადახაზულია. 2. 10 მხოლოდ მარტო B, ხოლოთ C. 10 არის]
არი C; სავალალო] სატირალი C; ის არის მხოლოდ სავალალო] მარტო
ის არის სატირალი B. 11 ამდენ] ამდენ BCD; განუზარო] განუზარო CJ.

ლექსს ვათარილებთ C ავტოგრაფის ძიხევეთ.

ილია ჭავჭავაძის ახსენებთა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი 1350
წლის 6 აგვისტოსათა დათარიღებული (სარჩევში, გვ. II).

„ჩემო კალამო...“ (გვ. 120)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფები — კრებ. № 17501, გვ. 115, 116 (B);
გვ. 117 (G); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 154 (D).

ნ ა ბ ე ჯ ლ ი: ყურნ „საქართველოს შოამბე“, 1863, № 1, გვ. 3 (E);

ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურლი,
1864, გვ. 83 (F); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია
ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის გამ. ტფილისი. 1882, გვ. 24 (G); თხზულე-
ბანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 131 (A); ლექსები
ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ.
31 (H); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცე-
მა, № 81, ტფილისი. 1907, გვ. 24 (I); ჩვენი მწერლობა, 1. მგოს-
ნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბალისი. 1907,
გვ. 38 (J).

ს ა თ ა უ რ ი: ჩემო კალამო II.

თ ა რ ი ლ ი: ოკტომბერი B; 1861 AEF G H J I; —C; 1861, ოკტომბერი, ს.
ყვარელი D.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** EF.

¹ ეს ფორმა, რომელიც წყაროებში დიდი ნაირფეროვნებით გამოირ-
ჩევა, სადავოა (იხ. ლ. შინაშვილი, ილია ჭავჭავაძის ლირია, თბ.,
1977, გვ. 88—90).

В ავტოგრაფი შავია, შავი მელნით ნაწერი და წარმოადგენს ამ ლექსზე პოეტის მუშაობის დასაწყისს. ავტორს თავდაპირველად დაუწერია (გვ. 115):

შენ ვერ წამოხვალ ჩემთან ერთს გზაზედ,
შენ ვერ ილოცავ ჩემს სალოცავსა,
და ჩემს მწუხარეს : —

გადახაზულია. ამის შემდეგ დაუწერია და კვლავ გადაუხაზავს: „ჩემო კალამო! ნუ დაღონდები და ნუ შეხედავ ბრაცვთა როტვასა“. ამას მოსდევს მთელი სტროფა:

ჩემო კალამო! რად გვინდა ტაში,
რასაც ვმსახურებთ, მას ვემსახუროთ,
ჩვენ წმინდა სიტყვა განვადლოთ ხალხში
და შორიღამა სეირს უყუროთ.

კვლავ გადახაზულია სტრიქონები:

დღე, მოსცივდნენ [. . .] სიტყვა ჩვენი,
კბილთ ჩაიმტვრევენ, დღეშეებთან;
გიდრე სულელნი...

მე და შენა გვაქვს განზრახვა ერთი,
სულელთა როტვა მას ვერ დაგვიშლის,
ვცდებით თუ არა, ეგ იცის ღმერთმან,
წმინდა ხომ არის განზრახვა ჩვენი.

116-ე გვერდზე უკვე ჩამოყალიბებულია ლექსის პირველი ვარიანტი (В); იგი შედარებით სუფთა ნაწერია, ტექსტს ბოლოში მიწერილი აქვს „ოკტომბერი“. მოგვაქვს ეს ტექსტი:

ჩემო კალამო! რად გვინდა ტაში,
რასაც ვმსახურებთ, მას ვემსახუროთ.
ჩვენ წმინდა სიტყვა წარმოვსთქვით ხალხში,
და შორიღამა სეირს უყუროთ.

თუ კაცმა ვერ სცნო, ხომ იცის ღმერთმა,
რომ წმინდა არის განძრახვა ჩვენი,
ავგიყოლია ჩვენ ქართველის ბედმა
და მის ძებნაში დავლიოთ დღენი.

[შენ ნუ შეჰსძრახამ! ბრაცვსა ძრახვაზედ,
ნურც დაუშლი ბრაცვს ბრიცულ როტვასა,
ის ვერ წამოვა ჩვენთან ერთს გზაზედ,
ის ვერ ილოცავს ჩვენ სალოცავსა.

C ავტოგრაფი შეორე ვარიანტია და უახლოვდება ჩვენს ტექსტს (A).
11 სტროფის შემდეგ („თუ კაცმა...“) გადახაზულია სტროქონება:

თუნდ ვეცდნეთ, ხელს არ აიღებს ბრყევი ძრახვად,
და ვერ დაიწლის ბრყევი თავის ბრყევულ როტვასა,
მისთვის, რომ იგი ვერ წამოგა ჩვენთან ერთს გზაზედ,
და ვერ მოხვდება, ვერ ილოცავს ჩვენ სალოცავსა.
ვისაც ცული სძულს და ქართელისას სიცუდეს ამბობს,
მასზედ ამბობენ, რომ ეართელისა ის ორგულია,
ჩვენ ნუ დავფარავთ ქართველისა ბოროტებასა,
უშიშარათ ვსთქვათ საქვეყნოთა პიცულე მისი.

D-ში ტექსტის ზემოთ ილიას ხელით მიწერილია: „უხლანდელი ქარ-
თველი რომ ძალიანა მძულს, ამით ვამტყეებ, რომ საქართველო ძა-
ლიან მიყვარს“. იქვე წაშლილია სიტყვები: „მიყვარს საქართველო და
მძულს უხლანდელი ქართველი. სიტყვები ერთი კვეიანი ქართველისა“.

ძირითად (A) ტექსტს ვუდარებთ ზემოთ მითითებულ წყაროებს:
3 უშიშარად] უშიშარა I; მოეფინოთ] განვაგლოთ CDEG. 4 ბოროტ...
ვეყუროთ] ბრყვთა საკლავად და შორილამ სეირს უყუროთ C; მთ
სულთ-ხდომის] და შორილამ DEF, და შორითგან G. 5 სცნო] სცნო
DEF. 7 ქართლის] ქართლის F. 8 და დაე... ძებნით] და უეუთქმითა
ჩვენ ის ეძებნოთ D. 9 ის სიავეს ქართელისას] ეგ ქართელისას სიცუდეს
C; სიავეს] სიცუდეს DE. 10 ჰმაღავს] მაღავს D; სიძულვილია] სიძულ-
ღია CD. 11 ბრყევი ამბობენ] ბრყევა ეგე თქვან C, სცნობს] სცნობს
DEF. 12 სიძულვილში] სიძულვილში D.

ლექსი დავათარიღეთ D ავტოგრაფის მიხედვით.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „ჩემო კალა-
ზო“ დათარიღებულია 1860 წლის ოქტომბრით (სარჩევში, გვ. III).

3. აბხაზს] (გვ. 121)

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 7, გვ. 40 (B);
თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფლისი, 1992, გვ. 140 (A);
ჩანგი, შედგენილი ე. აბაშიძისა, მე-2 გამოცემა, ტფლისი, 1892,
გვ. 110 (C); ჩანგი, შედგენილი ე. აბაშიძისა, მე-4 გამოცემა, ბა-
თომი, 1900, გვ. 131 (D); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მაღ. „ცოდ-
ნის“ გამოცემა, ტფლისი, 1904, გვ. 12.

ს ა თ ა უ რ ი: მძინარე უმაწილს CD.

თ. ა. რ. ც. : 1863 A.

ბ ე ლ მ ო წ ე რ ა : *** B; ი. ჰავაძე (სარჩევში) CD.

3 ალუხენი ალუხენ CD. 6 შთაბერე ყრმასა შთაბერე მაგას B. 7 შეიქმნეს შეიქმნას C. 9 სდედე ზდედე B. 10 ისე არ დაელიოს მაგას არ დაბინდოს D; ისე მაგას C; დაელიოს დაბინდოს B. 11 მინამ ვიდრემდი B, ვიდრემდის CD. 12 მან არ მოსწმინდოს მანც არ მოსწმინდოს B.

ლექსი დათარიღებულია A ნაბეჭდის მიხედვით.

გ. ა ბ ზ.: გიგო აბაზი, ილიას უფროსი დის — ნინო ჰავაძე-აბაზის შვილი.

1871 წ. 23 მაისი (გვ. 122)

ბ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 167 (B);

ნ ა ბ ე ქ დ ი: „კრებულო“, 1873, წიგნი 5—6, ტფილისი, გვ. 354 (C); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჰავაძისა, ზ. კინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 23 (D); თხზულებანი ილია ჰავაძისა, I, ტფილისი, 1892., გვ. 167 (A); ილია ჰავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ. 17 (E); იგივე გამოცემა, № 81, გვ. 34 (F).

ს ა თ ა უ რ ი: პარიზი ACDF; 1871 წ. 23-ი მაისი B.

ს ა თ ა უ რ ი ს ქ ე ვ შ: (კომუნის დაცემის დღე) B; კომუნის დამარცხების გამო EF.

თ ა რ ი ლ ი: 1871 A (სარჩევში — 1870); 1871 წ., მაისის 29-სა B; 1871 წ., 29 მაისი C; 1873 წ. D.

ბ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ილ. ჰავაძე C.

122. 3 მჩაგრავ ძალამ მჩაგრელ ძალმა B. მჩაგრავ-ძალმა C. 5 მოყვასთათვის ყოველთათვის B, ჟერ ეწერა „საღირველი“, გადახზული. 7—8 დიდ წამების მან გვირგვინი თავს გვირგვინი დიდ წამების B.

123. 2 შესდგენე შესდგენე B.

ი. ჰავაძის სიცოცხლეში ეს ლექსი სამჯერ დაიბეჭდა და სამჯერვე სათაურით „პარიზი“. 1907 წელს ლექსი კიდევ ორჯერ გამოქვეყნდა (EF) ამავე სათაურით. 1914 წლის გამოცემაშიც ლექსი კვლავ ამავე სათაურითაა დაბეჭდილი. 1925—1951 წწ. გამოცემებში კი ლექსს სათაური და ქვესათაური მიეცა ავტოგრაფიდან: „1871 წელი, 23 მაისი (კომუნის დაცემის დღე)“. ამის შესახებ პ. ინგოროყვა წერს: „გამოცემებში, რომლებიც ავტორის სიცოცხლეში დაიბეჭდა (იხ. „კრებულო“, 1873, № 5—6; „ქართულთა ამხანაგობის“ გამოცემა 1892 წლისა) ამ ლექსს სათა-

ურად აქვს „პარიფი“. სათაური, ცხადია, ცენზურის მიზეზით არის შეცვლილი. თვით ილიას ხელნაწერში ეს ლექსი ატარებს იმ სათაურს, რომელიც ჩვენს გამოცემაშია: „1871 წელი, 23 მაისი (კომუნის დაკემის დღე)“ (ი. ჯავახიძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 387). ლექსის შემოაღნიშნული დასათაურება ჩვენც გავიზიარეთ.

ლექსი დავათარილეთ ავტოგრაფის მიხედვით.

რა ვაპტემთ, რას ვშვრებოდით... (გვ. 124)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: **ს:** ავტოგრაფები — კრებ. № 102, გვ. 154 (B), № 116, გვ. 4 (C).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: **ჟურნ.** „ივერია“, 1272, № 2, გვ. 57 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 153 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, მე-2 გამოცემა, ტფილისი, 1892, გვ. 114 (E); სიტყვიერების თეორია. შედგენილი აზნიშანდრატის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 530 (F); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 134 (G); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალაზია „ცოდნის“ გამოცემა, 1904, გვ. 49; ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემულა ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 45 (H); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზის გამოცემა, № 5, ტფილისი, 1907, გვ. 29 (I).

ს ა თ ა უ რ ი: რა ვაქეთეთ, რას ვშვრებოდით ანუ ჩვენი ისტორია მეცხრამეტის საუკუნისა B; რა ვაქეთეთ? რას ვშვრებოდით? ანუ ისტორია მეცხრამეტის საუკუნისა C.

თ ა რ ი ლ ი: 1871 (სარჩევში — 1870) A; 1871 D; 24 აგვისტო, 1871 წ. B; 24 აგვისტოს, 1871 წელს C (გადახატულია); 1870 წ. H.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** C; ილია ჭავჭავაძე D; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) EG.

ცენზურელი პირობების განი. ზოგ ნაბეჭდში პოეტის მიერ შეცვლილი ადგილები, ზოგი კი ცენზურას ამოულია და მის ნაცვლად მრავალწერტილი დაუსვამს (იხ. ქვემოთ). ყველა ეს ადგილი აღდგენილია ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში. წინამდებარე ტომში დაბეჭდილი ტექსტი ამ გამოცემებს ემყარება.

124. 8 სახელი რით] სახელად რა B. 10 ქართლის] ქართველის C. 14 ჰირლიადა] პირლიათა B.

125. 4 მტრად] მტრათა B. 9 გავეუპირეთ] გაუპირეთ B. 15 როცა საწყალ] როს საწყალზე B. 17 დასდვა] დასდვა B. 18 დასახსნელად] დასახსნელათ B, დასახსნელად C. 21 C-ში, ნაცვლად სიტყვებისა „ვნებიერობდით“, ჯერ ეწერა: „ღმერთს ვმადლობდით“, — გადახატულია. 25 დასცეს] დასცეს BC. 27—28 ჩვენც... თვითო-თვითოდ] გულუბრათა სუყველას თვითუფლად BCD.

1892 წლის გამოცემის (A) ტექსტში 45-46 სტრიქონებია: „შავმა ბელმა ხელთა გვიგდო და ჩვენი სვე ბურთსავითა“ (ასეა 1914 წლის გამოცემაშიც). მათ ნაცვლად 1925—1931 წწ. გამოცემებში BC ავტოგრაფებიდან მართებულადაა აღდგენილი სტრიქონები:

„უცხო ხალხმა ხელთა გვიგდო, ქართულის ბედი ბურთსავითა“.

ADFM წყაროებში ამოღებულია სტრიქონები:

ყოფნა უცხო ხალხის ხელში,

როს საშველად მოწვეულმა

წაგვიქრა თოკი ყელში.

ეს სტრიქონები (წინამდებარე ტომის 128, 7—9) დატოვებულია GI ვარიანტებში (1914 წლის გამოცემაში „წაგვიქრა თოკი ყელში“-ს ნაცვლად მრავალი წერტილია). 1925 წლიდან ყველა გამოცემაში ეს სტრიქონი სრულად არის აღდგენილი.

126. 7 უცხო ხალხის] ჩვენთა მტრისა E. 13 ამ] იმ B. 14 დღენა] დღენი B. 21 შეგვაძენის] შეგვაძენის G. 23 მოვეკრებეს] მოგვირფეს B.

127. 10 მამულებს] ლუკმაპურს B. 19 აღარ ვარგდა] არ ვარგოდა FG. 24 C-ში, ნაცვლად სიტყვისა „უმება“, ჯერ ეწერა „მყოფ ყმებს“, — გადახაზულია. 25 ის] ეს CF. 26 ჩამოგვერთენენ] ჩამოგვერთენ B. 30 მკითხაუ] მკითხა BC.

128. 7 ელაზღანდარობდით] ელაზღანდარობდით B. 10 კეააო] კეაო A. 21 C-ში, ნაცვლად სიტყვისა „უსაქმოლ“, ჯერ ეწერა „სულულ-ტალ“, — გადახაზულია.

გასწორდა ერთი ფორმა: 125, 6 გულმოდგინეთ—გულმოდგინედ.

ლიქას ვათარიღებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

124, 11. „...მო გვიკვდა ერეკლე“, — იგულისხმება ერეკლე II (1720—1798 წწ.), 1744—1762 წლებში კახეთის მეფე, 1762—1798 წლებში ქართლ-კახეთის მეფე.

125, 1. „...მეფე გიორგი“, — იგულისხმება გიორგი XII (1746—1800 წწ.) — ერეკლე მეორის ძე, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფე (გამეფდა 1798 წ.).

ბედნიერი პერი (გვ. 129)

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფები — № 114, გვ. 5 (B); კრებ. № 108, გვ. 156 (C).

ნახეილი: „კრებული“, 1871, წიგნი 5, გვ. 199 (D); დედა და შვილი დარამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 20 (E); ჩანჯი. შედგენილი ვ. აბაშიძისა, ტფილისი,

1889, გვ. 103 (F); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 155 (A); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 578 (G); ნახე, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900, გვ. 107 (H); ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, ტფილისი, 1907, გვ. 27; ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნებო, შედგენილ-გამოცემელი ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 44 (I).

ს ა თ ა უ რ ი: ბედნიერი ხალხი BCDEF.

ს ა თ ა უ რ ი ს ქ ე ე შ: იტალიანელი პოეტის ჟუსტის მიბაძვა D; იტალიელ პოეტის ჟუსტის მიბაძვა E; იტალიანელის პოეტის ჟუსტის მიბაძვა FH; იტალიურიდან G. — BC.

თ ა რ ი ღ ი: 1871 (სარჩევში — 1870) A; 29 აგვისტოს, 1871 წელსა B; 29 აგვისტოს, 1871 CE; 1871, 29 აგვისტო D.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** BD; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) FH.

129. 7 უჩივარი უჩინარი E. 13 ჯორ-ცხენი ვირ-ცხენა B.

130. 2-3 თავარული, პირს ლაგამი ზომიერი — EFH. 5 B-ში ნაცვლად სიტყვისა „ყველა“ ჯერ ეწერა „ბევრჯერ“, გადახაზულია. 14 ყოვლად ყველა D. 20 გარეთ სხვასთან A; „ძლიერი“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „ცხიერი“, გადახაზულია C.

B-ში ტექსტს უძღვის ილიას წერილი პეტრე ნაკაშიძისადმი: „პეტრე! ამ ახლად დაწერილს ლექსებს (იგულისხმება „რა ვაკეთეთ“... და „ბედნიერი ერი“, — რ. კ.) გიგზავნი დასაბეჭდად „კრებულში“. გეშინიან კი, რომ ზოგიერთ ხანას დაუნდობელი მაკრატელი ცენზორისა მოხვდებდა“... ტექსტის ბოლოს კი, ხელმოწერისა და თარიღის შემდეგ, პოეტს იქვე მიუწერია: „ამ ლექსზედ შენი აზრი მამწერე. ილია ჭავჭავაძე“.

როგორც მიეთითეთ, DEFH ნაბეჭდ წყაროებში ლექსის სათაურის ქვეშ აღნიშნულია, რომ ეს ლექსი დაწერილია იტალიელი პოეტის ჟუსტის მიბაძვით. ამ შენიშვნის თაობაზე ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობაში გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ „რასაკვირველია არაა საჭირო „ჟუსტის“ სახელი ვეძებოთ იტალიური ლიტერატურის ლექსიკონებში; ისედაც ცხადია, რომ ეს შენიშვნა დამატებულია ცენზურის თვალის ასახვევად, თითქო ამ მწვავე სატირას არაფერი აქვს საერთო საქართველოსთან და უპირალო თარგმანს წარმოადგენდეს“ (ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. I, 1925 წ., გვ. 377). მაგრამ შეხედულება, თათქოს მხოლოდ „საცენზურო პირობებმა... აიძულა ილია ჭავჭავაძე, რომ თავისი „ბედნიერი ერი“ იტალიელ მწერალს ჟუსტს მიჰყოფინა“, მაშინ როცა „ეს იტალიელი მწერალი“... არ არსებობდა“ (ი. გ. რ. ა. შ. ვ. ი. ლი, ძველი თბილისის ლიტერატურული ბოქემა, ბათუმი, 1986, გვ. 141), არსებითად კორექტივს საჭიროებს. გამოჩენილი იტალიელი პოეტი ჯუზეპე ჟუსტი (1807—1880 წწ.), რომელიც მხტრეალებდ თანაუგრძნობდა იტალიელი

ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას, პოპულარობით სარგებლობდა არა მხოლოდ თავის სამშობლოში, არამედ XIX საუკუნის მეორე ნახევარს პროგრესულ რუსულ საზოგადოებაშიც, რომელსაც უკვე 50-იანი წლების დამლევდნა შესაძლებლობა ჰქონდა ჯუსტის პოეტურ ნაწარმოებებს რუსული თარგმანებით გაეცნობოდა. საცხებით ბუნებრივია ჯუსტის პოეზიას ილია ჭავჭავაძე დაინტერესებინა, ხოლო იტალიელი პოეტის შესანიშნავ სატირულ ლექსებს (ცერძოლ ეი ლექსს „ლოკოინა“, რომელშიც პოეტი მწვავედ დასცინოდა საკუთარ ნივარაში შეხედულ და თავისი სავალალო ხედრით კმაყოფილ თანამეზამლეებს), გამორიცხული არ არის, მართლაც მიეცათ ილიასათვის გარკვეული სტიმული „ბედნიერი ერის“ შესაქმნელად (ჯ. ჯუსტისა და ი. ჭავჭავაძის პოეტურ ნაწარმოებთა ტიპოლოგიური მსგავსების შესახებ იხ. ზ. სტუდარუა, ილია ჭავჭავაძის ერთი ლექსის ისტორიისათვის, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1987, 24. VII, № 30).

ქართული საზოგადოებრიობა დიდი მოწონებით შეხვდა ილიას ამ ლექსის გამოქვეყნებას. „რამდენი კმაყოფილება და თან მწარე ღიმილი მოგვეგვარა ჩვენ ამ მშვენიერმა და გესლიანმა „ბედნიერმა ხალხმა“, — წერდა ს. მესხი (გაზ. „დროება“, 1871, № 39).

ლექსი დაკათარულია B ავტოგრაფის მიხედვით.

ბამოცანები (გვ. 131)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ა: U: ავტოგრაფები — № 113 (B); კრებ. № 108, გვ. 157 (A).
თ ა რ ი ლ: 7 დეკემბერი, 1871 წ. AB.

B-ში მე-5 გამოცანის პირველ სტრიქონში, ნაცლად სიტყვებაა „თეთრ-წითელი ვაშლსავითა“, ჯერ ეწერა: „ვაშლსავით მრგვალა, წითური“, გადახაზულია; მე-8 გამოცანის მე-7 სტრიქონში, ნაცლად სიტყვისა „გაუბედავია“, ჯერ ეწერა: „ქალაჩუნა არი“, გადახაზულია; მე-11 სტრიქონში ნაცლად „ამ კარგსაც“, ჯერ ეწერა: „ამათსაც“, გადახაზულია; მე-9 გამოცანის მე-4 სტრიქონში, ნაცლად სიტყვებისა „იგი ჩვენი“, ჯერ ეწერა: „ის მათი“, გადახაზულია. მე-5 გამოცანის მე-11 სტრიქონში გასწორდა: ამ ძრომსაც — ამ მძრომსაც; მე-8 გამოცანის მე-10 სტრიქონში — შემეგრთავი — შემეგრთავი.

გამოცანები პირველად დაიბეჭდა ილიას გარდაცვალების შემდეგ, ძურნ. „ნიშანდურის კრებულის“ 1907 წლის № 1-ში (გვ. 8—10), რაც არც ერთ გამოცემაში მითითებული არ არის (ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში — შენიშვნ. გვ. XIII, — აღნიშნულია. „გამოცანები“ პირველად ამ გამოცემაში იბეჭდებოდა).

„გამოცანების“ (და „კიდევ გამოცანების“, იხ. გვ. 135—140) დაწერის ისტორიას საგანგებოდ ეხება პ. ინგოროყვა: „უშუალო მიზეზი „გამო- 27. ი. ჭავჭავაძე, ტ. I

ცანების“ დაწერისა — ეს ყოფილა თავადაზნაურობის კამაჩილის მოქმედება იმპერატორის ალექსანდრე II-ის ჩამოსვლის დროს საქართველოში 1871 წელს. თავადაზნაურობა იშვიათად აღრეს იმპერატორისათვის მისართმევად. თავადაზნაურობის ყრილობამ, რომელიც საგანგებოდ იყო მოწვეული ამ შემთხვევის გამო, დაადგინა — „თერგდალეულთა“ ჯგუფის გავლენით — მოეთხოვათ უნივერსიტეტის გახსნა თბილისში, რის შესახებაც შედგენილი იქნა სათანადო მიმართვა. მაგრამ თავადაზნაურობის მარშალმა რევაზ ანდრონიკაშვილმა მეფისნაცვლისა... და თავადაზნაურობა რეაქციული ჯგუფის სურვილის თანახმად, გვერდი აუარა ამ დადგენილებას და წარადგინა სხვა ადრესი, სადაც ნაცვლად უნივერსიტეტისა, მოთხოვნილი იყო კადეტთა კორპუსის გახსნა თბილისში... ეს ადრესი შედგენილი იყო... კომისიის მიერ, რომელშიც შედიოდნენ: გიორგი მუხრანბატონი, დიმიტრი გორჯაძე, იესე ჭავჭავაძე, ბესარიონ ლოლობერიძე და მხელი თუმანიშვილი.

ადრესის ისტორიამ და საერთოდ იმ ლაქიურმა სულმა, რომელიც დატრიალდა თავადაზნაურობის მოთავე წრეებში იმპერატორის ჩამოსვლის გამო, გამოიწვია ალიას ეს გამოცანები“ (ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, I, 1951, სარედაქციო შენიშვნები, გვ. 388).

„გამოცანებმა“ დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია მკითხველ საზოგადოებაში. გრ. ორბელიანს, რომელიც გასცნობია „გამოცანებს“, ასე უთქვამს: „არა, არა მწყინს. მამას არ უნდა ეწყინოს სილა თავის პატარა შვილისა. ერთი რამ მაწუხებს მხოლოდ: იქ ზემოდ მივა ეს ამბავი და არ ივარგებს. არაფერ უნდა იცოდეს ჩვენი იღუმალი გულის ზრახვანი“ (იხ. ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი, ტ. I, 1914 წ., — გრ. ყიფშიძე, ილია ჭავჭავაძე, გვ. XX XVII).

„გამოცანები“ იმ დროს ზელნაწერის სახით გავრცელდა, რადგან ყველა იქ გამოყვანილი პირი ცნობილი პიროვნება იყო და, რაც მთავარია, ცოცხალი. ამიტომ „გამოცანების“ ავტორის გამჟღავნებას ყველა ერიდებოდა. თვითონ ილიაც მალავდა თავის ავტორობას, თუმცა კი ლექსის გავრცელებას ზელს ეწყობდა. ამის შესახებ იგი 1871 წლას 11 დეკემბერს დ. ერისთავს სწერს: „დათიყო! გიგზავნი „გამოცანებს“, რომ წაიკითხავ და დაავიკრდები, მგონია, მიხედვით ვინც არიან აწერილი. საქმე იმაშია. რომ არაფერ — არც შენმა მახლობელმა და არც ჩემმა — არ უნდა იცოდეს ვისგან არის დაწერილი და ხალხში გავრცელებული. შენ იცი, როგორც შეინახავ ჩემს სახელს საიდუმლოდ. დაბეჭდვა მაგ ლექსისა არ იქნება, — ეგ ისე უნდა გავრცელდეს ქალაქში. მაგ გავრცელებაშიაც ძალიან ფრთხილად უნდა მოიქცე. თორემ. ჩვენდა სამტკროდ, „ისინი“ ყოველსფერს სიმურტლეს იკადრებენ და მაშინ ჩიტი პრტყუნად აღარ ეღირება. გამომიცხადებია, რომ შენს მეტს მანდ ქალაქში არავის ვანდე ეგ ჩემი ლექსი. შენ იცი, როგორც უპატრონებ“ (ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. X, 1961, გვ. 33).

დ. ერისთავს ძალიან მოსწონებია ეს გამოცანები და რუსულ-დაც

უთარგმნია. ამის შესახებ კვლავ სწერს ილია დ. ერისთავს: „ძმარ და-
თიკო! შენი წიგნი თარგმანითურთ მივიღე. ზოგიერთი ხანა ქალიან კარ-
გად არის ნათარგმნი... მიკერის მე-VII გამოცანა რატომ აღარ გადავიღია.
მე შეეპატყე, რომ „პასუხი“, „პასუხის-პასუხი“ და სხვანი გადავიღია. თუ
გიყვარდე, გამომიგზავნე, ან გადმოდი და თან წამომიღე... თუ ღმერთი
გწამს... გადმოდი, ერთი მასლაათით სული მოვიბრუნოთ“ (ილია დ. ერისთავ-
ის თარგმნა. უთარგმნია კიდევ პირველი ორი გამოცანა და გაუგზავნია
დ. ერისთავისთვის: „აბა ჩემი ნათარგმნიც ნახე, ქაშნიკად გიგზავნიო“;

I

Он плешив и усасть,
Руколиз и бас густой,
Хоть и карлик, а забияка,
С бестолковой головой.

Мал он ростом, но ведь важен,
Во всем прочем, остальном,
На дела родного края
Ему плюнуть нипочем.

II

Франтик он, да и пролаза,
Мал гош ростом, худошав,
Ключовос он, вечно хмурый,
Нелюдн и крутонрав.

В нем истерлись ум и сердце,
Праздно дремлет в мире ссм,
И ему на дело края
Плюнуть также нипочем.

(იქვე, გვ. 55)

„გამოცანები“ ცხრა გამოცანისაგან შედგება. მასში გამოყვანილი პი-
რები დადგენილია და ცნობილი. მათზე კომენტარები დაიბეჭდა 1914
წელს, მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში. კომენტარები შეასრულა
ასიკო ერისთავმა (იხ. ამ გამოცემის შენიშვნები, გვ. XIII—XIV). 1925 —
1951 წწ. გამოცემებში გამოყენებულია იგივე კომენტარები, რომლებიც
შეესებულება ნ. ნიკოლაძის დამატებითი ცნობებით (იხ. ილია დ. ერისთავ-
ის თარგმნა, ტ. I, 1951, გვ. 387—389). უფრო დაწვრილებით კი „გა-
მოცანებს“ და მასში მოხსენებულ პირებს შეეხო გ. ჭიბლაძე მონოგრა-
ფიაში „ილია ჭავჭავაძე“ (1966, გვ. 210—223).

„გამოცანებში“ დასახელებულ პირთა კომენტარის ვიძლევეთ „გამოცანების“ თანხმ. მღუკრობის დაცვით:

I, რევაზ ივანეს ძე ანდრონიკაშვილი (1813—1877), ერთ-ერთი მეთაური რეაქციონერთა დასისა. გენერალ-ლეიტენანტი. 1871 წ., იმპერატორ ალექსანდრე II-ის საქართველოში ჩამოსვლის დროს, თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი იყო.

II, გიორგი ანსტანტინეს ძე მუხრან-ბატონი (მუხრანსკი) (1820—1877), იმ დროს სენატორი, შემდეგ სახელმწიფო საბჭოს წევრი. ავტორი ბროშურისა „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц“ (იხ. აგრეთვე გვ. 424).

III, ივანე ანსტანტინეს ძე მუხრან-ბატონი (მუხრანსკი), გორგი მუხრან-ბატონის ძმა, დიდი შემამულე და გავლენიანი პირი. იმ დროისათვის გადამდგარი გენერალი.

IV, პლატონ იოსელიანი (1809—1875), ცნობილი ისტორიკოსი, რომელიც, ილიას აზრით, რეაქციონერთა თანამგერძნობი იყო.

V, დიმიტრი ჯორჯაძე (1822—1883), კავკასიის მედიცინის საბჭოს წევრი.

VI, იასე ჭავჭავაძე, იმ დროისათვის საგუბერნიო სამმართველოს წევრი.

VII, ბესარიონ ლევანის ძე დოლობერიძე (1833—1879), პედაგოგი. ბოლო დროს მსახურობდა ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკში. თავდაპირველად „თერგდალეულთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდა, შემდეგ „მამათა“ ბანაკს მიეშრო.

VIII, გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანი (1804—1883), ცნობილი პოეტი და საზოგადო მოღვაწე, „მამათა“ ბანაკის წარმომადგენელი.

IX გამოცანა ეხება თვით ილია ჭავჭავაძეს.

„გამოცანებს“ და შემდეგ „კიდევ გამოცანებს“ (იხ. გვ. 131—140) მოჰყვა გრ. ორბელიანის ცნობილი „პასუხი შვილთა“, რომელსაც ილია გამოუუხმაურა ლექსით „პასუხის პასუხი“ (იხ. გვ. 141).

კიდევ გამოცანები (გვ. 135)

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფები — № 119 (B); კრებ. № 108, გვ. 161 (A).

თარიღი: 7 დეკემბერი A; 7 დეკემბერი, 1871 წ. B.

B ავტოგრაფი A-სთან შედარებით ადრეულია, შავია. შესრულებულია 420

ლია გრძელ ფურცელზე. ნაწერია შავი მელნით, ჩასწორებულია ავტორი-სავე ხელით, მუქი შავი მელნით.

I, 7 დროთა ბრუნვის] დროებისა B. 10 სურს...სურს] მსურს... მსურს B. 13 ვერა დაკლა ~ B. 14 დაიდვა] დაიდო B.

III, 9—12 B-ში „დღელათ წყევლაჲ... ჰქილა“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა:

ჯარობანას რომ თამაშობს,
ჰგონებს საქმე ჰქმნა დიდია,
ამ ბოთვერასაც ქვეყანა,
ძმანო, ღეხებზე ჰქილა, —

გადახაზული.

IV, 9 იგი] თურმე B; თავდაპირველად B-ში ეწერა „თურმე იგი“, გადახაზულია. 10 თურმე] იგი B, „იგი“-ს წინ გადახაზულია „თურმე იგი“. 15—17 თავი მოჰსწონს... თავმოშწონეა] ჰგმობს ყოველს და თავის თავსაც, თუ რომ დაჰპირდი ჩინია, წერილებში თავმოშწონეა B. 19 „გამოდის“ ნაცვლად B-ში ჯერ ეწერა „მას ვიცნობთ“, გადახაზულია. 21 მოსწონს] მოჰსწონს B. 22 ვერა კი შეუტყუეს] მე კი შევატყუე B, ჯერ ეწერა „მე ვით ვსტყვი მისი ცუდობა“, გადახაზულია. 24 „იცის“ ნაცვლად ჯერ ეწერა „ზოგჯერ“, გადახაზულია. 26 სავეზირო] სავაზირო B.

V, 14—15 სტრიქონებს („ლონე“... „ვახ“...) შორის B-ში გადახაზულია „დარღვეულნი ერთ სურვილით შეგვეერთა“. 16 B-ში „ჩვენ მათ“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „ჩვენიანა“, გადახაზულია. 23 მაგრამ კარგის საქმეს დამთესს] მაგრამ კარგ საქმის დამთესსა B. 26—27 სტრიქონებს („ჩვენა ში“... „მარტო...“) შორის B-ში გადახაზულია „მარტო მას, ძმანო, ქვეყანა ეთქმის. ჰგონია მე, რომ ქვეყანა ჰქიანს მას“.

VI, 16 შინვე] შინაც B.

VII, 3 მეთაური დაგვილანძლა] მეთაური დაგვილანძლავა A, ორის მეტსა ყველას ჰლანძლავს B. 5 მტერი სიბრძავე] მტერია სიბრძავე B. 16 დაფულად] დაფულად A.

„კიდევ გამოცანები“ ილიას სიცოცხლეში არ დაბეჭდილა, იგი „გამოცანებთან“ ერთად გამოქვეყნდა 1907 წლის „ნიშადურის კრებულის“ № 1-ში). ტექსტი დაწერისთანავე ხელნაწერის სახით გავრცელდა. ეს ის პერიოდი იყო, როცა „მამათა“ და „შვილთა“ შორის ბრძოლამ კულმინაციას მიაღწია. „ჩვენში ძალიან ბევრი ახალი ამბებია, — სწერს ამ დროს სერგეი მესხი კირ. ლორთქიფანიძეს პეტერბურგში, — ორი ასეთი ხელნაწერი პამფლეტი გამოვიდა აქ ამ დღეებში, რომელმაც მთელი ქალაქი შესჭრა“²...

¹ იგულისხმება „გამოცანები“ (იხ. გვ. 131—134) და „კიდევ გამოცანები“ („გამოცანების“ და „კიდევ გამოცანების“ დაწერის ისტორია იხ. გვ. 417—418).

² ეურნ. „მნათობი“, 1932, № 8—9, გვ. 202.

„გამოცანებმა“ და „კიდევ გამოცანებმა“ აღაშფოთა „მაჰმუდის“ ბანაკი. გრ. ორბელიანმა ამის საპასუხოდ დაწერა ცნობილი ლექსი „პასუხი შვილთა“, რომელსაც მოჰყვა ი. ჰაქავიას არანაქლები ცნობილი „პასუხის პასუხი“ (იხ. გვ. 105).

I გამოცანა ეხება მიხეილ ტარიელის ძე ლორის-მედიქოს (1825—1888), თერგის ოლქის უფროსს, რომელმაც შემდგომში შინაგან საქმეთა მინისტრის თანამდებობასა და უმაღლესი კომისიის თავმჯდომარეობას მიიღწია. უფრო გვიან იყო რუსეთის იმპერიის კანცლერიც. სარგებლობდა ალექსანდრე II-ის დიდი ნდობით.

II, ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილი (1817—1892), კავალერიის გენერალი, იმ დროს დაღესტნის ოლქის უფროსი, 1880 წ. აკაკისაში მეფის ნაცვლის თანაშემწე.

III, იოსებ დავითის ძე თარხნიშვილი (?—1873), გენერალ-ადიუტანტი.

IV, მიხეილ ბირთველის ძე თუმანიშვილი (1819—1875), პოეტი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე, ეურნ. „ცისკრის“ თანამშრომელი. წერდა „მოლაყბის“ ფსევდონიმით. ილიამ მას „ქართგული მაღალინი“ (ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟი ალ. გრიბოედოვის კომედიისა „ვია ჰელისაგან“) უწოდა.

V, დიმიტრი ივანეს ძე ყიფიანი (1814—1837), ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, მწერალი, მთარგმნელი.

VI გამოცანა კონკრეტულად არავის ეხება.

VII — ეხება თვით გამოცანების ავტორს — ილია ჰაქავიას. ლექსის ვთარღლები B ავტოგრაფის მიხედვით.

პასუხის პასუხი (გვ. 141)

ბელნაწერი: U: ავტოგრაფები — № 108, გვ. 166 (B); № 120 (A); სათაური: — A.

თარიღი: — B; 28 იანვარი, 1872 წ. A.

B ავტოგრაფი ნაწყვეტია, მოიცავს მხოლოდ დასაწყისს (ლექსის პირველ თხუთმეტ სტრიქონს). A სუფთა და სრული ტექსტია. წინამდებარე გამოცემაში ჩვენ დავიცავით ავტორისეული ფორმები. სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილებით, ავტორისეული ენობრივი ნორმების შესაბამისად, გასწორდა მხოლოდ ორიოდე ფორმა: II, 7 რაღათა→რადად; III, 12 მგზავსათვის→მზგავსათვის; V, 18 მრუდეთ→მრუდედ.

„პასუხის პასუხი“, როგორც ცნობილია, ილიას დროს არ დაბეჭდილა (იგი დაიბეჭდა 1914 წელს, მიხ. გედევანიშვილის გამოცემაში). ლექსი ხელნაწერის სახით გავრცელდა ქართველ საზოგადოებაში. „პასუხის პა-

სუხი“ დაიწერა გრ. ორბელიანის ლექსის — „პასუხი შვილთა“ — გამო. გრ. ორბელიანის ამ ლექსის პირველი ვარიანტი, სათაურით: „გამოცანების პასუხი“, რომელიც იმ დროს ხელნაწერის სახით გავრცელდა, ძლიერ მწვავედ იყო დაწერილი. არსებითად ილიამ ამ პირველ ვარიანტს გასცა პასუხი. შემდეგ ეს ლექსი გრ. ორბელიანმა უფრო შერბილებული სახით დაბეჭდა; სათაურით „პასუხი უღირსთა შვილებთა“ (ეჟერ. „ცისკარი“, 1874, № 7-8, გვ. 1-8).

ცნობილია, თუ რა შეურიგებელი ბრძოლა მიმდინარეობდა მე-19 საუკუნის 60—70-იან წლებში ძველ თაობასა („მამები“) და ახალ თაობას („შვილები“, „თერგდალეულები“) შორის, რასაც მოჰყვა ილიას „გამოცანები“, „კიდევ გამოცანები“ (იხ. გვ. 131—140), მათ საპასუხოდ — გრ. ორბელიანის „პასუხი შვილთა“ და შემდეგ ილიას „პასუხის პასუხი“. ამ ლექსებმა დიდი გამოხმაურება და მითქმა-მოთქმა გამოიწვია. „პასუხის პასუხზე“ არანაკლები სიმწვავეთ გამოხატა თავისი პროტესტი „მამათა“ მიმართ აკ. წერეთელმა თავის ლექსში „ხარაბუზა ლენერალს“, ხოლო პოეტმა ქალმა ნინო ორბელიანმა დაწერა საკმაოდ მოზრდილი ლექსი „პასუხის პასუხის პასუხი“ (ა, № 1446, № 57, ფ. 6—8).

145, 4—6 „პირველ თქვენგანმა, იმა ბედშავმა, მამ მკვდრის სუდარი გადაათარა“ — ამ სიტყვებში ილია გულსხმოვს გ. მუხრან-ბატონს (მის შესახებ იხ. აქვე, გვ. 420, 424).

ლექსს ვათარილებთ A ავტოგრაფის მიხედვით.

რჩევა (გვ. 147)

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფები — № 124 (B); კრებ. № 108, გვ. 163 (C).

ნაბეჭდი: გაზ. „დროება“, 1872, № 35, გვ. 2 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 173 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 135 (E). ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 81, ტფილისი, 1907, გვ. 81.

თარიღი: 1872 A; 1872 წ., მარიამობის 29-სა BD; 1872 წ., აგვისტო C. ხელმოწერა: N (სარჩევში) E.

B ავტოგრაფს ატყვია სტამბის საღებავის ლაქები. არშიაზე ილიას ხელითაა მიწერილი და გადახატული: „უსათუოდ „დროებაში“ დააბეჭდინე. გიგზავნი ჩემს სახეს“. ლექსის ბოლოსაც იმავე მელნით არის მინაწერი და გადახატულია: „კორრექტურას შენ განდობ“. ჩანს, ეს ავტოგრაფი დასდებია საფუძვლად ლექსის პირველ პუბლიკაციას. C სუფთა ნაწერი.

147, 5 ბრძნობით] გრძნობით E. 8 ჰელაპოს] ყლაპოს BCDE. 11 ჭერ] აწ BD. 18 მონებური] მონებრივი BC. 19 მალა] მალღალ B.

148, 2 გეყავს] გეყავს B. D-ში ლექსის ბოლო ოთხი სტრიქონი ამოღებულია ცენზურის მიერ და შეცვლილია მრავალი წერტილით.

ცნობილია, რომ ეს ლექსი დაიწერა გიორგი მუხრან-ბატონის (იხ. კომენტარი, გვ. 420) ბროშურის გამო — „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц“ (1872 წ.). მასში ავტორი ასეთ აზრს ატარებს: დიდმა სახელმწიფოებმა უნდა შთანთქან პატარა ერებიო. ამ ბროშურამ ძლიერ აღაშფოთა მაშინდელი ქართველი ინტელიგენცია. „თუმცა ჩვენ უკვე ანდერძი ავთიგო გიორგი მუხრან-ბატონმა, მაგრამ სტყუხის უზედური, ჩვენს სიკვდილს ვერავინ მოგვწყდება“, — უთქვამს აკაკი წერეთელს. თავის დროზე ამ ამბავს გამოხმაურებია გაბრიელ ეპისკოპოსიც (ქიქოძე) (იხ. ს. მ. გ. ა. ლ. ბ. ი. შ. ე. ი. ლ. ი. მოგონებანი, 1938, გვ. 178).

ამ ბროშურის შესახებ 1872 წ. 30 VIII-ს ილია დუშეთიდან სწერდა პეტრე უმიკაშვილს (ილია მაშინ დუშეთში მსახურობდა): „...მუხრანსკის ბროშურა წავიციებო. აი ჩემი პასუხი: „Лично право сильного прав свито почитает“. მაგ ბროშურის პასუხად აი, რა დავსწერე და გთხოვ „დროებაში“ დაბეჭდილო, ჩემს გეარს ნუ მიაწერ“... ამის შემდეგ იქვე მოტანილია ლექსი „ჩრევა“. ეს წერილი B ავტოგრაფს უძღვის წინ (დარბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა სრული კრებულის X ტომში, 1961, გვ. 38).

როგორც წერილის მიხედვით გაირკვა, ლექსი დუშეთში დაიწერა, ამიტომ შეგვიძლია B ავტოგრაფისეულ დათარიღებას ლექსის შექმნის ადგილის მითითებაც დავუერთოთ: [დუშეთი].

* * „ჩემო კარგო ძმებანავ...“ (გვ. 149)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, № 108, გვ. 170 (B).

ნ ა ბ ე ჭ დ ი: ჟურნ. „ივერია“, 1880, № 2, გვ. 149 (C); სალამური ანუ ლექსთა კრება, № 1, გამოცემული ზ. ჰიკინაძისაგან, ტფილისი, 1882, გვ. 18 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, 1, ტფილისი, 1892, გვ. 187 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 377 (E); სალხინო საზანდარი ანუ უქმ-დროების შემაქცევარი სიმღერების კრება ძველთა და ახალთ მწერლების, შედგენილი და შეთხზული გ. ი. სკანდაროვისაგან, გამ. მე-4, ტფილისი,

¹ 1925—1951 წწ. გამოცემებში ლექსის მე-18 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვისა „მონებური“, დაბეჭდილია „მონებრივი“.

1895, გვ. 159 (F); ჩანგა, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათომი, 1900, გვ. 312 (G); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 3 (H); ჩანგური ანუ სახალხო მეჭლისი, გამოცემული დ. ლაზარევის მიერ, ტფილისი, 1905, გვ. 36 (I); ჩვენი მწერლობა, I. მკოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 46 (J); რჩეული ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 80, ტფილისი, 1907, გვ. 18; იგივე გამოცემა № 81, გვ. 15 (K).

1 ათ ა ლ რ ი: ჩემო კარგო ჭეუყანავ FGIJK.

თ ა რ ი ლ ი: 1880 (სარჩევში — 1878) A; 1878 J; 15 სექტემბერი, 1872 წ. B.

ბ ე ლ მ ი წ ე რ ა: *** C; ი. ჭავჭავაძე D; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) EG; ილია ჭავჭავაძე I.

A ტექსტის სტრიქონს „ჩემო თვალის სინათლევ“ B-ში ეველვან ენაცვლება „ორთავ თვალის სინათლევ“.

2 გვწყალობს] გწყალობს CG. 3 დაგშორდნენ] დაგვშორდნენ CD. 4 ახალთ] ახლათ D. 7 იქნები] იქმნები BC. 8 მიენდები] მიენდობა H. 11 შენისა ტრფობის] ტრფობისა შენის B. 14 შეპმუსრონ] შეპმუსრონ D. 15 მაშ რაღ] რაზედ B.

საინტერესოა ამ ლექსზე ვახტანგ ორბელიანის (1812—1890 წწ.) მიერ ლექსითვე გამოსმაუერება („სამშობლო ჭეუყნის პასუხი“, გაზ. „ღრუბა“, 1883 წ. № 5):

მკითხე, ჩემო პოეტო, რაზედ მომიწყენია?
ნება მომეც, მეც გკითხო, შენ კი მოგილზენია?
მეუბნები, მარწყმუნებ: „მომავალი ჩვენია“.
მაგგვარი იმედები ჩემს ყურს ბევრჯელ სმენია...
და ა. შ.

ლექსს ვათარილებთ B ავტოგრაფის მიხედვით.

* * „აღარც ნატვრა...“ (გვ. 150)

ნ ა ბ ე ჯ ლ ი: ჟურ. „ივერია“, 1879, № 9—10, გვ. 119 (B); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 184 (A); სიტყვიერებას თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და ვრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 534 (C); ჩვენი მწერლობა, I. მკოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 39 (D).

ს ა თ ა ლ რ ი: აღარც ნატვრა და იმედი B.

თ ა რ ი ლ ი: 1878 (სარჩევში — 1877) A; 1877 B.

8 აღსდექი] A, აღდექი B, აღსდეგი C.

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: გაზ. „ივერია“, 1877, № 4, გვ. 8 (B); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. ჭიჭინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 30 (C); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 177 (A).

თ ა რ ხ დ ი: B; 1877 A.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** B.

151. 1 ჩვენგანს] ჩემგან BC. 8 უარგყოფდა] უარგყოფდი BC. 4 სიმდაბლეს] სიდაბლეს B.

152. 4 შეენია] კმთენია B.

ბ. ბ. მ-სა — ვინ იგულისხმება ამ ინიციალებში, გაშფოთა ვერ მოხერხდა.

ბაზალმითის ტბა (გვ. 153)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U; ავტოგრაფები, № 130 (BCDEFG).

ა ნ ა წ ყ ო ბ ი: მ, საცენზურო კომიტეტის ფონდი, № 480, ანაწერი F, საქმე 548, გვ. 69—70 (H)¹.

ნ ა ბ ე ჯ დ ი: ჟურნ. „ჩვეჯილი“, 1890, № 1, გვ. 26 (J); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 295 (A); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 540 (I); ლექსები თ. ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 8; ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა, № 81, ტფილისი, 1907, გვ. 37.

ს ა თ ა ლ რ ი ს ქ ე ე შ: (ხალხური თქმულება) H;

თ ა რ ი ღ ი: 1890 A; 14 მკათათვეს, 1883 წ. G; 1883 წ., 14 ივლისი H.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: *** H; ილია ჭავჭავაძე J; ი ჭავჭავაძე I.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა ჟურნ. „ჩვეჯილში“ (J); აქ მას ბოლო სამი სტროფი აკლია, ალბათ, ცენზურის მიზეზით. ამას გარდა, A-სთან შედარებით, არის მცირეოდენი სხვაობაც: 158, 3 გარშემო] გარემო J; 154. 4 დამღერიაქ] დამღერია J;

მეორედ ლექსი სრულად გამოქვეყნდა (A) და შემდეგ პუბლიკაციებშიც ამ ტექსტის მიხედვით იბეჭდებოდა, ამიტომ განსხვავება ნაბეჭდებს შორის თითქმის არ არის.

¹ ცნობა მოგვაწოდა ლ. კრელაშვილმა.

რაც შეეხება ავტოგრაფს U № 130-ს, იგი ცალკე ხელნაწერია, დაწერილი მოგვიანებით ფურცლებზე შავი მელნით და ნასწორები იმავე მელნით. ხელნაწერი შედგება რამდენიმე გვერდისაგან, სადაც მოცემულია ლექსის ექვსი ვარიანტი (BCDEFG), ექვსივე უსათაურო, ამათგან ხუთი — უთარო (დათარიღებულია მხოლოდ ბოლო G ტექსტით), ოთხი (BCDE) — დაუთარიღებელი (ხუთ ან შეიდსტროფიანია) და ორიც (FG) მთლიანი ტექსტით. ამ ავტოგრაფებიდან 1914 წლის გამოცემაში დაბეჭდილია ხუთი, მაგრამ ამათგან მხოლოდ ერთი ვარიანტად მიჩნეული (ჩვენი ლიტერით G ტექსტით). აქლია ჩვენი ლიტერით F ავტოგრაფი (იხ. ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი, ტ. I, მობ. გედევანიშვილის გამოცემა, 1914, შენიშვ. გვ. XVII).

ბ. ინგოროყვა ავტოგრაფთა საერთო რაოდენობას არ ასახელებს, მაგრამ აღნიშნავს, რომ ამ ლექსს აქვს სამი დასრულებული ვარიანტი, გარდა პირვანდელი ვსკიზებისაო (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, 1951, გვ. 456). ვარიანტების განყოფილებაში კი ამ ლექსის მხოლოდ ორი ვარიანტია გატანილი: პირველ ვარიანტად — ჩვენი ლიტერით D (გვ. 299) და მეორე ვარიანტად — ჩვენი ლიტერით F (გვ. 300). რაც შეეხება მესამე ვარიანტს (ჩვენი ლიტერით G), იგი ვარიანტების განყოფილებაში არ არის დაბეჭდილი, მაგრამ ტომში მისი ფოტოპირია მოთავსებული (გვ. 402—403).

ჩვენ ზემოთ დასახელებულ ექვსივე ტექსტს ვარიანტად ვთვლით, რომლებშიც ნათლად ჩანს პოეტის მთელი მუშაობის პროცესი ამ ლექსზე. ქვემოთ ტექსტებს ვალაგებთ არა იმ თანმიმდევრობით, როგორც ხელნაწერშია, არამედ — ჩვენი გარაუდით — ქრონოლოგიურად (ე. ი. რომელი უფრო ადრინდელია, რით დაიწყო ავტორმა ეს ლექსი და რით დაამთავრა). ამის უფლებას თვით ტექსტებზე დაკვირვება გვაძლევს.

ავტოგრაფები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ავტორის მიერაა ნასწორები: B (ავტოგრაფში რიცხით შე-4):

ბაზალეთისა ტბის ძირსა
ოქროს აყვანი არისო,
ზემოდამ ადგა შვეირვალე
კარავი წმინდა წყალისო.

მის გარე ბალი თურმეა,
არც კბერდება, არცა კენება,
ქვეყნისა დროთა ცვლილებას
იგი არ ემორჩილება.

არ ერჩის თურმე მის მწვანეს
არც ზაფხული, არც ზამთარი,
და იმის მზიან ჩრდილებში
მუდამ გაზაფხული არი.

იმ ბალის შუა გულში
ის ავენი ასენია,
და ჭერ კაცთაგან იქ ჩასვლა
ვერაღის გაუბედნია.
მარტო ერთნი სირინოზნი...

აქ წყდება ტექსტი. აქედან: 5 „მის გარე“-ს ნაცვლად ჭერ ეწერა „წყლის ქვეშე“, — გადახაზულია. 6 „არც“ — მის ნაცვლად ჭერ ეწერა „არას-დროს“, — გადახაზულია. 7 ნაცვლად სიტყვისა „ცვლილებას“ ჭერ ეწერა „ბრუნებას“, — გადახაზულია. 9 ნაცვლად სიტყვებისა „მწვანეს“ ჭერ ეწერა „ყვავილს“, — გადახაზულია. 10 ნაცვლად სიტყვებისა „არც ზა-ღბული“ თავდაპირველად ეწერა „არც სიცხე“, — გადახაზულია. 12—13 სტრიქონებს („მუდამ...“ „იმ ბალის...“) შორის გადახაზულია:

„ბალის მშვენიერს მდელაზედ
ის ავენი ასენია,
და ჭერ კაცთაგანს იქ ჩასვლა
ვერაღის გაუბედნია.

აქ, პირველ სტრიქონში ჭერ ეწერა „იმ ბალის შუაგულშია“, გადახაზუ-
ლია. შემდეგ: „იქ ჩასვლა“-ს ნაცვლად ეწერა „იქამდე“, გადახაზულია.
ნაცვლად სიტყვისა „ვერაღის“ ეწერა „ჩასვლა ვერ“, გადახაზულია.

C (რიგით მე-2):

ბაზალეთისა ტბის ძირსა
ოქროს ავენი არისო,
მის გარეშემო წყლის ქვეშე
ლამაზი ბალი ყვავისო.

მწენა მუდამ ის ბალი,
არასდროს თურმე არ ჰსჯენება,
ქვეყნისა დროსა ცვლილებას
იგი არ ემორჩილება.

არ ერჩის თურმე მის ყვავილს
არცა სიცხე, არც ზამთარი,

[და] ლამაზ მზიან ჩრდილებში
მუდამ გაზაფხული არი.

იმ ბალის შუა გულშია
ის ავენი ასენია
და ჭერ კაცთაგანს იქ ჩასვლა
ვერაღის გაუბედნია.

სხოლოდლა სირინოზნი კი
ავეანსა გარს ეხვევიან,
წელის ღულუნით ტურფანი
ტყბილს ნანას ეუბნებიან.

აქედან: 8—9 სტრიქონებს („იგი არ...“ „არ ერჩის“) შორის გადახა-
ზულია: „ფოთოლს ვერ უშრობს ვერც სიცხე, ვერცა ზამთარი“, „ვერცა
ზამთარი უზრავსო“. 9 სიტყვის „არ“ ნაცვლად ეწერა „ვერ“, — გადახა-
ზულია; ნაცვლად სიტყვისა „ყვავილს“ ეწერა „მდელის“, შემდეგ „მწვა-
ნეს“, — გადახაზულია.

11. ნაცვლად სიტყვისა „ჩრდილებში“ ეწერა „იმ ბალში“, გადახაზულია.

12. ნაცვლად სიტყვისა „მუღამ“ ეწერა ჭერ „ტურფა“, შემდეგ „ტაბილი“, ორივე გადახაზულია.

D (რიგით I): პირველი ორი სტროფი თანხვდება C-ს I—II სტროფებს. შენდევ მოღის:

აკვანი იგი ოქროსი
ოდითვე იქ ასვენია,
და ჭერ კაცთაგანს იქ ჩასვლა
ვერაყის გაუბედნია.

ტურფანი სირინოზნი კი
იმ აკვანს გარს ეხვევიან,
ნელის ღუღუნით ლამაზნი
ტეზილს ნანას ეუბნებიან.

ამბობენ, თამარ მეფესა
იგი იქ ჩაუსვენია
და ის კი აღარ იციან,
შიგ მას ვინ ჩაუწვენია.

იქნება მასში ის ყრმა წევს,
რომლის არ ითქმის სახელი
და რომელსაცა დღედაღამ
ნატრულობს ჩუმაღ ქართველი.

თუ ეგრე არის, ნეტა მას,
ვაუკაცსა სახელოვანსა,
რომლისა ხელიც პირველად
შეარწევს იმა აკვანსა.

იქედან: II „და ის კი აღარ იციან“... — ამის ნაცვლად ჭერ ეწერა: „ამას კი აღარ ამბობენ“, გადახაზულია.

ძირითად ტექსტთან შედარებით, არ არის III სტროფი („ვერ ერჩის...“); VI („ამბობენ, — თამარ დედოფალს...“) და VII („ამას კი აღარ ამბობენ...“), სტროფების აზრი გაერთიანებულია D ტექსტის V სტროფში:

E (რიგით მე-3) უახლოვდება A ტექსტს. დასრულებული არ არის და ხუთი სტროფისაგან შედგება.

ბაზალეთისა ტბის ძირსა
ოქროს ავენი არსო
და მის გარემო წყლას ქვეშე
წალკოტი უცხო ყვავისო.

მწვანეა მუდამ წალკოტი,
მისდრია თურმე არ ჰსკვნება,
ქვეყნისა დროსა ცოლილებას
მცნო მორჩილება.

არ ღრჩის თურმე მის მწვანეს
არცა სიციხე, არც ზამთარი,

და იმის მზიან ჩრდილებში
გუდამ გაზაფხული არს.

წალკოტის შუა გულშია
ის ავენი ასენია,
და ჯერ კაცთაგანს იქ ჩასვლა
ვერავის გაუზღენია.

მარტო ერთნი სირინოზნი
იმ ავენს გარს ეხვევიან,
ნელის ღლინით გრძნეულნი
გრძნეულს ხმებს ეუბნებიან.

ქედან: IV სტროფის („წალკოტის შუა გულშია“) შემდეგ გადაზა-
ხულია:

მარტო ერთნი სირინოზნი
იმ ავენს ზედ ეხვევიან, ზედ დაჰხარინ,
ნელის ღლინით, ნაღობით
გრძნეულს ხმებს ეუბნებიან.

ამ გადაზახული სტროფის გვერდით, არშიაზე წერია: „ზემოდამ ადგა
მჭირვალე კარავი წმინდა წყლისო“.

F (ავტოგრაფში რიგით მე-5) შავი, სრული ტექსტია. იყოფა ორ
სავად: I-ში შედის ჩვენი ტექსტის (A) პირველი ხუთი სტროფი, II-ში —
მომდევნო ხუთი სტროფი. A ტექსტთან შედარებით F ასეთ სხვაობას იძ-
ლედა:

158. 7 ტრიალსა] მუქარას F, ამის ნაცვლად ჯერ ეწერა „ცვლილებას“,
გადაზახულია 10 ვერც სიციხე, ვერცა ზამთარი] არც სიციხე, არცა ზამ-
თარი F, ეწერა „არც ზამთარი, არც ზაფხული“, გადაზახულია. 12 გა-
ზაფხული] ყვავილები F, ჯერ ეწერა „გაზაფხული“. გადაზახულია.

151. 1 მარტო ერთნი სირინოზნი] მარტო ისინი გრძნეულნი F, ეწერა
„ტურფანი სირინოზნი კი“, გადაზახულია. 3 F-ში „მარტო იგინი“-ს ნაც-
ვლად ჯერ ეწერა „ნელის ღლინით“, შემდეგ „გრძნეულნი“, ორივე გადა-
ზახულია. 4 F-ში, ნაცვლად სიტყვებისა „დასტრფიან და დამღერაინ“,
ჯერ ეწერა: „ტებოლ ნანას ეუბნებიან“, — გადაზახულია. 6 ნაცვლად
სიტყვებისა „ის ავენი იქ ჩაუდგამს“, F-ში ჯერ ეწერა: „იგი იქ ჩაუს-
ვენია“, „დაუდგენია“. „ტბის ძირსა ჩაუდ“, „იმ ადგილს დაუდგავს“, — ეს
ყველაფერი გადაზახულია და ზედ აწერია: „ის ავენი იქ ჩაუდგამს“.
9 ამას] იმას F. 11—12 ან თვით... დაადინა] ან ტბის ქვეშ ავენის
დამარხვა რისათვის მოიწადინა F. 13 იქნებ ავენში] იქნება მასში
F. 14 ვისიცი] რომლის F. 15—16 ვისაც... ქართველი] და რომელსაც

დღედაღამ ზუმად ნატრულობს ქართველი F. 17 ესე] ეგრე F. 19 ვიბა-
ცა] რომლისა F. 20 დასწედება] ჩასწედება F. 23—24 ვინც იმ... ცხე-
ბულსა] რომელსაც იმ ყრმას პირველად მიაწვდის თავის ძუძუსა F.

ტექსტის გვერდით ასეთი ავტორისეული მინაწერია: „შენ იქნება ბრმა-
დაც ჩამთვლო, რომ მე ჩვენში ინტელიგენცია ვერ შემიმჩნევია, მაგრამ
გარწმუნებ, მიკროსკოპიც რომ აიფარო თვალებზედ, მაინც ვერ იპოვი ე
რალაც ინტელიგენციაა. მეტი ჩარა არ არის, უნდა დამიჯერო, რომ ინტე-
ლიგენცია, როგორც ცალკე რაზმი, როგორც ის საკუთარი, თვით-არსე-
ბობითი მოვლენა ჯერ არ არსებობს და მალე არც იქნება“.

ამ ტექსტს კიდევ აქვს მინაწერი: „რომ ჩვენში ახალი რაზმი გამოდის
და ჯანდათან მატულობს, ეს ყველა თვალზილულისათვის... იმავე ფურ-
ცელზე მოთავსებულია ნ. ნიკოლაძისადმი წერილი, რომელსაც ლექსთან
ასევე არაფერი საერთო არა აქვს.“

G (რეგით მე-6) ავტოგრაფი სუფთაა და სრული ტექსტია. იგი უფრო
ახლოს დგას A ტექსტთან, ვიდრე ზემოთ ჩამოთვლილი ვარიანტები.

ვუღარებთ ჩვენს ძირითად (A) ტექსტს:

153. 3 გარშემო] გარემო G. 6 სკენება] მსკენება G. 7 ტრიალსა] მუ-
ქარას G. 9 მის] იმ G. 12 გაზაფხული] ყვავილები G. 13 წალკოტის შუა-
გულშია] იმ წალკოტის შუაგულში G. 15 G-ში იყო „და კაცთაგანსა“,
შემდეგ ავტორმა ჩაუმატა „ჯერ“, ხოლო „კაცთაგანსა“ გადააყეთა სიტყვად
„კაცთაგან“ („და ჯერ კაცთაგანს“).

154. 6 ჩაუღამეს] დაუღამეს G (ასეა, რ. კ.). 11 ან] და G. 12 ზედ
ტბად] ტბა ზედ G. 13—16 ნაცვლად სტრიქონებისა — „იქნებ აკვანში...
ქართველი?“ — G-ში არის:

იქნება მასში ის ყრმა წევს,
რომლის არ ითქმის სახელი
და რომელსაცა დღე და ღამ
ზუმად ნატრულობს ქართველი G.

19 G-ში „ვისიცა ხელი“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „რომელიც ხელ“,
გადაბაზულია.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „ბაზალეთის ტბის“ მხოლოდ ბოლო ვა-
რიანტია (G) დათარიღებული („14 მკათათვეს, 1883“), ეს იმის ნიშ-
ნავს, რომ პოეტმა დაასრულა ლექსზე მუშაობა. მართლაც, იმავე 1883
წელს ილიას გადაუწყვეტია მისი დაბეჭდვა ეურნ. „ივერიაში“. ამას მოწი-
მობს H წყარო. იგი ორი გვერდისაგან შედგება (69, 70), ორივე გვერდი
აწყობილია და აქა-იქ კორექტურაც არის გაკეთებული. 69 გვერდზე სრუ-
ლი ტექსტია, აქვს სათაური, ხელმოწერა და თარიღი. 70-ე გვერდზე იგივე
ტექსტია, ოღონდ — უსათაურო. სათაურის მაგივრად არის *, ქვესათა-
ურად კი — „ხ ა ლ ხ რ ი თ ქ მ უ ლ ე ბ ა“. ეს ტექსტი მოვეცილია (ტა-

გზიდან — „იქნებ აკვანში ის ყრმა წესს“ — ბოლომდე) ცენზურის მიერ და იქვე მიწერილია საცენზურო კომიტეტის რეზოლუცია: „По журналу цензурного комитета 20 июня 1883 года определено в виду 3 ст. пун. 10 изд. дейст. Напечатание воспретить и удержать при делах“.

II ტექსტი მომდინარეობს G ავტოგრაფიდან, მცირეოდენი სხვაობით, რითაც II ტექსტი უფრო ახლოს დგას საბოლოო ტექსტთან, რომელიც ბოლოშეცვეტილი სახით დაიბეჭდა 1890 წელს „ჯეჯულისი“. მოვიტანო II-ის განსხვავებულ წაყობებებს A-სთან შედარებით:

153. 7 ტრაქსა] მექარას H. 12 გაზაფხული] ყვავალები H.

154. 6 ჩაუღვამს] დაუღვავს H. 13 იქნებ აკვანში] იქნება მასში H. 15—16 ვისაც... ქართველი] და რომელსაცა დღეღამე ჩუმაღ ნატრულობს ქართველი H. 17, 21 ესე] ეგრე H. 22 სახელდებულსა] გამარჯვებულსა H.

ლექსის ვათარღლები G ავტოგრაფის მიხედვით.

ბ ა ზ ა ლ ე თ ი ს ტ ბ ა — მდებარეობს ღუშეთის მაზლაზლად.

დამატებითი (გვ. 155)

ნ ა ბ ე კ ლ ი: გაზ. „ივერია“, 1886, № 80, 85, 97, 100, 117, 119, 137, 141, 155, 175, 179, 181, 187 (B); დამაკვირდი ანუ ავტოგრაფები ძველთა და ახალთა ბრძენთა, მეცნიერთა და გამოჩენილ კაცთა მიერ თქმულნი, დაბეჭდილი „ივერიის“ რედაქციის მიერ, ტფილისი, ე. ხელამის სტამბა, 1887, გვ. (C); გაზ. „ივერია“, 1888, № 1 (D); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 279 (A); გაზ. „ივერია“, 1904, № 264, 267, 277, 279 (E); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მაღ. „ცოდნის“ გამოცემა, ტფილისი, 1904, გვ. 59 (F); ჩუენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 67 (G); ჟურნ. „ნიშადური“, 1907, № 4, გვ. 10 (H).

ს ა თ ა უ რ ი: დამაკვირდი BG; საახალწლო მილოცვა პ. უმიკაშვილის D; ქართული სიბრძნე (მგოსანთა გამონათქვამიდან) E; ილია ჭავჭავაძის აფორიზმები H.

ს ა თ ა უ რ ი ს მ ა გ ი ე რ ა (თქმული ლარიძისა) C.

თ ა რ ბ დ ი: 1889 AG.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ლარიძე BC, (ილია ჭავჭავაძე) E.

„დამაკვირდის“ მთლიანი ტექსტის ავტოგრაფი მიუკლევებელია. მხოლოდ ერთი სტროფის (უვაჟკაცად იმას არ ვაქებ...) ავტოგრაფი აღმოაჩინა

ნა შ. ჯოხილიშვილმა (იხ. მისი „უცნობი ავტოგრაფები“, ვახ. „კომუნისტ-ტი“, 1964, 18/1).

1886 წლის ვახ. „ივერიის“ (B) ზემოჩამოთვლილ ნომრებში საერ-თო სათაურით „დამაკვირდი“ იბეჭდებოდა სხვადასხვა პოეტის გა-მონათქვამი, მათ შორის ილია ჭავჭავაძის ათითო სტროფი ათითო ნომე-რში ასეთი თანამიმდევრობით: XII, V, XIII, VI, IX, II, IV, III, X, I, XIV, VIII, VII, XI.

ათათიერ მათგანს მიწერილი აქვს ილიას ფსევდონიმი „ლარიძე“. ამავე ფსევდონიმით დაიბეჭდა ვახ. „ივერიის“ გამოცემაში (C) უკვე ლექსად აქნებული ტექსტი სტროფთა ასეთი თანამიმდევრობით: I, IV, III, X, IX, VIII, VI, VII, II, XIII, V, XIV, XII.

1888 წლის „ივერიაში“ (D) კი ხელმოუწერლად დაიბეჭდა მხოლოდ ერთი სტროფი (IV — „წუთის-სოფელი ესეა“...), რომელაც მიეძღვნა პ. უმიკაშვილს.

F-ში დაიბეჭდა სტროფთა ასეთი განლაგებით: XIII, I, VII, VIII, XI, IV, X, V, XII, III, II, VI, IX, XIV.

G-ში — II, XII, VII, IV, XIII.

H-ში კი ასე: VII, IX, VI, III, XIII, IV, II, X, XII, XI, VIII, V. ბოლო სტროფი H-ში არის:

წინა კაცი უკანასი
ხილიო, ნათქვამია,
დღეის ვაგლახს ამით დასძლევს,
ვინცა ხვალისა მდომია.

ეს სტროფი სხვა წყაროებში არ გვხვდება. დანარჩენი სტროფები თითო-ორჯო სიტყვის სხვაობით მისდევს A-ს, რომლის კომპოზიციასაც ვიცავთ წინამდებარე ტომში, როგორც ავტორის ბოლო ნებას.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში სტროფთა განლაგება თანხვედბა A-ს VI სტროფის ჩათვლით, შემდეგ კი თანმიმდევრობა ასეთია: IX, X, XIII, VII, VIII, XIV, XII, XI. 1925—1951 წლების გამოცემათა I ტომებში გამოქვეყნდნ შემუცულიათ ამ სტროფთა განლაგება ასე: XII, XIII, V, VI, IX, II, IV, III, X, I, XIV, VII, VII, XI.

AG წყაროებში „დამაკვირდი“ დათარიღებულია 1889 წლით.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, „დამაკვირდი“ ბეჭდვა ილიამ დაიწყო 1886 წელს „ივერიის“ № 80-დან და დაამთავრა № 187-ში. დღეისათვის სადავო ვახდა IV სტროფის („წუთის-სოფელი ესეა“...) ილიასეულობა. 1979 წელ- გამოცემული „ქართული ხალხური პოეზიის“ VII ტომში ეს ლექსი შეტანილ იქნა, როგორც ხალხური ლექსი (გვ. 31). ხოლო მის შე-სახებ შენაშენაში (გვ. 229) ვკითხულობთ: „ქართლი, ჩამწ. მირზაშვილი. ფ. არქ. :3238, იგივე „ივერია“ 1888 წ., № 1, საახალწლო მილოცვა 28. ი. ჭავჭავაძე, ტ. I

პ. უშიაკიშვილი: იგივე ი. ჯავახიშვილის თხზ. სრ. კრებ. ტ. I, 1951, გვ. 107. აქ შეცდომითაა მითითებული, რომ პირველად ეს ლექსი 1886 წელს დაიბეჭდა „ივერიაში“ (იქვე, გვ. 454). ლექსი პირველად ხელმოწერულად გამოქვეყნდა „ივერიაში“ 1888 წელს, როგორც სახალხო მილოცვა პ. უშიაკიშვილისადმი. ამის შემდეგ შეპყნდათ ილია ჯავახიშვილის თხზულებათა გამოცემებში. აქამდე არც ერთ ფოლკლორულ კრებულში არ დაბეჭდვლა, რადგან, როგორც ჩანს, აღიარებულია მიაჩნდათ. უშიაკიშვილს სხვა საბუთი, გარდა იმისა, რომ იგი „ივერიაში“ დაიბეჭდა, ჯერჯერობით არა ჩანს. ფოლკლორული ჩანაწერების არსებობა და ის გარემოება, რომ აღნიშნული ლექსი კახური სუფრული სიმღერებიდან ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებულია, ვფიქრობთ, გვაძლევს უფლებას შევიტანოთ იგი ხალხური ლექსების მრავალტომეულში. იქვე მოტანილია ამ სტროფის კახური ვარიანტი:

„წუთისოფელი იგრება, დღე-ღამე გვიტენებია,
რაც რომ მტერს დაუწვრთვია, სიყვარულს უშენებია“.

აქ ნათქვამია, რომ ლექსი შეტანილია ი. ჯავახიშვილის თხზულებათა სრული კრებულის I ტომში ((1951 წ.) და რომ აღნიშნულ გამოცემაში არასწორად არის მითითებული ლექსის პირველი პუბლიკაციის თარიღი (1886 წ.). რამდენად შეეფერება ყოველივე ზემოთქმული სინამდვილეს? არის თუ არა ეს ლექსი მართლა ხალხური?

ლექსი „დამაკვირდი“ შედგება ოთხხმეტი ნაწილისაგან. თითოეულ ნაწილში კი მოთავსებულია ერთ-ან რამდენიმესტროფიანი ლექსი, სადაც ავტორი პოეტურად აყალიბებს თავის დაკვირვებებს და შეხედულებებს ადამიანზე, მის ცხოვრებაზე და საერთოდ წუთისოფელზე. ლექსი „წუთის-სოფელი ესეა“ „დამაკვირდიში“ IV ნაწილად ირას შესულია (რადგან პ. ინგოროყვამ „დამაკვირდის“ ნაწილებს ადგილი შეუცვალა, ი. ჯავახიშვილის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში ლექსი VII ნაწილადაა წარმოდგენილი).

როგორც აღნიშნეთ. 1886 წლიდან გაზ. „ივერიაში“ თავდაპირველად საერთო სათაურით — „დამაკვირდი“ იბეჭდებოდა მსოფლიოს სხვადასხვა მწერლისა თუ მოაზროვნის ბრძნული გამოხატულებები, მათ შორის ილიას ლექსებიც, — თითო ნაწილი თითო ნომერში. ასე ამგვარად, ეს წერილ-წერალი ლექსები ილიას ცალ-ცალკე დაიბეჭდა 1886 წლას გაზეთ „ივერიის“ თოთხმეტ ნომერში (№ 80, 85, 97, 100, 104, 117, 119, 137, 141, 155, 175, 179, 181, 187). თითოეულ მათგანს ქვეშ მიწერილი აქვს გვარი „ლ ა რ ი ძ ე“. გაზეთის ზემოთ დასახელებული ნომრებიდან № 119-ში მოთავსებულია ჩვენთვის საინტერესო ლექსი „ლარიძის“ ხელმოწერით.

1887 წელს „ივერია“ საერთო სათაურით „დამაკვირდი“ იბეჭდვას ცალკე წიგნს, რომელშიც, სხვა ავტორთა ლექსებთან გვერდით, ერთადდა დაბეჭდილი ზემოხსენებულ ნომრებში ცალ-ცალკე გამოქვეყნებული ლარიძის ლექსები და სათაურის მაგიერ თავზე აწერია:

(„თქმული ლარიძისა“). მასშია ლექსიც „წუთის-სოფელი ესეა“ (გვ. 79). ამის შემდეგ, 1888 წელს, გაზ. „ივერიის“ № 1-ში იბეჭდება სწორედ ეს ლექსი, როგორც მილოცვა პეტრე უმიკაშვილისადმი, ლექსი აქ ხელმოწერელია, მაგრამ მისი ავტორი უკვე ცნობილია (ლარიძე), ამიტომ ვეჭვი არ გვეპარება, რომ ამ ხელმოწერელი ლექსის ავტორის ვინაობა პ. უმიკაშვილსაც ეკოდინებოდა. მით უფრო, რომ იგი ავტორს ახლოს იცნობდა.

ლექსის ავტორის ვინაობა უკვე ყველასათვის ნათელი და აშკარა გახდა, როცა ტექსტი შეტანილ იქნა 1892 წელს გამოცემულ ილიას თხზულებათა I ტომში (გვ. 282). ამ გამოცემაში ლექსი დაიბეჭდა „ივერიის“ შემოხსენებულ ნომრებში გამოქვეყნებულ სხვა ლექსებთან ერთად, სათაურით „დამაკვირდი“. ამრიგად, 1892 წლამდე ილიას ეს ლექსი სამჯერ გამოქვეყნდა: ორჯერ „ლარიძის“ ფსევდონიმით, ერთხელ — ხელმოწერა-ლად. 1892 წლის გამოცემა კი, როგორც ცნობილია, ილიას უშუალო მე-თვალყურეობით მომზადდა. 1904 წელს იბეჭდება კრებული „ლექსები თ. ილია ჭავჭავაძისა“, რომელშიც შეტანილია ილიასეული „დამაკვირდის“ მთლიანი ტექსტი, დღეს სადავოდ გამხდარი ლექსითურთ (გვ. 59). ამრიგად, 1907 წლამდე, ილიას სიცოცხლეში, „წუთის-სოფელი ესეა“ რამდენჯერმე გამოქვეყნდა; პოეტის სიყვდილის შემდეგაც გამომცემლებს იგი უყოყმანოდ შეჰქონდათ ილიას თხზულებათა კრებულებში (იხ. ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის და 1925—1951 წწ. გამოცემები და სხვა). ასე რომ, ლექსის ილიასეულობა უდავოა.

ლექსს ვათარიღებთ მისი პირველი პუბლიკაციის მიხედვით: [1886 წ.]

აიოხვამ-პასუხი (გვ. 159)

ნ ა ბ ე ჯ დ ა : ჟურნ. „მოამბე“, 1894 წ., № 2, გვ. 145 (B); გაზ. „ივერია“, 1894, № 46, გვ. 3 (C); პატარა ჩანგი, გამოცემა „გუთნისა“ (სტამბა ირ. ქუთათელაძისა), თფილისი, 1902, გვ. 4 (D); პატარა ჩანგი, გამოცემა მე-2, სტამბა ძმები თავართქილაძეებისა, ტფილისი, 1903, გვ. 4 (E); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, მალ. „ცოდნის“ გამოცემა, 1904, გვ. 20 (A);

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა : ილია ჭავჭავაძე BDE;

გ ა ზ . „ივერიაში“ ლექსი ჩართულია სტ. კრელაშვილის სტატიაში „ბიბლიოგრაფიული წერილი“, რომელშიც ნათქვამია: „ამავე მეორე ნომერში (იგულისხმება ჟურნ. „მოამბე“, 1894 წ. № 2, — რ. კ.) დაბეჭდილი“

ლია სხვათა შორის ახალი ლექსი ბ-ნ ილია ჭავჭავაძისა „კათხვა-პასუხი“. რადგან ეს ლექსი ეკუთვნის რედაქტორს ჩვენის გაზეთისას, ამიტომ მისი დუბაჟება მიგვიწოდებდა სხვისთვის. მაგრამ რადგან ამ ავტორს დიდი ხანია აღარ დაუწერია ლექსი, ამიტომ იმედი გვაქვს, მკითხველი აღარ დაგვემდურება, რომ მთლიანად ამოვბეჭდეთ ხსენებული ლექსი. თანაც ამ ლექსით მკითხველს საშუალება მიეცა, რომ სივრცე-სივრცით გაზომოს უშველებელი ძალა „კვალის“ კრიტიკოსისა (იგულისხმება გ. წერეთელი, — რ. კ.), რომელიც აუწყებს ქვეყანას, რომ ბ-ნმა ილია ჭავჭავაძემ გაუშვა ხელი ქართულთა მათხა „გლახა კრიაშვილის“ დაწერის შემდეგ... აი ეს ლექსი სიტყვა-სიტყვით... და ამის შემდეგ მოტანილია ლექსი მთლიანად. იგი თანხვდება B ტექსტს.

ლექსის დაწერის თარიღი ცნობილი არ არის, იგი პირობითად თარიღდება პირველი პუბლიკაციის მიხედვით: [1894 წ.].

ორხმიანი საახალწლო ოპერეტი (გვ. 161)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, № 185 (B).

ნ ა ბ ე ქ დ ი: გზ. „ფერია“, 1895, № 1—5 (A).

ს ა თ ა ო რ ი: ფეოტონი B.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ფირუზა A.

ავტოგრაფი შესრულებულია შავი მელნით, შეყვითლებულ უსაზოქალაღზე; არის მხოლოდ ერთი გვერდი, რომელზეც წერია ტექსტის პირველი ხუთი სტროფი. მისი გაგრძელება, ჩანს, დაკარგულია.

161. 7 სასძლოდ] სარძლოდ B.

162. 8 B-ში ნაცვლად სიტყვისა „სხვებზე“ ჯერ ეწერა „მტრებზე“, გადახაზულია. 10 ჩვენი პოეტი აქაიქ ზღაპრების უსტა აქაი B.

ჩვენს გამოცემაში გასწორებულია ორი ფორმა: გვ. 165, 24 აქედ—აქეთ: გვ. 170, 7 სმენლისა—მსმენლისა.

161. გ ზ ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი (1842—1900): ცნობილი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე.

ზ ო ლ ი: ფსევდონიმი დაეთ კეზელისა ((1854—1907). — პუბლიცისტი, მწერალი. წერდა აგრეთვე „დავით სოსლანისა“ და „არაგველის“ ფსევდონიმებით.

162. „კ ე ა ლ ი“: ყოველკვირეული ლიტერატურულ-პოლიტიკური გაზეთი (1893—1904), დამაარსებელი და ჟაქტობრივი ზელმძღვანელი — გ. წერეთელი.

ჩ ვ ე ნ ი პ ო ე ტ ი ა ქ ა ქ ი: აქაი წერეთელი (1840—1915).

163. „ი ვ ე რ ი ა“: ლიტერატურულ-პოლიტიკური პერიოდული გამოცემა, (1877—1906), რომლის დამაარსებელი იყო ილია ჭავჭავაძე.

164. გეოგრაფიკალი — იგულისხმება გიორგი წერეთელი.

„შეევკარ დასი“: აქ იგულისხმება „მესამე დასი“, რომლის ერთ-ერთი ორგანიზატორი იყო გიორგი წერეთელი.

„ჩემი მესამე დასი“: „მესამე დასი“ — პირველი სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია საქართველოში (დაარსდა 1893 წ.). „მესამე დასი“ დიდად შეუწყო ხელი მარქსიზმის გავრცელებას და საფუძველი ჩაუყარა სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობას საქართველოში.

165. სილოვან ხუნდაძე: (1860—1928), ცნობილი პედაგოგი და ლიტერატორი.

„ლიოხონელი“: ფსევდონიმი მწერლისა და ჟურნალისტის ილია ბახტაძისა (1859—1900).

166. „პოეტის სილოვანისა“: იგულისხმება სილოვან ხუნდაძე.

„მოამბე“: ყოველთვიური სალიტერატურო ჟურნალი (1894—1905), რომლის რედაქტორიც იყო ალ. ჭყონია. გამომცემლები: ნ. ლოლობერიძე, შემდეგ — ალ. ჯაბაძარი.

გაზ. „კავკაზი“: ყოველდღიური პოლიტიკური და ლიტერატურული რუსული გაზეთი, გამოდიოდა თბილისში (1846—1913). 1850 წლიდან გაზეთს სცემდა კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარია.

167. „ანტონმაძე მწიგნობარი“: იგულისხმება ცნობილი მწერალი ანტონ ფურცელაძე (1839—1913).

168. მახვილ მახაბელი: ივანე მაჩაბლის მომხრე ბანკის ირაგელი გამართულ კამათში.

170. „მისთვის მართოვანის“: იგულისხმება ცნობილი სასოგადო მოღვაწე, მწერალი, შექსპირის უბადლო მთარგმნელი ივანე (იანო) მაჩაბელი (1854—1898).

მხანი ყიფშიძენი: იგულისხმება გრიგოლ (1856—1921) და ალექსანდრე (1862—1916) ყიფშიძეები, „ივერიის“ თანამშრომლები და ცნობილი ლიტერატორები.

„ისევ სჯობს სადმე წავიდე, ბანკში ურგებად გდებას“: ნათქვამია საადგილმამულო ბანკზე, რომლის დამაარსებელი, სულისჩამდგმელი და ზელმძღვანელი მთელი ოცდაათი წლის განმავლობაში (1875—1905 წწ.) იყო ილია.

171. მისო: იგულისხმება შიხეილ მაჩაბელი.

172. ნ. ზ. ცხვედაძე: ნიკო ზებედის ძე ცხვედაძე (1845—1911), პედაგოგი, მწერალი, საზოგადო მოღვაწე. მისი ინიციატივით წამოიჭრა სკიფიის ჭაბუკი უნივერსიტეტის შენობის აგებისა.

178 ბ. გოგებაშვილი: იაკობ გოგებაშვილი (1942—1941), ცნობილი პედაგოგი, მწერალი. სსზოგადო მოღვაწე.

მართალია, „ორხმიანი საბალწლო ოპერეტი“ ავტოგრაფსა და პირველნაბეჭდში დათარიღებული არ არის, მაგრამ, პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, „ეს ლექსი, როგორც ჩანს მისი სადღესო ხასიათის მიხედვით, დაწერილია 1894 წლის მიწურულში, საბალწლოდ“ (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, 1951, გვ. 440). მართლაც, ამ ლექსის შინაარსი, მასში ნახსენები ისტორიულ-ლიტერატურული რეალიები ევკვირბრანდად ადასტურებენ, რომ იგი დაწერილია 1894 წლის დამლევს. ლექსსაც ასე ვათარიღებთ: [1894 წლის დამლევს]!

* * „რად გვინდა, ვინ ხარ“ (გვ. 175)

ტელნაწერი: ს: ავტოგრაფი, № 131.

ავტოგრაფი ნაწერია ჟხაზო ქალაღზე, შავი მელნით. ნაწერი სუფთაა, დაუთარიღებელი.

ავტოგრაფიდან ჩანს, რომ ლექსი ილიას ერთდროულად დაუწერია (ან გადაუთეთრებია) და გამოცანები თანმიმდევრობით დაუნომრავს (1, 2, 3).

ტექსტის მე-3 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვებისა „რაც კაცი ხარ“; ჯერ ეწერა „რაც შიგან ხარ“, გადახზულია.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემებში, მე-2 გამოცანის მე-15 სტრიქონსა და მე-3 გამოცანის პირველ სტრიქონში; ნაცვლად ავტოგრაფისეული სიტყვისა „რამ“ („რაც გინდ რამ ჭერქი იცვალის“; „ქალამი რამ უშოვნია“) დაბეჭდილია „რომ“. ჩვენ აღვადგინეთ ილიასეული სიტყვა.

მე-2 გამოცანის მე-9 სტრიქონში გასწორდა ერთი ფორმა: აქედნებით-აქით-იქით (ეს ფორმა გასწორებულია 1925—1951 წწ. გამოცემებში).

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ეს ლექსი ნაწყვეტების განყოფილებაშია შეტანილი (გვ. 543). ლექსის ადრესატად მიჩნეულია დ. კეზელი („როგორც ლექსის შინაარსიდან სჩანს, იგი დაწერილია დ. კეზელის შესახებ“. — კვითხულობთ აღნიშნულ გამოცემის „შენიშვნებში“, გვ. XXV). პ. ინგოროყვა I გამოცანაზე ამავე აზრისა:

1 ბ. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ლექსი დაბეჭდილია ნაწყვეტების განყოფილებაში და დაუთარიღებლად დატოვებულია; 1925—1951 წწ. გამოცემებში ლექსი დათარიღებულია 1894 წლის დეკემბრით.

„პირველი გამოცანა, ყველა ნიშნებით, ეხება დავით კეზელს, — წერს იგი, — მეორე გამოცანა შესაძლოა გიორგი წერეთელს იგულისხმებდეს, თუმცა ამისი გადაჭრით თქმა ძნელია. ხოლო ვის ეხება მე-3 გამოცანა, ეს გამოურკვეველი რჩება“ (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, პ. ინგოროყვას რედაქტორობით, ტ. I, 1951, გვ. 457).

რაც შეეხება ლექსის დაწერის დროს, პ. ინგოროყვას აზრით, მართალია, ამ ლექსის თარიღის გასარკვევად ზედმიწევნითი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ყველა ნიშნით იგი 90-იან წლებს ეკუთვნის (იხ. ილია ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული ცხრა ტომად, პ. ინგოროყვასა და ალ. აბაშელის რედაქციით, ტ. I, 1925 წ., გვ. 420).

ილიას თხზულებათა 1951 წლის გამოცემაში ლექსი პირობითად ასეა დათარიღებული: „[90-იანი წლ.]“. ჩვენ ვიზიარებთ ასეთ დათარიღებას.

„Тифлисский листок“ — თბილისის ყოველდღიური რუსულ-ლი გაზეთი (1886—1919), რომელშიც დ. კეზელი თანამშრომლობდა (დ. კეზელის შესახებ იხ. გვ. 436).

აჩრდილი (გვ. 179)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ავტოგრაფები — U: № 107 (B); M: კრებ. № 17501, აკ. 40 (C); K: № 1024 (E); № 127 (F); ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი — U: № 112 (D)¹.

ნ ა ბ ე კ დ ი 2 ე უ რ ნ. „ცისკარი“, 1859, № 10, გვ. 101; ე უ რ ნ. „საქაროველოს პოემა“, 1863, № 7, გვ. 39 და № 8, გვ. 40; ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, ს. პეტერბურლი, 1864, გვ. 35 (G) „კრებული“, 1872, წიგნი 8—9, გვ. 1; „კრებული“, 1872, წიგნი

¹ არსებობს ამ ვარიანტის რამდენიმე ხელნაწერი ტექსტი, კირ. ლორთქიფანიძის, პ. უმიკაშვილის და ჟუცნობი პირის მიერ გადაწერილი. მისი ავტოგრაფი ჩვენამდე არ მოღწეულა. ჩვენ შევჩერდით ხელნაწერ № 112-ზე, რომელიც ცალკე ხელნაწერ წიგნად არის შეკრული და მოპზადებულია დასაბეჭდად, ამავე დროს, სხვა გადაწერილებიდან განსხვავებით, სრული ტექსტია.

² წყაროების სიმრავლის გამო აქ ლიტერებით აღენიშნავთ მხოლოდ მათ, რომლებზეც ვარიანტული შეჯერების დროს ქვემოთ გვექნება საგანგებო მსჯელობა. დანარჩენ შემთხვევაში წყაროებს ვასახელებთ ლიტერების გარეშე. ამის გამო ხელმოწერებსაც ვეღარ აღენიშნავთ ლიტერებით, თუნცა ქვემოთ, ვარიანტებზე მსჯელობის დროს, ყველგან მივუთითებთ იმ წყაროებს, სადაც ეს ხელმოწერები გვხვდება. აქ კი ვუთითებთ მხოლოდ იმისთვის, რომ ვაჩვენოთ მკითხველს, რა ხელმოწერით ბეჭდავდა საერთოდ ილია პოემის ტექსტს.

10—12, გვ. 1; „კრებული“, 1873, წიგნი 1, გვ. 268; „კრებული“, 1873, წიგნი 2, გვ. 208; „კრებული“, 1873, წიგნი 5—6, გვ. 123; ჟურნ. „ივერია“, 1881, № 2, გვ. 3 და № 3, გვ. 99 (1); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, 1, ტფილისი, 1892, გვ. 225 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-2, ტფილისი, 1892, გვ. 378; პოემების სრული კრებული, გამოცემა მ. ლაღიშისა, ტფილისი, 1898, გვ. 3; ჩონგური, შედგენილი სპ. ქელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 7; ქნარი, შედგენილი სპ. ქელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 7; ლექსები თ. ილია ჭავჭავაძისა, 1904, გვ. 4; ჩვენა მწერლობა, 1. მგოსნები... შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის შიერ, თბილისი, 1907, გვ. 39, 50, 53. ილია ჭავჭავაძის რჩეული ლექსები, 1907, გვ. 19.

თ ა რ ი დ ი : 26 იანვარს, 1859-სა წ. B; ტფილისი, 1860 წ. D; 1881 (სარჩევში — 1860) A.

ხ ე ლ მ თ წ ე რ ა : ****; ილ. ჭავჭავაძე; ილია ჭავჭავაძე.

„აჩრდილის“ ტექსტისათვის

„აჩრდილის“ ტექსტი ყოველმხრივ რთულია. ილიას ბევრი უმუშავნია მასზე. „...ამ „აჩრდილმა“ ტყავი გამაძრო. ისტორიულს ნაწილზედ... შევდექ და ერთი ბიჭი წინ ველარ წავდგი. არ ვიცი, რა ექნა: ვამბობ. ამ „აჩრდილს“ თავი დავანებო-მეთქი. ეგ ოხერი ჩვენი ისტორია... მარტო ომებისა და შეფეების ისტორიაა, ერი არსადა ჩანს. მე კი ასეთის აგებულობის ადამიანი ვარ, რომ შეფეების და ომების სახე არ მახიდავს ხოლმე. საქმე ხალხია და ხალხი კი ჩვენს ისტორიაში არა ჩანს. ვწუხვარ და ვდრტვინავ და განცოხვა არსაით არი“, — სწერს ილია დ. ერისთავს (ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. X, 1961, გვ. 34). ალბათ სწორედ ეს იყო მიზეზი, რომ ილიამ პოემას საბოლოო სახე მაინც ვერ მისცა (აქლია 22-ე და 23-ე თავები).

პოემაზე მუშაობის დროს ავტორი გზადაგზა ცვლიდა არა მარტო ცალკეულ სტრიქონებსა და სტროფებს, არამედ მთელ თავებსაც კი. ამიტომაც ახსოვდა მას, თუ სად რომელი თავები იბეჭდებოდა პოემისა: „მეო კირილე... — სწერდა ილია კ. ლორთქიფანიძეს, — უმოკლეს ჩემი „აჩრდილი“ აქვს ახლად გადაკეთებული. იქიდან VII, VIII და IX მუხლი დაბეჭდე იმ სიათურით, როგორც ადრე იყო დაბეჭდილი „კრებულში“ (ტ. X, გვ. 30. წერილი უთარილოა). ამ პატარა ციტატიდანაც ნათელია ილიას დამოკიდებულება თავისი პოემისადმი. ყოველივე ამას მძიმე აღვნიშნავთ, რომ ილიას გარეშე მის სიცოცხლეში შეუძლებელი იქნებოდა ტექსტში რომელიმე გამომცემლის ან რედაქტორის თვითნებური ჩარევა. ცნობილია, რომ „აჩრდილზე“ მუშაობა ი. ჭავჭავაძემ არსებითად 1872 წელს დაამთავრა (იხ. ქვემოთ, დათარიღების შესახებ); რის შემ-

დევაც რედაქციული ცვლილება ტექსტს აღარ განუცდია, თუმცა ზოგიერთი სწორება სტილისტური თუ პოეტური თვალსაზრისით მაინც გრძელდებოდა. ამას ადასტურებს 1872 წლის შემდეგ ილიას სიცოცხლეშივე მოზადებული და გამოქვეყნებული პოემის ტექსტები (ივლისისებმა 1892, 1898, 1904, 1907 წლებში დაბეჭდილი პოემის მთლიანი ტექსტი ან მისი ცალკეული თავები).

„აჩრდილის“ ავტოგრაფებისა და ნაბეჭდი წყაროების შესწავლამ გვიჩვენა, რომ ჩვენთვის საინტერესო ზოგი სიტყვა, რომლებსაც ქვემოთ შევხებით, ილიას თხზულებათა 1892 წ. გამოცემაში შეცვლილია სხვა სიტყვებით (უნდა აღინიშნოს, რომ 1881 წლიდან 1892 წლამდე პოემა არ გამოქვეყნებულა). მათი რაოდენობა არც თუ ისე მცირეა. ეს სიტყვები 1892 წლის შემდგომ გამოცემებში დამკვიდრებულან და აღარც უცვლიათ სახე. 1892 წლის გამოცემა ერთგვარი ზღვარია, რომლის შემდეგაც „აჩრდილის“ ტექსტი უცვლელად მეორედბოდა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რამდენიმე უმნიშვნელო ნაირწყაითხვას. ეკვს გარეშეა, რომ ამ წლებში გამოქვეყნებულ თავის პოემას ან მის დრამატებს ავტორი უკუ-რადღებოდ არ ტოვებდა და თვალყურს ადევნებდა. ყოველივე ამის გამო ჩვენ მიგვაჩნია, რომ 1892 წლის გამოცემაში „აჩრდილის“ ტექსტში შეტანილი ცვლილებანი ავტორისეულია ან ავტორის თანხმობას ემყარება და არა რედაქტორ-გამომცემლის თვითნებობას.

ი. ჭავჭავაძე ძალიან განიცდიდა ცენზურის ჩარევას, რაზეც მკტყელებს მისი არაერთი წერილი კერძო პირებისადმი. სავსებით სამართლიანად მოიქცნენ პ. ინგოროყვა და ალ. ბაშელი, როცა თავიანთ გამოცემებში აღადგინეს ცენზურის მიერ ამოღებული ადგილები ან ბეჭდვის დროს გაფრენილი სტრიქონები და მკითხველს მისცეს პოემის ნამდვილი, სრული ტექსტი (იხ. ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა I ტომები 1925—1951 წლების გამოცემებისა). მაგრამ არ ვეთანხმებით ზოგ სწორებას, რომლებიც მათ შეიტანეს ილიასეულ 1892 წლის გამოცემის ტექსტში (ე. ი. ძირითად ტექსტში, რომელიც საფუძვლად დაედო როგორც ზემო-ხსენებულ გამოცემებს, ისე წინამდებარე გამოცემასაც)¹. ამ პუბლიკაციას ისინი სამართლიანად მიიჩნევენ „აჩრდილის“ საბოლოო ტექსტად, მაგრამ მხედველობაში აღარ იღებენ 1892 წლის შემდეგ ილიას სიცოცხლეშივე კვლავ გამოქვეყნებულ პოემის ტექსტებს (ამ შემდგომ ნაბეჭდ წყაროებს ისინი არც ასახელებენ) და პოემის 1892 წლამდე არსებულ ვარიანტებიდან გამოცემებში შეაქვეთ სწორებები ტექსტის ზოგი ადგილის პოეტურად უკეთ გამართვის მიზნით (იხ. ტ. I, 1951 წ., გვ. 457—460). ამრიგად, 1925—1951 წლების გამოცემებში ტექსტის დადგენისას მხედველობიდან არის გამორჩენილი ის გარემოება, რომ 1892 წლის გამოცემაში ნაშარმა

¹ სწორებებშია შეტანილი აგრეთვე „აჩრდილის“ ვარიანტპეც, რომლებსაც გზადაგზა შეეცხებით ამ ვარიანტებზე მსჯელობის დროს.

სიტყვებმა და ფორმებმა მის შემდგომ პუბლიკაციებში უკვე მოიპოვეს მოქალაქეობრივი უფლება, როგორც პოეტის ბოლოს ნებამ. მაგალითად: „აჩრდილის“ I თავში (მე-7—8 სტრიქონები) 1892 წლის გამოცემაში ცითხულობთ:

იგივ დიადი, იგივ მძინვარი,
იგივ დიდებულ და დაღუპებულ.

1881 წლიდან (ერნ. „ივერია“) ეს სტრიქონები მეორდება 1892 წლის გამოცემაში და მის შემდეგ დაბეჭდილ ტექსტებშიც. ამის უცვლელად ბეჭდავს პოეტის სიკვდილის შემდეგ მის. გელეფანიშვილიც 1914 წლის გამოცემაში. 1937 წლიდან ამ სტრიქონებში რატომღაც გამოცემლებმა სიტყვები დიადი და დიდებული ერთად ვერ იკუთხეს და პირველი მათგანი შეცვალეს ვარიანტისეული სიტყვით — ზვიადი, რაც ილიას ბოლო ნება აღარ არის.

იგივე უნდა ითქვას პოემის V თავის მე-3—6 სტრიქონების შესახებ. 1881 წლიდან („ივერიის“ პუბლიკაციიდან) 1914 წლის ჩათვლით ეს სტრიქონები ასე ბეჭდებოდა:

...შენს კიდებზედ ჩემი მამული
იყო ერთ დროსა გამშვენებული
ჩემის მამულის დიდება ძველი
შენს წმინდა თვალწინ აუვავებულა.

1925 წლიდან ყველა გამოცემაში ეს სტრიქონები ასეა შეცვლილი:

...შენს კიდებზედ ჩემი მამული
იყო ერთ დროსა გამშვენებული
ჩემის ჰვეუნისა დიდება ძველი
შენს წმინდა თვალწინ აუვავებულა.

ასეთი სწორება გამომცემლებმა ადრეული წყაროებიდან, ჩანს, იმიტომ შეიტანეს, რომ ილიასეული გამოცემების ხერხი არ მოეწონათ (ორი სტრიქონის ზემოთ ისევ „მამული“ გვხვდებოდათ, 1951 წ., ტ. I, გვ. 458). მაგრამ იქვე (მე-9 სტრიქონში) ილიას რომ კვლავ აქვს „ჩემის ჰვეუნისა“, ამაზე გამომცემლები აღარაფერს ამბობენ (აქაც ხომ გამოერება გამოდის). მოგვაქვს მათ მიერ შეცვლილი ტექსტი:

შენს კიდებზედ ჩემი მამული
იყო ერთ დროსა გამშვენებული
ჩემის ჰვეუნისა დიდება ძველი
შენს წმინდა თვალწინ აუვავებულა;

ზიუვარზარ მისთვის, რომე ქართველი
აქ — შენს კიდეზედ დაბადებულა.
შენს ზვირთებ შორის ჩ ე მ ი ს ქ ე ე ყ ნ ი ს ა
გარქელი მოთხრობა დამარხულია...

ასე რომ, გამოცემლების მიერ „ჩემის მამულის“ შეცვლა სიტყვებით „ჩემის ქვეყნისა“ მაინც ვერ გამოდგება პოეტური გამეორების თავიდან აცილებისათვის.

წინამდებარე გამოცემაში აღვადგინეთ ილიას ბოლო ნება.
პოემის V თავის მე-15—16 სტრიქონებში ავტორისეული სიტყვები:

იქ ერთხელ ქართველთ სიცოცხლე ჰდულდა,
იქ მამულისთვის ქართველთ ხმა ჰქუხდა.

1925 წლიდან შეცვლილია ისე:

იქ ერთხელ ქართველის სიცოცხლე ჰდულდა,
იქ მამულისთვის ქართველის ხმა ჰქუხდა.

თუმცა ასეთი ფორმები გვხვდება რამდენსამე ვარიანტში (1892 წლამდე), მაგრამ 1892 წლიდან იგი აღარ მეორდება. ჩვენ ვიცავთ ილიას ბოლო ნებას. XII თავის მე-13 სტრიქონში ბოლო ნებად ვთვლით:

ნაჟუსს მოუკვლენ შეუბრალებლად,
უბრჯელო გულში ღვარძლს ჩაასხმიან.

1925 წლიდან გამოცემებში ასეთი ცვლილებაა:

ნამუსს მოუკვლენ შეუბრალებლად
და წრფელსა გულში ღვარძლს ჩაასხმიან.

XVI თავის 22-ე სტრიქონში ავტორისეული სიტყვა უგეჟურადა“ შეცვლილია სიტყვით „უფერულადა“; XVII თავის მე-15 სტრიქონში ილიასეული „დაბანილი“ შეცვლილია სიტყვით „გაბანილი“; XIX თავის მე-4 სტრიქონში ილიასეული „მოძალე“ შეცვლილია სიტყვით „მოძულე“. ასევე შეცვლილია ფორმები: ხლმის→ხმლის; მონებური→მონებრივი; მხედარი→ხედარი; სამღრთოდ→საღმრთოდ; ესრედ→ესრეთ; ქმნა→ქნა; ლაშ-კარი→ლაშქარი და ა. შ. ამგვარ შესწორებათაგან ჩვენ გავიზიარეთ მხოლოდ რამდენიმე: I, 1 აღმოპრწყინდა→აღმობრწყინდა; 7 მძინვარე→მძვინვარე; XVI, 17 ცალიერი→ცარიელი (ასეა B-ში); XIX, 2 ლაშ-კარმა→ლაშქარმა; XXI, 14 ჰხადოდენ→ჰხადოდნენ; XXVI, მე-3 და მე-11 სამღრთოდ→საღმრთოდ.

როგორც ზემოთ ვთქვით, 1892 წლის გამოცემა ამ შემთხვევაში ილიას ბოლო ნებად იმითომ მივიჩნიეთ, რომ, ჯერ ერთი, ის თითქმის უცვლელად მეორდება სხვა ნაბეჭდებშიც და, მეორეც, თვით ტექსტი შინაარსობრივად გამართულია და არ არის რაიმე ისეთი შეცდომა, რომლის გამოსწორებაც

სხვა წყაროების მოშველლებას თხოულობდეს. პოეტმა ეს სწორებები შეიტანა ტექსტში, მისი საბოლოო ნება ასეთია და იგი პოეტურად ლამაზად ჟღერს, თუ არა, მეცნიერული გამოცემის პრინციპის თანახმად, უნდა გავიზიაროთ, როგორც ავტორის ბოლო სურვილი.

„აჩრდილის“ ავტოგრაფებიდან გამოიყოფა ორი, ერთმანეთსაგან შვეთრად განსხვავებული ვარიანტი, რომლებსაც თავიანთი ვარიანტები (ე. ი. ვარიანტის ვარიანტები) აქვთ (მათ შესახებ იხ. ქვემოთ).

I ვარიანტი პირველი ტექსტია (B), რომელსაც თარიღად ღზის 1859 წლის 26 იანვარი.

II ვარიანტი E ავტოგრაფია, რომელიც გადამუშავებულია 1872 წელს. ილიამ „აჩრდილის“ პირველი ვარიანტის (B) წერა დაასრულა 1859 წლის 26 იანვარს, პეტერბურგში ცხოვრების დროს. ტექსტი მოთავსებულია ყავისფერ მუყაოს ყდაში ჩასმულ, 21 ფურცლისაგან შემდგარ რეველში. ფურცლები ცისფერია, შავი მელნით ნაწერი. აქა-იქ ნასწორებია წითელი ან შავი ფანქრით. ტექსტი ძირითადად შესრულებულია სუფთად და წარმოდგენილია სრული სახით (არც ერთი თავი არ აკლია).

B-ში სათაურის („აჩრდილი“) შემდეგ მოდის ტექსტი სათაურით „ძღვნა“, რომლის ბოლოსაც პოეტის ხელმოწერაა: „ილია ჭავჭავაძე“. ყველაფერი ეს რეველის პირველ გვერდზეა მოთავსებული. მეორე გვერდი კვლავ იწყება სისაურით „აჩრდილი“, შემდეგ მოდის ეპიგრაფი და ამას შემდეგ იწყება თვით პოემის ტექსტი.

პოემის ტექსტის შემდეგ ილისავე ხელთ უღაზე მიწერილია ხალხური ლექსი:

*, პო რო ვ ე ლ, პო რო ვ ე ლ

ზღუე გოოგი ჩივოდა, ვერ მოჰარე თავსო,
საბძანებელი დავკარგე — ტახტი დაუგდე სხვასო.

კუდამ დაიწყო ტირილი, ცრემლები გადმოყარო,
ლაშაზი ქალი შემომწყრა, ქოქოლა მომაყარო,
აე თქვა მუხრან ბატონმა — ესე სოფელი ცრუაო.

ოვეფერცელზე კი წერია: „წიფრანას კვერცხი დაედო, შიგ მგული გამოზღუღო — ისეც მოგივა ზამთარი, რაცა შენა სთქვი მართალი“.

რადგანაც „აჩრდილის“ პირველი ავტოგრაფი (B) ძლიერ განსხვავდება ბოლო ტექსტისაგან (A), ქვემოთ მას მთლიანად მოვიყვანთ. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ქრონოლოგიურად ეს ვარიანტი პირველი ტექსტია, რომელსაც თავისი ვარიანტები აქვს ხელნაწერებისა თუ ნაბეჭდების სახით (ეს ნაჩვენებია ქვემოთ). B ტექსტი, როგორც „აჩრდილის“ პირველი ვარიანტი, დაიბეჭდა 1925—1951 წლების გამოცემებში, მასში ზოგიერთი ცვლილების შეტანით. მაგალითად, „ძღვნის“ ბოლოს გამო-

ტოვებულია ხელმოწერა — „ილია ჭავჭავაძე“. IX თავის სათაურად ავტოგრაფშია: „ერთი მონოლოგი აჩრდილიდან“, რაც ზემოთ მითითებულ გამოცემებში არ არის აღნიშნული. XXII თავის დასაწყისში „მრავალთ მრავალი“ გადაკეთებულია სიტყვებად „მრავალთ მრავალი“. ტექსტის ბოლოს გამოტოვებულია „დასასრული“.

ავტოგრაფში ნახარია ასოები მ და მ, რაც გამოცემებში არ არის; ზემოხსენებულ სწორებებთან ერთად გამომცემლებმა ილიას თითქმის ყველა დიალექტური ფორმა დაიყვანეს თანამედროვე ლიტერატურულ ფორმამდე. მაგ.: ილიასელი ხოლოთ→მხოლოდ; რამთვენჯერ→რამდენჯერ; ნახამ→ნახავ; იქმნება→იქნება; ზდ→ზრდ (გაზრდილი, ზრდის და ა. შ.); მოქმედობენ→მოქმედებენ; მიხწეულ→მღწეულ; დაიხსნის→დაიხსნის; დამხსნელ→დამხსნელ; საძლართოდ→საღმართოდ; -თ, -ათ→ღ, -ად (კაცათ→კაცად); პსალმუნდამ→ფსალმუნდამ და სხვა.

ქვემოთ მოტანილი ტექსტი ავტოგრაფის მიხედვით იბეჭდება (ილიას სიცოცხლეში მისი სრული ნაბეჭდი არა გვაქვს). ტექსტში ვიცავთ ილიასეულ გრამატიკულ თუ დიალექტურ ფორმებს და ვბეჭდავთ მას ისე, როგორც ილიას კალმიდან არის განოსტული. ავტორის მიერ ტექსტში ცალკეული სწორებებია შეტანილი. ამ სწორებებზე ვუთხრებთ ტექსტის ბოლოს.

B ავტოგრაფი:

ა ჩ რ დ ი ლ ი

ძღვნა

მიიღეთ, ჩემო მეგობრებო, პირმშო ძე ჩემი,
ახლად შობილი, ნუგეშის და იმედოთ მომცემი!...
იგი მოგიტხოვს ჩემსა ტანჯვას და ჩემსა ფიქრსა,
რა მაისს ცრემლი ზეჟ ატყვია ლოყებზედ შეიღსა.

მიიღეთ ძღვნათა თქვენ მეგობრის ლალი ტირილი,
თამამათ მოთქმა მის, რომელიც აშინებს სხვასა;
მიცთვისთ და შეიყვარეთ ჩემი „აჩრდილი“,
ეგ მოგაგონებთ, მეგობრებო, ჩემ გულის წვასა.

ილია ჭავჭავაძე:

„აღზდექ, უფალო ღმერთო ჩემო, და
აღმართე ხელი შენი, და ნუ დაივიწყებ
გლაზაკთა შენთა სრულად!...“

(წმ. დავითის პსალმუნდამ)

I

მზე დაჰყურებდა კავკაზს მღვიძარე,
განაბრწყინებდა მას თეთრ-თმოსანსა;
და მთა — ურყევი, მძლავრი, მყინვარე —
ხევდა ჭაერსა ლავეარდოსანსა.
ტახტი ნაკვეთი ედგა ზოას მთაზედ,
უბრის გვირგვინი ეფარა თავზედ,
მეფებრ სიმძლავრით, ამაყობითა,
მთელ სიდიადის მშვენიერობითა,
ვარსკვლავთა შორის ზე აღზიდული —
იყო უძრავი, გაჩუმებული.
ზევი მძლავრ მხარებზედ მჯას შეპყრებია,
დაცემის წამსვე შეპყნებია,
თითქო ელისო განწირულ სხვერპლსა,
რომ იგრილოს, წარმოიქუხოს,
მეზათ დაეცეს, მერეთ ჭეცსკნელსა
თვით ქაილუბოს, ისიც ჩაღუპოს.

II

და უფრო მალა ყაზბეგი თეთრად
წასულა ზემოთ, გამეფებულა;
სრბოლა თამამი მისი უეცრად
იქ ძლიერ სიტყვით შეყენებულა.
იქ ვერ პბედავენ ღრუბელნიც სრბოლას,
სადაც ყაზბეგი მძლავრი მდუმარებს:
ის გრიგლის ბლავილს, ქარიშხალთ ქროლას,
ქუჩილთ და მეზთა ხოლოდ აუფლებს.
მისი ყინვისა დიად გვირგვინი
იქ... შორის... შორის... ზემოთ აღინთებოდა.
ქვეყნის ყაყანი, არწივთ ყრიგინი
მის სიჩუმეს ვერ შეეხებოდა.

იმ მორკმელს მოხუცს თუკით მთიებზე კრება
თუ თქოი ღრქალვით ეალერსება!
მის განრისხება ქუხილთ შობს სრბოლას,
მის აღმოსუნთქვა — გრიგლის მძაფრ ქროლას,
მისი ღიმილი — ელვის კლავენასა
და მისი ცრემლი — სეტყვასა მძაფრსა.

III

ყაზბეგზედ ვნახე კაცი მდგომარე,
ღიღი, მორკმელი, მოხუცებული:
შეენოდა იგი მთაზედ ელვარე,
უძრავი, უხმო, ჩაფიქრებული.
თეთრ სამოსელი ესხა მას ტანსა,
ღვთიურ სხივებში გაბრწყინებული;
მის ღიღებასა, მის ძლიერ თვალსა
თვით მთა მოჰნებდა შეშინებული,
და თვით მზის სხივიც თითქო ძრწოლითა —
კანკალით მის ტანს შეეხებოდა,
ან მის ფეხ ქვეშა იმავე თრთოლითა
თოვლზედ ევნებლად აღენთებოდა.
თავლია ედგა; მის ღიღი შუბლი,
საუკუნეებით მთლად გადახნული,
ჰფარავდა ნიშნებს ღრმისა ქვეისასა,
ვით მწუხრის ეამი შუქსა ღლისასა.
და თეთრნი თმანი, მის ძლიერ მხრებზედ
სქლად ჩამოყრილნი, ბრწყინავდნენ მზეზედ,
უმაწკო თოვლ. ზოლოთ იმ მთების
მის თმის სითეთრეს თუ შეედრებდნენ...

IV

შევყურებდი იმ საყვირველ კაცსა!..
არც ცოცხალს ჰგვანდა და არცა მკვდარსა;
ძალა არ ჰქონდა მასზედ სიკვდილსა,
და არც თვით ჰგვანდა სიკვდილის შეილსა.
საიღამა ხარ? რამ მოგავლინა?
ჰ, საყვირველო კაცო! მითხარი!
რად დაგიგდია შენ შენი ბინა,
და ამ მთაზედა რათა ხარ მდგარა?
კაცი ხარ ჩემებრ, თუ მარტო სული?
ნუთუ იმ ქვეყნით შენ ხარ მოსული,
სადაც მშვიდობა, ნუგეში ცხოვრობს,

ანგელოზთ დასი ღვთაებას ჰგალობს?
 ნუთუ მუნით სარ წარმოგზავნილი,
 რომ ჩემი ხალხი, აწ დავრდომილი,
 გამოალეძო ღვთიურის სიტყვით
 და შეჰქმნა შვილი მამა-პაპივით?
 და საქართველოს, ჩემს მამულს ტყბილსა,
 იმე: დთ ჰვეყსილამ იმედი ჰპეტო?
 მამათ ამბავი ქართილისა შეილსა
 გასამხნეველად მთილამ უმღერო?

V

მარჯვენა ხელით ეჩრდილნა თვალები,
 უტრადლებითა შორს გაჰყურებდა.
 მის გარეშემო შვეწოდხენ მთანი,
 და მის ფერხთა ქვეშ თერგი გაჰყუდდა.
 თერგი მრისხანე, თერგი მდელინვარე,
 რა აღქაფებულ ზვირთ მოაქანებს,
 ვით წნავი ღოძი, დაჰკრილი, მწარე,
 მორბის, მობლავის, ყვირის, ღრიალებს;
 მორბის და მოკლეს; კლდენა და მთანი
 თვის შიბილ შეილსა მალლიდამ ჰჭერეტენ
 და მის ბლაგილთან მათი ყაფ ხმანი
 ღეობაშოა მგზავრს აშინებენ.

VI

იქით შორს ჩანდნენ მინდვრები, ტყენი;
 მათ შორის მსხლტომი არაგვიც ჩვენის...
 ჩვენთ ღრავთა რარეც მიყვარხარ!
 ქართველის ცხოვრების მოწამეთ შენ ხარ!...
 შინს კედლებზედ ჩემი მამული
 იყო ერთ ღროსა გამშვენებული;
 ჩემის ქვეყნისა დიდება ძველი
 შენ მღვრიე თვალით აღყვავებულა,
 მიყვარხარ მისთვის, რომე ქართველთ
 იქ შენს კიდეზედ დაბადებულა.
 შენ ზვირთბ შორის ჩემი ქვეყნისა
 გძელი მოთხრობა დამარხულია
 და წმინდა სული ქართველებსა
 შენს კიდებზედ გადასხმულია;

ე, სადაც შენს მღვრიესა წყალსა
 შეუტრევ ხმოვან, შფოთიან მტკვარსა,
 იქ ერთხელ ქართველის სიცოცხლე დუღდა,
 იქ მამულისთვის ქართველის ხმა ქუხდა!..
 შენ ზვირთებს გაჰყენენ საუკუნენი
 და საუკუნეთ — ერთგულნი ძენი!..
 გულ-ხელდაკრეფილ შენსა მღვრე წყალს
 რამთვენიერ ტანჯვით ვადევნებდი თვალს!
 რას ვეძებდი მე?... ჩემ ქვეყნის წარსულს,
 შენ წინ დაღუპულს ჩემ ძველსა მამულს,
 და მარტო სისხლი ჩემს თვალს დაღალულს
 აჟღერდა ხოლმე გულსაყვდავ პასუხს!

VII

მაგრამ არც თერგმა და არც არაგვმა,
 არც ტაემ საკუთრად და არცა მთამა
 აო მიიზიდეს მოხუცის თვალი,
 შორი მხედველი, ძლიერი, მალი.
 სულ საქართველო მოჩინდა შორსა...
 და ის მოხუცი, როგორც სატრფოსა,
 თვალთა სკამდა, თრთოლით უმზერდა
 და უფრო, უფრო გული უძგერდა.
 საქართველოცა თვის უხე სიმდიდრით,
 თვის მინდვრებითა გარდიშლემოდა
 და მას ტრფიალსა ზღვანი ორიე მხრით,
 როგორც საყვარელს, გარდახვევოდა.
 და იმა ზღვებში მთის მძლავრნი მკლავნი
 აქეთ და იქით ჩაშვებულ იყვნენ,
 და რგი ზღვანი, როგორცა ფრთანი
 ზღაპრულ დევისა, დუმილით იწვნენ.

VIII

უუერებს, გულმა დაუწყო დღევა,
 თვალში ღვთის ცეცხლმა გამოუელვა;
 და რაღაც ფიქრით აღტაცებულმა
 ჩანგს მიჰყო ხელი მოხუცებულმა.
 და მის ძლიერნი თითონი ფერმკრთალნი
 სიმებთა შორის მარდათ იძროდნენ,
 ხმა ხმაზედ — თითქო ზენით ნისწავლნი —
 ერთ ცრემლი ცრემლზედ მომდინარობდნენ.

ის ზომიერი ხმა მოსაწონი
 ისე ციურად მთებს დაჰბერავდა,
 რომ ანგელოზი, იმ ხმის გამგონი,
 იმ მოხუცს შუაღამოს გარდმოხედავდა.
 მთანიცა მაშინ ჩუმათა იყვნენ!
 ღრუბელნიც მაშინ უძრავად იწვნენ!
 იმ სასიყვარულო, როგორც ლოცვასა,
 განცვიფრებული უსმენდი ჩანგსა,
 გული ხარბათა იმ ხმებსა სთნქავდა...
 მოხუცი მღერით ამას მოსთქვამდა:

IX

(ერთი მონოლოგი „ჩრდილიდან“)

„მარად და უველგან შენთან ვიყავ, ტყბილო ქვეყანა!
 დასაბამითვე შენი დამყვა მე სიუყვარული,
 შენ შვილთა სისხლით გული ჩემი გარდაიბანა,
 ამ გულში მებყრა შენი აწმყო, შენი წარსული.
 გამომიცდია, მიცხოვრია შენის ტანჯვითა,
 შენისა ცრემლით თვალი ჩემი მიტირებია,
 მთელი სიმწარე შენ წარსულ დღის მისევს თასითა,
 და შენ აწმყოთი სული, გული დამწყვლულებია;
 შენ წარსულ დროთა მოგონებით ჩემ დასაწყევლად
 მთელი არსება სისხლის ცრემლით აღმევსებოდა.
 მისგან ტანჯულის ჩემის გულის გოდება წუნარად
 იმ აღგვილ დროთა გაუგებრად მიერთმევოდა.
 თუ სადმე შენს შვილს თვის უღონო მწუხარებაში
 შენს აწმყოზედა მწარე ცრემლი უსხამს, უღვრია,
 მეც მისებრ სრულად სუსტსა და ფუჭს განმვინებაში
 მეც მის პასუხად, მის უცნობლად ცრემლი მიღვრია.
 ვიდრე ძე შენი არ დადგება იმ სიმაღლეზედ,
 სიღამე მშვიდათ სკვრეტს კაცი ღვთიურს უცვლელ განგებას,
 და ღრმა შეხედვით ყოველ ხალხთა მთელ ცხოვრებაზედ
 ქვეით არ განსჭვრიტავს საზოგადოს ცხოვრების დენას,
 იმ დრომდინ იგი დაარწმუნებს წყევლით თვის თავსა,
 რომ მომავალი არ ექმნება მის ღვიძლსა ხალხსა,
 და ცრემლი მისი — იმ მტანჯველის წყვეულ წუთისა —
 იქმნება მხოლოდ ცრემლი მისვე სიუძღურისა.

X

„ტყბილო ქვეყანავ!... აქა ბუნებას
 შეუყვრებია ყოველი ფერი
 აქაც ალაგი არ აქვს რწმუნებას,
 აქაც კი კაცი არს თავის მტერი!..

რაც გინდა არის: აგერ დღე ვეღნი,
 ჯერ აუშლელნი, ხელუხლებელნი,
 აგერ მინდორთა აღმოცენება,
 აგერ მთებისა ცას ელვარება!
 აგერ ტყენიცა აღყვავებულნი
 და აგერ წყალნიც გაბრწყინებულნი
 ოხ! საქართველო! რაღათ ხარ ურვით,
 რათ ხარ აწამდის მოცული ღრუბლით?
 ნუთუ ამართ ორ ზღვათა შუა,
 ევროპის და აზიის შუა
 ცამ დაგინიშნა აღმოცენება?
 შენ გულში ბევრი რამ იმალება
 და კაცსა ბოროტს ჯერ ემალება.

XI

„ყოველი ფოთოლი შენ გაზდილ ხისა,
 ყოველი სხივი მასზედა მზისა,
 ყოველი სიცოცხლობს, ყოველი ცხოვრებს...
 და სძინავთ, სძინავთ მარტოცა კაცებს.
 აგერ ის კაცნი, აქა მცხოვრებნი,
 რარიგ უძლურად მიმოიძვრიან,
 სხეულსა ზდიან, ვითა ცხოველნი,
 მაშინ როდესაც მათ სულსა შიან.
 აქა ყოველი თავისთვის ცხოვრობს,
 ურთიერთისთვის არავინ ფიქრობს,
 მოყვასი მოყვასს და ძმა ძმასა მტრობს,
 საკუთარს მამულს, როგორც მტერი, ჰვმობს,
 აჲ კაცს სიკეთე რათ უძვირდება?
 ლა ან სიცოცხლე რათ უმძიმდება?
 კაცი რათ სუნთქამს მძიმედ და ძნელად
 ამ თავისუფალ ბუნებაშია
 და ღვთიურ ნიჭსა რად ჰფარავს ბნელად,
 ეთ ზანტი მონა, შავ მიწაშია?
 სადღაა აქა გმირული ძმობა,
 მამულსთვისა მტკიცე ერთობა,
 მამულისთვისა თრთოლა და ძრწოლა
 ლა მის საშველად საომრათ სარბოლა?

„ტფილისიც ვნახე; ერმასაც და ბერსაც,
ქალსა მახინჯსაც და მშვენიერსაც,
თავადსა, გლეხსა, მთავარს, მმართველს,
იჭაურსა ბრძენს, იჭაურ სულელს —
მე უხილავი ყურსა უგდებდი,
მაგრამ კი, ვფიცავ ქართვლის სახელსა,
მათ აზრში აზრსა მე ვერ ვპოვებდი!
რარიგ დაეცა ეს ხალხი დღესა?!
ერთ მხრივ შეხედავ და იქ ცხოვრება
მართალ ცხოვრებათ მოგეჩვენება!
ლხინობენ კიდეც, კიდეც ხარობენ,
ღიქრობენ, გრძნობენ და მოქმედობენ,
ხედავ ფაციფუსს და ყველგან ქლივილს,
უბედურ ცრემლთან ბედნიერ ღიმილს;
მაგრამ მათ ღიმილს და იმათ გრძნობას,
სიხარულს თუ ფიქრს, თუ მოქმედობას,
ღრჩხილის ოდენიც აზრი არა აქვს!
იქი ფუჭია იგი ცხოვრება,
უფერულია და ცარიელი!..
არც სიცოცხლეა, არც გემოვნება,
არცა საგანი გამცოცხლებელი!
ყალბ ბუზმენტსავეთ ყალბობს იქ გრძნობა,
ძმის მოხვეწნაში დაგშხამავს გმობა,
ვინ გუშინ ძმად გჩნდა, დღეს გახდა მტერი,
რაც გუშინ გწამდა, დღეს არის მტვერი;
იქ დღე რბის დღესა, ვით რბოდა გუშინ,
ერთნაირად და უფერულადა,
რასაც მამანი ილოცვდნენ უწინ,
დღეს შვილთ არ უღირთ არც ერთ ფლურათა;
გრძნობას ოქროსა ფასად პყიდიაწ,
მთავრის ღიმილზედ პატიოსნებას,
და დაუანგებულ ბორკილზედ სცელიან
თავის მამულის თავისუფლებას.

XIII

„ბნელო დემონო!* აღავსე გესლით
ამ დაღლილ ხალხის სუსტი არსება
და ბოროტების ძლიერ მარჯვენით
პირველ შენ ჩარგე აქ ბოროტება;

* ამ დემონს იცნობს ყოველი, ვისაც კი საქმე ესმის.

მადღერის ხელით მადღერი თასი,
 ღვირქლითა სავსე, შეხ ამ ხალხს ასვი;
 და იმა თაჲს გრძნეულა სიტკბოს
 ლად უძლო კაცმა, რომ [აქ] გაეძლოს?!...
 და რა საზარელს ბოროტებასა
 მიეც მშვენიერ გარესაცმელი,
 ვერ გივინო ხალხმა და იმავ წამსა
 შეიქმნა ბრმათა შენი მლოცველი;
 და ის, ვინც გუშინ მწარედ გწყევლიდა,
 დღეს თვის დამსხნელად ზოლოდ შენ გზდიდა!
 ბრმათა მოგანდო მან თვისი გული,
 გული დალილიც, მაგრამ ერთგული!...
 ბნელოზედ გაცვალა ხალხმა ნაუელი,
 დამონებაზედ სასუფეველი!
 მას აქეთ წინ გზა დამონებისა
 და უკან კვალ უმეცრებისა
 ხალხს დაულოცე და დაუნიშნე,
 ყოველი აზრი შენ მას მოუკალ,
 და იმ იმედით დღეს დააძინე,
 რომ დაიძინებს იგი კიდევ ხვალ.

XIV

„აქ სძინავს მძიმე ძილითა კაცსა,
 მას უღონდება სული და გული;
 მას აღარ ახსოვს, რომ ქვეყნად ცასა
 ღვთათ მოუცია მარტო მამული.
 სამლო, საზეო არის ცხოვრება,
 რომელიც მამულს შეეწირება!
 ბედნიერ არის, ესაც ელირსა
 მამულსთვინა თავის-დადება!
 ნეტა მას ქველსა, ნეტა მას გმირსა!..
 ის თავის ხალხში აღარ მოკვდება:
 მას განაცოცხლებს სიმღერა ხალხთა.
 შორს საუკუნებს ეტყვის მის სახელს,
 ღა არაერთხელ კაბუკთა ყრმათა
 ზღმინ ტარზედ ძლიერს აუთრთოლებს ხელს.
 იმ სიმღერას რა ისმენს მსცოუან,
 წარსულ დროებზედ გულს დაიღონებს,
 გმირის სიკვდილი სახელოვანი
 ახლად ცხოვრებას მას მოანდომებს;

აქვანზედ დედა უმღერებს შვილსა
მწუხარე ხმითა იმ სიმღერასა, —
და თუ სატრებს რასმე ძისთვისა —
უთუთი გმირის მის დიდებასა.
და უფრო ხშირად იმღერს ქალწული,
გმირის მოიგონებზე, შეგბრალდება;
ყოველი იმღერს და სხვა მორბენელი
გმირი იმ მღერით დაიბადება.

XV

„მაგრამ, ჰე, ეელო! სად არის გმირი,
რომელსაც ვეძებ, ვით მწირსა მწირი?
იგი აღარ გყავს, მის მოედანი
ჭავით აღვსილა, გაუქმებული;
და შენი ხალხის ფიქრნი, ზრახვანი
მამულსთვისა დამინებულა.
აგერ ორ კაცსა რალაც უგერძნიათ,
გაცოცხლებულან, გაუღვიძნიათ,
ძმათა საშველად ერთათ მოდიან.
მაგრამ ურთიერთს არ ენდობიან.
ის ორი კაცი, წინ წამოსული,
რას იქმს, როს გული, როს მათი სული
ურთიერთისთვის მკერდში არ იძკრის,
როს იმათ გულსა შური ძნელი სთბრის?
ორ კლდეთ შუა გზა ვიწრო შერეულა,
კლდიდამ დიდი ხე გადმოჰცეულა;
გზის გასასხნელად კიდეც მივიდნენ,
ვერ შესძრეს ის ხე, ბევრი ეპიდნენ,
მისთვის, რომ ერთი აქეთ ეწევა,
მეორე იქით, - ხე არ ინძრევია;
წინ და უკუდმა იმ ხეს ეპიდნენ,
უკარაა ქმნეს რა, უკან გაბრუნდნენ.

XVI

„ვხედავ, მიადგნენ საშინელ კლდესა,
წინა შედგა და შთახედა ხევისა,
და, რა იხილა საშინელება,
ისურვა მსწრაფლვე გამოზრუნება;
მარამ უკანამ შურით ხელი ჰკრა
და წინა კაცი თვალთაგან გაჭრა.
მას, ძმის დამღუპველს, შემდგარს იმჟამით,
დაუახლოვდა სხვა კაცი მარდათ;

შურმა აღუნთო ამასაც გული
 და, როგორც ლომი, დამშეებული,
 თავის ძმას ეცა და ორნიც ერთათ
 მაგრათ ჩაქრულნი იმ საშინელ ხევეს
 შურისა გამო მიეცნენ სხვერპლათ!...
 აი, რა ბოლო ჰქონდა მათ საქმეს!
 წინა კაცობა რომ ეგრეთ წარხდეს,
 სამწყხარა, საშინელია!
 შურს რომ ძმასა საფლავს უთხრადეს,
 ეჰ უფრო, უფრო სატირელია!...

XVII

„აგერ უფალი და მისი მონა!
 თრთოლით სასწორზედ უწონს ხარჯს ძნელსა,
 და რა დასწორდა პინეზზედ წონა —
 უფალი პინსა ზედ აღებს ფეხსა,
 და მით გირვანქას ერთს ოცად ხდის.
 მონამ წუხილით გულს განიღიმა,
 ცდილობს სისწორეს და თვის ხარჯსა ზდის,
 და საწყლის თვალში ცრემლმა იწუშა.
 მაგრამ ქვა არის ბატონის გული,
 არ ებრალება მონა მოკლული;
 განა ბატონის მის შებრალება
 ამგვარ მხეცზედა დაიხარება?!
 მონა საწყალი, მონა გამშრალი
 დგას, ევედრება შვებას მის თვალს
 და გულში ფიქრობს: „ხვალ ჩემ ცოლ-შვილსა
 შეშლილი მისცემს მწარე სიკვდილსა.
 ვაჟ, ჩემი ოფლი მათთვის დადერილი,
 ნაყოფი იმა ოფლით გაზდილი,
 დღედაღამ ჩემი ტანჯვა და შრომა,
 დარში, ავღარში მინდორზედ გდომა,
 ვაჟ-ვაგლახი, პირნახულობა,
 თმენა, შიმშილი და უძილობა!
 ვაჟ, ცოლ-შვილო! თქვენ არას გარგებს,
 მარტო ბატონის თვალს გაახარებს!
 ვაჟ, ცოლ-შვილო! ხვალ რა გექმნება?
 ღმერთო! სად არის აქ სამართალი?
 ვინა შრომობდა და ვინა ტყეობა?
 ვაჟ, ცოლ-შვილო! ვაჟ, თქვენი ბრალი!

„შენში კაცისას გრძნობას არ ზედვენი
 დედის ძუძულამ შეილსა აპგლეჯენ,
 და ვინ უწყს, საით სად გაჰყდიან!...
 შეუბრალებელ ხელითა სთხრიან
 დედისა გულში უკეთეს გრძნობას,
 ცოცხათ უთვლიან შეილისა ტრფობას.
 თუ ღმერთმან მისცა შენსა ასულსა
 სილამაზე და მშვენიერება,
 საბარლო მონავ! ეგ შენსა გულსა
 სასიხარულოდ არა ექმნება:
 ქალს წაგართმევენ, ქალს გაჰყდიან,
 ნაბუსს მოუკლენ შეუბრალებლად;
 უმანყო სულში ღვარძლს ჩაუსხშიან,
 გაზდიან ყვავილს ფეხ-ქვეშ სათრეველად.
 უმანყო პირზედ შენ ტუტა ქალსა
 გარყვნა დაისევს საზარო დაღსა;
 მას, რაც გიყვარდა, ნახამ დაცემულს.
 ნამესწართმეველს და შეგინებულს!
 პირს უკუ-იქცევ, თვით შეშინდები,
 ცრემლს მოინდომებ და არ გექმნება,
 წაველით, ვაებით გამობრუნდები,
 შენ შენი თავი თვით შეგძულდება;
 და მაშინ იტყვი: „ნეტავი გველად,
 გველის წიწილათ გამჩენოდი მე,
 და არ გამხდოდი ქვეყნის სათრეველად,
 ვაიმე, შეილო! ვაჲ, ვაიმე!

XIX

„საბარლო მონავ! მძიმე უღელი
 შენ ერთგულ ხართან სწიფვი მდგარად
 და დალოცვილი ეგ მარჯვე ხელი
 აშრომე; შრომა შენია მხედრად.
 მხნე იყავ მუდამ, ნუ დაეცემი,
 ძნელ ტანჯვებშია გამოიკალე,
 მოწავალია ნუგეშ-მომცემი,
 რაც ვერ ჰპოვე ღლეს, იპოვი ზვალე.

მოვა დრო, როცა მაგ შენ უფალსა,
 ზეუზრალეზელს, ხარბსა, გულქვასა
 თვცსი დიდება, ამპარტავნება —
 ფუჯ, ამო --- დაავიწყდება;
 მ.შინ გიხილავს უბრალოდ დასჯილს,
 ზიანულითა გარდგეხვევა ძმას,
 შენს მტკიცე გულზედ ცხარე ცრემლს დაღვრის
 და შენც, კეთილო, მიუტევე მას.
 მაშინ ეგ შენი წურვა ოფლისა
 შენ გეკუთნება და შენ ცოლ-შვილსა;
 დღეს მხიარულად ღამით შინ მოხვალ,
 ხეალ ისევ მინდვრათ, საშრომით გახვალ.
 ეგ მწუხარე ხმა შენ სიმღერისა,
 დაბლათ გუგუნე დაღონებული,
 მღერა — ვით კვნეა საწყალ მებრისა,
 შორი ხმა მწყემსის დაობლებული, —
 მხიარულ ხმებათ გარდაგეცვლების;
 და შენს გუთანზედ გულით ღმობილი
 იტყვი სიმღერას თავისუფლების, —
 ის სიმღერაა ლოცვებზედ ტკბილი..
 მინდორნი, ტყენი, ხანანენი, ველნი, —
 შენ სიხარულით გაიხარებენ;
 უსულო ქვანიც და უგრძნო კლდენი
 შენს ტკბილს გალობას ხმას გამოსცემენ.

X X

აგერ ვიღაცა პატივმოყვარე
 მოდის ამაყთ ოქროთ მღვიმარე;
 გლახა მშვიტი ხელს უწყდის მასსა,
 და აგი მოყვასს არიდებს თვალსა.
 აგერ მიაჭულდა თვის ! მართა
 სწონამს და ჰყიდის ვერცხლისა ფასად,
 მდიდრისა სხვერპლათ ხდის ის მართალსა
 და ღარიბს ღუპავს მარად და მარად.
 აგერ ვაჭარიც მცბიერ ღიმილით
 კაცსა ატყუებს, რა ჰყიდის ნივთსა,
 და კაცი მოყდენს თუნდა შიმშილით,
 უნადვლოთ განვლის ცხოვრების ხიდსა.
 და აგერ მღდელნი, ხალხთა მამანი,
 რომელთ ღვთისაგან შთაჰმარებიათ
 ამა ხალხისა სულთა აღზიანო,

რარიგ გულ-ხელი დაუკრეფითათ!
 სად არის სიტყვა მაღალ სწავლისა,
 სიყვარულის და სამართალისა,
 რომ მათ ბაგითგან არ მომდინარობს,
 ოდეს დემონი კაცზედან ხაზობს,
 რომ ბოროტებას, ბიწსა, ცოდვისა
 შესაზარელსა არ ასვავს დაღსა?
 სად არის იგი კეშმარიტება,
 ის წმინდა ძმობის მაღალი მცნება,
 რომელიც ჯვარზედ გაცმულმა მოგვცა,
 და მით გვაჩვენა, რა ახლოა ცა?

და მის ძლიერნი თითნი ფერმკრთალნი
 განრისხებულია ჩანგზედ იძროდნენ,
 და გაყინულნი მისნი შავ თვალნი
 ცხარეს ცრემლითა იფხვებოდნენ.

XXI

ამ დროს მოლურჯო ციაგსა ცასა
 შავნი ღრუბელნი მიმოიძროდნენ,
 მღვიმარესა მზეს, ჯერეთ არ მცხრალსა,
 იგინი მძიმეთ ეპარებოდნენ.
 ასტყდა ნიაფი და თანდათანა
 იგი ქარადა აღიზდებოდა
 სიჩუმეც გაქრა იმ ნიაფთანა,
 ბუნებაც ნელ-ნელ აღელდებოდა.
 გარნა მოხუცი ის უშიშრათა
 იდგა უძრავათ კვლავ იმა მთაზედ,
 ჩანგს მარჯვით ჰსცემდა ისევ ძველფრათა
 და თვალს აშტერდა ივერიზედ:
 ღიღბანს უყურა და ერთი კენესა
 გულმოსაცვდავი მოედო მთებსა,
 და ორი ცრემლი, ძირს დაცემული,
 შობა საშინელ იმა კენესამა,
 და თვითც ის კენესა შეწუხებული
 დაჰბადა ძველ დროთ მოგონება...
 და მას მოსთქვამდა:

XXII

„მრავლათ მრავალი,
 ველო! შენს თავზედ იყო მავალი
 ქუხილი, ტეხა, ბედისა გმობა,
 მაგრამ მათ ღწინ ებრძოდა ძმობა.

ველო! გქონია შენც დრო კეთილი!...
 თუმცა ფურცელნი ისტორიისა
 შენ შეიღოთ სისხლით გაქვს აღწერილნი,
 მაგრამ გაქვს ძეგლნიც ბევრ კეთილ დღისა.
 აქა ფაზისმა ნახა გათქმული
 ზომალდი „არღო“ იაზონისა,
 აქაც მოსთქვამდა ძველად ქებული
 ჩანგი ორფეის მოსაწონისა.
 ველო! ბერძენთა რაწამს გახილეს,
 წინმხედველ თვალით მაშინვე იგრძნეს,
 რომ შენ მდინარეთ ცივ ზვირთებშია,
 ცამდინ მიხწეულ ამაყ მთებშია
 საუწყე ბევრი კაცს ემაღება!...
 და ზღაპრად გათქმეს შენი ღიდება..
 და შავ ზღვის პირზედ ქალაქნი წყარნი
 მათ მარჯვე ხელით იყვნენ აღმდგარნი...
 იგერ ეხლაც ჩანს „ეას“ ნანგრევი;
 ღიდების ნაშთსა კვლავ აქვს ღიდება,
 და ის მშვენიერ ნაქალაქევი
 აწ კაცსა ახალს გაუკვირდება;
 იგერ იქ მოჩანს დიოსკურია...
 ნახე, აწც როგორ მედიდურია
 იგი ნაქევევი, რომელიც ძველათ
 კოლხიდაშია ყვავოდა ღმერთათ!
 ა იქ ბიკვინტა, ქალაქი წყნარი,
 თვის სიმდიდრითა ძველთ აკვირებდა,
 და ვითა ქორი ლალი, წყაზარი
 შავ ზღვას ამაყათ გარდაჰყურებდა.

XXIII

„ტყბილო ქვეყანავ, რა არ განახავს!...
 აგერ, ვხედავ იმ შორეულბლულსა მთას,
 სიღამც ფარნავაზ დაღონებული
 ჩამოდიოდა ჩაფიქრებული.
 რაზედ ფიქრობდა? თვის მამულზედა
 და თვით დაჩაგრულ ობოლ ხალხზედა.
 მიენდობოდა რა თვის მშვილდს, მკლავსა,
 გულში იზდიდა სამღრთოსა აზრსა;

¹ ავტოგრაფში წერია „ოფოლ“;

ქართველისთვის სურდა ბედნიერება,
 მამულისთვისა და ხალხისთვისა
 უნდა მიეცა თავისუფლება, —
 და აღასრულა მარტოვან ისა.
 მას აჭეთ, ველო, მრავალ ველურ ხალხს
 შენს გმირულ მკერდსა ზედ შეაღწედი,
 მამაცურათა რა ხმარობდი ხმალს,
 მათ მთების იქით მყის გარდახვეწდი.
 წინგან ეს ხალხნი დამარცხებულნი,
 ვ-ო ზღვა, სხვა ქვეყნებს მოედებოდნენ,
 და ის ქვეყნები — მათგან ძლეულნი —
 შენგან ნალექ ხალხს ემონებოდნენ!

X X I V

„რტყილო ქვეყანავ! მახსოვან წამნი,
 როს მხიარულათ ჰაბუენი, ყრმანი
 შენს პახილზედა მოგროვდებოდნენ
 და მამულისთვის გმირულად თრთოდნენ;
 მამულის დროშა წინ მიუძღოდათ,
 გული ბრძოლისთვის მკერდში უხტოდათ
 და იმ ჰაბუეთა მკერდთა კედელი
 იყო მტერთაგან შეუღწეელი;
 და თუ შეღწეოდნენ, დაამარცხებდნენ
 იმ მამულისთვის განწირულ ხალხსა,
 მაგრამ მაინც კი გაადიდებდნენ
 დამარცხებითაც ქართლოსის ხმალსა.
 ეჭლა რაღა არს? წარვიდნენ ყრმანი,
 მამულისთვისა სხვერპლათა მზანთ..
 და საკვირველნი მათი ქმნულება
 ეტლანდელ შენ შვილს არც ესიზმრება:

X X V

„სიხსლი, სულ სიხსლი ჰფარავს და ჰფარავს
 შენს წარსულ ეამსა, შენს ბედის ვარსკვლავს!
 თვით მედენიც კი თვის ცხებულ თავსა
 სხვერპლათ აღლევდნენ მშობლიურ ხალხსა.
 განა დიმიტრი თავდადებული
 იტნება როსმე დავიწყებული?!
 და იმ შფოთ შორის თუ შეგხვდებოდა
 წუთნი მშვიდობის და მოსვენების,

დადილილი სული მსწრაფლ მადლდებოდა
 ჴეს დამშვიდებულ ვაჟაც შვილების.
 ველურ ალაგზედ მაშინ ქალაქნი
 თითქო მიწიდგან აღიზდებოდნენ,
 სადაც ტყე იყო უწინ, იქ ხალხნი
 მთელის ცხოვრებით აღელდებოდნენ.
 და ქვათილისა წმინდა ტაძარნი
 ტანში ან კლდეზედ გამოჰკრთებოდნენ,
 იქ წმინდა მამათ წმინდა ლოცვანი
 შეწირულთ ჰაბუეთ ცაჲ ავდრებდნენ.
 უმაწვილაცობა იმ წათელ წაშში
 განშორდებოდა საყვარელ მამულსა
 და გახათლებულ დიდ ათინაში
 ჰეშარიტებით აინთებდა გულს;
 დაბრუნდებოდნენ და თავი ხალხსა
 უმსახურებდნენ თავიანთ თავსა,
 სთესდნენ სიკეთეს, მშობლიურს ეხას
 მისცემდნენ სიღრმეს და აღმაფრენას.

XXVI

„მშვენიერ ველო! შენზედ გაზდილ ხალხს
 სად წაუღია, სად დაუშარხავს
 ოჯი საკეთე, იგი დიდება,
 მხნეობა, ღოსე და ძლიერება?
 აუო, დრო, როცა ჰკუთნი ნათელი
 მეფე დავითი აღმშენებელი
 მართალის ხელით მართავდა ხალხსა,
 და თვის გვირგვინსა სახელოვანსა
 თვის ამაჲ შუბლზედ არ შიგინძრევდა,
 ორ მტრულ სამეფოს, ვით ხეს, არხევდა;
 და მის პორფირის მშვიდსა ჩრდილშია
 ხალხი თვის ბედსა და მხედრის ლოცავდა
 და თავის მცემის ტკბილ ღიმოლშია
 თვის დამსხნელს ვარსკვლავს მადლით ხედავდა.
 მის შემდეგ აშვა დიდი თამარი,
 ზედ დაჰყა რუოვლს ჟსწორო ქნარს,
 ქართველთ თამარი, ქართველთ დიდება,
 ქართველთ სახელი, იმპარატვენბა!
 მაჲ აჴეთ განქრენ საუკუნენი.
 სამეფოებიც ბევრი დაეცნენ,
 ბევრ ხალხთ ცხოვრება, ბევრ ხალხთ საქმენი,
 ვით მეტეორნი ცაშია, ჩაჰქრენ;

გარნა თამარის ძლიერ სახელმა
 განჰფანტა მტვერი საუკუნების
 და აწყ რეას წლის ზღმღეგ ქართველმა
 იცის სახელი თავის დიდიბის.
 დიდი თამარი — საუკუნებში
 და წარსულ დროთა მფარველ ღრუბლებში —
 შორით მობრწყინავს ნათლად და მტკჰარად,
 ქართვლის გულს ათბობს მარად და მარად.

XXVII

„მახსოვს კომნენი გამოგდებულნი
 თამარს ხადოდენ თავის იმედათ
 და მის დიდებით გაკვირვებულნი
 მის კარზედ იდგნენ შველის სახვეწნათ.
 კომნენის ტახტის ბრძანა თამარმა
 აღდგენა, — და მის ერთგულ[მა] ჰარმა
 საიმპერიო ტრაპიზონისა
 წამოაყენა ძირს დაცემული
 და კომნენისა უბედურ შვილსა
 მისცა გვირგვინი გამოთელებული.
 მოიხარი, ველო, სად არს ის ხალხი,
 რომ ლთ მთელ ქვეყნის ბედისა ჩარხი
 ეგრე მამაცათ დაატრიალეს,
 მოთხარ, სად არის იგი ხალხი დღეს?
 აგერ, ჩანს იგი შანქორის ველი,
 სადაც ის ომი, ის საკვირველი,
 იმ ძლიერ ხალხსა მოუხდენია
 და თვის სახელიც შთაუბეჭდნია.
 მაშინ კავკასიით ჩრდილეთის ველზედ
 გაიხმაურა ქართვლის სახელმა,
 და კახანისა მაგარ კედლებზედ
 იოანემა, რუსთ ხელმწიფემა,
 თვისი ლაშქარი დასუსტებულა
 იმ ომის ამბით გაამამაცა,
 და მსწრაფლ კახანი გამაერებული
 თათრებს ზელიდამ მან გამოსტაცა...

„მას შემდეგ რუსენ ის ტყილნი წამნი,
 როს მხიარულნი კაბუენი, ყრმანი
 საყვარელს თამარს კარს უშვებდნენ
 და შენ დიდებით განიხარებდნენ.
 და იმ მშვენიერ კაბუეთ კრებაში,
 იმ თავისუფალ ბედნიერ ხალხში
 დიდი რუსთველი ნაზად დამღერდა
 მას, ვისთვისაც ხალხს გული უძგერდა.
 იგა აძლევდა რუსთველისა ქნარსა
 იმ მშვენიერსა აღმაფრენასა,
 რომელიც ეხლა ქართველსა უკვირს
 და რომელზედაც ხან ხარობს, ხან სტირს,
 როგორც გამქრალსა თვის ვარსკვლავზედა
 და მიფარებულ დიდებაზედა.
 თამართ დიდო! ველურ ხალხშია —
 ჩემ წინ გადაშლილ ხეობაშია —
 პირველ დათესე ქრისტისა მცნება
 წმინდა, ღვთიური ჭეშმარიტება.
 იქ, სადაც ხოლოთ ღრუბელი სრბოდა,
 ჰფრენდა არწივი, ქურციკი ხტოდა,
 იქ, სადაც ძმა ძმასა ებრძოდა,
 შენ მეოხებით ლოცვა ისმოდა,
 და იმ ლოცვასთან სიტყვა: „მშვიდობა,
 სიყვარული და ერთობა, ძმობა“.
 შენს შემდეგ, დიდო, კვლავ ბევრი ხანი
 მთებში ისმოდნენ ეგე სიტყვანი!

XXX

„წარმხდარა ყველა, ის ღონე და ის ძლიერება,
 მტრათა შექმნილა ახოვანი იგი ცხოვრება!
 აჲ ის ცხოვრება თვის ღენაში შეყენებულა!..
 იგი ოდესღაც მოდენილი თვის ფართო გზაზედ,
 ბევრჯელ უსაგნოთ, ბევრჯერ აზრით აღელვებულა.
 ქართველის ბეჭედი ყოველთვის კი სჩნევია მასზედ.
 დენილა იგი ტანჯათ შორის და სიაშეთა,
 ხან დაცემულა და გამქრალა, ხან აღდგომილა,
 ხან შური, მტრობა და წადილი სთხრიდა კიდეთა,
 რომელთაც შორის ის ცხოვრება მძლავრი შობილა.
 მაშინ გათხრილნი ის კიდენი მთლად დარღვეულან,
 ძლიერნი ზვირთნი იმ ცხოვრების, აღჭაფებულნი,

სხვადასხვა ტოტათ გადმოსულან, გადმოგდებულან,
 დაუნთქამთ შრომა წინაპართა ოფლითა რწყულნი,
 როსლა ვიხილებ მშვენიერსა ამ ქვეყანასა
 თვისსა დიდების ნაშთთა ზედა კვლავცა აღმდგარსა,
 დროთან დათქმულსა სხვადასხვათა გეშინთა ბძძლად,
 ერთის ცხოვრების, ერთის სულის ძლიერსა ქროლას?
 როს ეს ტოტები ერთ ცხოვრების, ერთის საგნისა,
 ეხლა გაყრილნი, ერთ მდინარეთ შეე¹ თღონიან?
 როს იგი ტომნი ცათ მიღწეულ მძლავრ კაცკასისა
 ერთისა ზრით, ერთის ფუქრით აღელდებიან?
 თავისუფლების მშვენიერის სხივთ ბზინვარება
 როდის დაადნობს დაჟანგებულ დიდხნის ბორკილსა?
 და ქართველობა საკვებარათ როდის ექმნება
 ქვეყნის წინაშე ყოველ ქართველის ერთგულსა შვილსა? *

X X X

„ნუთუ ეს ხალხი, რომელთ დაჰბადეს
 დაცოთ, დიმიტრი, დიდი თამარი,
 რუსთველი და მის ძლიერი ქნარი, —
 ნუთუ ეს ხალხი აღარა აღზდგეს?
 ნუ შიშობ, ველო! შენს მშვენიერს ხალხს
 წარუვლენ წელინი ძილის ეამისა,
 ხალხი აღინთებს კიდევ თვის ვარსკვლავს,
 სისხლი მამათა დაიხნის შვილსა!
 წარვლენ ეს წელინი ძილის ეამისა
 და გაბრწყინდება მზე მომავლისა!
 ოხ, ღმერთო! ამა ხოლმე გავლიძება
 დიდ ძილის შემდეგ რა ტუბილ იქმნება!..“

და მის ძლიერი თითნი ფერმკრთალნი
 სიხარულითა ჩანგზედ იძროდნენ,
 იმედით სავსე მისნი შავ-თვალნი
 რალაც ღიმილით ველს დაჰყურებდნენ.

X X X I

ამ დროს ქუხილმა დაიგრილა,
 გრგვინვა დაიწყო იმ ხმამა მთებში;
 ცაზედ ელვამა გაიპკრიალა
 და განანათლა მდინარე ხევში;

ცას გადაედევნენ შავნი ღრუბელნი,
 ნისლში შთაცვიდნენ მთანი და კლდენი;
 ქარმა დაჰლმუვა სასტიკათ მოეღსა,
 ბუქი სვეტსავით აატრიალა,
 რიახეთა ჰგლეჯდა საშინელ კლდესა,
 ზევემაც მოეზიდა დაიგრიალა.
 მყი. იმ ბუნებამ მშვიდი დუმილი
 ბნელ ჯოჯოხეთით გარდიქცევოდა;
 წყალი და ცეცხლი, მეხი, ქუხილი
 ერთათ საშიშრათ აირევოდა.
 და იმ მომენტსა ვაგლახებშია
 მე განვარჩევი გრძნეულ სიტყვათა
 (ჩემი პიცოცხლე იმ სიტყვებშია,
 იანნი ჩემს გულს იქვს იმედათა):
 „წარვლენ ეს წელი ძილია ჟამისა
 და გაბრწყინდება მზე მომავლისა!
 ოხ, ღმერთო! ამა ხალხთ გაღვიძება
 დიდ ძილს შემდეგ რა ტყბილ ექმნება!..“
 ამ სიტყვებს დაბლა კლდენი და მთანი,
 მაღლა — ქუხილნი, ცაში მგრგვინანნი,
 ჩემთან, ჰე ძმანო, იმეორებდნენ,
 თითქო ჩემსავით თვითონც ხარობდნენ.

X X X I I

მაშინ შევხედე ყაზბეგსა მძლავრსა,
 დიდხანს ვეძებდი იქ მოხუცს კაცსა;
 მაგრამ ღრუბლისა ბნელ საბურველნი
 იცვლენ ყაზბეგზედ სქალათა მწოლელნი;
 მკარეს ხანს შემდეგ დაჰბერა ქარმა,
 მყას განილიმა ნათლათა მთამა;
 და ღვთიურ შუქით გაბრწყინებული
 კვლავ დავინახე მოხუცებული.
 ციკენ აღეღო მას თრთოლით ხელნი
 და მოედრიკნა მუხლნი ძლიერნი,
 თურმე მოხუცი ის ლოცულობდა
 და ღმერთსა ესრეთ ევედრებოდა:

„ღედავ ღვთისო! ეს ქვეყანა შენი მხედრია!
 უკნა მგოხებას ნუ მოაკლებ ამ საწყალ ხალხსა,
 სამართო მიიღე სისხლი, რაიც ამ ხალხს უღვრია!
 ღმერთო ძლიერო ნუ არიდებ მოწყალე თვალსა.

„რაც უტანჯნია ამა ხალხსა, ტანჯვით ეყოფა
მოეცი ძალა დაერდომილსა კელავ აღღგომისა,
სახელოვანი განუახლე წარსულთ დღეთ ყოფა,
მამაპაპური ძარღვი, ძალა გარდმოეც შვილსა!

„ძლიერო ღმერთო! შენთვის ბრძოდნენ ქართველთა ძენი!
დასაბამითე არ იციან, რა არს მშვიდობა!
იმყოფე სამღთოთ მათ პატიენი და სისხლის ძღვენი,
თუ რამ შეგცოდეს, მათ ისურდეს ტანჯვით შენდობა!

„მოეც ქართველსა ქართველის ნდობა და სიყვარული,
მას განუღმერთე, შეაყვარე თვისი მამული!
მ, სახიერო ცისარტყელა განავლე ცასა,
რათა წარღვნისა მოლოდინი განუფრთხო ხალხსა!“

მყის გადმოეშო ცისა ლაევარდსა
შვიდფერიანი სარტყელი ცისა,
და მოეფინა ჩემს ქვეყანასა
მახარობელად ტყბილ იმედისა.

ადმენთო გული გრძნობითა ცეცხლებრ,
ერთ ფიქრს მიეცა გულისთქმა.....
„ოხ, ღმერთო! ამა ხალხთ გაღვიძება
დიდ ძილის შემდეგ რა ტყბილ იქმნება!“

და რა თქვა ესა, გამოჰკრთა ელვა,
მიეღ ბუნებაში დაიწყო ღელვა,
კელავ მეზი გასქდა ახლო მთებშია,
მოხუციც გაქრა მსწრაფლ ღრუბლებშია.

დასრულდა

26 იანვარს 1959-სა წ.

ქართველთადმი

აჰა, გათავდა!... ქართველნო, მიცნობთ
ამ ლექსში მწუხარს და მტირალს ქართველს!
შორით, რუსეთით ძმა ქმებს მოგითხრობთ
მას, რაც არ უშრობს ნამდვილ შვილსა ცრემლს.

ჩვენი მშობელი, ტბილი მამული
ცხადათ წინ მედგა ბედით მოკლული,
და ბნელ ღამეში — ჩვენ დამსხნელს ვარსკვლავს
ჩვენ მამულზეა ვხედავდი შემდგარს.

გულში ვფარავდი რა ტბილის იმედს,
მის აღსრულებას ვავედრებდი ღმერთს,
მე შეესტიროდი ჩემს ქვეყნას ბედსა
და მშობარს კალამს ვანდობდი ცრემლისა.

თუ ჩემს ცრემლს, ეხლა ფურცლებზედ შემშრალს,
ოჰქენი ცრემლიცა მოემატება,
მაშინ ვფიცავ იმ ჩვენს დამსხნელ ვარსკვლავს, —
იგი, რაც გვინდა, აღგვისრულდება!

იქედან: IX თავს სათაურად ჯერ ეწერა (შავი ფანქრით): „მონოლოგი“, ხოლო ფრჩხილებში (წითელი ფანქრით) — „ერთი იდგილი „აჩრდილიდან“. შემდეგ ავტორს სიტყვა „ადგილი“ გადაუხაზავს და ზედ დაუწერია „მონოლოგი“ („ერთი მონოლოგი „აჩრდილიდან“). ამავე თავის მე-15 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვებისა „მეც მისებრ სრულად სუსტსა და ფუჰს“, ჯერ ეწერა „მეც მისებრ სუსტსა სრულად ფუჰ“ (გადახაზულია); XVII თავის 26-ე სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვისა „აჰ“, ეწერა „მრქვეი“ (გადახაზულია); XXIII თავის II, 1 (უდვად ღვთისაო“-ს თავზე) ეწერა სათაური „ლოცვა მოხუცისა“ (გადახაზულია წითელი ფანქრით). ამ ნაწილის („უდვად ღვთისაო“) მე-13 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვისა „ქართველსა“, ეწერა „ქართველის ქმის“ (გადახაზულია). 22—27 სტრიქონებს ნაცვლად ეწერა:

მყის გადმოღწო შვიდფეროვანი
საქართველოზედ სარტყელი ციას,
ცას შეპყურებდა იგი მცოვანი,
სვერეტს რა, აღსრულდა ხმა მის ლოცვისა,
თქვა: წარვლენ წილნი ძილისა ეამისა,
იმედი არის მომავლისა.

ეს სტრიქონები გადახაზულია და იმავე ფანქრით მიწერილია ჩვენი თვის ცნობილი სტრიქონები.

პირველ ვარიანტს (B-ს) ქრონოლოგიურად მოსდევს D-ს ტექსტი. მათ შორის არის C ტექსტი. რადგან იგი ესეივნა და არა ვარიანტი, ამიტომ მას ვიხილავთ ქვემოთ ცალკე (იხ. გვ. 470—471). იგი B-ს ვარიანტია. ტექსტი მოთავსებულია პატარა ფორმატის უხაზო ფურცლებისაგან შეკრულ რეელში, რომელიც 24 გვერდისაგან შედგება. იგი ნაწერია სუფი-

თად, ყავისფერი მელნით. თავფურცელზე, რომელიც ყდის მაგივრობას ეწევა, წერია პოემის სათაური — „ჩარდოლი“, ხოლო ქვემოთ: **ტფილისი, 1880.** ეს ტექსტი, როგორც B-ს ვარიანტი, ძირითადად განსხვავდება ძირითადი (A) ტექსტისაგან. ამიტომ მას ვუდარებთ B-ს, რაც უფრო ნათელს ხდის პოემაზე ავტორის მიერ ჩატარებული მუშაობის თანმიმდევრობას. D-ს მე-2 გვერდზე ნათქვამი („ჩარდოლი“), რომლის ქვეშაც უკვე ჩნდება ახალი წარწერა: „ივანე პოლტარაკის და ილია წინამძღვრის შვილს“. შემდეგ წერია „ძღვნა“ და „ძღვნის“ ტექსტის ბოლოს ხელმოწერა: „ილია ჰავაძე“. რეულის მესამე გვერდზე კვლავ პოემის სათაურია, მის ქვეშ ისევ ის ეპიგრაფია, რაც B-შია, მხოლოდ ბოლოში უკვე მიწერილი აქვს „პსალ. დავითისა“, ამას მოსდევს რუსთაველის აფორიზმი, რაც B-ში აგრეთვე არ არის („რა ვარდმან თვისი ყვაილი“...). ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ იწყება პოემის ტექსტი.

B-თან შედარებით D-ში ტექსტმა ასეთი ცვალილება განიცადა (შედარებისას B ავტორგაფის თავები გვაქვს მხედველობაში): III თავი, 8 შენიგებული განცვიფრებული D. IV, 9 მარტო სული ბოლოთ სული D. 14 აწ დაჟდომილი ბედით დასჯილი D. 20 უმღერო და მერტო ისევ იქვე ახვიდე, სად არს ნუგეში, სად არს სიმშვიდე D. V, 10 შობილ... მალლიდამი ღვიძლს იმაყათ D. 12 აწინებენთ იქით შორს ჩანდნენ მინდვრები, ტყენი; მათ შორის მსხლტომი არავგი ჩეენი D. VI, 20 ერთგულნი ძენი იგი ქართველნი D. 22 რამთვეწერქ რამთვეწერ D. VII, 5 სულ სრულ D. VIII, 9 ზომიერი გარმონიული D. IX თავს სათაური არა აქვს D. 3 გული ჩემი ~ D. X, 1 ტყილო ქართლის D. 11 რა ვიშ D. XI, 19 საღაა აქა ვაი, რა იქმნა D. XIII, 1 დემონი ეშმაკი D. XIV, 7 ბედნიერ არის ბედნიერია D. 12 საუკუნებს საუკუნეთ D. XV, 2 ვით მწირსა მწირი რომლისთვისც ესტერი D. 20 ხე არ ინძრევა არ ჩაინძრევა D. XVI, 8 დაუახლოვდა წამოსწედა შორით D. 14 მათ მას D. 18 ეგ უფრო, უფრო სამარცხვინო და D. XVII, 4 იდეეს ადგამს D. 5 ოცდა ათათა D. 10 არ ებრალება მონა მოკლული არ შეპბრალდება მას მონის წყლული D. 12 მხეცხედა კაცზედა D. 16 მისცემს უძღვნის D. 20 მინდორზედ ცის ქვეშე D. 22 შიმშილი ცდა, სიმხნე D. 28 ვაი, თქვენი ბრალი უხ, შენი ბრალი D.

XVIII, 3 საო — D; 10 არა ეგე D. 15 ტურფა ბატრფო D. 22 შეგძულდება შეგზარდება D. XIX, 28 ის ეგ D. 32 გალობას სიმღერას D. XX, 19 ბაგიოგან ბაგიდგან D. 20 ოდეს დემონი კაცზედან ხარობს რომ ხალხს დაცემულს არ იღამალებს D.

D-ში B-სგან განსხვავებით XX თავის შემდეგ იცვლება პოემის მთელი ბრჭიტეპტონიკა და რიგი: XXI თავის ნაცვლად D-ში მიდის XXXII თავი, ე. ი. B-ს XX—XXI თავებს შორის D-ში XXXII თავია, რომელიც ასე იწერება: „მავინ შეგხედე ყაზბეგსა მძლავრსა“, სადაც გამოტოვებულია

ბოლო სტროფი („ცისკენ აღელო...“). ამ თავშიც არის ცვლილებები: 1—7 სტრიქონების („მაშინ შევხედე... გაბრწყინებული“) ნაცვლად D-ში წერია:

დიდხანს ეუფდებდი ყურსა იმა ჩანგს,
თრთოლით შევხედე ყაზბეგსა მძლავრსა
და ღვთიურ სხივით გარემოცული.

ამ თავში მე-12 სტრიქონის („და ღმერთსა...“) შემდეგ D-ში სათაურია — „ლოცვა აჩრდილისა“. ბოლო სამი სტროფი ამ ლოცვის განსხვავებულად იკითხება B-სთან შედარებით:

მსწრაფლ გადმოეშო ცისა ლაევარდსა
შვიდფეროვანი სარტყელი ცისა,
და მოეფინა ჩემს ქვეყანასა
მახარობელად ტყილ იმედისა.
აღმენთო გრძნობა მადლითა ცეცხლივრ,
ერთ ფიქრს მიეცა გულისთქმა ყველა,
და მაშინ ვიგრძენ, რომ მშვენი მისებრ
ჯერ არ მენახა მე ცისარტყელა.
მცირეს ხანს შემდეგ გამოჰკრთა ელეა,
უფრო დაიწყო ბუნებამ ლელვა,
მეზიც დაეცა ახლო მთებშია,
მოხუციც გაჰქრა მსწრაფ ღრუბლებშია.

B-ს XXI თავი D-ში XXII თავად მიდის; B-ს XXII თავი D-ს XXI თავად მიდის. B-ს XXIII თავს D-ში XXIV თავი ენაცვლება. მათში: 1 ტყილო ქვეყანავ] ქართველის ქვეყანავ D. XXIV თავის ნაცვლად D-ში XXV თავია. მათში: 1 ტყილო ქვეყანავ] ოჰ, საქართველოვ D. XXV თავს ენაცვლება D-ს XXVI თავი. მათში: 15 ჭვათილისა] თლილის ქვისა D. 18 ცას] ღმერთს D. XXVI-ის ნაცვლად D-ში XXVII თავია. 1 მშვენიერ ველო] ვაიმე ველო D. 10 მტრულ] მტრის D. 13 ტყილ] მშვიდ D. 14 მადლით ხელდავ] დაინახავა D. 16 უსწორო] უებრო D. 25 აწც რვაას] აწ ექვსას D. 27—30 დიდი თამარი... მარად და მარად] დიდო თამარო, შენი სახელი იცოცხლებს, ვიდრე სცხოვრობს ქარაუველი, ეგვა ჭილდო დიდ ცხოვრებისა, ესეა წესი ამა ქვეყნისა... D. B-ს XXVII თავის ნაცვლად D-ში XXVIII თავია. მათში: 1 გამოგდებულნი] გადმოგდებულნი D. 14 სად არის] რა იქმნა D. 18 და თვის სახელით შთაუბეჭდნია] და თვისი ძეგლი აღუდგენია D.

B-ს XXVIII თავი გაყოფილია D-ში ორ თავად: XXIX (B-ს 1—14

სტრიქონები) და XXX თავებად (B-ს მე-15-დან — „თამარო დიდო“... — ბოლომდე). 14 და მიფარებულ დიდებაზედა+

დიდო რუსთველო, დადუმდა ქნარი,
ლონის და ძალის აღმაართოლარი,
იგი ოდესღაც ტკბილათ გალობდა,
ეხლა აღარ არს, ხალხი დაობლდა. D

15 თამარო დიდო ~ D.

XXXI თავიც ორ თავად არის D-ში გაყოფილი: XXXI (1—18 სტრიქონები) და XXXII (მე-19-დან: „როს ეს ტოტები“... ბოლომდე). 1 ის ღონე და] ის დიდება D.

B-ს XXX თავი მიდის D-ს XXXIII თავად. მათში: 8 სისხლა] შრომა D; სისხლი მამათა დაისხნის შვილსა]

შეილი აღდგება, შეიკრება ძალსა
და ბედნიერსა შეიქმს მყობადსა,
ეხლა გზა კაცის არს გაკვალული
და უნდა ნდობა და მხნეი გული,
რომე მიხედეს ის ბედნიერ ეამსა
და შეიყაროს ტკბელ მომავალსა D.

B-ს XXXI თავი მიდის D-ს XXXIV თავად. მათში: 11—14 სტრიქონები („მეცის იმ ბუნების... აირეგოდა“) D-ში არ არის. XXXII თავი კი XX თავის შემდეგაა გადატანილი.

ამ შედარებიდან ჩანს, რომ B და D ავტოგრაფები ძირითადად ერთმანეთს მისდევს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ D-ში თავებად დაყოფის შეცვლას და სტროფების დამატებას.

D ვარიანტს ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს C ავტოგრაფი, რომლის სათაურია „აჩრდილი ყაზბეგზედ ანუ ჩანგი მოხუცისა“. მას ეპიგრაფად აქვს: „აღსდებ, უფალო, ღმერთო ჩემო! აღმართე ხელი შენი და ნუ დაივიწყებ გლახაკთა შენთა სრულიათ“ (პსალმუნი დავითისი)“. პ. ინგოროყვას აზრით, ესკიზი დაწერილი უნდა იყოს 1859 წლის 13 აპრილის ახლო ხანებში (იხ. ი. კავკაზაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951 წ., გვ. 475). C წარმოადგენს D-ს ესკიზს. სათაურის შემდეგ წერია „I“. ჩანს, ქვემოთ მოყვანილი ტექსტი ავტორს პირველ თავად ჰქონდა ნაგარაუდები, მაგრამ შემდეგ გადაუფიქრია ასეთი დასაწყისი და შექმნა ისეთი ტექსტი, როგორც D-შია. ქვემოთ ვბეჭდავთ C ავტოგრაფ-ესკიზს სრულად, რადგანაც იგი ასეთი სახით შემდგომ არსად არ გვხვდება:

მზე დაჰყურებდა კავკასს მღვიმარე,
განაბრწყინებდა მას თეთრ-თმონახსა,
და მთა ურყევი, მძლავრი, მყინვარე
ხედა ჰაერსა ლაფვარდოსანსა.

მოწმენდილ ცაზედ გძლათ გაწოლილნი
ღრუბელს, ვით ბოლსა, ის მიეზი ხედენენ
და შორს ციაგათ მთანი შეცვლილნი
უზომო სიერცეს იყარებოდნენ;
თავნი ებჯინათ ცისა კამარას.

დიდხანს უგდებდი ყურსა! იმ ჩანგსა,
თრთოლით შეეხედე ყაზბეგსა მძლავრსა
და ღვთიურ სხივით გაბწყინებული
კვლავ დაეინახე მოხუცებული.

ცისკენ აღეღო მას თრთოლით ხელნი
და მოედრიკა მუხლნი ძლიერნი,
თურმე მოხუცი ის ლოცულობდა
და ღმერთსა ესრეთ ევედრებოდა:

ლოცვა

.

მსწრაფლ გარდმოეშო ცისა ლაუვარდსა
შეიდფეროვანი სარტყელი ცისა
და მოეფინა ჩემ ქვეყანასა
მახარობელათ ტკბილ იმედისა.

აღმენთო გრძნობა მადლითა ცეცხლებრ,
ერთს ფიქრს მიეცა გულისთქმა ყველა
და მაშინ ვიგრძენ, რომ მშვენი მისებრ
ჯერ არ მენახა მე ცისარტყელა.

იმ ტექსტის (C) D-სთან შედარებისას ჩანს, რომ მისი პირველი სტროფი („შეე დაჰყურებდა...“) თანხვდება D-ს I თავის I სტროფს; III—IV სტროფი („დიდხანს უგდებდი... ევედრებოდა“) კი თანხვდება D-ს XXI თავის პირველ ორ სტროფს. ბოლო V და VI სტროფები („მსწრაფლ გარდმოეშო“... „აღმენთო გრძნობა“...) მისდევს D-ვარიანტის „ლოცვის“ ტექსტის მომდევნო I და II სტროფებს.

ყოველივე აქედან ჩანს, რომ პოეტს განზრახული ჰქონდა ტექსტის რადიკალურად გადამუშავება და მთელი მისი კომპოზიციის შვეცლა, რაც სისრულეში მოიყვანა რამდენიმე წლის შემდეგ.

1 იმ სიტყვების ნაცვლად ჯერ ეწერა „მივაყარ ყურნი“, გადახაზულთა ფანქრით და ფანქრითვე ზედ აწერია „უგდებდი ყურსა“.

როგორც ზემოთ ითქვა, „აჩრდილის“ პირველი ვარიანტი (BD) შეიქმნა 1859—1860 წლებში. მაგრამ — ჩანს ცენზურული პირობების გამო — პოემის მთლიანად დაბეჭდვა დიდხანს არ ღირსებია.

1859 წლის ეჟრ. „ცისკრის“ № 10-ში პირველად გამოქვეყნდა (B ავტოგრაფიდან) პოემის მხოლოდ V თავი („ჩვენი არავგო...“), სათაურით „არავგო (საქუთარ პოეზიდან „აჩრდილი“)“, ხელმოწერით: „ილია ჭავჭავაძე“.

D ვარიანტიც დიდხანს იყო დაუბეჭდავი, იგი მხოლოდ 1863 წელს გამოქვეყნდა ილიას მიერ დაარსებულ ეჟრნალში „საქართველოს მოამბე“, ისიც დრამენტულად, ცალკეულ თავებად, კერძოდ: ეჟრნალის № 7-ში დაიბეჭდა „ლოცვა აჩრდილისა (აჩრდილითგან)“ ხელმოწერით **** (ტექსტის XXVI—XXVII თავები): № 8-ში — მხოლოდ XXIV თავი, ხელმოუწერლად.

1864 წელს პეტერბურგში კ. ლორთქიფანიძემ შეადგინა და გამოსცა კრებული „ჩონჯური“, რომელშიც დაბეჭდა „აჩრდილის“ V თავი, სათაურით „არავგო“. ზემოთ აღნიშნული დაბეჭდილი თავების ტექსტთან შედარებისას გაირკვა, რომ ეს თავები მისდევს ავტოგრაფის მცირეოდენი ნაირწყაიბხეებით. მხოლოდ ერთგან, ნაბეჭდის XXIV თავში, ტექსტში ამოუღია ტექსტი, მე-18 სტრიქონიდან („ერთის ცხოვრების...“) დაწყებული. ეს ადგილი შეესებოდა მრავალწერტილს.

1872 წლისთვის კელაე იქმნება „აჩრდილის“ რედაქციულად განსხვავებული ტექსტი (E). იგი პირველი ვარიანტისაგან (BD) მკვეთრად განსხვავდება და უახლოვდება საბოლოო, ჩვენს ძირითად ტექსტს (A-ს). ეს ახალი ტექსტი (E) შეიცავს მხოლოდ პირველ 19 თავს. XX თავი რომაული ციფრებით იქვე მიუნიშნებია ავტორს, მაგრამ ტექსტზე მუშაობა ამჟამად აღარ გაუგრძელებია. ამ 19 თავში მოთავსებულია თითქმის მთელი „აჩრდილი“ (A ტექსტის თავების ნუმერაციის მიხედვით E-ში არ არის XVIII—XXV თავები, ჩანს, ავტორს შეგნებულად გამოუტოვებია ისინი).

X თავამდე E ტექსტის თავების თანამიმდევრობა მისდევს A ტექსტს, მაგრამ შემდეგ უკვე იწყება პოემის არქიტექტონიკის შეცვლა და E-ში X თავად მიღის ჩვენი გამოცემის ((A ტექსტის) XVII თავი; XI თავად — XVI თავი; XII თავად — X თავი; XIII თავად — XI თავი; XIV თავად — XII თავი; XV თავად — XIII თავი; XVI თავად — XIV თავი; XVII თავად — XV თავი; XVIII თავად — XXVI თავი; XIX თავად — XXVII თავი;

როგორც აღნიშნეთ, E ტექსტი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ თავების გადაადგილებას, ძირითადად მისდევს A-ს, ვარიანტული ნაირწყაიბხეებით (ამ ტექსტს ქვესათაური და თარიღი არა აქვს. იგი აქა-იქ ნაწიწორებია. ზოგი ადგილი ძნელად იკითხება). ვუდარებთ მას A ტექსტს:

I, 2 განათლა] განაწათლა E. 3 კავასის] კავაზის E. 16 წამოიქუჩოს] წარმოიქუჩოს E. 19 მერმედ] მერედ E.

II, 5 დაღუმებული] დაუღუმებული E. 12 ზეცა] ცაღა E.

III, 1 ზოლოს კი] მაგრამ იმ E. 2 მეც] მსწრაფლ E.

IV, 4 დაფიქრებული+

მის თეთრი [თმანი] ძლიერსა მხრებზედ
სქლად გაღმოშლილი ბრწყინავდნენ მზეზედ,
უმანკო თოვლი მხოლოდ იმ მთების
მის თმის სითეთრეს თუ შეედრების E.

10 ქფისა] აღმღრეულთ E. 17 სჩანდნენ] სჩანდნენ E.

V, 2 ქართლის] ჩვენის E. 6 შენს წმინდა თვალწინ] შენთა თვალთა წინ E. 9 შენ ზვირთებ] შენთა ზვირთ E. 13 ძლიერსა] წმინდასა E.

15, 16 ქართველთ] ქართლის E. 24 გულსაკვდავ] გულსაკლავ E.

VI, 4 მთილამ ამაყად] იმ სიმაღლილამ E.

VII, 1 ვარ] ვალ. E. 7 მეც წარტყვევნილვარ] წარტყვევნილი ვარ E.

17 ზოგადს ცხოვრებას] მეცნიერებას E. 18 და მცნების] ვიღრე მის E.

24 ჰლალადებს მხოლოდ] მხოლოდ აღნიშნავს E.

VIII, 1 აქ... პატარასა] აქ კაცად-კაცსა, ზნეობით მკვდარსა E. 11 იმ ვაჟკაცს] მას ქველსა E. 21 უმღერებს] უმოკრის E.

IX, 6 წაწყმედილა] წარწყმედილა E.

X (E-ში XII), 1 აქაც კი] თუმც იქაც E. 6 იმ ზოგთა] უკეთესთ E. 7 ამა პირთაგან მათი] ამისა გამო მხენთა E. 9 ორს-სამს კაცს] ორ კაცსა E. 12 და ერთმანეთს კი] მაგრამ ერთმანეთს E. 14 თითქო] იორწილ E.

XI (E-ში XIII), 2 ხარჯს] ხარკს E. 4 პინას] პინსა E. 5 ღა მით... ჰბდის] მით ის გირვანქას ერთი ათას ხდის E. 6 გაღლიმა] განიღლია E. 7 უმწეობითა... ჰბრდის] გულისა წვითა, თავის ხარკის ზრდით E. 8 ჯა საწყლის თვალთაგან] საწყლის თვალთაგან E. 13 მონა... საწყალი] მონა საწყალი, მონა გამშრალი E. 15, 17 ვიშ] ვახ E. 18 გაზრდალი] გაზდილი E. 28 სად არის აქ] აქ სად არის E.

XII (E-ში XIV), 2 ძუძუდგან] ძუძუდამ E. 9 ჩაგრულთ] ბედ-კრულთ E. 15 E-ში ნაცვლად სიტყვისა „უმანკო“ ჯერ ეწერა „და წრფტა“ — გადახაზულია. 19 E-ში, ნაცვლად სიტყვისა „შეძრწუნულები“, ჯერ ეწერა „შეშინდები“, გადახაზულია. 26 ნაცივლად სიტყვისა „შინ“ ჯერ ეწერა „ვაიმე“, გადახაზულია.

XIII (E-ში XV), 1 ნაცვლად „შრომისა“ E-ში ჯერ ეწერა „მაშვრალთა“, გადახაზულია. 3 თუმცა] მაგრამ E. 8 მყოობადი] მომავალი E. 12 E-ში ნაცვლად სიტყვისა „გამზადებულია“. აქ ეწერა „დაძველებულა“, გადახაზულია.

XIV (E-ში XVI), E-ში დასაწყისი შვიდი სტრიქონი ისეა წაშლილი მელნით, რომ ძნელად იკითხება. 3 სოფელსა] სოფლისა E. 9 არ იქმნებიან] აღარა იქმნენ E. 10 ძმოზა, ერთობა] თანასწორ ძმოზა E. 11 აღარ

ივლიან] ქვეყნად აღარ ვლენ E. 20 ვის] სხვას E. 28 ვგ სიმღერაჲ] რომე-
ლიც არი E. 32 ბანს გამოსცემენ] ბანსა მისცემენ E.

XV (E-ში XVII), 3 საწყალი] ყოველი E. 5 მოძმეთა] ყოველთა E.
9 ის რად... ქვეყნისა] რად ინდომებს ის ქვეყნისთვის E. 16 ცხოვრების]
სიცოცხლის E. 18 ვალად] კისრად E. 21 დიდის სწავლისა] დიადის სწავ-
ლის E, ნაცვლად „დიადის“ ჯერ ეწერა „მადლის“, გადახაზულია.
22 სიყვარულის და სამართლისა] სიყვარულისა და სამართლის E. 23 ბა-
გეთვან] ბაგიდვან E. 26 ქვეყნის ხსენისათვის] ქვეყნისა ხსენისთვის E.

XXVI (E-ში XVIII), 3 რომელ] რაიც E. 4 ჩაგრულთ სასოო] ღმერ-
თო ძლიერო E; მოწყალე] მოწყალეს E. 5 ეს ქვეყანა] ესე ხალხი E.
8 მამაპაპური...შვილისა] მამა-პაპისა ძალა, სული შთაბერე შვილსა E.
9 ქართლისა] ქართველთა E. 12 შეისყიდეს] მათ იყიდეს E. 13 მოჰმად-
ლე... სიყვარული] მიეცი ქართველთ, ქართველსა მტკიცე სიყვარული E.
15 სხეერო] ძლიერი E.

XXVII (E-ში XIX), 3 ვადაუთინა] მოეფინა E.

„აჩრდილის“ ეს ტექსტი იბეჭდებოდა 1872—1873 წლებში, ეურნალ
„კრებულის“ ნომრებში. მასში ქვეყნდებოდა პოემის მხოლოდ ცალკეული
თავები და ისიც არათანმიმდევრულად, სათურებთ: „რამდენიმე ხანა
პოემისა „აჩრდილი“ ხელმოწერით: „ილია ჭავჭავაძე“ ან „ილ. ჭავჭავაძე“.

1872 წლის „კრებულში“ (წიგნი 8—9) დაიბეჭდა ჩვენი ტექსტის
მიხედვით XIII, XIV, XVII, XVIII თავები (XVIII თავი „კრებულში“
XX თავად მდის). E ავტოგრაფიდან „კრებულში“ დაბეჭდილი ტექსტები
(E₁) A-სთან ასეთ სხვაობას იძლევა:

XIV, 8 ძოვდეს] ჰსოვდეს E₁. 9 არ იქმნებან] აღარ იქმნენ E₁.
10 ძმობა, ერთობა] თანასწორობა E₁. 11 აღარ ივლიან] ქვეყნად აღარ
ვლენ E₁. 16 უნდა შვას იგი] ჩაისახა ის E₁. 17 მაშინ... ვანაცულები]
რომლითაც ვანჰაილები E₁. 32 გამოსცემენ] გამოსცემენ E₁.

XVII, 6—8 „ქართლის გულიდამ... გარდმოდენილი“ „კრებულიდან“
ამოღებულია. 9 სიტყვას „სუნნელისა“ აქვს სქოლიო: „ნაძვის ხეზე
თქმულობა, იხილე ვაჟუშტის გეოგრაფიაში“ E₁. 12 სცემდა] ჰსცემდა E₁.
13 ხილი] შლილი E₁. 16 ქართლის... დაყუჩდებოდა] ქართლის... დაჰყუ-
ჩებოდა E. 17 სჩქევს] ჰსჩქევს E₁.

XX (ჩვენი ტექსტის XVIII თავი), 1 ქართლის... დაბადებულთ]
ქართლის სამშობლო! მშვენიერო, ყოვლად შეგყოლიო E₁; 4 ეკლანს]
ეკლისა E₁. 8—9 სტრიქონებს შორის („რომ სხვა...“, „შენთა შეილთ...“)
E₁-ში დაბეჭდილია:

ორისა დიდი საგნისათვის ძე შენი ბრძოდა,
მათთვისა ბრძოლამ სხვა საქმისთვის არ მოაცალა,
მამულისა და ჯვარისათვის იგი იღწვოდა,
ორივე დაიცვა, მაგრამ ყველა მათ ანაცალა.

13—16 სტრიქონები, ე. ი. XX (A-ს XVII) თავის ბოლო სტროფი („ორი რამ იყო...“) E₁-დან ამოღებულია.

1872 წ. „კრებულის“ № 10—12-ში დაბეჭდილია პოემის 1—11—111 თავები (გვ. 1—4), ძირითადი (A) ტექსტისაგან იმ განსხვავებით, რომ ქვესათაური არა აქვს, არც ეპიგრაფი აქვს. ამოღებულია III თავის მე-2 სტროფი („ვსთქვი, თუ: სადაც ცა ეგრე მჭვირვალეს...“) და მე-5 სტროფი („თვალთ ჩემთ განშორდა თითქო სიბნელე...“).

1873 წ. „კრებულის“ № 1-ში (გვ. 268—274) დაბეჭდილია „არღი-ლის“ IV, V, VI, VII, VIII თავები. ამ თავების ტექსტმა ძირითად (A) ტექსტთან შედარებისას ასეთი ვარიანტული სხვაობა მოგვცა: 10 ქაფისა] აღმღერეულთ E₁. 12 ჰრბოდა, ჰბლაოდა] რბოდა, ბლაოდა E₁. 13 სვექდა] მსვექდა E₁. 14 მაშფოთარ შვლს] მშფოთარს შვალსა E₁. 17 სხანდნენ] მსხანდნენ E₁.

V, 5 ჩემს მამულს] ჩემის ქვეყნისა E₁. 13 ძლიერსა] წმინდასა E₁. 15 ჰდულდა] დულდა E₁. 15—16 ქართველთ... ქართველთ] ქართვლის... ქართვლის E₁. 18 საუკუნეთ] საუკუნოდ E₁; იგი ქართველნი].... E₁. 22 ძველსა მამულს] ძველს მამულსა E₁. 24 ხოლმე გულსავედავ პასუხს] გულის საცდავს პასუხსა E₁.

VI, 4 მთილამ ამაყად] იმ სიმაღლიდამ E₁. 13 ვსთქვა] ვსთქვი E₁.

VII, 4 მავსს].....E₁ (ასეა, რ. კ.). 5 ჰე] ჰოი E₁. 7 მეც ჴარტყევენილ-გარ] წარტყევენილი ვარ E₁. მე-11 სტრიქონიდან „თავისუფლება...“ — აქ წყდება „კრებულში“ ეს თავი, ე. ი. მე-11 სტრიქონიდან ბოლომდე VII თავში გამოტოვებულია ტექსტი.

VIII, 1 აქ არვის — დიდსა თუ პატარასა] კაცად — კაცადსა. ზნეობით მკედარსა E₁. 11 იმ ვაჟკაცს... იმ] მას ქველსა... მას E₁. 21 უმღერებს] უმღერის E₁.

1873 წ. „კრებულის“ № 2-ში (გვ. 208—214) დაბეჭდილია თავები: XI (ჩვენი A ტექსტის XVI), XII (A-ს X), XIII (A-ს XI), XIV (A-ს XII). „კრებულის“ ტექსტი A-სთან ასეთ სხვაობას იძლევა:

X (E-ის XII თავი), 1 აქაც კი] თუმც იქაც E₁. 7 ამა ჴართაგან პა-თი] ამისა გამო მხნეთა E₁. 9 ორს-სამს კაცს] ორ კაცთა E₁. 12 და ერთ-მანეთს კი] მაგრამ ერთმანეთს E₁. 14 თითქო] ორნივე E₁. „კრებულში“ (E₁) პირის ნიშანი 3 თითქმის არ იხმარება.

XI (E₁-ის XIII), 2 სასწოროზედ] პინებზედ E₁. 5 და მით მის ხარჯსა

¹ ეს სტროფები ამოღებულია 1892 წლის გამოცემიდანაც.

ერთს ორად ჰდის] მით ის გირვანქა ერთს ათათა ჰდის E₁. 6 გაილი-
მა] განილიმა E₁. 10 ვერ დაარბილებს] ვერა დაალობს E₁. 13 ბელშავი...
საწყალი] საწყალი... გნშრალი E₁. 15, 17, ვიშ] ვახ E₁.

XII (E₁-ის XIV) 2 ძუძუდგან... აჰგუჯენ] ძუძუდამ... აგუჯენ
E₁. 9 ჩავრულო. ვათამ] ბედრულო! ვითომ E₁.

XVI (E₁-ის XI) 3 თავადსა] თავადს თუ E₁. 9 ჰლანობენ... ჰხარ-
ბენ] ლხინობენ... ჰხარბენ E.

1873 წ. „ქრებულს“ № 5—6-ში (გვ. 183), დაბეჭდილია XVII
(A-ს XV) თავი, რომელიც უმნიშვნელოდ განსხვავდება ძირითადი ტექსტი-
საგან (გამოტივებულია მხოლოდ II სტროფი — „მომმეთა ხსნისთვის...“).

ხელნაწერთა ინსტიტუტში (U) დაცულია ავტოგრაფი № 127 (ძვ.
S—5032), ჩვენი F ტექსტი. იგი უთაროა. სათაურის („აჩრდილა“) შემდეგ წერია „დასასრული“, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იგი გაგრძე-
ლება უნდა იყოს E ვარიანტისა (F იწყება მე-18 თავით და სრულდება
27-ე თავით).

ჩვენი (A) ტექსტისაგან F თითქმის არ განსხვავდება (რამდენიმე
უმნიშვნელო ნაირწყაიბის გარდა). იგი საბოლოო რედაქციაა, რომელიც
საფუძვლად უნდა დასდებოდეს „ივერიაში“ დაბეჭდილ ტექსტს (იხ.
ი. კავკაზაძე, ტ. I, სარედაქციო შენიშვნები, 1951, გვ. 415). F
ხელნაწერი შესრულებულია გრძელ უხაზო ფურცლებზე შავი მელნით.
დაწერილია სუფთად და მხოლოდ ერთი-ორგან არის ნასწორები. აქაც გა-
მოტოვებულია XXII—XXIII თავები, რომლებიც საქართველოს ისტო-
რიას უნდა შეეხებოდა. მართალია, ისინი აღნიშნულია რომელიც ციფრე-
ბით, მაგრამ ეს თავები კვლავ მომავლისთვის გადაუღვია ავტორს სამუ-
შაოდ.

ვუთითებთ იმ სხვაობებს, რაც ავტოგრაფ F-ში შეინიშნება A-სთან
შედარებით. მასში ყველგან ვით. ბრუნვის ნიშანი -თ, -ათ ფორმანტია,
ხოლო -დნენ სუფიქსის ნაცვლად არის -დენ.

XIX, 14, 15 რაშიაც] რაშიცა F. 18 F-ში ნაცვლად სიტყვისა „კირ-
თების“ ეწერა „მონების“, გადახაზულია. XX, 4 ხელს ჰყიდებს მას]
მას ხელს ჰყიდებს F. XXVI-ს დასაწყისი 8 სტრიქონი გადახაზულია და არ
იკითხება, დანარჩენი თანხვდება A-ს. XXVII, 2 შეიღუეროვანი] შეიღუე-
რიანი F.

როგორც აღვნიშნეთ, F ტექსტი ავტორმა პომეს ტექსტში შეიტანა,
როცა მას „ივერიაში“ (H) ბეჭდავდა. „ივერიის (1881 წ.) ტექსტი კი
იმით არის საყურადღებო, რომ იგი პირველად გამოქვეყნდა მთლიანი
ხაზით (მანამდე, როგორც ზემოთ დავინახეთ, მხოლოდ ფრაგმენტულად
იბეჭდებოდა), თუმცა მას ატყვია ცენზორის ხელი: ამოღებულია სიტყ-

¹ გამოტოვებულია მხოლოდ XXII—XXV თავები.

გები, სტრიქონები, სტროფები (იხ. ქვემოთ). H-ის ორივე ნომერში ტექსტს აქვს ხელმოწერა: „ილია ჰავეზაძე“. ქვესათაური და ეპიგრაფი ემთხვევა A-ს იმ განსხვავებით, რომ H-ში ეპიგრაფის ქვეშ მითითებულია მისი ავტორის სახელიც („შოთა რუსთაველი“).

შევუდაროთ H წყარო A-ს (თავები A-ს მიხედვითაა):

I, 2 განათლა] განანათლა H. 4 გადაჰინა] გარდაჰინა H. 11 სრბო-
ლა] ბრძოლა H; 16 დასცქერის] დაჰსცქერის H. 18 წამოიქუხოს] წარ-
მოიქუხოს H.

II, 5 დაღუმებულო] დაუღუმებულო H. 12 ზეცა] ცაა H;

III, გამოტოვებულია ამ თავში II („ვსთქვი, თუ...“) და V („თვალო
ჩემთა...“) სტროფები.

V, 5 მამულის] ქვეყნისა H. 6 წმინდა თვალწინ] თვალთა წინა H. 9
შენ ზეირთებ] შენთა ზეირთ H. 13 ძლიერსა] წმიდასა H. 15 ქართველთ]
ქართველის H. 24 ხოლმე გულსაყვადე პასუხს] გულის საყვადეს პასუხ-
სა H.

VII, 5 ჰე] ჰოი H. 11 თავისუფლება]... H. 13 შენა ილღენა]... H.
22 აღღენა]... H.

VIII, 1 არვის] ყოველს H;

IX, 6 წაწყმედილა] წარწყმედილა H. 10 აღტყინდეს] აღტყინდეს H.
X, 12 და ერთმანეთს კი] მაგრამ ერთმანეთს H.

XI, 15, 17 ვიშ] ვახ H. 18 გაზრდილი] გაზდილი H.

XII, 2 ძუძუდგან] ძუძუდამ H. 13 უბრყვილო] და წრფელსა H.

XIII, 19 მძარცველი] მცარცველი H.

XIV, 7 ძარცვა] ცარცვა H. 9 არ იქმნებია] აღარა იქმენ H. 10 ძმო-
ბა, ერთობა თავისუფლება]... H.

XV, 3—4 მაშინ, როს მისი მოძმე საწყალი სასოწარკვეთილ მონება-
შია — H.

XVI თავის ბოლო სამი სტრიქონი: „მთავრის ღიმღზე... თავისუფ-
ლებას“ H-ში არ არის.

XIX, 14, 15 რაშია] რაშია H.

XXVII, 2 შვიდფეროვანი] შვიდფერიანი H.

„ივერიაში“ (H ტექსტი) პოემის III თავიდან, როგორც უკვე აღ-
ვნიშნეთ, ამოღებულია II და V სტროფები:

II: ვსთქვი თუ: სადაც ცა ეგრე მჰვირვალებს,
ღამე ესეთის დილით თენდება,
სადა მზის ნათელი ეგრე ბრწყინვალებს
იქ ძალუქს კაცსაც ბედნიერება.

V: თვალთ ჩემთ განშორდა თითქო სიბნელე,
ხედვად უცნაურთ სახილველისა,
მოეხსნა ყურთა თითქო სიძნელე
სმენად ბუნების მეტყველებისა.

ეს სტროფები აღადგინა პ. ინგოროყვამ 1925—1951 წლების გამოცემებში, რადგან ამის მოითხოვდა ლექსის შინაარსი. გამოცემლის მიერ აღდგენილ იქნა აგრეთვე XVI თავის მე-14 სტრიქონი („ქმუნვეს, სიხარულს თუ მოქმედობას...“) და ა. შ. ჩვენს ტექსტში ეს სწორებები გაზიარებულია.

„ივერიაში“ პოემის გამოქვეყნების შემდეგ გავიდა კიდევ 11 წელი და 1892 წელს „ქართელთა იმხანაგობის“ მიერ გამოცემულ ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა I ტომში კვლავ დაიბეჭდა „აჩრდილი“ (ჩვენი ძირითადი ტექსტი A); მცირეთოლენი ეპიურებით, მაგრამ მასში ძირითადად აღდგენილია ის ადგილები, რომლებიც „ივერიაში“ არ დაბეჭდილა (იხ. ზემოთ ვარიანტები); ამის შემდეგ პოემას ცვლილებები თითქმის აღარ განუცდია და პოეტის სიცოცხლეშივე იბეჭდებოდა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა სახით, — სრულად ან ფრაგმენტულად (იხ. ზემოთ), მცირეთოლენი ნაირწყაიანებით. იმავე წელს ვასო აბაშიძეს „ჩანაწი“ შეაქვს პოემის V თავი, უსათაუროდ. 1898 წელს „პოემების კრებულში“ იბეჭდება მთელი პოემა (ხელმოწერით: თ. ილ. ჭავჭავაძე; უთაროდ), რომელიც მისდევს A ტექსტს. 1904 წელს ცალკე წიგნად იბეჭდება „ლექსები თ. ილია ჭავჭავაძისა“, რომელშიც ნაწყვეტების სახით დაიბეჭდა პოემის სხვადასხვა თავები. სათაურებით: „ლოცვა (აჩრდილიდან)“, თავი XXVI, გვ. 4; „აჩრდილი (აჩრდილიდან)“, თავი V, გვ. 5; „მარად და უცვლელ სიყვარულს (აჩრდილიდან)“, თავი VII, გვ. 6; იმავე წელს სპ. ჭელიძე უშვებს კრებულებს „ჩანაწერი“ და „ქანაწი“, რომლებშიც უსათაუროდ იბეჭდება ნაწყვეტები პოემიდან (წარმოდგენილია XIII, XIV, XV თავები). 1907 წელსაც იბეჭდება ნაწყვეტები „ილია ჭავჭავაძის რჩეულ ლექსებში“ და ს. გორგაძის კრებულში „ჩვენი მწერლობა, I. მკონების“, სადაც „აჩრდილის“ მთლიანი ტექსტია დაბეჭდილი. ოღონდ ალაგ-ალაგ შემოკლებული.

ასე იწერებოდა და იბეჭდებოდა „აჩრდილი“ 1859 წლიდან 1937 წლამდე. ზემოთ განხილული და შესწავლილი ტექსტები პოემისა ცხადყოფს, რომ ილიას თავისი პოემის XXII და XXIII თავები პირველი (B) ვარიანტის შემდეგ აღარ დაუწერია, მუდამ კი აღნიშნავდა მათ აღგლის პოემაში, მუდამ შეჰქონდა პოემის თავების სათვალავში, რაც მოწმობს იმას, რომ ამ თავების დაწერას ყოველთვის ფიქრობდა პოეტი. პ. ინგოროყვას ეს თავები დაკარგულად მიაჩნია (იხ. 1951 წლის გამოცემა, გვ. 372); ხოლო გ. ჯიბლაძის აზრით, პოეტს I ვარიანტის შემდეგ პოემის XXII და XXIII თავები სიერთოდ არ დაუწერია, თუმცა კი ფიქრობდა მათზე მუშაობას (იხ. გ. ჯიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე, 1966, გვ. 273).

რაც შეეხება პოემის დათარიღებას: რადგან მასი პირველი ვარიანტი დაიწერა პეტერბურგში და დათარიღებულია 1859 წლის 26 იანვრით (ამ დროს ილია პეტერბურგში სწავლობდა), ხოლო მისი ბოლო რედაქცია

ავტორმა ფაქტიურად დაასრულა 1872 წელს¹ (დუშეთში ცხოვრების პერიოდში), ამიტომ პოემას ვაძლევთ ფართო თარიღს: [26 იანვარს, 1859-სა წ., პეტერბურგი, — 1872 წ., დუშეთი]².

ი. კავკაზის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „აჩრდილი“ დათარიღებულია 1859 წლის 26 იანვრით (სარჩევში, გვ. IV).

ივ. პოლტარაკი: ივანე პოლტარაკი (1836—1892) — ილიას მეგობარი გიმნაზიდან.

ილია წინამძღვარი შვილი (1834—1920) — საზოგადო მოღვაწე, ლიტერატორი, პედაგოგი, სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებლის დამაარსებელი სოფ. წინამძღვრიანთკარში, ილიას მეგობარი.

XIX, 2 „როს შენ დაგიბერო მაკედონის გმირმა ლაშქარმა“: ლაპარაკია ალ. მაკედონელის ლაშქრობაზე საქართველოში. ალექსანდრე დიდი მაკედონელი (356—323 წ. ჩვ. ერამდე), მეფე ფილიპე II-ის ძე, მხედართმთავარი და სახელმწიფო მოღვაწე, მაკედონიის მეფე (336—323 წ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდე). შეხედულება საქართველოზე ალექსანდრე მაკედონელის გამოლაშქრების შესახებ ისტორიული წყაროებით არ არის დადასტურებული.

XX, 5 „ფარნავაზ ჰაეროვანი“: ფარნავაზ მეფე, მოღვაწეობდა IV—III საუკ. ჩვ. წ. აღ-მდე. ქართველთა პირველი გამაერთიანებელი, პოლიტიკურად დამოუკიდებელი ქართული ეროვნული სახელმწიფოს ფუძემდებელი და ფარნავაზიანთა დინასტიის დამაარსებელი.

მკითხველისათვის რომ უფრო ნათელი იყოს, თუ რაეორ იბეჭდებოდა ილიას დროს მისი „აჩრდილი“, წარმოვადგენთ ტექსტის პუბლიკაციას ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით, სადაც ჯერ ტექსტებს დავასახელებთ, ხოლო შემდეგ წყაროებს (პასპორტისაგან განსხვავებით, იხ. დასაწყისი):

1. V თავი („არაგვი“) — ეურნ. „ცისკარი“, 1859, № 10.
2. X XVI—X XVII თავები — ეურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 7.
3. X XIV თავი — ეურნ. „საქართველოს მოამბე“, № 8.
4. V თავი — კრებ. „ჩინგური“, 1864.
5. V თავი — „ბუნების კარი“, 1868.
6. X III, X IV, X VII, X X (A-ს X VIII) თავები — „კრებული“, 1872, წიგნი 8—9.
7. I—III თავები — „კრებული“, 1872, წიგნი 10—12.
8. IV—VIII თავები — „კრებული“, 1873, წიგნი 1.

¹ ბოლო ტექსტის დამუშავების თარიღი უშუალოდ ავტორისაგან არ ვიცით, მაგრამ, რადგანაც მისი ბეჭდვა 1872 წლის „კრებულში“ დაიწყო და მის შემდეგ რედაქციული ცვლილება ტექსტს აღარ განუცდია, ამიტომ ეს თარიღი პირობითად ითვლება პოემის ბოლო თარიღად.

² 1925—1951 წწ. გამოცემებშიც პოემა ასეა დათარიღებული „26 იანვარი, 1859 წ. [პეტერბურგი] (ბოლო რედაქცია 1872 წ.)“.

9. XI (ჩვენი XVI), XII (ჩვენი X), XIII (ჩვენი XI), XIV (ჩვენი XII) თავები — „ერეზული“, 1873, წიგნი 2.
10. XVII (ჩვენი XV) თავი — „ერეზული“, 1873, წიგნი 5—6.
11. V თავი — „ბუნების კარი“, 1873.
12. I—XVII თავები — ეურნ. „ივერია“, 1881, № 2, XVIII—XXVII თავები, № 3.
13. მთელი პოემა (აქლია XIX—XXIII თავები) — თბულებანი ილია ჭავჭავაძისა, ტ. I, 1892.
14. V თავი — კრებ. „ჩანგი“, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, მე-2 გამოცემა, 1892.
15. მთელი პოემა (აქლია XXII—XXIII თავები) — პოემების კრებული, ლაღისის გამოცემა, 1892.
16. XIII, XIV, XV თავები — კრებ. „ჩონგური“, შედგ. სპ. ჭელიძისა, 1904.
17. XIII, XIV, XV თავები — კრებ. „ქნარი“, შედგ. სპ. ჭელიძისა, 1904.
18. XXVI, V, VI თავები (ცალ-ცალკე დაბეჭდილი) — „ლექსები თ. ილია ჭავჭავაძისა“, 1904.
19. მთელი პოემა შემოკლებით — ჩვენი მწერლობა. I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, 1907.

ქართვლის დედა (გვ. 199)

- ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 84 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 109 (C); M: ავტოგრაფი, № 17504 (D); U: ავტოგრაფები — № 113 (E), № 126 (F).
- ნ ა ბ ე ჯ დ ი: „ერეზული“, წიგნი 3, ტფილისი, 1871, გვ. 175 (G); ეურნ. „ივერია“, 1879, № 7, გვ. 3 (H); დედა და შვილი და რამდენიმე ლექსი თ. ილია ჭავჭავაძისა, ზ. კიკინაძის გამ., ტფილისი, 1882, გვ. 11 (I); თბულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 145 (A); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, მე-2 გამოცემა, 1892, გვ. 459 (J); სიტყვიერების თეორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყაფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 633 (K); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, გამოცემა მე-4, ბათუმი, 1900, გვ. 371 (L); ჩანგური, შედგენილი სპ. ჭელიძისაგან, ბათუმი, გვ. 24 და ქნარი, შედგენილი სპ. ჭელიძის მიერ, ბათუმი, 1904, გვ. 24 (M); ლექსები ილია ჭავჭავაძისა, 1904, გვ. 18 (N); ჩვენი მწერლობა, I, მგოსნები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 60 (P); დედა და შვილი, წ. კ. ბ. სახ-ის გამოცემა, № 87, 1907, (Q).

მათარი: ძღვნა B; დედა და შეილა ACFGHJKLOP. ქართვისი
დედა DE; — III.

სათარი: ქვეშ: პეტრე ნაჟაშვილს B; (სცენა მომავალ ცხოვ-
რებიდან) უძღვნი პეტრე ნაჟაშვილს C; (უძღვნი პეტრე ნაჟაშვილს)
D; დრამული ეპიზოდი, უძღვნი თა... პეტრე ნაჟაშვილს E; (ეპიზო-
დი დაეით აღმაშენებელის დროთაგან, როცა არაბთაგან ანთავისუფ-
ლებდა საქართველოს) უძღვნი ჩემს ამხანაგს F; დრამატიული ეპი-
ზოდი თაჟარ მეფის დროიდან ოსმალთაგან ომის წინ. უძღვნი თ.
პეტრე ნაჟაშვილს G; (ეპიზოდი დაეით აღმაშენებელის დროთაგან,
როცა არაბთაგან ანთავისუფლებდა საქართველოს) H; (ეპიზოდი
დაეით აღმაშენებელის დროიდან) J; (დაეით აღმაშენებელის დრო-
იდან) K; ნაწყვეტი პოემიდან „ქართვისი დედა“ M; უძღვნი პეტრე
ნაჟაშვილს Q; სცენები P.

თარი: 14 ივლისსა, 1860 წელსა, პავლოვსკი C; 1871 წელსა,
მარტის 19-სა დღესა D; 1871 წელსა, 18-სა მარტსა E; 1871 წელსა,
13 მარტს G; 1860 წ. O; 1871 (სარჩევში — 1860) A.

ხელმოწერა: *** DEG; ილია ქვეკვაძე FH, (სარჩევში) JL.

ეპიგრაფი: სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა, სიყვდილი სახელოვანი. რუს-
თაველი CD;

გაგვიძებ ბერო მინდიაჲ, მუხლი მაიბი მგლისაო,

გაიჯლოე უმცროსნი, ვისაც თავი აქვს ცდისაო (გლეხური სამ-
ღერა) EG.

EG წყაროებში თარიღები „ძღვნის“ შემდეგ წერია. F-ში სთათურის
ქვეშ ნაცვლად სიტყვისა „ამხანაგს“ ჟერ ეწერა „პ. ნაჟაშვილს“, გადაზა-
ხულია.

როგორც ცნობილია, ილიას პოემებიდან ცენზურისაგან ყველაზე უფ-
რო „ქართვისი დედა“ დაზიანდა. ავტორის არაერთხელ უცდია მისი
სრული სახით გამოქვეყნება, რისთვისაც ბევრჯერ მიუშარბავს სხვადა-
სხვა ხერხისათვის ცენზურის თვალის ასახვევად (სათაური შეუცვალა,
ცვლიდა ქვესათურებს, ტექსტს), მაგრამ პოემა მაინც დიდი ხარვეზებით
იბეჭდებოდა (დაწერ. ამის შესახებ იხ. ილია ქვეკვაძე, თხზულე-
ბათა სრული კრებული, პ. ინგოროყვას რედაქტორობით, ტ. I, 1951 წ.,
გვ. 361—364). ხარვეზებით დაიბეჭდა იგი 1892 წლის გამოცემაშიც, რო-
მელსაც ძირითადად ეყრდნობა ავტორის სიცოცხლისდროინდელი და შემ-
დგომი ხანების გამოცემები. 1925—1951 წწ. გამოცემებში პ. ინგოროყ-
ვამ აღდგინა ცენზურის მიერ დამახინჯებული ადგილები, რათა გამო-
თა ტექსტი.

1 ამ ავტოგრაფის თარიღის ნაცვლად პ. ინგოროყვას 1925—1951 წწ.
გამოცემებში ერთგან მითითებული აქვს 1871 წლის 17 მარტი, ხოლო
მეორეგან აღნიშნავს — ეს მეორე ვარიანტი დასტურებულია 17 მარტს
1872 წლისაო (იხ. ტ. I, 1951, გვ. 415; 478).

3ი. ი. ქვეკვაძე, ტ. I.

ჩვენს ლიტერით DE ავტოგრაფებიდან აღდგენილ ჩქნა პოემის სა-
თაური „ქართულის დედა“.

ცნობილია, რომ ილიამ პოემას პირველად (C) „დედა და შვილი“
უწოდა (იხ. ტ. I, 1951, გვ. 363; ასევე წინამდებარე გამოცემაში პოემის
პასპორტი). შემდეგ ავტორმა შეცვალა სათაური და დაარქვა „ქართულის
დედა“. ამ სათაურით ილიას სურდა პოემის გამოქვეყნება 1871 წელს
ეუროპ. „კრებულში“. მაგრამ ცენზურის გამო ჩამოყალიბდა შე-
ცვალა სათაური და პოემისათვის ისევ „დედა და შვილი“ ეწოდებინა.
პოემა ამ სათაურით გამოქვეყნდა და შემდეგ პუბლიკაციებშიც ასე იბეჭ-
დებოდა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პოემის ქვესათაურიც რამდენჯერმე
შეცვალა ავტორმა და მას ყოველთვის ისტორიულ წარსულს უკავშირებ-
და, რასაც ირველია, ცენზურის გამო.

პირველ სრულ ავტოგრაფში (ჩვენი C) პოემის ქვესათაურია „სცენა
მომავალ ცხოვრებიდან“. ამრიგად, გაითვალისწინა რა ავტორის ნამდვილი
ნება, პ. ინგოროვამ სამართლიანად აღადგინა DE ავტოგრაფებიდან სათა-
ური, ზოლო C ავტოგრაფიდან — ქვესათაური და პოემას ასეთი სახელ-
წოდება მისცა: „ქართულის დედა (სცენა მომავალ ცხოვრებიდან)“.¹ ამ
სათაურით ვბეჭდავთ ჩვენც პოემას წინამდებარე გამოცემაში.

აქ ზოგადად აღვნიშნავთ, როგორ გაიმართა ტექსტი ე. პავევაძის
მხატვრული 1925—1951 წწ. გამოცემებში:

„დედა და შვილი“ და ბეჭდილი პ. ინგოროვამ აღადგინა:

ო ყო:

5 „ნი დროთ“

„მუბადს“

7 „ცხოვრებისგან“

„აწმყოსაგან“

G-ში და ბეჭდილი იყო (დედის მონოლოგიდან):

ჩემი მამული საუვარელი დღეს მაცოცხლდება!

ხალხი აზვირთდა, ხალხი ჭეჭრობს, ხალხი მოქმედობს,

.....

.....

დიდი ხალხი, რომ ეს გრძნობა წინ წარუძღვება.

E! A-ში (და სხვა პუბლიკაციებშიც) ეს სტრიქონე-
ბი ასე დაიბეჭდა:

¹ ამ ქვესათაურით (და სათაურით — „დედა და შვილი“) პოემა დაი-
ბეჭდა 1908 წლის ეუროპ. „ფასკუნჯის“ № 1-ში.

ჩემი მამული, საქართველო, დღეს მიცოცხლდება!
ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღსდგა, ხალხი მოქმედობს,
ერთის ზღვიდამა მეორემდე ერთს ფიქრსა ჰფიქრობს, —
და ეგ ფიქრია ჩვენის ქვეყნის თავისუფლება!..
დიდია ხალხი, როს ეს გრძნობა წინ წარუძღვება.

ავტორად იღებს პ. ინგოროყვამ აღადგინა:

ჩემი მამული, საქართველო დღეს მიცოცხლდება!
ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღსდგა, ხალხი მოქმედობს,
კასპიის ზღვიდამ შავ ზღვამდინა ერთს ფიქრსა ჰფიქრობს, —
და ეგ ფიქრია მთელ კავკასიის თავისუფლება!..
დიდია ხალხი, როს ეს გრძნობა წინ წარუძღვება!

ნაცვლად სტრიქონებისა: ქარის სიმღერაში
აღდგენილია:

მამულის დახსნის არმდომი	თავისუფლების მშოვნელი
თავისა თავის მგმობია,	ამ ქვეყნად მარტო თოფია,
ძმანო, შინ უღლით სიცოცხლეს	შინ უღლით გაქნალს მშვიდობას,
ომში სიყვდილი სჭობია!	ომში სისხლას ღვრა სჭობია!

ჩვენ ვიზიარებთ იმ სწორებებს და წინამდებარე ტომში ვებეჭადთ
ტექსტს (ამოსავალია 1892 წლის გამოცემა), შეესებულს ამ აღდგენილი
ადგილებით.

არ ვიზიარებთ ზოგ ცვლილებას, რომლებიც შეტანილია 1925—
1951 წწ. გამოცემებში და რომლებიც, ჩვენი აზრით, ავტორის ბოლო
ნება არ უნდა იყოს (მითუმეტეს აქ არაერთი კვალი არ ჩანს ცვლუ-
რის ჩარევისა).

1. აღრინდელი ვარიანტი:

თავისუფლებავე, შენ ხარ კაცთა ნავთსაყუდარი...
შენ ხარ მშვიდობა და სიმართლე ამა ქვეყნისა.

პოეტმა 1892 წლის გამოცემაში (A) ასე შეცვალა (გვ. 147, 13, 15):

თავისუფლებავე, შენ ხარ კაცთა ნავთსაყუდარი...
შენ ხარ მშვიდობა და სიმართლე ამა ქვეყნისა.

1925—1951 წწ. გამოცემებში აღდგენილია პირვანდელი ვარიანტი
„სიმართლე“ (ასეა 1914 წლის გამოცემაშიც). ჩვენი აზრით, „სიმართლე“
უფრო მისადაგება ტექსტის შინაარსს და, იმავე დროს, ავტორის ბოლო
ნებაყა. ამიტომ წინამდებარე გამოცემაში ეს უკანასკნელი დავტოვეთ.

2. 1892 წლის გამოცემაში ილია ბეჭდავს ((გვ. 148, 9):

„მოვიდა ჩვენი სანატრელი, დედავ, ამბავი“.

1925—1951 წწ. გამოცემებში ეს სიტყვა ვარიანტებიდან შეცვლილია სიტყვით „დიდხნის“ („მოვიდა დიდხნის სანატრელი, დედავ, ამბავი“). გამოცემელმა სიტყვა „დიდხნის“ იმიტომ შემოიტანა ტექსტში, რომ მეორე სტრიქონში ისევ „ჩვენი“ მეორდება („ჩვენი ქვეყანა, საქართველო, გაღვიძებულა“). რადგანაც სიტყვების განმეორება ილიას ჩვეული ზერხია, ამიტომ წინამდებარე ტექსტში სიტყვა „ჩვენი“ დაეტოვეთ (ნაცვლად სიტყვისა „დიდხნის“).

3. 1892 წ. გამოცემაში ილიას ბოლო ნებად მიგვაჩნია:

„მშვიდობით, დედი ძნელი არის შენი დათმობა,
მაგრამ უფრო რე ძნელი არის მამულის გმობა“ (გვ. 154, 10-11),

და არა სტრიქონი „მშვიდობით დედი მძნელემა შენი დათმობა“, რომელიც 1951 წლის გამოცემაშია დაბეჭდილი (გვ. 157).

3. ინგოროყვა თავის სწორებას ასე ამართლებს: ჩვენ პირველ ვარიანტს (ე. ი. „მძნელემა“-ს, — რ. კ.) ვაძლევთ უპირატესობას, რადგან ფრაზა: „ძნელი არის“ გეზღდება შემდეგ სტრიქონშიცო (ტ. I, 1951, გვ. 460).

ჩვენ ირავრთხელ შეგვხვედრია იმის მაგალითები, როცა მოვლესიან ან სიტუაციის გაშვევრებისათვის პოეტი მიმართავს განმეორებას ზერხს (იხ. ზემოთ, ასევე „აჩრდილი“ და სხვ.). აქაც ასეთ შემთხვევას აქვს ადგილი („ძნელი არის შენი დათმობა, მაგრამ უფრო რე ძნელი არის მამულის გმობა“).

4. არ ვიზიარებთ სწორებას სიმღერაში — „გათენდა ღლე დიდებისა“, ნაცვლად სტრიქონისა „ღლე გათენდა დიდებისა“, რომელიც 1892 წლის გამოცემაშია (ასეა „ივერიაშიც“). ამ შესწორებას ინგოროყვა ასე ხსნის: პირველი ვარიანტი რიტმის მიხედვით უფრო სწორია, რამდენადაც სიმღერა დაწერილია დაბალი შაირითო (ტ. I, 1951, გვ. 460).

სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილების თანახმად, ტექსტში შესწორდა ვითარებითი ბრუნვის რამდენიმე ფორმა: 201, 13; 206, 13; 207, 4 უშენოთა→უშენოდა; 201, 24 უსისხლოთა→უსისხლოდა; 205, 15 გზათა→გზადა.

ილიასეულ სხვა წყაროებში ასეთი ვითარება:

„ძღვნა“ არ არის IJKO-ში.

Вм წარმოადგენს ნაწყვეტებს.

В-ში მხოლოდ „ძღვნის“ ტექსტია წარმოდგენილი. ჩანს, მას გაგრძელებაც ჰქონია, მაგრამ მომდევნო ფურცლები აკლია და აღბათ ამის

გამო მხოლოდ ეს ტექსტი შემოგვრჩა. ეს არის პირველი ესკიზი (თუ ვარიანტი) ამ დრამატული სცენისა. ნაწერი ძლიერ შეჭკალია, ძლივს იკითხება. იგი თანხვდება C ტექსტის „ძღვნას“, ორიოდე შემთხვევის გაოლა. ყვერდ, B-ში ბოლო ორი სტრიქონი C-სგან განსხვავებულად იკითხება: „თუ რამ მეტი ვსთქვი ამ სცენაში, დამითმე ისა, მიიღე ასეთი ეს შრომა და ნუ გამკიცხებ მე“.

ასევე 4 ლენითა] მღერითა B. 6 მომიტევე] მაპატიე B.

III ნაწევრითა, დაბეჭდილია უსათაუროდ. მასში მხოლოდ დედის მოლოვის ბოლო ნაწილია და თანხვდება ჩვენს ტექსტს (იხ. გვ. 201, 6 „თავისუფლებავ“... ბოლომდე).

C ავტოგრაფი, რომელიც B-ს შემდეგ არის დაწერილი, შეიქმნა 1860 წელს. იგი მცირე ზომის უხაზო ფურცლებზეა ნაწერი, აქა-იქ ჩასწორებულია ყავისფერი მელნით.

როგორც წესი, ილიას პოემების ავტოგრაფებში სათაური და ძღვნა ცალკეა გამოყოფილი და ერთ გვერდზეა მოთავსებული. მეორე გვერდიდან ისევ მეორდება სათაური და ამის შემდეგ იწყება ტექსტი. ასეა C ავტოგრაფშიც (იგივეა EF-შიც): პირველ გვერდზეა სათაური და ძღვნა (ამ უკანასკნელის ბოლოს მიწერილია „ავტორი“). მეორე გვერდიდან ისევ სათაური, რომელსაც მოსდევს ეპიგრაფი (იხ. პოემის პასპორტი) და ტექსტი.

1925—1951 წლის გამოცემებში ეს პირველი ვარიანტი (მცირედენი შესწორებებით დაბეჭდა (ვარიანტების განყოფილებაში). ქვესათაური „(სცენა მომავალ ცხოვრებიდან) უძღვნი პეტრე ნავაშიძეს“ გამოტოვებულია. არ არის აგრეთვე ძღვნის ტექსტის ქვეშ მიწერილი „ავტორი“, ხოლო ეპიგრაფის ქვეშ, ნაცვლად ილიასეული რუსთაველისა, წერია რუსთველი. ასევე, ილიასეული მხოლოდ შეცვლილია ფორმით მხდალად; სასიკვდილოთ—სასიკვდილოდ; თვითონ—თითონ; სხვერპლი—მსხვერპლი; ბოლოთ, ბოლოთა—მხოლოდ, მხოლოდა; სამღვთო—საღმრთო; შ—პოეი; სთქვას—სთქვას; ჩემის—ჩემი და ა. შ.

1914 წლის გამოცემაში პოემის ძირითად ტექსტად წარმოდგენილია ჩვენი ლიტერით A და C ტექსტები (გვ. 143; 152), თუმცა შენიშვნებში ყველა ავტოგრაფი დასახელებული (გვ. XX—XXI), ჩვენი ლიტერით B ნაწევრის გარდა. 1914 წლის გამოცემაში დაბეჭდილ მეორე ტექსტში (ჩვენი C) გამოტოვებულია პოემის ქვესათაური: „(სცენა მომავალ ცხოვრებიდან) უძღვნი პეტრე ნავაშიძეს“ და ძღვნის ბოლოს წარწერა „ავტორი“.

რადგანაც C ტექსტი რედაქციულად განსხვავდება ბოლო, ძირითადი ტექსტისაგან, უმეტესად მას პირველად ისეთი სახით, როგორც ილიას პოემა, სუფთად და

დედა და შვილი

(სცენა მომავალ ცხოვრებიდან)

უძღვნი პეტრე ნაკაშიძეს

ძღვნა

აი იმ დროთგან ერთი სცენა ამოღებული,
სადაც გონება ჩვენი ხშირად ერთათა ჰფრენდა,
სადაც ჭაბუკი ფანტაზია გალაღებული
უკეთესთ ყვავილთ ქართვლის გულში ღებნიოთ ჰკრეფდა.
მყობადს ავხადე ერთი კუთხე დიდის ფარდისა
და ეს ვიხილე; მომიტევე მე სითამამე!
ეს არს ნაყოფი აწმყოსაგან შობილ დარდისა,
ამით მამართლე, მიიღე და ნუ გამიცხამ მე!...

ავტორი

დედა და შვილი

„სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა
სიკვდილს სახელოვანს“.

რუსთაველი

დედა (ზის მარტო)

ბედნიერ დროში დამინიშნა ღმერთმა ცხოვრება:
ჩემი მამული — საქართველო დღეს მიცოცხლდებოდა.
ხალხი აზვრთდა, ხალხი ფიქრობს, ხალხი მოქმედობს;
კასპის ზღვიდამა შავ ზღვამდინა ერთ დიქრსა ფიქრობს;
ეგ ფიქრი არის — მთელ კავკასიის თავისუფლება...
დიდია ხალხი, როს ეს გრძნობა წინ გაუძღვებოდა!
ერთი შვილი მყავს საყვარელი და სანატრელი,
მარტო იგი მყავს სიბერისა ნუგეშმეცემელი,
იგია ჩემი სიცოცხლეცა და სიხარული,
იმითი მიდგა უძლურ ტანში უძლური სული,

ჩემის სიბერის მისაყრდომად ის დამშენია!...
თუ მთხოვ, მამულო... წაიყვანე!... დღეს ის შენია!...
მე დედისერთას, საყვარელ შვილს შენთვის ვშორდები!...
ვინ იცის, შვილო!... რომელს ველზედ მარტო მოჰყვდები!
დამტირებელი დედაც ახლოს არ გეყოლებო.

(ტირის)

მის მზრუნველ ხელით არ შეიხვევ საშიშარ წყლულსა,
მისი ცრემლები სისხლიან მკერდს არ გეჰყურება,
მისი აღერსი: არ დაიტკბობ მწუხარე გულსი!...

(შეზღუგ რაოდენიშე ხანისა)

უნდა გულიდან ამოვგლიჯო ძის სიყვარული!...
ძნელს რასმესა მთხოვს მე უძლურსა ჩემი მამული.
შაგრამ ვაღია!... თუმც სიცოცხლედ მიღირს ეს მსხვერპლი!...
აგერა შვილიცი!...

(ცრემლს იწმენდს)

გულს მოუწყლავს ჩემი ტირილი,
სად სისხლი უნდა, იქ არ ვარგა საღებობი ცრემლი!...
მოვრბენ, თვარა დედის ცრემლით მხოლად ხდება შვილი!

შვილი (შემოდის მხიარულად)

მოვიდა დიდხნის სანატრელი, დედაც, ამბავი:
ჩვენი მამული საყვარელი გაღვიძებულა,
მთელი კავკასი თვის შვილებით, ვითა ზღვა შავი,
ერთიანა აზრით, ერთის ფიქრით აღელვებულა!
არ გახარიან?! მაგრამ, დედი, გვერეტ მწუხარესა?.

დედა (იმაგრებს რა გულს)

მე ვწუხარ მარტო მასზედ, რომა ჩემ სიბერესა
სანუგეშებლად ხოლოთ ერთი მოეცა შვილი,
მე ვწუხარ მასზედ, რომ ჩვენს მამულს ამ უკედავ დღესა
ხოლოთა ერთი შეაკვდება ჩემგან შობილი...
ასიც რომ მყვანდეს, ასევეს მხედრად მამულს მივცემდი,
ყველას მივცემდი...

შ ე ი ლ ი (ცდით)

შენლა, დედავ?

დ ე დ ა (მწუხარებით)

მე?... ვილოცებდი.

შ ე ი ლ ი (ისევ ცდითა)

მაშ, მეც, დედილო, გეკ მამეტებთ დედინჯრთაჲ,
მეც — უკანასკნელს თქვენს ნუგეშსა მაძლევ მსხვერპლად!

დ ე დ ა

სულზედა ცოდვა დიდი უნდა აწვეს დედასა,
რომ შვილი ამ დროს არ გაგზავნოს ძმათ საშველათა...
ღმერთმა მიფაროს, ჩემო შვილო, ემაგ სირცხვილსა,
რომ შენ შინ იჯდე, ოდეს სხვანი იხოცებიან!..
ვინც არ იმეტებს მამულისთვის თავისა შვილსა,
სჩანს, მას შვილები თავის დღეში არ ჰყვარებიან!

(აძაღებს რა თავს)

ვატყავად იყავ!.. აი, მარტო რის მთხოვნელი ვარ!...

შ ე ი ლ ი (აღტაცებით გარდაეხვეა)

ოხ! ჩემო დედავ! არაღროსა არ მყვარებიხარ
ისე, როგორც დღეს!.. რასაც ითხოვ, აღგისრულდება.
მაგეთ დედისა შვილი განა მხოლოდ მოკვდება!...

(ი-მის ჯარბ. ს ხმ.უ'ოზ). შკალი მევარდება ფანჯარას).

დ ე დ ა (თავის-თავად)

არ იცი, შვილო, როგორ მიღირს მე ეს სიტყვები
და არც შეიტყობ!... ჩემ ტანჯვებთან მარტო მე ვრჩები!..

(ისმის ჯარების ორპირი)

ს ი მ დ ე რ ა

„მოვიდა დღე დიდებისა, ქართველო!
მოსარეწი სახელისა, გმირ-ქველო!
სიტოცხლესა დღეს სჯობია სიკვდილი,
დღეს გამოჩნდეს ქართველისა მხნეთ შვილი!...

მოდით, ვინცა დღეს სახლშია დადგება,
დედის ძუძუ არმათა შეკრება!
მოდით, ძმებო! გავიმეტოთ თავები,
როგორც ჩვენი იმეტებდნენ მამები!
სიცოცხლესა დღეს სჯობია სიკვდილი,
დღეს გამოჩნდეს ქართველისა მხნე შვილი!..“

(ქუჩიდან ისმის დედაცაცების და პატარა სოფლის ბიჭების ძახილი:
„გამარჯება ჯარს! გამარჯება!“

კეიქა და ხმაურობა).

შ ე ი ი (გახარებული)

[აქ] მოდი, დედავ, გაიხარე ამით ხილვითა!..
რა გატირებს, თუ მამულის ბედს იყენი ძითა?!..
მოდი, არიან ესენიცა შენი შვილები,
აჲნ გააყოლე დედობრივი ტბილი ლოცვები!..

(დედა ტირილით მიდის ფანჯარასთან)

წახე, დედილო! ამ გაწირულ ყმაწვილკაცობას!
ისე მიდიან საიკვდინოთ, როგორც დღეობას!
შეხედე, ხალხი რარივ ლოცვით ჯვარსა აცილებს!
დიდი, პატარა მხარულობს, შენ რა გატირებს?!..

(ფანჯარის ახლო მოვიდა ჯარი. ისმის ორპირი)

„სიცოცხლესა დღეს სჯობია სიკვდილი!
დიდისერთა დედამ მოგვცეს ჩვენ შვილი!..“

დ ე დ ა (ტირილით)

ათასჯერ რომა ერთი შვილი შეშობნოს, ძმებო,
მაინც თქვენია!... წაიყვანეთ თქვენთან, გმირებო!
ღმერთმა კლრთხევა დიდ საქმეში წინ წაგიმძღვართ!
ჩვენ კი, დედებმა... ღვთის წინ უნდა ცრემლები ვღვართ,
რომა შეგვასწროს — მამულისთვის გამზადებულნი, —
კიდევ გიხილოთ შინ მოსულნი, გამარჯვებულნი!..

(თავის-თავად)

გულსა ვიმაგრებ, ღონეს ვიკრეფ ხოლოთ მისთვისა,
რომ იმ დრომდინა მაინც გავძლო, ვიღრე ჩემ შვილსა
მე გავისტუმრებ!

(კანკალი მოუვა)

მერე კი, ვგრძნობ, რომა მოგვედები...
მუხლო გამაგრდის... უდროოთა ნუ მომეპრები...

ც ხ ე ნ ს ა ნ ი (მოადგება რა ფანჯარას)

კიბო! წამო! რაღას იცდი? გვიგვიანდება!
დრო საშურია! ჩვენ ძმებს წუთით მშველი აქვდება!...

შ ვ ი ლ ი (ისწორებს რა ხმალს)

აჰა, მოვდივარ!... აბა, დედი, იმაგრე გული,
ჩემგან მეომარს, შენგან შეილსა ითხოვს მამული!

(დედა ზმას ვერ იღებს და ეხვევა შვილს)

მშვიდობით, დედი! ჩემზედა შენ ნუ ატარდები!
ცოცხალი მოვალ, თუ არა და ისე მოგვედები,
რომ ჩემ სიცოცხლეს ამგობინო ჩემი სიკვდილი...
ნუ სტირი, დედა! გზაზედ ვდგევარ, დამლოცე შვალს!

დ ე დ ა (ძლივსა ამბობს)

ვაიმე, შვილო!... მოვიდა დრო განშორებისა,
და გული მიწუხს!... უძლურია გული დედისა!...
ეგ არაფერია!... ეგ გამივლის!... ნუ შეწუხდები!...
თავსა მანებები!... რა დროს, შვილო!... (ტირის და სუსტდება)

შ ვ ი ლ ი (თავს თავად)

დედასა ცრემლი
ფოლადს დააღობს, და მეც თითქმის, მეც თვითან ვლბები
უძლურ დედისთვის ძნელი არის ამგვარი სხვადასა!...

დ ე დ ა (ტირებით)

დედა არ გიყვარს, შენი დედა მოხოცებული?...

შ ვ ი ლ ი (გაოცებით)

მერე, რომ მიყვარს?!...

დ ე დ ა (ხვეწნით)

მასთან დარჩის!...

შ ვ ი ლ ი

მერე, მამული?...

დ ე დ ა (მწუხარებათ)

მართლა, მამული!... ის დედაზედ უმაღლესია!...
მაშ, წადი, შეილო!... ის ბუნების სამღვთო წესია!...

(ტირილით)

მაგრამ მე რომა უშენოთა მარტო მოვედები,
ვინ დამიტყვის?... წადი, შეილო, ნუ გვიანდები!...

შ ე რ ი

(აღტაცებით, დედა კი თანდათან სუსტდება,
მაგრამ კი ცდილობს თავის დაქერას)

ჰ, ძლიერო, დიდო სიტყვავ! შენს ღვთიურ ძალსა
ვინ დაუდგება?!... კლდის სიმაგრეს აძლევ ჩვილ ქალსა!
ოდეს შენდამი სიყვარული დაიძვრის გულში,
თუთ დედა შეილის სიყვარულს სთქვავს შენ სიყვარულში
რა სხევისანი შენი შუქი აღმოაჩვენებდა
კაცის გულშია, ყოვლი გრძნობა მასში ინთქმება —
როგორცა მზეში უმცირესი მნათობი ცისა,
როგორცა ზღვაში დაცემული წვეთი წვიმისა!
ძლიერო სიტყვავ! ვთმობ დედასა, შენთან ვერთდები,
თუ შენთვის მოვევდი, სრულიათა მე არ მოვევდები!
შევიდობით, დედავ! ზედავ, შენს შეილს უხმობს მამული,
როგორც მე შენი, ისე ჩემი სთმე სიყვარული:

(გამოვარდება და გადის. დედა, სასიკვდინოთ მისუბტებულო,
გადავარდება ტახტზედ).

დ ე დ ა (ძლივსლა ლაპარაკობს)

ვაიბე, შეილო!... შენ... რას... ვლასთან... მიქრება ალი ჩემ სიცო...
ცხდისა... უნე...ნო...თა... ძნელია ყო...ფნა!.. დიდ...ხანს... იბ...
რძო...და... ძის... ტრფო...ბას...თან... მამუ...ლის... ვა...დო...
ვად...მა... აჟო...ბა... მაგ...რამ... ძვირ...ად მი...ლირ...და...
ჯობ...ნა... მე... მა...გან... მომ...კლა... ტყილ... ყო...ფო...და...
მაშინ ჰყვ...დი...ლი... ო...დეს... შენ... შე...ნი... ა...და...ხრუ...
დე!.. მა...მუ...ლი!... ვალი...

1871 წელს ილიამ კვლავ გადააყვით პოემა და შექმნა ვარიანტულად ახალი ტექსტი, რომელიც A ტექსტთან ახლოსაა, თუმცა მათ შორის ვარიანტული სხვაობა შეიმჩნევა.

1871 წლის ორი ავტოგრაფიული ვარიანტი არსებობს: D და E. D უფრო დიდ სხვაობას იძლევა A-სთან შედარებით, ვიდრე E. ეს უკანასკნელი ჩასწორებული სახით დაიბეჭდა 1871 წლის „კრებულში“ (G); ეს პირველი პუბლიკაციაა პოემისა.

D დაწერილია ორ მოგვრძო უხაზო ფურცელზე, მუქი ყავისფერი მელნით. ნასწორებია.

პოემის ტექსტს წინ უძღვის ეპიგრაფი: „სკოზს სიცოცხლესა ნაძრახსა...“ შემდეგ გვერდით მიწერილია „ძღვნა“, რომელსაც ხელმოწერა აქვს: „ავტორი“.

„ძღვნას“ მოსდევს სცენის აღწერა: „(სცენათა არის ოთახი, ერთი მხრივ გაშლილია ლოგინი, შიგ წევს აედმყოფი და ძალიან მისუსტებული დედა)“. ამის შემდეგ იწყება პოემა, რომელსაც ბოლოს უზის თარიღი და ავტორის ხელმოწერა (იხ. პოემის პასპორტი). ბოლოს ეკითხულობთ პეტრე ხაყაშისძის მიწერილ ტექსტს:

„— პეტრე! გიგზავნი ხელახლად გადაკეთებულს, შენდამი ნაძღვნეს ჩემს „ქართლის დედას“. თუ მოგეწონება, მიეცი ნიკოლაძეს დასაბეჭდად. გუთნოვ, შენი პირმოუტიდებელი აზრი მაქნობო ამ პატარა თხზულებაზედა. კარგად კი წაითხე. მე ყველაზედ უფრო ქარის სიმღერა მომწონს. გლეხურ კილოზედ მოწყობილია. თუ მოგეწონოს დასაბეჭდათ, შენთან მოწყობილი ძღვნობის ლექსიცა დააბეჭდინე ამასთან ერთად. ყოჩაღეცტურა შენთვის მიმინდვია.

შენი ილია ქავჭავაძე“.

E-ც შესრულებულია ორ მოგვრძო უხაზო ფურცელზე ყავისფერი მელნით. ნასწორებია.

E-ის ტექსტს ეპიგრაფად წამძღვრებული აქვს ხალხური ლექსის ორი სტრიქონი: „გაგვიძელ, ბერო მინდიაკ“, რომელსაც მიწერილი აქვს: „გლეხური სიმღერა“, შემდეგ მოდის „ძღვნა“, მის ბოლოს მიწერილია: „ავტორი“ და თარიღი. ამის შემდეგ არის სცენის აღწერა: „(სცენათა არის ოთახი, რომლის ფანჯარანიც ქუჩას გადაჰყურებენ. ერთ მხრივ ტახტზედ ლოგინია გაშლილი, შიგ წევს სნეული და ძალიან მისუსტებული დედა)“.

„კრებულში“ (G) ცენზურამ ზოგი ადგილი ამოაგდო, ზოგიც თვით ავტორმა შეცვალა (ზოგ შემთხვევაში კვლავ ცენზურის გამო):

1. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ (იხ. გვ. 482) ი. ქავჭავაძეს პირველად სათაურად „დედა და შვილი“ უწოდებოა ამ ნაწარმოებისათვის. მეორე კარიკატურაში (D) სათაური შეუცვლია და „ქარაფლის დედა“ დაურქმევია. E-ში ცენზორს ეს სათაური ამოუღია, რის გამოც ილიას კვლავ აღუდგენია თავდაპირველი სათაური „დედა და შვილი“ (G).

2. „კრებულში“ (G-ში) ავტორმა ქვესათაური უფრო ერცლად წარმოადგინა და ცენზურის თვალის ასახვევად დაუმატა: „დრამული ეპიზოდი თამარ მეფის დროებიდან! ოსმალეთთან ომის წინ“.

3. O-დან ცენზორის ამოუღია და ცარიელი ადგილი მრავალწერტილო შეუვსია:

ა) ორი სტრიქონი (ჩვენი გამოცემის გვ. 200, სტრ. 10-11):

„კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდინა ერთს ფიქრსა ჰფიქრობს, — და ეგ ფიქრია მთელ კავკასიის თავისუფლება“.

ბ) გვ. 201, სტრ. 30-31:

მთელი კავკასი, მტერზედ რისხვით აღმოქმენაჲ,
ერთისა აზრით, ერთის გამნობით აღელვებულა.

4) ჭარის სიმღერა („ქართველო, ხელი ხმალს იყარ“) შეცვლილია შემდეგი ტექსტით:

„მოვიდა დღე დიდებისა, ქართველო,
მოსარეწი სახელისა, გმირ-ქველო.

სიცოცხლესა დღეს სჯობია სიკვდილი,
დღეს გამოჩნდეს ქართველისა მხნე შვილი.

მოდით, ვინცა დღეს სახლშია დადგება,
დედის ძუძუ არმათა შეერგება.

სიცოცხლესა დღეს სიკვდილი სჯობია,
დღეს გამოჩნდეს ქართველისა მხნე შვილია“.

ქვემოთ DEG წყაროებს ვუდარებთ ჩვენი გამოცემის ტექსტს:

199. 3 რომელთ იმედი, ღვთიურ სხივით გაბრწყინებულა] იმ დროთ იმედი, ღვთისა შუქით გაბრწყინებულა D. 5 მყოზადს] იმ დროთ D; დიდის ფარდისა] დიდისა ფარდის E. 7 შობილ დარდისა] შობილის დარდის E. 8 გამეცხავე] გამეცხამ DE.

200. 7 არ მოჰკვეთე] განმიგრძელე G; აქამომდე არ მოჰკვეთე ჩემი] ამ დიდ დღემდე განმიგრძელე მოკლე D; აქამომდე განმიგრძელე ჩემი E. 8 საქართველო] საყვარელი G. 9 ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღსდგა] ხალხი აღელდა, ხალხი აღზდგა D. 10 კასპიის ზღვიდან] თეთრი ზღვიდან D („თეთრი ზღვიდანა“-ს ავტორის სქოლიო აქვს: „კასპიის ზღვა“). 11 და ეგ ფიქრია] ეგ ფიქრი არის DE. 12 გრძნობა] ფიქრი D; წარუ-

¹ და არა „ცხოვრებიდან“, როგორც ეს 1925—1951 წწ. გამოცემებშია აღნიშნული (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 361).

ძღვება+ (შედგება მცირე ხანს) D. 14 იგია მარტო ~ DE. 15 სიცოცხლეი სიცოცხლეა D; იგია ჩემი სიცოცხლეი და სიხარული — G. 16 სული შეილი D. 19 ჩაფიქრდება თავს ჩაღუნავს D; იტყვის — D. 24 ვაჟი მაგრამ DEG. 25 მიეცი მივე DEG. 26 მაგრამ შეხთვის ჰე მას ეშორდება ვაიმე, რომ მას განეშორდები D; მაგრამ შენთვის მას განეშორდები EG. 29 მის ცხარე ცრემლი მისი ცრემლები D. 30 დედისა მისისა DEG; განგზორულს დაყოლილს D.

201. 2 დედა შენიც დედაშენი G. 7 ჩაგრულის... წმინდა ტანჯულის... უხვი D, ტანჯულის... ფართო EG. 10 „მტარვალთა თქმითა“... აქედან, 21 „და რისთვის დახვალ ამა ქვეყნად პირისხილიანი“... აქამდე (ჩათვლით) D-ში არ არის. 19 ჰღვრის ღვრის G. 22 ხარ მშვიდობა ~ E; მომფენი გამთენი EG. 22—23 თვით ხარ... მძებნელი შენი თვით ხარ იფი, შოენა შენი რად არის ძნელი, თვით მშვიდობა ხარ, სისხლს რათა ღვრის შენი მძებნელი D. 23 იკვლევს გზასა ~ EG. 25 მისი ვერსად D. 29 ქვეყანა მამული DE; ქვეყანა, საქართველო ვალდებულა მამული, საყვარელი აყვავებულა G. 30 მტერზედ რისხვით აღმოქმნივი თვის შვილებით, ვითა ზღვა შავი D. 33 სწუხარ სწუხარ G.

202. 1 დედა (გულდამშვიდებით) D. 4 ნეტარს უკვდავ D. 5 მხოლოდა მხოლოდა DEG. 11 ერთს... ასახელოს მას... მასახელოს DE. 13-14 როგორ... სახსნელად როგორ, მეც გინდა, რომ წავიდე ხალხის სახსნელად, რა თავი დავდო მამულისა ჩემისა მსხვერპლად D. 14 სახსნელად სახსნელად G. 18 გვაშოროს დამისხნას D; შეილო ჩემო ~ G. 20-21 ვინც მამულისთვის... ჰყვარებინა ვინც არ იმეტებს მამულისთვის თავისა შეილსა, მას შეილნი თვისნი. ჩემო შეილო, არ ჰყვარებია DEG; E-ში ეს ბოლო სტრიქონი ასე იკითხება: „მათ შეილნი თვისნი, ჩემო შეილო, არ ჰყვარებინა“. 23 შეილი (აღტაცებით გადახევევა). 25 შენ, დედაჩემო ჰოი, დედა EG. 24-25. არასდროს... აღვისრულდება ჰოი, დედაო, არასდროსა ისე, როგორც დღეს არ მყვარებია. რასაც მნღავ, აღვისრულდება E. 27 გარედგან გარედამ EG.

203. 4 ვერც... მაგას ჩემგან არც... ჩემგან მაგას D. 5 დანაშენსა შევიმაგრებ D. 9 სიმღერა ორპირად ორპირი E¹, ორპირი სიმღერა G. 13 მოდის დადგა E. 14 დახსნის დახსნის E. 22-25 სტრიქონების (თავისუფლების... სჯობია)² ნაცვლად DE-ში წერია: „მამულის დახსნის არმდომი, თავისა თავის მგმობია, ძმანო, შინ უღლით სიუცხლეს, ოშში სიკვდილი სჯობია“ DE.

204. 9 (აღლევებული) და თვალში ცრემლმორთული D. 10 ქვეყნისა ჩემ ქვეყნის DG. 13 ჩამოიყვანს ლოგინიდან შეილი ჩამოიყვანს

¹ E-ში ჯარების სიმღერა 16 მარცვლოვანია.

² ეს სტრაფი ვარიანტებიდან აღადგინა პ. ინგოროყვამ, როგორც ავტორის ნება (იხ. ი. კავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 479).

ლოგინიამ DE; ლოგინიდან+შვილი G. 19 გატირებს+(ამ დროს ჯარები ფანჯრის წინ გაივლიან) D. 22 დედებმა[დედათა DG. 23 რომ ჩვენ] რათა D, რომე EG. 24 გამარჯვებულნი+(შვილს) EG. 28 როს ველარ ნახავს[რომ ვერ იხილავს DE, რა ვერ იხილავს G.

205. 2 თუკი სხვა გზით შევლა[დელი, სხვა გზითა ხსნა D. 7 ძმებს ჩვენით] ძმათ წუთით D. 9 მოიეც[იმაგრე DEG. 11 (დედა გადაეხვევა შვილს...)] (დედა მოიზიდავს შვილს და გულზედ იკრამს) D. 12 შენ ჩეზუდა E. 15 დამლოცე[დალოცე E. 17 ვაი, შენს დედას] ვაიმე, შეილო D. 22 ანებებს+შვილს EG; ზარდაცემულსავით+ გაშტერებით EG. 25 დედა შენი ~ E.

206. 5 (ძლივს ბედავს თქმასა) — AD. 13 ვისმე მე რომ[მე რომე DE. 14 დამმარხავს] მითირებს D. 16 ეპაქოი EG. 19 ჰელავს[ჰსთქვავს DEG. 21 მასშია ჰქრება] შენში ინთქმება DE. 23 ვითა ზღაშშია[ვით დიდ ზღავშია EG.

207. 2 ღონეშიხილი — D; გადიქცევა[გადავარდება EG. 5 ებრძოდა შვილის ტრფობას] იბრძოდა ძისა ტრფობასთან G. 7 არ ყოფილა ძნელი[ტყბილ ყოფილა მაშინ DG. 8 როცა] ოღეს D.

1879 წლისათვის ილიას კვლავ დაუმუშავებია ხელნაწერი F „ივერიაში“ დასაბეჭდად. ავტოგრაფი F ავტორის ხელითაა ნასწორება, მაგრამ ცენზურის მიერ ზოგი სიტყვის ქვეშ წითელი ფანქარია გასმული ონ ამავე ფანქრითაა გადახატული. F-ს ეტყობა სტამბის საღებავის ლაქები.

FH-ში ქვესათაურია „(ეპიზოდი დავით აღმაშენებელას დროთაგან, როცა არაბთაგან ანთავისუფლებდა საქართველოს)“.

F-ში, როგორც დასაწყისში აღინიშნა, „ეუძღვნი ?. ნაქამიძეს“ — პ. ნაქამიძე გადახატულია და ზედ ავტორისავე ხელით აწერია „ჩემს ამხანაგს“ (ე. ი. „ეუძღვნი ჩემს ამხანაგს“). პოეტი ძღვნის დაბეჭდვასაც ფიქრობდა და იქვე აშიაზე სურვილიც გამოუთქვამს: „ეს პირველს გვერდზედ დაბეჭდეთ და შემდეგ მეორე გვერდიდან დაწყეთ, რაც სკობეფშია, სულ წერილის ასობით ააწყეთ“. მაგრამ „ძღვნა“ იქვე ცენზორის მიერ წითელი ფანქრით არის ჯვარედინად გადახატული, რის გამოც „ივერიაში“ იგი ილარ დაუბეჭდავთ. სხვა ავტოგრაფებთან შედარებით F ყველაზე უფრო ახლოს დგას ძირითად (A) ტექსტთან, როგორც ბოლო ვარიანტი. ქვემოთ აღნიშნავთ FH-ის ვარიანტულ სხვაობებს A-თან შედარებით:

200. 6 ჰე[ჰე F. 9-10 ხალხი აზვირთდა... ჰფიქრობს] ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღზღდა, ხალხი მოქმედობს, თეთრი ზღვიდამა შავ ზღვამდინა ერთს ფიქრსა ფიქრობს FH. 11 კავკასის[ქვეყნისა H.

201. 2 მისთვის რომ[რადგანაც F. 7 ჩაგრულის] ტანჯულას F. 33 F-ში გადახატულია „მაგრამ შენ ჰსწუხარ, თითქო ამ თქმით მე ვერ გაამე“. მის ნაცვლად ზედ აწერია: „ნუთუ ამით მე ვერ გაამე, შენ შუბლს არ იხსნი“.

F-ში 202. 3 ნაცვლად სიტყვისა „მხოლოდ“ — ჯერ ეწერა „მარტო“, გადახაზულია; 4 ნაცვლად სიტყვისა „ნეტარს“ ეწერა „უცვლადს“, გადახაზულია.

F-ში 203-204 ჯარის სიმღერა თექვსმეტ-მარცვლიანია, გამოტოვებული IV სტროფი („თავისუფლების მშოვნელი...“); H-ში ამ სტროფის ნაცვლად წერია:

მამულის დახსნის არმდომი თავისი თავის მგობრია,
ძმანო, შინ უღლით სიცოცხლეს, ომში სიკვდილი ჰსჯობია.

204. 17 სტირის+ (შეილი) F. 23 რომ ჩვენ] რომე F.

205. 22 ზარდაცემულსავით+ თვალეში შეაქცერდება F.

208. 19 ჰელავს] ჰსნთავს FH. 21 მასშია ჰქრება] მასში ინთქება F. „ივერიაში“ (H) გამოქვეყნების შემდეგ ეს ნაწარმოები ხშირად იბეჭდებოდა (იხ. პოემის პასპორტი).

ამ პუბლიკაციების შედარებამ A ტექსტთან უმნიშვნელო სხვაობები მოგვცა (მაგ. I-ში ჯარის სიმღერას სათაურად აწერია „ორპირი“, ხოლო ნაწარმოების ბოლოს „ღვდება“ არ არის. გვ. 206, 5 „(ძლივს ბედავს თქმასა)“ IOP-ში არ არის და სხვ.). აქ სხვაობა მეტწილად არის ქვესათაურებში, თარიღებში, ეპიგრაფებსა და ხელმოწერებში (იხ. პოემის პასპორტი).

რადგანაც ილიამ პოემის პირველი ვარიანტი 1860 წლის 14 ივლისს დაასრულა, ხოლო საბოლოოდ მასზე მუშაობა 1871 წლის 18 მარტს დაამთავრა, ამიტომ, პოემას ვაძლეეთ ფართო თარიღს: [14 ივლისსა, 1860 წელსა, პავლოვსკი, — 1871 წელსა.] B-სა მარტსა]. ამ თარიღებს ვაღებთ CE ავტოგრაფებიდან.

ი. ჰავკავადის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში პოემა დათარიღებულია 1860 წლის 14 ივლისით (სარჩევში, გვ. IV).

ი. ჰავკავადის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში პოემა ასეა დათარიღებული: „14 ივლისი, 1860 წ. პავლოვსკი; (ბოლო რელიქტია 18 მარტი, 1871 წ.)“.

პეტრე ნაკაშიძე: (1836—1895) — საზოგადო მოღვაწე, ეურნალისტი. ილიას უახლოესი მეგობარი. „ქართულის დედის“ გარდა ილიამ მას უძღვნა პოემა „დიმიტრი თავდადებული“.

რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდები ყაჩაღის ცხოვრებიდან (გვ. 208)

ქ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფები — № 140 (B); № 110 (C); M: № 17506 (D); U: კრებ. № 108, გვ. 134 (E).

ნ ა ბ ე ჯ ლ ი: ეურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 10, გვ. 50—56 (G), ჩონგური, შედგენილი კ. ლორთქიფანიძისაგან, პეტერბურგი, 1864,

გვ. 129—147 (H); იურნ. „ივერია“, 1879, № 5—6, გვ. 152—173 და „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან“, ტფილისი, ა. ენფიანციანის სტამბა, 1879 (I); გაზ. „დროება“. 1879, № 167, გვ. 1 და № 168, გვ. 1 (J); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 101—124 (A); ორი პოემა... გამოცემა სპ. ჭელიძისა, № 9, 1904 (K); ჩანგური, შედგენილი სპ. ჭელიძისა, ბათუმი, 1904, გვ. 339—360 (L); ქართველი მწერლები, წიგნი I. ი. გომელაურის გამ., თბ., 1906, გვ. 138—159 (m); ჩვენი მწერლობა, I. მგონები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 47—49 (n); აკო ყაჩაღი. რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან, თბილისი, ქ. შ. წ. კ. გ. საზის გამოცემა, № 82, 1907; რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან, ქუთაისი, ჭილაძის სტამბა, 1907.

ს ა თ ა უ რ ი: *** „ნიაგო, ჩემო ნიაგო... B; მოთხრობა ქიხიყელისა C; ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან E; ერთი მოთხრობის დასაწყისი G; რამდენიმე სურათი ყაჩაღის ცხოვრებიდან J; ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან L; საღამო ალაზნის პირად n; —DE.

ს ა თ ა უ რ ი ს ქ ე ე შ: შეუპოვარი C.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: ***DGH; ილია ჭავჭავაძე I; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) K; —J.

თ ა რ ი ლ ი: 16 დეკემბერი, 1860 წელს, პიტერი C; 1860 წ., დეკემბ. 11 D; 1860 წ., 11 დეკემბერს, პიტერი E; დეკემბერი, 1860 წ. H; 1860 წ. AIn; —G.

ე პ ი გ რ ა თ ი: —C.

ჩვენი ძირითადი ტექსტი ეყრდნობა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1892 წლის გამოცემას, მაგრამ ვითვალისწინებთ 1925—1951 წწ. გამოცემებსაც, რომლებშიც ავტოგრაფებიდან აღდგენილ იქნა 1892 წელს დაბეჭდილ ტექსტში გამოტოვებული სტრიქონი:

„საწყალი იყო თავისმომწონე“ (ჩვენი გამოცემის გვ. 224, სტრ. 1);

1925—1951 წწ. გამოცემებში მართებულად არის გასწორებული კორექტურული შეცდომა, რომელიც ტექსტში აზრობრივ ცვლილებას იწვევდა.

1892 წ. გამოცემაშია:

ღრო გადიოდა და თან მიჰქონდა¹

მაშიჩემისა უბედურება (გვ. 114, 17-18).

გახწორდა:

¹ ასეა 1914 წლის გამოცემაშიც. გვ. 174.

დრო გადოდა და თან მოჰქონდა
მეჩემისა უბრუნება.

1892 წ. გამოცემაში: „და იქამდინა მიუშვი მტერი“ (გვ. 121, 16).
1914, 1925—1951 წწ. გამოცემებში გასწორდა: „და იქამდინა მიუშვი
მტერი“.

წინამდებარე ტომში ეს სწორებები გათვალისწინებულია.

1925—1951 წწ. გამოცემებში პოემის ტექსტში შეტანილია სხვა ცვლი-
ლებებიც, რომლებიც ილიას ბოლო ნებას არ გამოხატავს და ამდენად
ისინი გაუმართლებლად მიგვაჩნია. კერძოდ, შემოსწენებულ გამოცემებში
სხვა ვარიანტებიდან შეცვლილია სტრიქონი:

„ეგრეა, ძამო, გლეჯაცის ბედი“, ნაცვლად ილიას ბოლო ნებისა:
„ეგრეა, ძამო, კაცისა ბედი“. ასევე შესწორდა „მერე მდუშარემ მწუხარე
თავი“ ნაცვლად ილიას ნებისა: „მერე მწუხარემ მწუხარე თავი“.
„შეზდილა“ შესწორებულია „შეზრდილა“; ბევრჯელ→ბევრჯერ; შინჯავ-
დნენ→სინჯავდნენ; ბაშვი→ბავშვი; იქმნება→იქნება; რიგ-რიგადა→რიგ-
რიგითა; გარშამო→გარშემო; ეგრედ→ეგრეთ. ჭერედ→ჭერეთ; გამომთე-
ლა→გამიმრთელა; ხლმის→ხმლის; მერმე→მერე და სხვ.

სარდაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილებით, ჩვენი გამოცემის ძირითად
ტექსტში (A) შეტანილია სულ რამდენიმე შესწორება: 210, 17 მოსცა→
მოსცა; 219, 22 იახლა→ეახლა; 227, 7 მომკდომიყო→მომკვდომიყო.

U № 140 ხელნაწერი წარმოადგენს ილიას დაუმთავრებელ მოთხრო-
ბას „კაკო“, რომელიც დაწერილია „კაკო ყაჩაღზე“ ადრე, 1858-1859 წწ.

B ტექსტი მოთავსებულია სწორედ ამ მოთხრობის თავფურცლის (რო-
მელიც უღის მაგივრობას ეწევა) მეორე გვერდზე, ნაწერია და ნასწორები
ფანქრით. შესაძლოა, იგი იყო შესავალი მოთხრობისა „კაკო“ ან დაწერილი
იყო პოემაში შესატანად.

B ტექსტს წინ უძღვის (გვ. 1) ერთსტროფიანი ლექსი, ხელმოწერით:
„ილ. ჭავ.“ იგი შელწინთ არის ნაწერი:

დარდა მოთქმითა,
ნაღვლიან ხმითა,
თუ მიგდებ უურსა,
შოგილხენ გულსა.

შემდეგ მოდის B ტექსტი, რომლის პირველი სტროფი გადახაზულია:

ნიაკო, ჩემო ნიაკო,
ნუ სჩაგრავ ტყეში ობოლსა.

მსტვინავო, ჩიტო, მსტვინავო,
 შენ უალერსე კაკოსა!
 სუნბულო, ჩემო სუნბულო,
 უჩემოდ შორსა ნუ ჰქნები,
 ბუღბულო, ჩემო ბუღბულო,
 [მოაყლე ეულს] დარდები!
 ბუღბულო, ჩემო ბუღბულო,
 გაიზებირე სიტყვები,
 უთხარ, უმისოთ უსულო
 ცრემლებად ვცვიცი და ვშრები
 ღრუბელო, აღმა მაყალო,
 ის კაკო გებრალუბოდეს,
 მე კისრად ვიღებ, დამსხნელო,
 რაც იმას ემართლებოდეს.
 ნიაგო, ჩემო ნიაგო,
 ნუ სჩაგრავ ტყეში ობოლსა,
 ღრუბელო, ცაზედ მფრინავო,
 ნუ ემუჭრება კაკოსა.
 ღრუბელო, შავო მცურველო,
 უსახლო გებრალუბოდეს,
 მე კისრად ვიღებ, ღრუბელო,
 რაც იმას ემართლებოდეს.

1925-1951 წწ. გამოცემებში ამ ტექსტში ცვლილებებია შეტანილი (იგ. დაბეჭდილია ჯარიონტების განყოფილებაში სათაურით „პირვანდელი ცხიზრები პოემისა „ეპიზოდუ ეჩაღის ცხოვრებიდამი“). კერძოდ, „სუნბულო“-ს ნაცვლად წერია „სუნბულო“; ჰქნები-ს ჰქნები; უმისოთ-უმისოდ; კაკო-ბიჭი; დამსხნელო-დამსხნელო.

თუ რატომ არ შეიტანა ეს ლექსი პოეტმა „კაკო ყაჩაღში“ ან რატომ არ დაბეჭდა იგ. საერთოდ, ამის შესახებ კიტა აბაშიძე სამ შესაძლებლობას უშვებს:

1. ილია ჭავჭავაძის მიმართულების წარმომადგენელი იყო, ამიტომ ცდილობდა არ გამოემეღაენებინა პირადი რომანტიკული დამოკიდებულება თავისი გმირისადმი. „შესაძლოა ამ მოსაზრებით ილიამ უხერხულად მიიჩნია ამ ლექსის ჩართვა პოემის სათაურში და მით უფრო — მოთხრობის შესავალში.

მაშინდელ ლიტერატურულ მოთხოვნილებას არ შეესაბამებოდა... ის გენიალური დარღვევა ლიტერატურული მოდისა, რომელიც კიდევ მეტ ფასს დასდებდა მის მომჭადოებელ პოემას და სახელგანთქმულ მოთხრობას“.

2. შესაძლოა ილიამ ტექნიკურად ვერ გადაწყვიტა, სად მოეთავსებინა ის — პოემაში თუ მოთხრობაში.

3. ილია ყოველგვარ დაბრკოლებას გადალახავდა, მაგრამ ცენზურა ძნელად მოსარევი იყო. „ეს ლექსი ცენზურას შეეძლო „ყაჩაღობის“ ზოტ-ბის შესხმად მიეღო, მის გამართლებად“. იმ დროს ილიას არ აპატიებდნენ „ყაჩაღის“ მოფერებას და მის თანაგრძნობას. ამიტომ კ. აბაშიძეს ეს ახსნა ყველაზე საფუძვლიანად მიიჩნია: სწორედ ცენზურის გამო ვერ შეიტანა ვერსად ილიამ ეს ლექსი და ვერ დაბეჭდა საერთოდ¹.

C პატარა, ყავისფერ მუყაოს ყდაში ჩასმული უხაზო ფურცლებიდან შემღებარა წიგნაკია, გვერდებნაკლულია, ნაწერია ხან თანქრით, ხან მელ-ნით. პირველი ფურცლის მეორე გვერდზე გადახაზულია სტრიქონები:

გაცივრებული დარჩა მეურმე,
რადღე ფიქრითა თავი ჩაღუნა,
და, გაიქნევა რა თავი მერმე,
წურით ხარს შოლტი გაუტყლაშუნა.
და მერე ისევ უფრო მწუხარედ
თვისი სიმოწრა დაიღლუნა,
იმ ბანს იძლევადა...

ამ წინადაც ტექსტი. სემდეგ იგი კვლავ მეორდება ბოლო სტრიქონის გარ-და, მხოლოდ გადახაზული აღარ არის. წიგნაკის მეორე ფურცლიდან იწყე-ბა პოემა, რომელიც შავი მელნით არის შესრულებული. აქა-იქ კი დან-ქრითაა ნასწორები. სათაურად აწერია „მოთხრობა ჭინყელიისა“, ხოლო სათაურს ქვეშ მიწერილი აქვს: „I. შეუპოვარი“. ტექსტს ეპიგრაფი არა აქვს. იგი თავებზედ არის დაყოფილი მხოლოდ მე-5 თავამდე.

D ავტოგრაფს დასაწყისი აკლია. ნაწერია პატარა ფორმატის უხაზო რვეულში. თავზე აწერია: „გაგრძელება“. ტექსტი წარმოადგენს პოემის ბოლო ნაწილს და იწყება სიტყვებით: „მხეცი რამ იყო ჩემი ბატონი“ (გვ. 219).

E ავტოგრაფი სუფთად ნაწერი ტექსტია, მაგრამ, A-სგან განსხვავე-ბით, მასში საგრძნობლად შემოკლებულია ცალკეული ადგილები (დაწვ-რილებით იხ. ქვემოთ ვარიანტებში).

ნაბეჭდი ტექსტები ასეთ სურათს იძლევა:

G ნაწყვეტია და თანხედება A-ს. იწყება თავიდან და წყდება სტრი-ქონზე: „უქლანდელ დედამ ველარ გაზარდოს“ (გვ. 214).

H მცირეოდენი სხვაობებს იძლევა A-სთან. დაბეჭდილია დასაწყისი, რომელიც მთავრდება სტრიქონით: „იახლა ბატონს თხოვნით, ხვეწნითა“ (გვ. 219).

I სრული ტექსტია, A-ს მისდევს მცირეოდენი სხვაობით.

J-ში ტექსტი დაბეჭდილია სტრიქონიდან „მაშინ შევიქნენ მეც ოცის წლისა“ (გვ. 219).

¹ კი ტ ა ბ ა შ ი ძ ე, ილია ჰავჭავაძე (კრიტიკული მიმოხილვა). — ილია ჰავჭავაძის თხზულებანი, ტ. I, 1914, გვ. XCI.

II-ში ორი ნაწყვეტია: გვ. 47-ზე დაბეჭდილია ზაქროს ბავშვობა (სტრიქონიდან „მაშინ თორმეტი წლისა ვიყავი“, ვიდრე სტრიქონამდე „მალღერია თაღის ბედისა“). გვ. 49 ნაწყვეტია, სათაურით „სალამო ალაზნის პირად“ (სტრიქონიდან „სამშობლოს ცასა“ — ვიდრე სტრიქონამდე „თვისა სიმღერა დაიღუღუნა“).

პოემა პირველად სრულად დაიბეჭდა ჟურნ. „ივერიაში“ 1879 წელს, № 5—6. სქოლიოში ევითხულობთ რედაქტორის შენიშვნას: „ამ პოემას პირველი ნაწილი დაბეჭდილი იყო „ჩონგურში“, ეხლა იბეჭდება მთლად და ამის გამო ამ ნაწილის გადმობეჭდვაც საჭიროდ დაგინახეთ“.

„დროების“ (I) სქოლიოში კი წერია: „პოემის დასაწყისი დაბეჭდილი იყო „ჩონგურში“, აქ იბეჭდება ბოლო“.

CF-ში ზაქროს ნაიკლად ყველგანაა მხედარი. მათ ვარიანტების ჩვენების დროს აღარ აღვნიშნავთ:

208. 1 სამშობლოს სმხრეთის C; 2 მწუხრის სომის CE. 3 და მთარის შეტყუდ მთებისა და მალალ მთების მობნელე CE. 5—6 პელამ მჭმუნავი... ვიდოდა მთვარი მჭმუნავი. ხილმწიდურადა მომღანარობდა E. 6 მთვარე... ვიდოდა ხელმწიდურადა მომღინარობდა C. 9 შორნი მნათობნი რტურდა ვარსილოანი CE. 11 მდღმარს ჰეყანას და ერთმანეთსა C, მღუმარე მთვარსა E. 12 ზოდ დახმარონინს ეთამაშოდინ C.

209. 2 ეგლს მშენიერსა ალაზნის ეგლსა CF. 3 მხოლოდ ხოლოდ CE. 7 მარტო მთა აქ მთა მარტო CE. 8 დაფრტებული დაღონებელი C; ჩადიქრებული E. 9 ყველას იძინა, დღით პოეტიქავს რაია ატრა ისმობდა... არც თიხის ხმაცა CE. 11 მხოლოდ იქ მხოლოდოდა C. მხოლოდდა E. 12 მიპრიალებდა ჰრიჭინით ელიდა CE. 14 დაღლონებდა ეგლს გასმახებდა CE. 15—18 ღუღუნე იგი... ჰარის შორს გასმოვა ხნა ზარი-ერთა დაგვიანიბოლ იმ მეტრმისა CF: ოხ, ბიერჯელ, ბიერჯელ მაგვარ მღერითა გამჭარვებია გესლი ჰმონვისა C; —E; სავსე იყო სრულ სიმარტივითა CE: გლოხური დარდი მისი მოგრისა C; ენესა და დარდი იმ სიმღერისა E; C-ში ვადახაზულია: „ოხ, ბიერჯელ, ბიერჯელ მაგვარ მღერითა გამჭარვებია გესლი ჰმონვისა“. 20 ასეუბა მოსხლიტა CE. 21 იგი ურემს ~ CE. 24 თამამად ამყად E. 35 ეხედავ ეხედავ E.

210. 1 ბიერს ბევრ E. 2 მაინც, თუ თუ ცოტათ E. 4 შენს ქურანს ემაჲ შენს E. 6—9 მალია... ხელი — E. 15 უცებ მარად E. 17 მისცა მისცა E. 18—19 თითქო... შენ გაეცირებული დარბა მე-ურბო, ცხვარში რაიცა E. 25 უწინ ყაჩაღის იყო სათარი ყაჩაღებისა ერთგული ჟარი E. 28 ბლაქაშელი ბლაქაშელი C; C-ში 28-ე სტრიქონიდან ტექსტი პირდაპირ გადადის გვ. 211-ის მე-11 სტრიქონზე „წამოხტა კაცო...“.

211 3 შეტყრთა, აცქეიტა შეერთა, აცქეიტა E. 4 თავი აიღო და გაიხილა აქედ და იქოდ მიმოიხედა E. 5 მერე მერე E. იქოდ მოჰყვა E. 6 კრთს ალაგსა ერთსა ალაგს E. 7 უცქერდა უცქერდა E. 10 დაფრთხობანა დადთობანა E. 15 რისთვის ... მტკნალ მოგვარე ხარ თუ

მოსული მტრადა C. 16 მხედარი — C. 17 მოყვარად, გულფიცხი მოყვარე, სთქვა მან C.

C-ში ამის შემდეგ მოდის გვ. 212-ის მე-11 სტრიქონის ტექსტი: „აკაო: ზოგ-გელდი, ძამო!“ რომელიც უკვე ფანქითაა შესრულებული (მანამდე მელნითაა ნაწერი). 5—9 მომწონს ეგ სიტყვა... ჰირი და ლხენა — E. 16 საღე მიაღმდება | საღ მიაღმდება C, საღად ლაღდება H.

218. 1 შევანან რკინისა | მახლავს ერთგული C; მე თანა შევანან ჩემთან ჩვეულები მე შევანან E. 3 არც მიმტყუნებენ, არც ვემტყუნებ | ამათ არასდროს არ გავეყრები C. 4 მკლავი | სელი C. 6 როგორც ზომ | როგორცა E. 9—12 ამათ... ერთგულებს ზედა — C. 10 არ აიყრიან | არა იყრიან H. 13 ჩემი სიმდიდრე აი ეს არი | აი, სიმდიდრე ჩემი, ეს არი.. E. 17 ჩამოხედ, ბინას გაჩვენებ | ბინას გაჩვენებ, ჩამოხედ, C. 22 წამოჰყარა | წამოჰყვარა C. 23 მაგრად ნაზად C. 25 ჩაყრული უკან ~ C. 26 საესე | ცხენით CE. 32-33 სტრიქონებს შორის („და მოეწონნა...“ „მივიდნენ წყნარად...“) C-ში არის (გადახატულია):

წავიდეთ, ძამო, ყთხრა კაკომა;
შენ დაღლილი ხარ შორის გზიდამა,
ხის ძირას დასხდნენ ორნივე ერთად..

33 მივიდნენ წყნარად და ხის ძირს | მივიდნენ ხის ძირს და ორნივე C; წყნარად | მერე E.

214. 1 ერთმანეთს თითქო | ერთი ერთმანეთს C. ერთი ერთმანეთს E. 2 ბოლოს კი | და ბოლოს CE. 4 დამძრახვი | დამძრახვ CE. 6 ჩემთან მოსულა რამ გაგაბედვინა? | ვინ მოგასწავლა ეს ჩემი ბინა C; ან რად მოსულხარ, რამ დაგაშინა E. 8 C-ში სიტყვების — „შენი გაცნობა“ — ზემოთ მელნით ეწერა: „შენი გაცნობა ძნელი არ არის, შენი ამბავი შორს ზღაპრად გადის, შორს გავარდნილა შენი სახელი“, გადახატულია. მე-15 სტრიქონის („ზღაპრად მიუვა ჩვენს შვილიშვილებს“) შემდეგ C-ში გვ. 215-ის 1 სტრიქონამდე („ჩვერ არ მენახე...“) გამოტოვებულია ტექსტი. 20—23 რომ ბედში... დაჩაგრულია — E. 26—27 გლეხკაცის... უტარებო | გლეხკაცის დარდი, გლეხკაცის ლხენა იმ ბიჭსა გულში უტარებო E.

215. 2 შენი ცხოვრება | შენი ნახვა მე E. 4 მენანებოდა | მებრალეობოდა E. 6 დამიტრიალდა... ბედი | უკულმა ბედი დამიტრიალდა C. 6—7 სტრიქონებს შორის („დამიტრიალდა“ ... „ყური მომიგდე“) C-ში წერია: „გულში ამენთო მე ჯოჯოხეთი და კაცი ვინმე მე შემომაყვდა“. 9 ერთ დროს | წინად C; ბოლოს E. 11 მაშინ... ვიყავი | თორმეტის წლისა მაშინ ვიყავი C. 15 დაჩაგრდა | დამარდა C. 16 უმშობლოდ | მებრახედ E. 17 ჰლხინობდნენ | მღეროდნენ C. 17—18 სხვები... მშრებოდა | ბაშვი მამასთან სიყრმით ჩვეული, რაღა თქმა უნდა, დაღონდებოდა E. 18 ცრემლის თვალებად | ცრემლის თვალებად C. 23 მცხვენიდა | მცხვენიდა C. 24 ამხანაგებს | ამხანაგებს E. 25 მიუყვდებოდი | მიუყვდებოდი C. 31 ჩემს ყოფამ

მალე] მერე ჩემ ყოფას C. 33 ჩემს სახლ-კარხელა] ჩემ მშობელზედა C, და ჩემ მამაზედ E.

216. 1 ძაძო, რა ტყბილად] და ჩიტეითა, უღარდელადა C. 3 საფიქრელად] სატანჯველად C. 3-4 არაბა მქონდა... არ მაძალეზდენი] რად მომცა დღენი მაშინ სალხენად ღმერთმა, თუ ბოლოს გამწარდებოდნენ E. 5-დან („ძროხას ვუვლიდით“...) 218-ის 6-მდე („მე მამა მყვანდა“) — E. 9 დაწვევბოდა] ჩაქრებოდა C. 12 ყველანი] მაშინვე C. 13 და დავაბამდით] დავაბამდით ჩვენ C. 14 ტყის პირს] ტყეში C. 24 და დილის ტყბილსა] დილისა ტყბილს E. 26 მთა-ბარი] ტყე, ველი C. 31 სხვა იქ] ზოგი H. 35 ჩვენ კი ხტომით] ჩვენ მღერითა C.

217. 1 ძილს დაეფრთხობდით] ვაფრთხობდით ძილსა C. 3 ეხტოდით...] შიგ ჩავადგებდით ტყის გაბერილსა C. 5 ვმართავდით] ვმართამდით C. 8 ჩამოვრეკავდით] ჩამოვრეკამდით C. 18 აქამდინა დამრჩნენ ხსოვნაში] აქამდისა შემჩენ ხსოვაში C. 20 მხიარულ] უღარდელ C. 21—28 ეჭ, მარტო ერთი... გული და სული].

ჩენი ნაქები ყველა გათქმული
არსენა თვალწინ წამიდგებოდა,
ათრთოლდებოდა პატარა გული
და არსენობა ენატრებოდა.
ქოროლობასაც მაშინ ვფიქრობდი,
იმის ცხენისა სიკეთე მშურდა,
და რაკი ძარღვში ღონესა ვგრძნობდი,
კაი სახელის მოხვეჭა მწყურდა. C.

24 ხან მომალხენდა, ხან მალონებდა ~ H. 30 მე მეზღებოდა] გამეზრდებოდა H. 30—34 არსენას ამბით... ბიჭობაში შეუპოვარი] იმ ზღაპრებითა გაიზდებოდა და ჩემი დილა კეთილდღიანი ღრუბლითა დიდხანს არ ბნელდებოდა C.

218. 3 და მადლიერი...] და ბედნიერი მადლიერ ღვთისა C. 4 რომ ჩემებრ] ჩემსაგვით G. 7 დაუღლეო და] დაუღალავი E. 9 ბევრი არ] არავინ C. 12 უხვად] იმას CF. 14 იქმნება] ვიქნებით C. 15 მადლიერად...] მადლიერები შეილი და მამა C. 16 ის დააღონა] ჩვენ დაგვადონა C. 17 უმტყუენა] გვიმტყუნა C. 19 რარიგ] როგორც C. 20 ყმასა გეშინ] ყმას გუშინა CEH. 21 არ] ნუ C. 24-25 გლეხკაცის... გასძლებს] და საწყალ ყმისა უბრალო ბედი დიდხანს ვერ გაძლებს C; ლიტონი] უბრალო EH. 30 თუმცა კი შერჩა] თუმცე შერჩა ისევ C. 32 აღარც] არცა G. 33 დროგარდსარულსა] მოხუცებულსა C. 33-34 სტრიქონებს შორის („აღარ მოსდევდა“... „საბრალო მამა“) C-ში წერია:

რომ გლეხიკაცი ორჯელა კედება,
ძმაჲ, შენც გეჲნება გაგონებულის:
პირველად. როცა დონე აკლდება,
მეორედ, როცა ერამევეა სული.

34 საბრალო მამა მამაჩემიცა C. 34-დან („საბრალო...“) 210, 2-მდე („და სახლ-კარიცა...“) — E. 35 რამდენადაც რამდენადაც C; აკლდება უკედება C.

210. 1 იმდენად იმდენად C. 3 უბედურსა განწირულსა E. 7 კაცისა გლეხიკაცის C. 9 გაღებურენდება გაუბრუნდება C. 10 სულ უკუღმართად დატრიალდება ძნელად [...]. ზედ გამაყვება C. 17 სხვისთვისა უსაქმოდ CE. 18 შინ კი... მამას კი შემწე ენატრებოდა CH; შელუბებოდა გველუბებოდა E. 19—22 ერთხელ... ზეწნათა — C; 21—22 საწყალი... ზეწნათა იახლა ბატონს მოხუცებული, საბრალო მამაჩემი ზეწნათა EII. 24 ერთი აჟამი, გულქვა... უჯათი, გულქვა, უღვთი C. 25 იმას ამას D; კაცებრი კაცისა CDE. 27 რა... თავადის-შვილი ერთი პიტყვითა თავადიშვილი CE. 28 ავი ცული CDE. 30 ამგვარს უხამსხა ბატონს ბატონს თხოვნით, ზეწნათა I; უხამსსა აჟამსა CDE. 32 გავევლეთ აუველ D. 33 დამოქმედ მომეცი C, მიმოქმ D.

220. 2 რას ბოლავ რა გნებავს D. 5 ზაქარა ზაქარო DE. 7 მეტი თუნდა მერმე თუგინდ DE. 9 ორად ორათა D. 13 ეგ რომ თუ გე CDE; გაქცევოლი გაქცეოლი D. 14 შენ ჩემს სამსახურს ჩემს სამსახურსა CE. 15—16 ჰოფაკო... თქმასა განა ჰოფაკო? თუ მაგ ფიქრობდი, მიწაში ეხლავ დაგდამ ცოცხალსა C; განა ჰოფაკო... თუ მას ფიქრობდი, ეხლავ მაწაში ჩაგდლავ ცოცხალსა DE. 21 მექმნება მექმნება D. 24 ვიქმ ვიქ CD; ბოლად სულ CE. 26 ვინახავდი ვინახავდი D.

221. 1 ვიწურავდი ვიწურავდი D. 3 აწ მე CDE. 5 ვეღარ ვეღარ ვეღარ ვეღარ ვეღარ ვეღარ C; ვეღარ მოუვლი D. 7 ეხლა სრულად C. 8 კაი ვაი D. 10 არი არის D. 11—22 სიყრმით ჩამიკლავს... დამოქმე შვილი

შენი კირიმი, გთხოვთ მე ამასა,
ბატონო, შვილი დამათხოვინე,
რომ უპატრონოს სწეულ მამასა
და შენი თავი დამალოცვინე CDE.

(D-ში „და“-ს ნაცვლად არის „მე“). 13 ჩემის ოფლითა ეგ ჩემის ოფლით E. 14 წვით და დაგვითა დაგვით, შრომითა E. 16 ჩემის... ოჯახისთვის ჩემ სახლ-კარითვის, ჩემ ოჯახისთვის E. 17 ამდენი ჯაფა ამოვენი შრომა E. 22 დამოქმე მომეცი E. შვილი + და შენს სახელსა მტლად დაველები E. 25 ვიშოვნი ვიშოვი D. 26 ვერა... ზაქარო ვერ-ვერა მოგცე შენ

მე ზაქარი C. შენი მე შენ D. 28-დან გვ. 222-ის 4-მდე ვერ უყურებო... ბატონი მე შენ სახლ-კარსა, შენს ოჯახსაცა, მაგ შენ ჩერჩეტა ქოფაც თავსაცა, მე მირჩევნია ჩემი ძროხები E; წადი, გაშეცა, ვირო, ნუ სცდები C; წადი, ქოფაცო, ნუ მელრიჯები D.

222. 1—5 მამა... მელრიჯები — D. 7 ისლა[ვილას C. 8 მომამე-ლებს] გამიმართავს CDE. 14 თუნდ... მენაღვლება[მეთი ჯავრი მე ნულარ მექნება C; არ] რა D. 15 ისა[ისე D. 18 იქმნება] იქნება D.

223. 2-5 სუ! შე ქოფაცო... სიტყვებს]

ხმა ჩაიწვიტე, ქოფაცო, ეგ ხმა, .
ხმა გაიკმიდე, ძაღლო, თორემა
მე არ დაეხედავ მაგ შენს სიბერეს
და ჯოხით უკან ჩაგჩრი მაგ სიტყვებს CD.

7 მელავ[მელამ CDE. 8 მმარხავ[მმარხამ CD; მიღუპავ] მიღუპამ CD. 9—10 ბებერ კაცს... უყვდება — C. 10 შეილსა შიმშილით მამა[ჰმა ში-შილით შეილსა D. 11 მამის] ჩემი C; მამის] მისი D. 12 ამის] რბის C. 14 შემინახოს[გამომზარდოს CDE. 15 მართალს] მართალ E. 18 ულ-მართლ[უღვთოდ CD. 20 აბა სიტყვი] მითხარი D; მიბრძანე C. C-ში 20—21 სტრიქონებს შორის („მაგრამ“... „ეხევეწებოდა“) წერია:

ბებერ ცხოვრების ილაჟს ართმევდნენ,
[...] შეილს მამა ევედრებოდა,
შეილსაც კი ნებას ის არ აძლევდნენ,
რომ იმ უბედურს მიშველებოდა.

22 საწყალი[საბრალო C. 23 როგორც ცივს რყინას და ქვასა] როგორცა უგულო ქვასა CE. 26 მოკლულმა[მოწამლულ CE. 28 უსამართლობაში] უსამართლობით C.

224. 5 მომიბრუნაო[შემიბრუნაო CD. 8 წამოეკიდნენ მისიც მომენი] წამოეკიდნენ თვითონ გლეხები E; გამოეკიდნენ ის უღვოებ C; შე-კიდნენ ის უღვთო ბიჭები D. 11 იმისი კვნესა[იმის კნავილი C. 12 მიკ-ლავს] მიკლავს C; რო[რომ D. 13—14 („არც უღვონობამ“... „არც სიბე-რემ“...)] სტრიქონები D-ში გადახაზულია, CE-ში კი გადაადგილებული. 15 და არც[არცა C. 16 მიპატივეს] გიპატიეს D; ბებერი[საწყალი C. 18 გულამომჯდარმა] გულ ამომჯდარად CD. 19 მერმე მწუხარემ მწუხარე] მერმე მწუხარედ, მღუშარე CD. 20—21 სტრიქონებს შორის („ამოიკენე-სა“... „წამოხტა“) C-ში წერია: „ფუ, შენს კაცობას, კაცისშვილობას, ფუ შენს სახელსა, შენ ვაჟეცობას. 22 აერია[აემღვრია E. 23 შეუტია] შე-უტევ CDE. 24 იდეკი[იდეგი E. 27 მითხარ, დედალო] მითხარი მხო-ლო CE; მითხარი, მხდალო D. 31 რას... სეირსა] შენ უყურებდი მარტო

სეირსა D; ნუთუ] მარტო E. 32 სწუწნიდნენ] სწუწნიდნენ D. 33—34 ფუ, შენს ნამუსსა... შენს ვაჟეცობას — C; 33 ნამუსსა...] კაცობას, კაცისშეილობას DE.

225. 1 გივლადნენ] გივლამდნენ D. 2 იდექი] იდეგი E. 6—7 ემაგ შერცხენილ... ჰბედავდი] ჩემთან მოსვლასა როგორ ჰბედავდი, ემაგ შერცხენილ ხლმისა პატრონი? CD. 9 შენ, ძმა, ყაჩაღად] შენ ყაჩაღად CDE. 9—11 შენ, ძმა... კაცობას] მე შენი ვიყო, თავს მოვივლავდი ან თავზედ ლეჩაქს დავიხურავდი, წადი, გამეცა C. 11 ღუ, მაგ კაცობას] წადი, გამშოდი D. 16 არც გავექცევი ხმაღში] და არც შევარცხენ მხოლოდით CD. 18 მეძახი მხდალს] ეძახი მხოლს D. 18—19 („და იმის“... „ეგრე ნუ მძრახავ“) სტრიქონებს შორის C-ში გადახაზულია: „ყური მომიგდე, მე საცოდავი, მაშინ შორს ვიდექი, მე მომეცა ხმა; გავხედე, ვნახე მე ის ამბავი“. 19 ეგრე ნუ მძრახავ] ნუ მძრახავ, ძმაო CD. 21 ბატონი ხელითა ~ D. 23 „მოჰკალ“... მაძალებდა] მოკალ... ჩამაძებდა D. 26 მკვდარსა...] ცოცხალს თუ მკვდარსა კბილით დაჰმამდნენ C; შეშვამდნენ D. 27 ამის] მაგის CD. 28 უღმრთოდ სტანჯავდნენ] უღვთოდ სტანჯამდნენ D. 30 მაშინ კი, როცა] როცა კი მამა CDE.

226. 1 ამენთო] მომიკვდა CD. 3 მხრიდამ გავდიგდე ~ CD. 4 რო] როს E. 7 იმ] ამ D. 8 წამწყმენდელსა+მაშინ თავი არ ჰავონდებოდა და დაჰერისა არ მეშინოდა C, — გადახაზულია. 11 ბიკი ყოფილბარ] ბიკი ხარ, ბიკი E; ხლმისა] ხლმისა D; ბიკის C. 15 ვისაც შენებრი] ვისც შენი მზგავსი E. 15—16 ვისაც შენებრი... შენის ჰირიმე] ვისც შენთვის ძუძუ უწოვებო, შენი გამჩენის, ძმაო, ჰირიმე CD. 24 ვაჟეცი] მამეცი C. 25—26 ვით... ჟება — C. 25 ვით მეტი იყო] როგორც მეტ იყო E.

227. 7 ვაიმე, მამა...] საწყალი მამა მომკლარი იყო C. 8 როზგვეშა უღმრთოდ, უზიარებლად — C. 10 ჯოჯოხეთია] მე მეძნელეა DE. 13—17 დიდხანსა ეგდო... ბალამიც დუღდა] მის მიხედვით უფრო კაცოც შეწუხდა, სულ გაიტაცა ზაქროს ნაღველმა, რა ცეცხლიც ამ ორ გულშია დუღდა C; 14—18 გულში ვაეზის... თვითონ მკითხველმა]

თავის ტანჯეუბში მარტო დანთქმული.

ზაქროსაჲთა კაცოც შწუხდა,

ორნივე წაიღო ერთმა ნაღველმა;

რაც ცეცხლი ამ ორ გულშია დუღდა,

წარმოიდგინოს თითონ მკითხველმა D.

თუ რამ შთააგონა პოეტს ამ პოემის დაწერა, ამის შესახებ მოგვითხრობს ილიას სიყრმის მეგობარი კობეა იბახი (1833—1913): „...კაცო ყაჩაღის“ შესახებ მახსოვს კარგად, რომ კაცო პირდაპირ ცხოვრებიდან არის აღებული. კაცო გახლამთ ერთი კარდანახელი გლეხი, ვინმე გაუხარაშვი-

ლი, რომელშიც მართლა ესროლა თავის ბატონს (რომელიც ეჩინაძეს) და ყაჩაღად გავარდ. იმალებოდა კარდანახის ტყეში და გამოვლელ-გამოვლოლ სკარცევედა. ხმა და სახელი დიდი ჰქონდა გავარდნაღი. ერთხელ ილია სწორედ იმ გზით მოდიოდა ჩვენსა კარდანახში, თან ახლდა მოსამსახურე ბიჭი. უცბად ერთ ალაგას წინ გადასდგომია შეიარაღებული გაუხარაშვილი და შეუჩერებია, გამოუყითხამ ვინაობა და მოგზაურობის მიზანი: როგორ გაუგია ჰეჰეჰეჰის გვარი, უყითხამ: ჰეჰეჰეჰეს კარდანახში რა უნდაო? ბიჭს აუტყნია, რომ კარდანახში თავის ნათესავ აბზახიანთსა მიდისო. მაშინ ყაჩაღს თოფი დაუშვია ძირს და ილია მიუწვევია თავის ბინაზე, კარგად გამასპინძლებია და დაუთვრია კიდევ. ასე რომ, როდესაც ილია ჩვენსა მოვიდა, ბარბაცებდა და მართო იმას გაიძახოდა ენის ბორძიკა: „დამაძინეო, დამაძინეთო!“ მეორე დღეს კი გვიამბო თავის თავგადასავალი, ზოლოდ დაუმატა, რომ გაუხარაშვილი სულ ბატონებს სწუჯელის და აგინებსო“ (ლიტერატურული მემკვიდრეობა, ტ. I, 1935. გვ. 565). მართლაც, ყაჩაღთან შეხვედრას გავლენა უნდა მოეხდინა პოეტზე. ამას პოემის თავდაპირველი სათაურიც გვაფიქრებინებს — „მოთხრობა ქისიყელისა“. გაუხარაშვილიც კარდანახელი იყო მაგრამ, პ. ინგოროყვას აზრით, „კაცო ყაჩაღში“ ილიამ მაინც მხატვრულად განზოგადებული სახე წარმოადგინა. მისი პროტოტიპი პირველ ყოვლისა არსენა უნდა იყოს, რადგანაც კაცო, მართლაც, არსენას ორეულაო².

პოემას ვათარიღებთ E ავტოგრაფის მიხედვით.

მეფი დიმიტრი თავდადებული (გვ. 228)

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფი, № 125 (B).

ნაბეჭდი: გაზ. „ივერია“. 1878, № 1, გვ. 4—8 (C); ჟურნ. „ივერია“, 1879, № 1, გვ. 5—35 (D); მეფე დიმიტრი თავდადებული, პოემა ილია ჰეჰეჰეჰისა, სამხანაგო ქართული წიგნის მალაზიის გამოცემა, ტფილიში, 1880 და იგივე გამოცემა 1899 (E); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, ტფილისი, 1889, გვ. 250—257 (F); თხზულებანი ილია ჰეჰეჰეჰისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 188—222 (A); სიტყუარებში თე-

¹ არსებობს ცნობა, რომ გაუხარაშვილი იგივე გლეხი ივნე ჩაჯათაშვილია, რომელსაც საცოლის გამო მოუკლავს თავადი ვაჩნაძე და ყაჩაღად გავარდნაღი, — იხ. ალ. მღვდელიაშვილი, „ილია კარდანახში“, ჟურ. „დროშა“, 1968, № 8, გვ. 15.

² ილია ჰეჰეჰეჰის თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 373—374.

ორია, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის მიერ, ტფილისი, 1898, გვ. 307—325 (G); ლექსები თ. ილია ჭავჭავაძისა, ტფილისი, 1904, (H); ჩვენი მწერლობა, I, მკონსები, შედგენილ-გამოცემული ს. გორგაძის მიერ, თბილისი. 1907, გვ. 57—60 (L).

ნათათური: „მოდით, შეილნო“ H; დიმიტრი თავდადებული L.
ნათათრის ქვეშ: ვუძღვნი პეტრე ნაყაშიძეს G; ნაწყვეტი G; დიმიტრი თავდადებული H; რამდენიმე ნაწყვეტი L.

თარიღი: 1880. AL.

სელმოწერა: ***C; ილია ჭავჭავაძე DG; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) F.

B ტექსტი შავი მელნითაა ნაწერი და იმავე მელნით ნასწორები. სათაურად ჯერ ეწერა „ბრმა მეფანტურე“. შემდეგ ავტორს ეს სათაური გადაუხაზავს და ზედ ფანქრით ახალი სათაური დაუწერია: „მეფე დიმიტრი თავდადებული“, ხოლო სათაურქვეშ — „ვუძღვნი თ. პეტრე ნაყაშიძეს“. ავტოგრაფის პირველი გვერდის დასასრულს გადახაზულია: „ძმაო პეტრე, შენგან ჩაგონებულს. შენვე გიძღვნი“.

ბელნაწერი დათარიღებული არ არის.

ავტოგრაფი (B) შეიცავს პოემის პირველ 12 თავს და სათაურით, ქვესათაურითა და ტექსტით არსებითად თანხვედრა A ტექსტს, თუმცა მათ შორის მაინც არის მცირეოდენი ვარიანტული სხვაობა (იხ. ქვემოთ).

B ავტოგრაფი საფუძვლად დაედო პოემის პირველი 12 თავის ტექსტს, რომელიც დაიბეჭდა 1878 წლის გაზ. „ივერიაში“, № 1 (C); სრული სახით კი პოემა გამოქვეყნდა 1879 წლის ჟერნ. „ივერიის“ № 1-ში (D), რომლის სქოლიოშიც აღნიშნულია: „თორმეტი მუხლი დაბეჭდილი იყო შარშან „ივერიაში“. 1380, 1399 წლებში პოემა ცალკე წიგნადაც გამოვიდა (E). იგი სრული სახით დაიბეჭდა 1592 წელსაც ილიას თხზულებათა I ტომში (A).

ACDE უმნიშვნელოდ განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

CD წყაროებში I თავის 5—6 სტრიქონები („...ქართველის ბედი ჩვენ ქართველთვე გვეპყრა ხელში“) ამოღებულია და ცარიელი ადგილები წირტილებით არის შევსებული. A-ში ეს სტრიქონები აღდგენილია.

F-ში დაბეჭდილია III—XVIII თავები.

G-ში დაბეჭდილია III—XII თავები.

HL-ში პოემის ცალკეული ნაწილებია დაბეჭდილი (H-ში I—II თავები, რომლებიც თანხვედრა A-ს; L-ში კი პოემა შეიდ თავად არის დაყოფილი: I—IV თავი მისდევს პოემას, შემდეგ მისი შინაარსი 26-ე თავამდე თხრობით არის გადმოცემული. 26-ე თავიდან ტექსტი ცალკე ლექსადაა. ჩანს ეს ცვლილებები გამომოციმლის მიერაა შეტანილი).

წინანდებარე ტომში დაბეჭდილი ტექსტი გყარდნობა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1892 წლის გამოცემას (A). მასვე ეყარდნობა 1925—1951 წწ. გამოცემებიც, ოღონდ ამ გამოცემებში პოემის ტექსტი დაბეჭდილია გარ-

კვეთილი ცვლილებებით, რომელთაგანაც რამდენიმეს ვიზიარებთ: 1892 წლის გამოცემაში პოემის I სტრიქონი იკითხება ასე: „უქმე დღე იყო, ტვირთშიძე...“; პოემის I თავის მე-8 სტროფში ვკითხულობთ: „ეგრედ, შვილო, აქ სცხოვრებდა...“; XIII თავის მე-7 სტროფში დაბეჭდილია: „წა-ნად ბარგად გაეგზავნათ“... 1925—1951 წწ. გამოცემებში, ავტორგარდასა (B) და „ივერიის“ პირველნაბეჭდზე დაყრდნობით, ციტირებული სტროქონები ასე შესწორდა: „უქმი დღე იყო, ტვირთშიძე...“; „ეგრეთ, შვილო, აქ სცხოვრებდა“...; „წინათ ბარგით გაეგზავნათ“...

ამას გარდა, 1925—1952 წწ. გამოცემების ტექსტში შეტანილია მთელი რიგი ორთოგრაფიული ცვლილებები: ეგრედ→ეგრეთ; ბაშ-ეებს→ბაეშებს; სწუხართო→სწუხხართო; წყემსსა→მწყემსსა; ბევ-რჯელ→ბევრჯერ; თავგაწირვას→თავგანწირვას და სხვა. მთავან ჩვენი მხო-ლოდ ორიოდ გავიზიარეთ. ჩვენი გამოცემის ტექსტში A-სთან შედარებით შეტანილია შემდეგი ცვლილებანი, რომლებიც ემყარება ვარაუდთა ჩვენებასა და ილიასეულ ენობრივ ნორმებს: 228, 11 ტყვეთ→ტყველ; X, 15 მწყემსსა→მწყემსს; XIV, 23 უკეთეს→უკეთესს; XX, 21 მოვცილდე-ბათ→ავცილდებათ; XXIII, 3 მოსვლის→მისვლის; XXIV, 11 უნდი-ვართ→უნდივართ; XXV, 3 სვავო→სვაო.

A-სთან შედარებით პოემის დანარჩენი წყაროები ასეთ ვარიანტულ სხვაობებს გვაძლევს: პოემის შესავალში: B-ში მე-10 სტრიქონში ნაც-ვლად სიტყვისა „მოაშორო“ ჯერ ეწერა „ჩამოაშობიო“, გადახაზულია. მე-16-ში ჯერ ეწერა „გლოვისა“, შემდეგ „ტკბილისა“, ორივე გადახაზუ-ლია და შეცვლილია სიტყვით „ნელისა“.

I თავი, 5—6 ქართლის ბედი... ხელში — CDE (წერტილებით არის შეცვლილი). 9 თქვენნი თქვენი B 17 ტბილსა ძუძუს დედა შეილსა! დედა შეილსა ტბილსა ძუძუს B. 28 და სატევრად გარედ ბასრი მ.

II, 1 საწველ მწველ BE. 2 გადვიქციეთ გარდვიქციეთ DE. 6 ექნებთ ექმნებით E. 7 გვისხნის გვისხნის B.

V, 10 იმ ურჯულოს მიხვდა წადილს მიხვდა იმ ურჯულოს წადილს B. VI, 3 B-ში „ვეზირნი და ნაზირები“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „კარის-კაცი, უხუცესნი“, გადახაზულია. 6 ნაცვლად სიტყვისა „ღიდებულად“ B-ში ჯერ ეწერა „ვაჟაკურად“, შემდეგ „გმირულად“, ორივე გადახა-ზულია. 16 B-ში „ტურფა“-ს ნაცვლად ჯერ ეწერა „კარგი“, გადახაზულია.

VII, 4 „იემღვრით მწარედ გულნი“, B-ში ამ სტრიქონის ნაცვლად ჯერ ეწერა „მწარეთ გადატირებულნი“, ასევე „აემღვრით“-ის ნაცვლად „აუტირდათ“, გადახაზულია. 10 B-ში ნაცვლად სიტყვებისა „რად გვინდა სახლი, ქონება“, ჯერ ეწერა „ქვა ქვაზედა ნუ იქნება“, გადახაზულია.

VIII, 7 ძელებს მამებს DE.

X, 16 მგელს დაუგდოს და მგელს მისცეს C. 26 ისრულდეს ალ-სრულდეს BCD.

XI, 17 B-ში ნაცვლად სიტყვისა „თავგაწირვას“ ჯერ ეწერა „თავ-დადებას“, შემდეგ „ლასლო თავი“, გადახაზულია.

XII, 32 B-ში „დიდსულოვნობის“ ნაცვლად ჭერ ეწერა „კაიკაცი-
ბას“, გადახაზულია.

XIV, 28 შეეღება] ჩაედგა D.

ილიაზე ბავშვობაშივე დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია მეფე დემეტ-
რეს ტრაგიკულ თავდადასავალს. პოეტი თავის ავტობიოგრაფიაში დიდი
სიყვარულით იხსენებს თავის პირველ მასწავლებელს, სოფლის მთავარს,
რომელსაც საშინაო სკოლა ჰქონდა გახსნილი და სოფლის ბავშვებს ასწავ-
ლიდა. იგი თურმე დიდი გატაცებით უყვებოდა თავის მოწაფეებს საქარ-
თველოს ისტორიულ წარსულზე: „ბევრი ამ ამბავთაგანა ჩამოჩა ეულში
და ერთი მათ შორის, დიმიტრი თავდადებული, ჯემაღ ვამოიყენე პა-
ვალის წლის შემდეგო“, — აღნიშნავს ილია (იხ. ი. კ ა ვ კ ა ვ ა ძ ე,
თხზულებათა სრული კრებული, ტ. IX, 1957, გვ. 308).

აღსანიშნავია, რომ დემეტრე მეორის მოწამებრივი სიკვდილი ილიას
ჭერ კედევ „აბრდილის“ პირველ ვარიანტში აქვს ასახული (თათქმის ორი
ათეული წლით ადრე „მეფე დიმიტრი თავდადებულის“ დაწერამდე), —
როცა პოეტი საქართველოს ისტორიული წარსულის სურათს ხატავს:

სიხლი, სულ სიხლი ჰფარავს და ჰფარავს
შენა წარსულს ეამსა, შენ ბედის ვარსკვლავსა
თვით მეფენიც კი თვის ცხებულ თავსა
მსხგრეპლად აძლევდნენ მშობლიურ ხალხსა.
განა დიმიტრი თავდადებული
იქნება როსმე დაეწყებული?

როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა (იხ. კომენტარი ლექსისა „მეფანტურე“,
გვ. 394-399), პოემის „გამოსავალ თემატიკურ ფუძედ“ ილიამ ილიო 1860
წელს დაწერილი ლექსი „მეფანტურე“ (იხ. წინამდებარე ტომის გვ. 109)
და მის ქარგაზე გაშალა პოემა. კერძოდ, „მეფანტურე“ გამოყენებულია
„მეფე დიმიტრი თავდადებულის“ პირველ თავად, რომელშიც ლექსს ჩა-
მოცილებული აქვს პირველი და ბოლო ორი სტროფი (ტექსტში მცირე-
ოდენი ვარიანტული სხვაობებიც არის შეტანილი). თვით მეფანდურე, რო-
გორც პოემის პერსონაჟი — მთხრობელი — ფიგურირებს ნაწარმოების შე-
სავლიდანვე, ხოლო მესამე თავიდან იწყება მეფე დემეტრეს ტრაგიკული
თავდადასავალი, რომელსაც სწორედ ეს მეფანდურე ჰყვება.

ამდენად საესებით სამართლიანია მოსაზრება, რომ მართალია, „თემა-
ტურა“ მეფანტურისა ილიას დამუშავებულ ჰქონდა პოემაზე ადრე, სრულ-
ლად დამოუკიდებლად „დიმიტრი თავდადებულის“ თემისაგან, მაგრამ პო-
ემა „დიმიტრი თავდადებული“ ორგანიზულად არის გამოყვანილი ლექსიდან
„მეფანტურე“ (ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ პოემისათვის ილიას თავდა-
პირველად „ბრმა მეფანტურე“ უწოდებია); სწორია ისიც, რომ პოემას
„ორი თემატიკური სათავე ჰქონია, ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი (ერ-
თი — თხრობა ბრმა მეფანტურეზე, მეორე — თხრობა დიმიტრი თავდად-
ებულისაზე)“.

ბელზე), და რომ შემდეგ მომხდარა ამ ორი თემის შეჯვარება“ (იხ. ი. ჯავახიშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 377—378; — პ. ინგოროვას სარედაქციო შენიშვნები).

როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, „მეფე დიმიტრი თავდადებული“ ილიამ ნიუძღვნა თავის უახლოეს მეგობარს პეტრე ნაქაშიძეს, რომელსაც პირად საუბრებში გაულრმავებია პოეტის ინტერესი დემეტრე მეფის პიროვნებისადმი და შთაუგონებია პოემის დაწერის იდეა. ამას მოწმობს ავტორგაფის პირველ გვერდზე ილიას მინაწერი: „ძმავ პეტრე! შენგან შთაგონებულს შენვე გიძღვნი“. პეტრე ნაქაშიძესვე მიუძღვნა ილიამ პოემა „ქართლის დედა“, რაც აგრეთვე ადასტურებს ილიას დიდ სიყვარულს და პატივისცემას თავისი მეგობრისადმი (პეტრე ნაქაშიძეზე კომენტარი იხ. გვ. 496).

როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, „მეფე დიმიტრი თავდადებული“ პირველი თორმეტი თავი 1878 წლის გაზ. „ივერიის“ № 1-ში გამოქვეყნდა (5 იანვარს). ჩანს, ამ დროისათვის ილია ჯავახიშვილს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა დასრულებული პოემაზე მუშაობა. 1879 წლის ეტრნ. „ივერიის“ № 1-ში კი პოემა უკვე სრული სახით დაიბეჭდა. ამრიგად, სავარაუდოა, რომ „მეფე დიმიტრი თავდადებული“ იწერებოდა 1877—1878 წლებში. მაგრამ, როგორც ითქვა, პოემის პირველ თავს საფუძვლად დაედო ილიას მიერ ჯერ კიდევ 1860 წელს (12 სექტემბერს) პავლოვსკში დაწერილი ლექსის („მეფანტურა“) ტექსტი. და თუმცა ეს ტექსტი პოემის საერთო მოცულობასთან შედარებით ძალზე მცირეა, მაგრამ ამ მოტივით მისი დაწერის თარიღის იგნორირება, ვფიქრობთ, არ იქნება გამართლებული. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, პოემას, პირობითად, ორმაგ თარიღს ვაძლევთ: 12 სექტემბერი, 1860 წ. პავლოვსკი; 1877—1878 წწ.¹.

მეფე დიმიტრი თავდადებული: დემეტრე II, ულუ დაიბრუნდა (დაახლ. 1259—1289 წწ.) — აომოსაგლეოთ საქართველოს მეფე 1271—1289 წლებში.

დემეტრე II სიკვდილით დასაჯა თათარ-მონღოლთა ყაენმა არღუნმა 1289 წლის 12 მარტს. საყუთარი სიციოცხლის ფასად მეფემ სამშობლო გადაარჩინა მტრის შემოსევისა და აოხრებისაგან. ამიტომ იგი „თავდადებული“ წოდებული შევიდა საქართველოს ისტორიაში.

¹ ი. ჯავახიშვილი თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „მეფე დიმიტრი თავდადებული“ 1880 წლით არის დათარიღებული (სარჩევში, გვ. IV); 1925—1951 წწ. გამოცემებში პოემას თარიღად „1878 წ.“ აქვს მიწერილი, სარედაქციო შენიშვნებში კი მითითებულია, რომ „მეფე დიმიტრი თავდადებული“ დათარიღებული უნდა იქნას 1877—1878 წლებით.

ხელნაწერი: U: ავტოგრაფი, № 128 (B).

ნაბეჭდი: ჟურნ. „ივერია“, 1883, № 2, გვ. 1—25 (C); განდგენილ, ექვთ. ხელის სტამბა, ტფილისი, 1833 (D); ჩანგი, შედგენილი ვ. აბაშიძისა, 1889, გვ. 241 (E); თხზულებანი ილია ჭავჭავაძისა, I, ტფილისი, 1892, გვ. 251—275 (A); ჩვენი მწერლობა, I. მგოსნები, შედგენილ-გამოცემელი ს. გორგაძის მიერ, თბილისი, 1907, გვ. 183—192 (F). განდგენილი, წ. კ. გ. საზ-ის გამოცემა № 86, 1907 (G).

სათაური: განდგენილად E.

სათაურის ქვეშ: (ლეგენდა) კენიანა ოლგა ჭავჭავაძისას B; (ლეგენდა) ოლგა ჭავჭავაძისას CD; ლეგენდა F; ლეგენდა (უძღვნი ოლგა ჭავჭავაძისას) G.

თარიღი: 1883 A; 6 თებერვალი, 1883 წ. BCD.

ხელმოწერა: ილ. ჭავჭავაძე C; ი. ჭავჭავაძე (სარჩევში) E; ილია ჭავჭავაძე F.

„განდგენილი“ ერთადერთი ავტოგრაფია B ხელნაწერია. იგი დაწერილია მუქი (შავი) მელნით. სუფთა ნაწერია, მაგრამ ნასწორები. როგორც ავტოგრაფიდან ჩანს, ავტორს პოემისათვის ჯერ უწოდებია „შეუღბნო“, ქვესათაურად დაუწერია „(ხალხში გაგონილი ლეგენდა)“. შემდეგ „შეუღბნო“ და „ხალხში გაგონილი“ გადაუხაზავს, გადახაზული სათაურის თავზე დაუწერია ახალი სათაური „ბეთლემში“, ესეც გადაუხაზავს და მის ზემოთ დაუწერია „განდგენილი“, რომლის ქვესათაურად დაუტოვებია „(ლეგენდა)“, ქვეშ კი მიუწერია „კენიანა ოლგა ჭავჭავაძისას“

E წარმოადგენს პოემის ნაწყვეტს, დაბეჭდილია მე-19 თავიდან („ლმერთო, ნუ მიწყენ...“) ბოლომდე.

ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემების ტექსტში, ვარიანტებზე დაყრდნობით, A-სთან შედარებით რამდენაზე ცვლილება შეტანილი (იხ. ტ. I, 1951, გვ. 461—462), რომლებიც ჩვენი გამოცემის სარედაქციო კოლეგიაშიც გაცხადდა.

1892 წლის გამოცემაშია:

I თავი: „ვით კლდის ნაპირზედ არწივს ბუდე“.

XVII. „გავაზწვედილა იმ ღამეს ბედშავს“.

„წავსულიყავ და იმ ბნელაშია“.

„თურმე ნუ იტყვი, გზა ამერიკა“.

1925—1952 წწ. გამოცემებში

დამატებულია:

„ეთო კლდის ნაპრალზედ არწივის ბუდე“,

„გავაზწვედილა ამ ღამეს ბედშავს“.

„წავსულიყავ და ამ ბნელაშია“.

„თურმე ნუ იტყვი, გზა ამერიკა“.

გარდა ამისა, 1925—1951 წწ. გამოცემებში დედნისეული ორთოგრაფიულ-გრაფიკული ფორმები ხშირად შეცვლილია (განსულან→კასულან; გამოფთხო→გამოფთხო; გარედ→გარეთ; უსოლებია→უსოვლებია; წმალა→წმინდა და ა. შ.). მათგან ჩვენ მხოლოდ მცირე ნაწილი გავიზიარეთ. A-სთან შედარებით ჩვენი გამოცემის ტექსტში შეტანილი ცვლილებანი შემდეგია: I, 14 წმინდათ→წმინდანთ (შდრ. იქვე, V, 1; V, 15; XXVIII, 13 და სხვ.); XVIII, 13 მას აქედ→მას აქეთ; XXIV, 6 დასაჯლომად→დასაჯდომად; XXVIII, 14 მჯავრის-მსჯავრის.

A-სთან შედარებით სხვა წყაროები ასეთ ვარიანტულ ცვლილებებს იძლევა;

II, 6 წუთისოფლის] წუთის-სოფლის BC (ასეა სულ, — რ. კ.).

IV, 11 წყმდლილ] წყმედული B. 15 არ — B (ცხადია, შემოიჭვეთ არინ გამოტოვებული, — რ. კ.).

V, 8 გადაჰვენოდა] გარდაჰვენოდა C. 18 წმინდანსა] წმინდასა B. 20 B-ში ნაცვლად სიტყვისა „განდიღებულს“ ჯერ ეწერა „გამარჯვებულს“, — გადახაზულია.

VI, 4 მღალადებელზედ] იმ წამებელზედ B. 7 გადმოღენილა] გარდმოღენილა B. 12 B-ში „ჩაეშებოდა“-ს შემდეგ ერთი სტროფი წერია, რომელიც ძნელად იკითხება, ისეა წაშლილი. პ. ინგოროყვამ ეს სტროფი ასე ამოიკითხა (იხ. ტ. I, 1951, გვ. 462):

„იმ შეჭზედ ლოცვანს იგი ღვთის კაცი
ზედ დაყრდნობდა, როს ლოცულობდა,
და ღვთის ბჰანებით [იგი] ლოცვანი თურმე
[მზას სხივზედ თურმე] ხორციელსხმელს სხივზედ გაჩერებოდა“.

მას ნაცვლად, გვერდით წერია ჩვენი ტექსტის IV სტროფი („როს ჰლოცულობდა“...), 13 „ჰლოცულობდა“-ს შემდეგ B-ში ჯერ ეწერა „იგი“; ავტორს გადაუხაზავს და ზემოდან დაუწერია „მწირი“, ბოლოს ისიც გადა-
33. ა. ჭავჭავაძე. ტ. I.

უხაზავს. 14 „მწირი“-ს ნაცვლად B-ში ჩერ ეწერა „თუქმე“, გადახაზულია.

VII, 8 იმგრგვლივ იმგრგვლივ B, იმგრგვლივ C. 9 საკერჩხალი ნაკერცხალი BC.

VIII, 8 B-ში „წამოვიდა“-ს ნაცვლად ჩერ ეწერა „გადმოვმა“, გადახაზულია. შხელითი შხუელით B. 19 ევედრებოდა შეჰალადებდა B.

X, 11 მუნ დახვდა მწირი მწირი მუნ დახვდა B.

XI, 16 მწირს მას B, ეწერა „მწირს“, გადახაზულია.

XVIII, 14 „წელთა“-ს ნაცვლად B-ში ჩერ „უამთა“ ეწერა, გადახაზულია.

XIX, 20 მოვიკლავ მოვიკლავ BC.

XXIII, 15 მის გული ეს გული B. 19 რადა რათა B.

XXIV, 8 ზეარსთა ძალიც ძალიც ზენარა B, ჩერ ეწერა „თეთონ ღმერთი ეი“, გადახაზულია. 14 მის ხასოება ~ B.

XXVI, 16 B-ში „წყეული“-ს ნაცვლად ჩერ ეწერა „ლამაზი“, გადახაზულია.

XXVII, 5 ჰრბის, დაძრწის დაძრბის და B, გადახაზულია. 9 მოვადლა მოვიდა B.

BCD დათარიღებულია ერთნაირად: 6 თებერვალი, 1883 წ. ასევე ვათარიღებთ წინამდებარე ტექსტს.

„განდეგილის“ შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის გრ. ყიფშიძე: „განდეგილის“... თითქმის შობასაც ვუცქირე და ნათლობასაც დავესწარი. იღლა იყო, როცა მივედი ივ. მაჩაბელთან ერთად ილიასთან სახლში საქმეების გამო. „დავიწყე ერთი პოემა და არ ვიცი, როგორი გამოვა“, — გვითხრა ილიამ საქმეების გათავების შემდეგ და წაგვიკითხა პირველი ზანა, მეტი არა ჰქონდა ჩერ დაწერილი. დიდებული სურათი თოვლიან-ყინულიანის მთებისა და მუნ გამოკვეთილის ბეთლემის მონასტრისა თვალწინ წარმომიდგა. თითქო თავბრუ დამესხა... და თითქმის ვეღარა გავიგერა იმისი, რაც გვიამბო იმ თემისა და შინაარსისა, რომელიც უნდა განეთიარებულყო და დაწერილიყო პოემის დასათავებლად“.

ილიამ „განდეგილი“ წააკითხა ცნობილი მრეწველსა და მეცენატის დავით სარაჯიშვილის სახლში. „...მაშინდელი ინტელიგენცია, მოყვარულნი მწერლობისა, თითქმის სულ ჟე იყვნენ. ილიამ კითხვა გაათავა და აქეთ-იქით მიიხედ-მოიხედა, თითქო ეკითხება შეკრებილთ, რას ბრძანებთო, — განაგრძობს გრ. ყიფშიძე, — თუ ხსოვნა არ მოალატობს, წამოღვა ი. მ.-ი (იონა მეუნარგია — რ. კ.)... და სიტყვა ილტაცებით: „მშვენიერი იყო, მშვენიერი, მხოლოდ პოემაში სურათს ვერ ვხედავ, თვით განდეგილის სურათს, მას გარეგნობის აღწერას, მის პორტრეტსო“. ილიას გაუზიარებია ეს შენიშვნა და, როცა პოემა „ივერიაში“ დაბეჭდა (1883 წელს), V თავში უკვე შეტანილი ჰქონდა განდეგილის გარეგნობის აღწერა. „განდეგილის“ შექმნის შემდეგ სახელი ილიასი, როგორც პირველ-

ხარისხიდან და ღრმად მოაზრე გაცნისა, უფრო გაითქვა და განდიდდა. სამარადისო თემა, ჩაქსოვილი ამ პოემაში, თემა სულასა და ზორისა, კეთილისა და ბოროტისა, რწმენისა და ურწმუნოებისა ოლიმპის მწვერვალამდე ამაღლებს ილიას და ჰქმნის მისი გარშემო თავიანთსავე ატმოსფეროს“ (გრ. ყ. ფ. შ. ი. ძე, ილია ჭავჭავაძე, — ილია ჭავჭავაძის იხ. ზეულებათა 1914 წლის გამოცემა, გვ. XLI—XLIV).

რამ შთააგონა პოეტს ამ პოემის დაწერა? ილია ჭავჭავაძე, რა თქმა უნდა, იცნობდა ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომს „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და ამ ნაშრომში მოწოდებულ ცნობებს ბეთლემის შესახებ („მცინეარის კლდესა შინა არიან ქებანი გამოკეთილნი ფრიად მალალსა კლდესა და უწოდებენ ბეთლემს. გარნა საჭიროდ ასავალი არს, რამეთუ არს ჭაჭვი რკინისა გარდმოკიდებული ქებადამ და მით აღელუნ. იტყვიან უფლის აყვანსა მუნ, და აბრაამის კარავსა, მდგომსა უსეტოდ, უსაბლოდ, და სხვათა საყვირელთა“); მაგრამ უთუოდ საფიქრალია, რომ ილიას, რომელიც არაერთხელ ყოფილა ხევში და რომელიც მუდამ რეალურებით ჰყრებოდა ქართული ზეპირსიტყვიერების მასალებს, უშუალოდაც მოესმინა მოხვედრათა მონათხრობი მცინეარწვერის კიუხეებში რეალურად არსებული გამოქვაბულის შესახებ და ამ „წმინდანთა სადგურთან“ დაკავშირებული ლეგენდა ბეთლემში ოდესღაც დაყუდებულ მეუღლანოებზე.

ჩანს, პოემას სწორედ ეს „ხალხში გაგონილი ლეგენდა“ დაედო საფუძვლად.

როგორც პოემის ქვესათაურიდან ჩანს, ავტორმა იგი მიუძღვნა თავის მეუღლეს და მეგობარს. ყოვლად კეთილსა და სათნო ადამიანს — ო ლ ლ ა თ ა დ ე ო ზ ი ს ა ს უ ლ გ უ რ ა მ ი შ გ ი ლ - ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ი ს ა ს (1842—1927 წწ.).

საზოგადოებრივ საპოეზოზე მოღვაწეობით ოლლა ჭავჭავაძეს შესაძინებელი წვლილი შეჰქონდა ქართული ეროვნული კულტურის განვითარებაში: მონაწილეობას იღებდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების საქმიანობაში, თავმჯდომარეობდა ქართველ ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოებას (1895—1906 წწ.); 1908 წ. მისი ხელშეწყობით დაარსდა სკოლა საგურამოში — ილიასეულ სახლში და სხვ.

ბეთლემი: მცინეარწვერის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედელზე — ზღვის დონიდან დაახლოებით 4000 მეტრ სიმაღლეზე — კლდოვან მასივში გამოკვეთილი მცირე მოცულობის უსარკმლო სენაკი, რომელიც ძველად (არა უგვიანეს X—XI საუკუნეებიდან) წარმოადგენდა ბერების ადგილსამყოფელს. სენაკში აღმოჩენილი საეკლესიო ინვენტარი, მონეტები და სხვ. დაცულია ყაზბეგის მხატვრულმოცულობის მუზეუმში.

ბეღალაძე: ს. ავტორი: № 131 გვ. 25 სტ.

ტექსტი გასწორდა ენობრივი ლაფსუსები: 277. 3 ცვლილება→ცოდნა; მოგონი→მოგონი. 278. 12 შეღწილი→საღწილი. 14 მომდარი→მომკვდარი. 279. 2 დავალტერგარ→დავალტერგარ. 17 ტაქვა→ტანჯვა.

საინტერესოა ამ ლექსის დაწერის ისტორია. ილიას ურთიერთ მეგობარი ვოტა აბსაზი (1838—1913) თავის მოგონებებში წერს: „...ილია იქნებოდა ესე 11 წლისა. ჩვენს სოფელში კარდნახში ვიყავით [ორივე გემნა-ზილენი]. კერა დღე იყო და ერთი ოცი თუ თხუთმეტი ვერსის მანძილზე მამაჩემს მამითადი ჰქონდა. ჩვენც იქ წავედით. მთელი დღე ვუტყუროდით გახტებულ მამითადს. საღამოთი შინისაკენ დავბრუნდით და კარდნახშიმდინ რა ასე 7 ვერსის სავალი დაგვრჩა, კოკისპირული წყმა დაუშვა და მთელი ნიაღვარი მოვარდა. მეტი გზა არ იყო, შევბრუნდით ახლო მდებარე სოფელში ჩალაუბანში და ღამეც იქ გაატარეთ. მაგრამ მთელი ღამე არ მოგვივლევია. ერთს გულხეცის სახლში ვიწვევით და ღამე იმოდენა მკებნარი (რწყილები) დავევხვია, რომ გათენებრის გამოვვარდით გარეთ ლოგინებითურთ და ერთს დიდს კაქლის ქვეშ გავშალეთ და ცოტა მაინც გამოვიძინეთ. აი, სწორედ აქ დაწერა ილიამ თავისი პირველი ლექსი „რწყილები“ (47—48 წ.). საუბედუროთ, ეს ლექსი არ შენახულა, და არც ვიცი, რა უყო ილიამ. მახსოვს მარტო, რომ ამ ლექსში დიდის ოხუნჯობით და მეტად კომიკურად იყო აღწერილი ჩვენი რწყილებთან ბრძოლა, და ლექსმა ბევრი გვაიცინა... („ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, ტ. I, 1935 წ., გვ. 563).

თუ ზემოთ დამოწმებულ მოგონებას დავეყრდნობით, ლექსი შეიძლება პირობითად დავათარილოთ 1848 წლით.

„რწყილთაგან ტანჯვა და მათი ანგარი“ შეტანილი არ არის და არც დასახელებულია ილია ქაქავაძის თხზულებათა 1914 და 1925—1951 წლებს დასტურებებში. 1914 წლის (მის. გედევანიშვილისეული) გამოცემის შენიშვნებში ნათქვამია (გვ. XXIV): „ყრმობის ლექსები სულ ხუთი ლექსია, მათში ერთი თარგმანი („პატარა ჩიტი)“. თუმცა ამავე გამოცემაში დაბეჭდილია შვიდი ლექსი, თარგმანის გარდა: განყოფილებაში — „ყრმობის ლექსები“ (გვ. 535—540) ოთხი ლექსია: „სიტკბოება თვის მიმეულ-ში“, „კატკობაზედ“, „...“ („დაღონებული, არ ვიცი, რაზედ“), „მოთქმა საწყლისა“. შენიშვნებში კი (გვ. XXIV) — „აღბოში კნენა ნატალია ანდრონიკაშვილისას“. კნენა თიყოს ქაქავაძის ილბოში“, „ჩემი გონე-ბილამ განუწორებელი დაო ნ-ნავა“.

1925—1951 წწ. გამოცემების სარედაქციო შენიშვნებში აღნიშნუ-

1 ჩანს, იგულისხმება კერძო სასწავლებელი (იანიშვილისის და ჰაყეს პანსიონი), სადაც ილია ქაქავაძე 1848—1851 წლებში სწავლობდა.

ლია, რომ არსებობს ილიას ბავშვობის დროის შეიდი ორიგინალური ლექსი და ერთი თარგმანი. იქვე ჩამოთვლილია ეს ლექსები: „სიტყვობა თვის მამულში“, „პაბუკობაზედ“, *** („დაღონებელი, არ ვიცი, რაზედ“), „მოთქმა საწყლისა“, „ალბომში კნ. ნ. ანდრონიკოვისას“, „კნ. თიკო ჭავჭავაძის“, „წერილი ნინო ჭავჭავაძე-აფხაზისას“ და „პატარა ჩიტი“ (ტ. I, 1951, გვ. 488). განყოფილებაში „ყრმობის ლექსები“ (გვ. 339—341) შეტანილია: *** („დაღონებელი, არ ვიცი, რაზედ“), „ალბომში კნინა ნატალია ანდრონიკოვისას“ და „პატარა ჩიტი“ (წინამდებარე გამოცემაში ეს ლექსი თარგმანების ტომშია გადატანილი). „რაც შეეხება დანარჩენებს, — აღნიშნავს პ. ინგოროყვა, — მათი დაბეჭდვა ზედმეტად ვცანით, რადგან ისინი არც კი შეიძლება ჩაითვალოს ლექსებად: დარღვეულია ელემენტარული მოთხოვნილებანი მეტრისა და რიტმის, სტალიც სრულდებათ ბავშვური“ (იქვე, გვ. 488).

„რწყილთაგან ტანჯვაი და მათი ანბავი“, რომელიც დაკარგულად ითვლებოდა, აღმოაჩინა და გამოაქვეყნა გიორგი ლეონიძემ 1938 წელს გაზ. „ლიტერატურულ საქართველოში“. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ლექსი გამოქვეყნებული იქნა არა როგორც დამოუკიდებელი ნაწარმოები, არამედ როგორც უშუალო გაგრძელება ილიას ყრმობის დროინდელი მეორე უსათურო ლექსისა — „დაესწერ სოფლისას ქებასა“... (იხ. წინამდებარე ტომი, გვ. 280). ეს ლექსები მკვლევარმა ერთი ნაწარმოების — პოემის — შემადგენელ ნაწილებად ჩათვალია და დაბეჭდა საერთო სათაურით — „ჩალაუბანი“. „პოემას ერთი სათაური არა აქვს, — წერდა გ. ლეონიძე, — პოემის მეორე ნაწილის სათაურია „რწყილთაგან ტანჯვაი და მათი ანბავი“. რაკი პოემის პირველ ნაწილებში სოფ. ჩალაუბნის (სოფელია კახეთში) აღწერილობაა, პოემას ვეუწოდეთ „ჩალაუბანი“... (იხ. გ. ლეონიძე, ილია ჭავჭავაძის პირველი პოეტური ნაწარმოების აღმოჩენა, — გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1938 წ., 12 აპრილი, № 9).

ჩვენი აზრით, „რწყილთაგან ტანჯვაი და მათი ანბავი“ და „დაესწერ სოფლისას ქებასა“ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ნაწარმოებებია. იმასთან, „რწყილთაგან ტანჯვაი...“ — კოხტა აბხაზის ზემოთ დამოწმებულ მოგონებაზე დაყრდნობით, — ყრმა ილიას პირველ ლექსად მიგვაჩნია. ამიტომაც წინამდებარე ტომში ილიას ყრმობის დროინდელ ლექსთაგან თაღაპირულად სწორედ ეს ლექსი დაბეჭდეთ, ხოლო შემდეგ — „დაესწერ სოფლისას ქებასა“.

*
* * „დავსწერ სოფლისას ქებასა...“ (გვ. 280)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, № 135, გვ. 23—24.

გასწორდა ავტოგრაფში გაპარული ენობრივი ლაფსუსები: 280, 4 მეცადლა. 8 მასსა. 13 ხმასას ყორანისას. 281, 6 ტაქვაი. 24 მისცეთ. 282, 5 დაეელ. 9 შეტკოლა. 10 დაელდა.

ლექსი შეტანილი არ არის და არც დასახელებულია ილია ჭავჭავაძის
თხზულებათა 1914 და 1925—1951 წწ. გამოცემებში.

როგორც ხელწერა, ასევე შინაარსი ამ სახუმარო ლექსისა ადასტუ-
რებს, რომ იგი დაახლოებით იმავე ხანებში უნდა იყოს დაწერილი, როცა
„რწყილთაგან ტანჯვია და მათი ანბავი“ (იხ. წინამდებარე ტომი, კომენ-
ტარი გვ. 516). კერძოდ, ლექსში — „დავსწერ სოფლისას ქებასა“ მოხსე-
ნიებული „ღიღი ტანჯვია“, ყრმა პოეტს ჩალაუბნის რომ გარდახდა, სწო-
რედ იმ კონკრეტულ შემთხვევას უნდა გულისხმობდეს, რომელსაც ილიას
პირველი ლექსი მიეძღვნა.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ლექსს პირობითად ვათარილებთ
1840-იანი წლების დამლეით.

ლექსი აღმოაჩინა და გამოაქვეყნა გიორგი ლეონიძემ 1938 წელს
(იხ. კომენტარი ლექსისა „რწყილთაგან ტანჯვია და მათი ანბავი“, გვ. 516).

ჩემი გონებიდან განუშორებელი დაო ნინავ! (გვ. 283)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი : U: ავტოგრაფები — № 62-S, გვ. 190 (B), № 105,
გვ. 4 (A).

ხ ე ლ მ თ წ ე რ ა : თ. ილია ჭავჭავაძე B.

B ავტოგრაფი ჩაწერილია ტყავგადაკრულ მუყაოს ყდაში ჩასმულ
ღირდანიან კრებულში, რომელიც შეიცავს სხვადასხვა პროზაულ ტექს-
ტებს (გადამწერი — კონი ბებუროვი).

კრებული ილია ჭავჭავაძის მამის საკუთრება ყოფილა (კრებულს
თაფურციელზე წერია: „ეს წიგნი გრიგოლ ჭავჭავაძისა არის“).

კრებულს ერთვის გრიგოლ ჭავჭავაძის მინაწერები, მათ შორის ასეთი
მინაწერი: „წელსა ჩუა თებერვლის 11 დღესა ასულმან ზემა ნინოჲსაჲმ
იქორწინა თავად ნიკოლოზ აბხაზსელ. თავადი გრიგოლ ჭავჭავაძე“; უშუ-
ალოდ ამ მინაწერს კი მოსდევს ავტოგრაფი ილიას ზემოდასახელებული
ლექსისა.

ყრმა ილიამ ეს ლექსი მიუძღვნა თავის უფროს დას — ნინოს. ლექსში

¹ ამ ლექსთან ერთად — როგორც ეს თვით ლექსშივეა აღნიშნული, —
ილიას თავისი დისთავის, რომელიც გათხოვების შემდეგ კარდანახში ცხოვ-
რობდა — მეუღლის მამულში, — გაუგზავნია (ან — ვარაუდობდა გაგზავნა)
„ჩალაუბნის ქება“ („ამ წიგნთან გძღვნი ჩალაუბნის ქებას, თუ წარკი-
თხებისთვის ღართობ შენს ნებას...“). ჩანს, ილია გულისხმობდა თავის უსა-
თაურო ლექსს „დავსწერ სოფლისას ქებასა...“ (იხ. წინამდებარე ტომი,
გვ. 280).

პოეტის მოიხსენიებებს თავის საყვარელ დისშვილს გიგოს, რომელსაც შემდეგ უძღვნა ლექსი „გ. აბხაზს“ (იხ. გვ. 121).

II ავტოგრაფი პირველი ვარიანტია ამ ლექსისა. ბოლო ტექსტი (A) უფრო დახვეწილია ენობრივად:

288. 1 დას] და B: 2 მოგწერ] მიუწერ B. 3 ესტანჯაე] ესტანჯამ B. 4 ესთაოე] ვთხოე B. 9 ყოვლის სიყვითელ] ყოვლისა ფერით B. 10 სტყებოდე] ტყებოდე B; ბედით] შევებით B. 11 აღტაცებულ ვისიამოვნებ] აღტაცებული ვისიამოვნებ B. 12 უფალს] ღმერთსაც B. 13 ვიძღვნი ჩაღუბანის] ვიძღვნი ჩაღუბნის B. 14 დართობ შენს] დართობთ თქვენს B. 15 ჰოვებ] პოეზი B. 16 რათლა] რადლა B. 20 შემწეობას მისთვის მასსა ვთხოე] მისთვის შემწეობას ვთხოე მასა B.

288. 3 თვალსაც მომდევნო ძილია] ხელონ მაქვს დაღალუღლა B. 4 აქა შენი ძმაჲ] შენივე ძმა B.

B-ში ტექსტის ბოლოს ილიას მიუწერია: „გათავდა ეს ლექსი“.

ლექსის დათარიღებასთან დაკავშირებით, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემების სარედაქციო შენიშვნებში მოთითებულია, რომ ლექსი მიმართულია პოეტის დისადმი, როცა ეს უკანასკნელი უკვე გათხოვილი იყო ნ. აბხაზზე და პატარა ვაჟიშვილი ჰყავდა, ნიშნ ჭავჭავაძე კი 1851 წლის 11 თებერვალს გათხოვდა. მოთითებულია ისიც, რომ B ავტოგრაფში ეს ლექსი „მოთავსებულია 1851 წლის ქრონიკელი ცნობების შემდეგ“ და, ამრიგად, ლექსი, ჩანს, დაწერილი უნდა იყოს 1851 წლის მომდევნო ხანებში.

დასახელებულ გამოცემებში დადგენილია, აგრეთვე, ლექსის *Terminus post quem* იქი—1851 წელი.

კერძოდ, პ. ინგოროყვა იმოწმებს იმ ფაქტს, რომ A ავტოგრაფში, რომელშიც აღნიშნული ლექსიც არის ჩაწერილი, ილიას ყრმობის დროინდელ სხვა ლექსებთან ერთად მოთავსებულია ილიას მიერ თარგმნილი ლექსი — „ჩიტი“, რომლის შესწორებული პირი ეურნალ „ცისკარში“ დასაბეჭდად პოეტს 1856 წლის ნოემბერში გადაუცია¹.

მოხსენიებული ცნობების შეპირისპირებით პ. ინგოროყვა მიდის დასკვნამდე, რომ „ჩიბი გონებიდან განუშორებელი დრო ნინავ“ დაწერილია „1851—1856 წლებს შორის“ (დაწვრილებით იხ. ი. ჭავჭავაძე: თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 489—489).

მაგრამ, ჩვენი აზრით, არსებობს შესაძლებლობა, რათა ლექსის დაწერის სავარაუდო ქრონოლოგიური საზღვრები უფრო ვიწროდ შემოვფარგლოთ.

აღსანიშნავია, რომ ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლების გამოცემებში არ არის გათვალისწინებული ილიას პირველი ლექსები — „რწყლითაგან ტანჯვაი და მათი ანბავი“ და „დავსწერ სოფლისას ქებასა“.

¹ ეურნ. „ცისკარში“ ლექსი დაიბეჭდა 1857 წელს (№ 1, გვ. 7).

რომლებიც დაახლოებით 1840-იანი წლების დამლევით თარიღდება და რომელთაც უთუოდ აქვთ მნიშვნელობა პოეტის ყრობის დროინდელი ლექსების ქრონოლოგურ საზღვრებზე მსჯელობისას.

დასახელებული ლექსების გამოვლენამდე ცნობილი ზეო ილიას მხოლოდ 8 ყრობის დროინდელი ლექსი (მათ შორის, ერთი თარგმანი — „პატარა ჩიტ“), რომლებიც A ავტოგრაფში ილიას მიერ ასეაი დაწმინდევრობითაა ჩაწერილი: 1. სიტყვება თვის მამეულში. 2. ვაბულობაზედ. 3. *** („დადომებულ, არ ვიცი რაზედ...“). 4. მოთქმა საწყლისა. 5. პატარა ჩიტი. 6. ალბომში ენერის ნატალია ანდრონიკოვისას 7. ეკივცა ბიკოს ჭავჭავაძის) ალბომში 8. ჩემი გონებდგან განუშორებელი დაო ნინავ. აქედან პირველი 5 ლექსი, როგორც 3. ინგოროძეა შენიშნავს, „ჩაწერილია ბავშვური, სრულებით დაუმუშავებელი ხელით და მართლწერითი შეცდომებით“, ხოლო „ჩემი გონებდგან განუშორებელი დაო ნინავ“ (და, ასევე, ზემოდასახელებული მე-5 და მე-6 ლექსი) — „უფრო გვიანდელი დროის ხელით“ (თემცა არა უგვიანეს 1856 წლისა).

მაგრამ, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, არსებობს ამ ლექსის უფრო ადრეული ვარიანტიც (B), რომელიც ილიას მამის კუთვნილ დავთარშია მოთავსებული და რომელიც „ჩაწერილია იმავე ბავშვური, დაუმუშავებელი ხელით, როგორც პირველი ხუთი ლექსი“ ზემომოთხებული A ავტოგრაფიდან (ილია ქავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 489).

ამავე დროს, რაც მთავარია, ეს ადრეული ჩანაწერი, ხელწერის ხასიათის მიხედვით, ბევრად უფრო მიემსგავსება ილიას პირველი ლექსების ავტოგრაფებს („რწყილთაგან ტანჯვაი...“ და „დავსწერ სოფლისას ქებასა“), რომლებიც 1840-იანი წლების დამლევით თარიღდება, ვიდრე ხელწერას თვით A ავტოგრაფში მოთავსებული ბოლო სამი ლექსისას, რომლებიც, როგორც ჩანს, ჩაწერილია არა უგვიანეს 1856 წლის ნოემბრისა.

ყოველივე ზემოთქმულდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, „ჩემი გონებითგან განუშორებელი დაო ნინავ“ შეიძლება პირობითად დაეთარილოთ 1852 წლით.

სიტყვობა თვის მამეულში (გვ. 285)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი : ს: ავტოგრაფი, № 105, გვ. 1.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა : თ. ილია ქავჭავაძე.

ლექსი დაიბეჭდა ილია ქავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში, — განყოფილებაში „ყრობის ლექსები“ (გვ. 535—536); დათარიღებული არ არის; ავტოგრაფისეულ ტექსტში გარკვეული ცვლილებები შეტანილი. ავტოგრაფის მე-11 სტრიქონში არის ხადც; — ნაბეჭდშია ხადაც; 17 განიახლება → განიახლებთ; 37 შენს → თქვენს; 40 გეტყვი → გეტყვით;

43 ხადლაჲ—ძალიტ. ჩვენი გამოცემაში დაცულია ავტოგრაფიული ცო-
მები. გასწორდა მხოლოდ უნებლედ ლექსები: 266, 6 მოგარდი—მოგ-
ვარი. 8 მოქონდა—მოგქონდა. 12 ქონდა—გქონდა. 19 ყოფნა—ყოფნა.
26 გეტყით—გეტყვი.

1925—1951 წლების გამოცემებში — საერდაქციო შენაშენებში —
ლექსი მოასწერებელია და პირობითად დათარგმნული — [1550-იანი წლე-
ბიდან — 1856-მდე] — მაგრამ დაბეჭდილი არ არის.

„სიტყობა თვის მამულში“, ჩვენი აზრით, იმავე წლებში უნდა
იყოს დაწერილი, როცა „ჩემი გონებდგან განუშორებელი დაო ნინავ“
(იხ. მითითებული ლექსის კომენტარი — გვ. 518). მაგრამ თუ ეს უკანას-
კნელი შექმნილია 1851 წელზე ადრე დაწერილად, ასეთივე დაბეჭდი-
ლი იქნება ვერ ვიტყვით ლექსზე „სიტყობა თვის მამულში“; გამო-
რიცხული არ არის, რომ ეს ლექსი ილიას უფრო ადრეც დაეწერა.

ამ თვალსაზრისით, მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტი, რომ „სი-
ტყობა თვის მამულში“ (და, აგრეთვე, შემოთ მითითებულ ავტოგრაფში
ჩაწერილი მომდევნო სამი ლექსი: „კბეცობაზედ“, „დალონებელი, არ
ერცი რაზედ“... „მოთქმა სწყლისა“), თავისი ბუნებრივ, შეუმუშავებელ-
ი ხელით, — ისევე, როგორც მართლწერითა და სტალით, — ძლიერ
უახლოვდება არა მხოლოდ თავდაპირველ ვარიანტს ლექსისა „ჩემი გონე-
ბდგან განუშორებელი დაო ნინავ“, არამედ, ამდენადვე, ლექსებს:
„რწყილთაგან ტანჯვი“... და „დავსწერ სოფლისას ქებასა“, რომლებიც
1840-იანი წლების დამლევით თარიღდება (იხ. დასაბუთებული ლექსების
კომენტარები — გვ. 516, 517).

საფულისხმოა ისიც, რომ შემოადინებულ ავტოგრაფში, როგორც —
1840-იანი წლების დამლევს დაწერილი ამ ორი ლექსის გამოკლებით, —
ილიას ყველა დღემდე მოღწეული ყრმობისდროინდელი ლექსია ჩაწერი-
ლი, „სიტყობა თვის მამულში“ რიგით პირველია, ეს კი, შესაძლებე-
ლია, ამ ლექსის დაწერის ქრონოლოგიურ რიგსაც გულისხმობდეს, —
იმავე ავტოგრაფში მოთავსებულ პირველ 5 ლექსთან მიმართებით.

აღნიშნულ მოსაზრებებზე დაყრდნობით, ჩვენი აზრით, „სიტყობა
თვის მამულში“ პირობითად შეიძლება 1840-იანი წლების დამლევითა და
1850-იანი წლების დასაწყისით დავათარილოთ.

ჭ ა ბ უ კ მ ბ ა ზ ე დ (გვ. 287)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, № 105, გვ. 1.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ჭავჭავაძე.

ლექსი დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამო-
ცემაში, განყოფილებაში — „ყრმობის ლექსები“ (გვ. 536—537), — დაუ-
თარიღებლად, მცირეოდენი ცვლილებებით (287, 14 აბს.—აბს. 288, 1 პო-

ვოს→პპოვოს. 5 არა მკიდეს→არ მკიდეს. 11 სიკდილს→სიკედელს.
12 გასწრობთ→გაზწრობთ. 13 ვაბუესაც→ვაბუესაც 17 ძწენეს→მწენ-
ნეს).

ჩვენს გამოცემაში დაცულია ავტოგრაფისეული ფორმები (გარდა აშ-
კარა ლაფსეებისა: 257, 10 შეხდების→შეხედების. 288, 11 სიკდილს→სი-
კედელს).

1925—1951 წწ. გამოცემებში (სარედაქციო შენიშვნებში) ლექსი და-
სახელებულია, მაგრამ დაბეჭდილი არ არის; ლექსი დათარიღებულია პი-
რობითად: „[1850-იანი წლებიდან — 1856-მდე]“.

„ქაბუკობაზედ“, ჩვენი აზრით, დაახლოებით იმავე ხანებში უნდა
იყოს დაწერილი, როცა „სიტყობება თვის მამულში“, — 1840-იანი წლე-
ბის დამლევს ან 1850-იანი წლების დასაწყისში (დათარიღებასთან დაკავ-
შირებით იხ. კომენტარები ლექსებისა „სიტყობება თვის მამულში“
— გვ. 520, და „ჩემი გონებიდან განუშორებელ დო ნინაე“, — გვ. 518).

•
• • „დალონებული, არ ვიცი რაზედ...“ (გვ. 289)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, № 105, გვ. 2.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ჭავჭავაძე.

ლექსი დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცე-
მაში, განყოფილებაში „ყრმობის ლექსები“ (გვ. 537—538), დათარიღ-
ებული არ არის. ნაბეჭდში, ნაცვლად ავტოგრაფისეული ფორმისა „გარდ-
ეველ“ არის „გარდაეველ“; რა ყო→გაყო; სახავდა→სანახავდა; წიწლე-
ბი→წინწლები; განფატებულნი→განფანტებულნი.

ლექსი დაბეჭდილია 1925—1951 წლების გამოცემებშიც, ყრმობის
ლექსების განყოფილებაში; სარედაქციო შენიშვნებში ლექსი დათარიღ-
ებულია პირობითად: „[50-იანი წლებიდან — 1856-მდე]“. აღნიშნულ გამო-
ცემებში ლექსის VII სტროფის მე-3—4 სტრიქონებში ავტოგრაფისეულ
სიტყვებს მოხატავდა, სახავდა დამატებული აქვს მარცვლები: [მი]მოხატე-
და, [გამო]სახავდა (ასეა ჩვენს ტომშიც). ამ გამოცემებში, ნაცვლად ავტო-
გრაფისეული ფორმისა „მთვარეს“, არის „მთვარის“; ასევე: ვხედი-
დი→ვხედვდი, ჩემი→ჩემნი; ვარსკლათ→ვარსკვლავთ; მშვენიერათ→მშვე-
ნიერად; განფატებულნი→განფანტებულნი; დამთვლელა→დამთვლელა.

ჩვენს გამოცემაში დაცულია ავტოგრაფისეული ფორმები. (გავასწორეთ
მხოლოდ ორი აშკარა ენობრივი ლაფსუსი (ვარსკლავთ, წიწლები).

„დაღონებული, არ ვიცი რაზედ...“, ვფიქრობთ, დაახლოებით იმავე ხანებშია დაწერილი, როცა „სიტყვობა თვის მამეულში“ და „ჭაბუკობაზედ“, — 1840-იანი წლების დამლევა თუ 1850-იანი წლების დასაწყისში (დათარიღებასთან დაკავშირებით იხ. კომენტარები ლექსებისა „სიტყვობა თვის მამეულში“, — გვ. 520, და „ჩემი გონებიდან გაწეშორებული დო ნინავ“, — გვ. 518).

მოთქმა საწყლისა (გვ. 291)

ს ე ლ ნ ა წ ე რ ა : ს; ავტოგრაფი. № 105, გვ. 2.

ს ე ლ მ ო წ ე რ ა : თ. ილია ჭავჭავაძე.

ლექსი დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში. განყოფილებაში „ყრმობის ლექსები“ (გვ. 538—540), დაუთარგმნა, ცალკეული ცვლილებებით (მე-4 სტრიქონში ავტოგრაფისეული ქვეყნით შეცვლილია ფორმით ქვეყანათ; მე-11 სტრიქონში სიტყვა მარა შეცვლილია სიტყვით მამა; 27-ე სტრიქონში — წყაროთ — წყაროთ; 37-ე სტრიქონში — ვადიდებ — გადიდებ). ჩვენს გამოცემაში დაცულია ავტოგრაფისეული ფორმები.

1925—1951 წლების გამოცემებში „მოთქმა საწყლისა“ დაბეჭდულ არ არის, მაგრამ მოხსენიებულია (სარედაქციო შენიშვნებში) და მისი დაწერის სავარაუდო თარიღიც არის მითითებული: „[50-იანი წლებიდან — 1856-მდე]“.

შემოთ მითითებულ ავტოგრაფში ეს ლექსი ისეთივე ბავშვური ზელოთაა ჩაწერილი, როგორითაც „სიტყვობა თვის მამეულში“. „ჭაბუკობაზედ“ და „დაღონებული, არ ვიცი რაზედ...“, რომლებიც, ჩვენი ვარაუდით, 1840-იანი წლების დასასრულსა თუ 1850-იანი წლების დასაწყისში უნდა იყოს დაწერილი (იხ. დასახელებული ლექსების კომენტარები). „მოთქმა საწყლისა“, ვფიქრობთ, ამავე ხანებს განეკუთვნება.

თუკი ლექსის შინაარსს დავეყრდნობოდით და ვიპოვნებდით, რომ მასში ზუსტად არის ასახული ყრმა პოეტის ცხოვრებაში მომხდარი მოვლენები, შეიძლებოდა ლექსის დაწერის სავარაუდო ფართო თარიღი — [1840-იანი წლების დამლევი — 1850-იანი წლების დასაწყისი] — შედარებით უფრო ვიწრო ჩარჩოთი შემოგვესაზღვრა: კერძოდ, შეიძლებოდა მიგვეჩინა, რომ „მოთქმა საწყლისა“ დაიწერა 1852 წლის შემდგომ, — როცა ილია მაშინათუღ დაობლდა (ილიას მამა, როგორც ცნობილია, გარდაიცვალა 1852 წლის 10 დეკემბერს, ძვ. სტილით).

მაგრამ ლექსის ასეთ ბიოგრაფიულ ინტერპრეტაციას ადვილად შეიძლება შეცდომაში შევყვანეთ, რადგან ამ ლექსში ისეთი ფაქტებიც არის წარმოსახული, რომლებიც ილიას ცხოვრებაში არასდროს მომხდარა

(აე, მაგ., ილიას ყრმობის პერიოდში არ ყოფილა მომენტი, რომ მას არ ჰყოლოდა „შემნახე“, არ ჰქონოდა სახლ-კარი თუ თავშესაფარი, და ლექსაპურის სათხოვნელად „კარიკარ“ დასჭირებოდა სიარული).

ალბომში კენინის ნატალია ანდრონიკოვისას (გვ. 293)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: უ: ავტოგრაფი, № 195, გვ. 4.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ქავჭავაძე.

ლექსი დაიბეჭდა ილია ქავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში (სარედაქციო შენიშვნებში, გვ. XXIV), დაუთარილებლად, სათაურით — „ალბომში კენინა ნატალია ანდრონიკოვისას“ და ზოგ-ერთი ჩასწორებით: მე-2 სტრიქონში ავტოგრაფისეული ჰაზუტათვის შეცვლილია ფორმით ჰაზუტათვის, მე-4 სტრიქონში — დათთა ცელქობამ — დიდთა ცელქობა: მე-6 სტრიქონში — ლექსა — ლექსსა.

1925—1951 წლების გამოცემებში ლექსი დაბეჭდილია განყოფილებაში „ყრმობის ლექსები“. ნაცელად ავტოგრაფისეული ფორმებისა — დათთა, გიშვეს (მე-4 სტრ.), ლექსა, საალბომოთ (მე-6 სტრ.), ძმათ (მე-7 სტრ.) — ამ გამოცემებშია: დათა, გიშვენს, ლექსსა, საალბომოდ, ძმალ.

წინამდებარე ტომში დაცულია ავტოგრაფისეული ფორმები (გასწორდა მხოლოდ კალმისმიერი შეცდომები: 4 დათთა. 6 ლექსა).

მათითებულ გამოცემებში (სარედაქციო შენიშვნებში) ლექსი დათარიღებულია პირობითად: „[50-იანი წლებიდან — 1856-მდე].“

„ალბომში კენინის ნატალია ანდრონიკოვისას“, როგორც ხელნაწერის ხასიათი ადასტურებს, ზემომითითებულ ავტოგრაფში შედარებით უფრო აჯან უნა იყოს ჩაწერილი (მსგავსად ლექსისა „ჩემი გონებიდან განუშორებელი დაო ნინა“ და ისევე — „კენიენა თიყოს ქაეკ. ალბომში“), ვიდრე აქვე მოთავსებული ლექსები — „სიტკობება თვის მამულში“, „ჰაბუკობაზედ“, „დაღონებელი, არ ვიცი რაზედ“ და „მოთქმა საწყლისა“, რომლებიც დაახლოებით 1840-იანი წლების დამლევითა და 1850-იანი წლების დასაწყისით თარიღდება (იხ. დასახელებული ლექსების კომენტარები).

მეორე მხრივ, როგორც პ. ინგოროყვა შენიშნავს ი. ქავჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემების კომენტარებში, მართალია, „ალბომში კენინის ნატალია ანდრონიკოვისას“, ისევე, როგორც „კენიენა თიყოს...“, ზემოაღნიშნულ ავტოგრაფში „ჩაწერილია... უფრო გვიანი დროის ხელათ, რომელიც გვაგონებს ილიას ერთ კერძო წერილს 1856—1857 წლებისას“, მაგრამ, რასაკვირველია, ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რომ ეს ლექსები უთუოდ „1856—1857 წლებს ეკუთვნის“, — არ ნიშნავს, რადგან ადვილად შესაძლებელია, რომ ზემოაღნიშნულ ხელნაწერში ჩვენ გვაქვს ამ

ორი ლექსის „არა პრეველნაწერი ავტოგრაფი, არამედ მათი პირი, რომელიც ავტორს წეზღვ ჯადღაწერა“ (იხვე, რომორც ასეე ჩაწერილ ლექსს — „ჩემი გონებდგან განუშორებელი დაო ნინავ“, რომორც ვიცით, უფრო ადრეული ავტოგრაფიც მოვაოვება. — იხ. კომენტარი ლექსისა „ჩემი გონებდგან განუშორებელი დაო ნინავ“, გვ. 516).

ლექსის თარიღის მეტ-ნაკლები სიზუსტით დასადგენად აუცილებელია ვიცოდეთ, თუ კონკრეტულად როდის მოხდა ეს „ქორწინება“, რომელიც ამ ლექსში მოიხსენიება, მაგრამ ამის თაობაზე არავითარი ვარაუდის გამოთქმა არ შეგვიძლია.

ვინაიდან ზემოთ ნითთებულ ავტოგრაფში ჩაწერილი ლექსების კრიოლოგიური ჩარჩოები დაახლოებით 1852—1856 წლებით განისაზღვრება (იხ. კომენტარი ლექსისა — „ჩემი გონებდგან განუშორებელი დაო ნინავ“), ლექსს პირობითად ამ წლებით ვათარიღებთ: [1852—1856 წწ.].

ნ ა ტ ა ლ ი ა ა ნ დ რ ო ნ ი კ ო ვ ი ს ა: ნატალია (ანდრონიკაშვილი?) მოხსენებელია ილია ჭავჭავაძის სტუდენტობის დროინდელ ერთ კერძო წერალში (1858 წ., 13 VII), რომელიც მან თავის ნათესავს ნენე დიმიტრის ასულ ჭავჭავაძე-ანდრონიკაშვილს გამოუგზავნა რუსეთიდან. წერილის კონტექსტის მიხედვით შეიძლება ვეგარაუდოთ, რომ ნატალია იყო ნენეს მეუღლის — დიმიტრი ანდრონიკაშვილის და (მიითვებული წერილი იხ. ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა სრულ კრებულში, ტ. X, 1961, გვ. 12—15).

კნიჰუნა თიკოს ჭავჭავაძის ალბომში (გვ. 294)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: ს: ავტოგრაფი, № 105, გვ. 4.

ხ ე ლ მ ო წ ე რ ა: თ. ილია ჭავჭავაძე.

ლექსში გასწორდა ერთი კალმისმიერი ლაჟსუსი: 5 ლექსი → ლექსისა. გასწორდა აგრეთვე ენეიკა → კნიჰუნა.

ლექსი დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში, — სარედაქციო შენიშვნებში (გვ. XXIV), დაუთარიღებლად, სათაურით: „კნიჰუნა თიკოს ჭავჭავაძის ალბომში“.

1925—1951 წლების გამოცემებში, სარედაქციო შენიშვნებში, ლექსი მოხსენიებულია (სათაურით: „კნ. თიკო ჭავჭ. ალბომში“), მაგრამ დაბეჭდილი არ არის, დათარიღებულია პირობითად — „[50-იანი წლებიდან — 1956-მდე]“.

ლექსს ჩვენც ფართო თარიღს ვაძლევთ: [1852—1856 წწ.]. დათარიღებასთან დაკავშირებით იხ. კომენტარი ლექსისა „ალბომში კნიჰუნის ნატალია ანდრონიკოვისას“ (გვ. 524).

თ ი კ ო ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე: თავისი უფროსი დის — ნინოსადმი პეტერბურგიდან გამოგზავნილ წერილში (1859 წ., 18 II), უახლოეს ნათესაეებთან ერთად, ილია თიკოსაც (ჭავჭავაძე?) უთვლის მოკითხვას. ამკარაა, თიკო ჭავჭავაძე ილიას ოჯახის ახლობელი იყო, მაგრამ ლექსის ადრესატის

წესებზე რაიმე ცნობებს მოძიება ვერ მოხერხდა (დასახელებული წერილი იხ. ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა სრულ კრებულში, ტ. X, 1961, გვ. 8—11).

პავლოვსკის პარკი (გვ. 295)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: **U:** ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 54.

თ ა რ ი ლ ი: 1858-სა წელსა, 1-სა აგვისტოს, ს. ტიარღვეო:

ავტოგრაფი გადახაზულია წითელი ფანქრით და იმავე ფანქრით არ-
შინაზე ილიას მიერ მიწერილია: „რიტორიკა უშვერი“.

ამ ლექსის ერთადერთი ავტოგრაფი არსებობს. ლექსი პირველად გა-
მოქვეყნდა 1914 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვი-
ლისეულ გამოცემაში (გვ. 20), სადაც ტექსტი უმნიშვნელო ცვლილებე-
ბით დაიბეჭდა. კერძოდ, ილიასეული „პარკს დასდგომდა“ შეცვლილ იქნა
სიტყვებით „პარკსა დასდგომდა“. ასევე: „ესჭერდლი“ — „გვჭერდლი“. მე-
ტი ცვლილებებია შეტანილი ავტოგრაფისეულ ტექსტში ილია ჭავჭავაძის
თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემებში. სახელდობრ, 1951 წლის გამო-
ცემაში, ავტოგრაფისეული ფიქრით შეცვლილია სიტყვით ფიქრში:
გრავინით→რისხვით; ცის→მზის; მარამ→მაგრამ; დამიფხო, ბედიც წარ-
მსტაცა→დამიფხო, ბედიც წარმსტაცა (1925 წლის გამოცემაში უცვლე-
ლადა დატოვებული სიტყვები: ფიქრით, გრავინით, ცის), ასევე ვითარე-
ბით ბრუნვის ნიშანი -ათ. -თ შეცვლილია -ად, -დ ფორმებით.

ჩვენს გამოცემაში ილიასეული ტექსტი იბეჭდება უცვლელა სახით.

პ ა ვ ლ ო ვ ს კ ი: 1796 წლიდან მეფის საზაფხულო რეზიდენცია მდ.
სლავიანკაზე, პეტერბურგიდან (ახლანდელი ლენინგრადი) რამდენიმე კმ-ის
მოშორებით. ცნობილია ულამაზესი პარკით (უკავია 600 ჰა). ილიას დროს
ქართველი სტუდენტობა ზაფხულს პავლოვსკში ატარებდა.

ს . . . ს (გვ. 297)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: **M:** ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 29 (**B**); **U:** ავტო-
გრაფი, კრებ. № 108, გვ. 62 (**A**).

თ ა რ ი ლ ი: 30 დეკემბერს, 1858 წელსა, ს. პეტერბურლი **B**. 1858-სა
წელსა, 30-სა დეკემბერს, ს. პეტერბურლი **A**.

A ავტოგრაფის აშინაზე ილიას ხელით ფანქრით მიწერილია „რიტორი-
კა“ და იმავე ფანქრით გადახაზულია მთელი ლექსი.

ტექსტი ნასწორებია: მასში მე-8 სტრიქონის („შობისა უმაღლ...“) შემ-
დეგ გადახაზულია სტროფი: „შენ ჩემი ცრემლი ბედს მოციწამლავს, ოჲ!
მძიმე ოხერა გულს შეგიწრწუნებს, არა ვერ გასმენ მას, რაიც შობაჲს
იმ ოხერის სუნთქვას, იმ ცარიელის გუბებს“.

4 ჩემს] ჩემ B. 9—10 არა, ვერ გასმენ... იმ ოზრის სუნთქვას — B. 12 შესგან ჩაგრული და განგდებული] შენგაჲ უცნობი და დაჩაგრული B.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა 1914 წელს, ილიას თხზულებათა მ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 28). ამ გამოცემაში, ლექსის მე-5 სტრიქონში, ნაცვლად ავტოგრაფისეული სიტყვისა „გასმენ“, დაბეჭდილია „გისმენ“).

ლექსი დავათარილეთ AB ავტოგრაფების მიხედვით, ვიცავთ A-ს დათარიღების სტილს.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 და 1925—1951 წლების გამოცემებში არ არის განმარტებული, თუ ვინ იგულისხმება გამოქვეყნებული ლექსის სათაურში გამოტანილ ინიციალში („ს“) —ვის ეძღვნება ეს სატრფიალო ლექსი.

„ს...ს“, ჩვენი ვარაუდით, გულისხმობს „საშას“ (ან „საშენკას“) და ისევე როგორც ლექსები „მაშინ დავსტკბები“ (გვ. 71), „ს...ჩ...სას“ (გვ. 101) და „ჩ...სას“ (გვ. 102), ეძღვნება პეტრე ილიას ძე ჩაიკოვსკის დას, ალექსანდრა (საშა) ჩაიკოვსკიას (იხ. კომენტარი ლექსისა „მაშინ დავსტკბები“, გვ. 344).

*
* * „მიითხარ, მიუჰპარხარ“... (გვ. 298)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი : M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 11.

თ ა რ ი ღ ი : 18 იანვარს, 1859 წელს, პეტერბურლი.

ავტოგრაფში ლექსი ჯვარედინად გადახაზულია მეღჩივ, — ჩანს, ილიას მიერვე.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში, 1914 წელს (გვ. 41).

*
* * „ტუჩითა მიჰოვნა“... (გვ. 299)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი : M: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501. გვ. 20 (B); U: ავტოგრაფი, კრებ. № 108, გვ. 63 (A).

თ ა რ ი ღ ი : 1859 წელსა, 20 თებერვალს, ს. პეტერბურლი B; 1859-სა წელსა, 20-სა თებერვალს, ს. პეტერბურლი A.

ორივე ავტოგრაფში ტექსტი გადახაზულია, — ჩანს, ავტორის მიერ.

1 ჩაკერებაჲ მიკარება B. 2 ჩვენ ჩვენს B. 6 მსუნავსაჲთ ნატყრისაგან B; ყლაჲჲსაჲს ყლაჲს B.

ლექსი პირველად დაბეჭდა 1914 წელს, ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში (გვ. 44).

სიზმარი („ძმაო, სურვილით...“) (გვ. 300)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: S: ავტოგრაფი, კრებ. 103, გვ. 46.

ლექსი დათარაღებულია, გადახაზულია (ჩანს, ავტორის მიერვე). „სიზმარი“ პირველად დაბეჭდა ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში (გვ. 30). ნაბეჭდი თანხვედრა ავტოგრაფს. აღნიშნულ გამოცემაში (სარჩევნი) ლექსი დათარაღებულია 1859 წლით (თუმცა განმარტებული არ არის, თუ რას ემყარება ასეთი დათარიღება).

1925—1951 წწ. გამოცემებში ლექსი დათარიღებულია 1859 წლით, რაც იმით არის არგუმენტირებული, რომ „სიზმარი“ მოთავსებულია ილიას ავტოგრაფული კრებულის პირველ ნაწილში, რომელიც პ. ინგოროვას ეარაუდით, „გადაწერილია 1859 წელს, 4 ივნისსა და 30 ნოემბერს შორის“ (იხ. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I. — საგუდაყეო შენიშვნები, — 1951, გვ. 409, 431).

ასეთი ვარაუდი გამართლებულად მგევაჩნია, მაგრამ ვფიქრობთ, ილიას მეერ „სიზმარის“ გადაწერის თარიღის დადგენა არ არის საკმარისი ან ლექსის შექმნის თარიღის გასარკვევად. მართლაც, მითითებული ავტოგრაფული კრებულის პირველ ნაწილში, რომელშიც „სიზმარია“ მოთავსებული, ილიას დანარჩენ 44 ორიგინალურ და თარგმნილ პოეტურ ნაწარმოებთანაა მხოლოდ ზოგი (14 ნაწარმოება) თარიღდება 1859 წლით, სხვები კი — 1856, 1857 და 1858 წლებით (1856 წლით — ერთი ნაწარმოები, 1857 წლით — სამი, 1858 წლით — ოცდაექვსი). ამავე დროს — რაც მთავარია, — აღნიშნული ნაწარმოებები ილიას მიერ ავტოგრაფულ კრებულში არ არის განლაგებული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. ასე, მაგ., „სიზმარის“ მომდევნო ცამეტი ნაწარმოებიდან („სიზმარი“ კრებულში რიგით ოცდამეათორმეტეა) ექვსი ნაწარმოები 1859 წლით თარიღდება, ექვსი — 1858 წლით, ერთი — 1857 წლით. ამრიგად, ავტოგრაფულ კრებულში „სიზმარის“ ადგილის მიხედვით შეუძლებელია რაიმე დასკვნების გამოტანა იმის თაობაზე, თუ 1856—1859 წლებიდან კონკრეტულად რომელ წელსაა ეს ლექსი დაწერილი. ამიტომ ჩვენ ვერ გავიზარებთ „სიზმარის“ იმ დათარიღებას, რომელიც ილიას თხზულებათა ზემოთ მითითებულ გამოცემაში წარმოდგენილი.

რ. ჩენი აზრით, „სიზმრის“ დათარიღება მხოლოდ ძალზე მიახლოებით არის შესაძლებელი: კერძოდ, თუკი ვივარაუდებთ, რომ ავტორგანულ კრებულში ეს ლექსი მართლაც 1859 წლის 30 ნოემბრამდეა ჩაწერილი, და თუ გავითვალისწინებთ ნაწარმოების შინაარსს, რომლის მიხედვითაც უფლება გვაქვს ვევარაუდოთ, რომ „სიზმარი“ საქართველოს ფარგლებს გარეთ შეიქმნა (ჩანს — რუსეთში, ილიას სტუდენტობის პერიოდში), — დაბეჭდილებით მხოლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ ეს ლექსი დაიწერა არა უადრეს 1857 წლის ივლისისა (ილია ამ დროს ჩავიდა პეტერბურგში), და არა უგვიანეს 1859 წლის ნოემბრის მიწურულისა.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე „სიზმარი“ პირობითად შეიძლება ასე დაეთარიღოთ: [1857 წ. ივლისი — 1859 წ. ნოემბერი].

ზოგიერთს (გვ. 302)

ხ ე ლ ა წ ე რ ი : უ: ავტორადი, კრებ. № 108, გვ. 132.

თ ა რ ი ლ ა : 6 ოკტომბერს, 1860, პეტერბურგია:

ტექსტი გადახაზულია (ჩანს, ავტორის მიერ) ფანქრით, ჭკარბდინად. — ავტორგანულ, ლექსის მე-7 სტრიქონში, ნაცვლად სიტყვებისა „არას იტყვიან“ ჩერ ეწერა „არა ხედვენ“. შემდეგ ავტორის მიერ შესწორებულია: „არას იტყვიან“, მაგრამ „არას“ პირველი ა ოდნავ არის გადახაზული და შეიძლება წაკითხულ იქნას: „არას იტყვიან“. ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში დაბეჭდილია „არას იტყვიან“, 1925—1951 წლის გამოცემებში კი — „არას იტყვიან“ (ამავე სტრიქონში იკითხება „სი-დაბლეთა“, რომელიც 1925—1951 წწ. გამოცემებში შეცვლილია ფორმით: „სიმდაბლეთა“).

ლექსი პირველად დაიბეჭდა 1914 წელს, მიხ. გედევანიშვილისეულ გამოცემაში, გვ. 65, დათარიღებულია 1860 წლის სექტემბრით (სარჩევ-ში, გვ. II).

კოლა ერისთავს (გვ. 303)

პ. ინგოროყვას ცნობით, „ლექსი წარწერილი ყოფილა ილიას თხზუ-ლებათა კრებულზე („ქართველთა აზნაურობის“ 1892 წლის გამოცემა), რომელიც ილიას კოლა ერისთავისათვის მიუძღვნია“ (ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული, სარედაქციო შენიშვნები, ტ. I, 1951, გვ. 491). ი. გრიშაშვილს ამ ლექსის პირი გადაუცია პ. ინგოროყვასათვის, ხოლო ამ უკანასკნელმა პირველად იგი დაბეჭდა 1937 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა I ტომში (გვ. 631). „ეს ილიას პ. ინგოროყვასის, ტ. I.

უცნობი ექსპრომტია — დეკლამატორ კოლა ერისთავისადმი მიძღვნილ წიგნზე წარწერილი“, — წერდა ლექსის შესახებ ი. გრიშაშვილი (იბ. მისი „ილია ქავეჭავაძე და თეატრი“, საიუბილეო კრებული, 1939, გვ. 90).

პ. ინგოროყვას მიერ მოწოდებული ცნობის შესაბამისად, ექსპრომტია პირობითად შეიძლება დაეთარიღოთ 1890-იანი წლებით.

კოლა ერისთავი (1865—1933 წწ.) — ცნობილი დეკლამატორი, რომელიც ილია ქავეჭავაძის ნაწარმოებებსაც კარგად კითხულობდა. მიუხედავად ასაკობრივი სხვაობისა, კოლა ერისთავი ახლომეგობრულ ურთიერთობაში იყო ილიასთან და მუდმივი სტუმარი ყოფილა სავეურამოში ილიას ალსანიშნავად გამართული ტრადიციული წვეულებებისა, რომელზეც, მწერლის პატივსაცემად, ქართული ინტელიგენციის რჩეული წარმომადგენლები იყრიდნენ თავს. ლხინს თან სდევდა „სიტყვა-თამაში, სიტყვები, ექსპრომტები, მოსწრებული ლაპარაკი და ბოლოს კოლა ერისთავისაგან წარმოთქმული მშვენიერ კოლოზე ჩვენი პოეტების ლექსები, ილიას და აკაკის პოემები“ (ს. მგალობლიშვილი, მოგონებები, თბ., 1938, გვ. 168).

იპატერინე სარაჯოვნიას (გვ. 304)

ხელნაწერი: M: ავტოგრაფი, № 17502 (B); ივტოგრაფი, დაცული საგურამოს ი. ქავეჭავაძის სახლ-მუზეუმში (A).

ხელმოწერა: ილია ქავეჭავაძე (ორივე ტექსტზე).

B-ში ლექსი დაწერილია მცირე ზომის მუყაოზე. მისი ტექსტი პირველად გამოქვეყნდა 1922 წელს ეურნ. „ლიმ-სა“ (№ 4, გვ. 2), — ცალკეული უზუსტობებით: (ლექსის პირველ სტრიქონში, ნაცვლად ფორმისა „ლექსს“, დაბეჭდილია „ლექს“; ნაცვლად ფორმისა „სადც“, არის „სადაც“, რაც არღვევს სალექსო სტრიქონის ზომას). B-ს ტექსტი დაიბეჭდა ი. ქავეჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წწ. გამოცემებში (პირველნაბეჭდის მითითებული უზუსტობები ამ გამოცემებში გასწორებულია).

ილია ქავეჭავაძის საგურამოს სახლ-მუზეუმის საგამოყენო დარბაზში ექსპონირებულია ილიას საკმაოდ მოზრდილი ფოტოსურათი (აღრე ეს ფოტოსურათი დაცული იყო ლიტერატურულ მუზეუმში), რომელზეც ილიას მიერ წარწერილია ეპატერინე სარაჯოვლისადმი მიძღვნილი ალსანიშნავი ლექსი (A). ამ ავტოგრაფის ტექსტი B-ს მცირეოდნად განსხვავებულ ვარიანტს წარმოადგენს. კერძოდ, ნაცვლად B-ს მეორე სტრიქონისა — „შიგ გაგიხვევ მე“. ამ ვარიანტშია „და გაგიხვევ შიგ“; მეოთხე სტრიქონში სიტყვა „შენსა“ შეცვლილია სიტყვებით „მე შენს“.

A-ს ტექსტი გამოაქვეყნა გ. შარაძემ 1980 წელს (იბ. მისი „არქე-

ოგრაფიული ეტრუდები. 1. ილიას ერთი ლექსი და მისი აღრესატი, —
ქურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1980 წ. № 8, გვ. 69).

ილია ჭავჭავაძის ფოტოპორტრეტი დაახლოებით 90—900-იან წლებში
განეკუთვნება. ილიას ექსპროზიტაც პირობითად ასე ვათარღებო: [1890 —
900-იანი წწ.].

ეკატერინე სარაჯიშვილის: ეკატერინე ივანეს ასული ფო-
ტოპორტრეტი-სარაჯიშვილისა (1862—1916), — ცნობილი ქართველი მრეწვე-
ლისა და საზოგადო მოღვაწის დავით სარაჯიშვილის (1848—1911) მეუღ-
ლე, რომელიც არანაკლებ ცნობილი ყოფილა თავისი უანგარობით და ქველ-
მოქმედებით. ქართველი ინტელიგენციის დიდი ქომაგების სარაჯიშვილ-
ების სახლის კარი მუდამ ღია იყო ცნობილი ქართველი მოღვაწეებისათვის.
სარაჯიშვილების ხშირი სტუმარი ყოფილა ილია ჭავჭავაძეც, რომელსაც
მეგობრული ურთიერთობა აკავშირებდა მათთან. ამ სახლში გამართულ
ლიტერატურულ საღამოებზე ილიას პირველად წაუკითხავს „განდგეილი“,
„ოთხრანთ ქვრივი“ და სხვ. ეკ. სარაჯიშვილისადმი დიდი პატივისცემის
ნიშნად, პეტრე მისთვის უსახსოვრებია თავისი პორტრეტი ზედ წარწერა-
ლი მითითებული ლექსით.

*
* * „ამ შინ სახლს“... (გვ. 305)

ხელნაწერი: ავტოგრაფი, დაცული ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-
მუზეუმში.

ეს სახუმარო ლექსი ილიას მიერ წარწერილია ნ. ხიზანიშვილის ფო-
ტოპორტრეტზე, რომელიც ამჟამად ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუ-
ზეუმშია ექსპონირებული.

ლექსი პირველად დაიბეჭდა 1937 წელს, ილია ჭავჭავაძის თხზულებ-
ათა პირველ ტომში, სათაურით — „ნიკო ხიზანიშვილს“ (გვ. 684). ლექ-
სის პირი, გამოსაქვეყნებლად, პ. ინგოროვასათვის ი. გრიშაშვილს გადა-
უცია. ნაბეჭდი თანხვდება ავტოგრაფს (გარდა ერთი შემთხვევისა: ავტო-
გრაფშია „შენ“, ნაბეჭდში — „შენს“).

ლექსს ვათარიღებთ ნ. ხიზანიშვილის ფოტოპორტრეტის მიხედვით,
რომელიც მიახლოებით 1890—1900-იან წლებში უნდა იყოს გადაღებული.

ნიკო ხიზანიშვილი (1851—1906 წწ.) — ცნობილი ხალხოსა-
ნი, პუბლიცისტი, ენოგრაფი, ისტორიკოსი, იურისტი. თანამშრომლობდა
„იმედში“, „დროებაში“, „ივერიაში“ და სხვ. წერდა ფსევდონიმებით „ურ-
ბნელი“, „Pichs“. მისი მეუღლე იყო გამოჩენილი ქართველი მსახიობი
(შემდგომში საქართველოს სსრ სახალხო არტისტი) ელისაბედ ჩერქეზა-
შვილი.

5. ზიზანიშვილის ახლომეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა ილიასთან და შეხუბრებულად იყო მასთან. ილია სხვას არ აპატიებდა, ნ. ზიზანიშვილისაგან კი არ სწყენდა სიტყვამოსწრებელი ხუმრობაო, წერდა ი. მან-სეტაშვილი (იხ. მისი „მოგონებანი“, 1936 წ., გვ. 133). ეს სახუმარო-გამჭარდავი ექსპრობტად ილიამ თავის მეგობარს, ჩანს, მისი ენაკვიმატობის საპასუხოდ მიუძღვნა.

თედო სახოკიას მოგონებებში აღწერილია ნ. ზიზანიშვილთან დაკავშირებული რამდენიმე შემთხვევა, რომელთაგან თითოეული ადვილი შესაძლებელია ილიას ამ ექსპრობტის უშუალო საბაზი გამხდარიყო: ერთხელ, ილია ჰაეკავაძისთან სტუმრად ყოფნისას, ვახშაშზე, ნ. ზიზანიშვილი, რომელსაც „ჰაშა-სმა ყველას საარაკოდ ჰქონდა...“ შეპარულა ილია ჰაეკავაძის სამზარეულოში, დაუნახავს დაბრაწული გოჭისა, მოჭდომია და მანამდე უპამია, სანამ ცარიელი ძვლები დაჩეხბოდა. გოჭის შემიტანა რომ დაეგვიანებია მზარეულს, თვითონ ილ. ჰაეკავაძე გამოსულა და მზარეულთან შესულა გოჭის ამბის გასაგებად. დასდებია დარცხვენილი ნივთი ზიზანიშვილი და ცარიელი ძვლები გოჭისა. რა თქმა უნდა, ყველაფერი საერთო სიცილით გათავებულა (თ. სახოკიას, ჩემი საუკუნის ადამიანები, თბილისი, 1964, გვ. 29).

* * „ჯერემი ურმა ვიყავ...“ (გვ. 306)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, კრებ., № 17501, გვ. 60.

ავტოგრაფული კრებულის გვ. 60 ა-ზე ჩაწერილია ფრაგმენტის პირველი ტექსტის ვარიანტი: „ჯერედ ყრმა ვიყავ. როცა გიდან მე ჩემი ბედი“, გვ. 60-ზე კი ჩვენს ტომში დაბეჭდილი ბოლონაყლოვანი სტროფია.

ტიქსტში გასწორდა კალმისმიერი ლაფსუსი: 2 სიტბო → 1 სიტბო.

ილია ჰაეკავაძის თხზულებითა 1914 და 1925—1951 წლების გამოცემებში ეს ფრაგმენტი არ არის დაბეჭდილი ან მოხსენიებული. იგი მოხსენიებული არ არის არც წიგნში — „ილია ჰაეკავაძის ავტოგრაფები“, რომელშიც ილიას შემოადრწნული ავტოგრაფული კრებულის დეტალური აღწერალობაა წარმოდგენილი (იხ. ილია ჰაეკავაძის ავტოგრაფები, აღწერა-რობა, შეადგინა და დასაბეჭდად მოამზადა შ. გოხალაშვილმა, თბილისი, 1951, გვ. 26—38).

ფრაგმენტი მოთავსებულია ავტოგრაფული კრებულის იმ ნაწილში, რომელიც შეიცავს ილიას ნაწარმოებებს (ორიგინალებს და თარგმნის), დაწერილს ძირითადად 1859—1860 წლებში.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ფრაგმენტს, პირობითად, 1859—1860 წლებით ვათარილებთ.

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: №: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 102.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ფრაგმენტი არ არის დაბეჭდილი და არც მოხსენიებული.

„ერთხელ ვიყავ ბედნიერი...“ რამდენიმე სხვა ფრაგმენტთან ერთად დაიბეჭდა 1925—1951 წლების გამოცემებში, თარიღით — „[1860 წ.]“. დათარიღებასთან დაკავშირებით, მითითებული გამოცემების სარედაქციო შენიშვნებში ნათქვამია, რომ ეს ფრაგმენტი, ცხადია, 1860 წელს განეკუთვნება, რადგან „ჩაწერილია ავტოგრაფის იმ ნაწილში, რომელიც 1860 წლის შეეებს წარმოადგენს“ (იხ. ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951, გვ. 436).

შესაძლებელია, ფრაგმენტი მართლაც 1860 წელს დაწერა, მაგრამ ასევე შესაძლებელია, რომ იგი 1861 წელს იყო დაწერილი, რამდენადაც ზემომითითებულ ავტოგრაფულ კრებულში „ერთხელ ვიყავ ბედნიერი“ ჩაწერილია არა 1860 წელს დაწერილ ნაწარმოებებთან, არამედ 1860 და 1861 წელს დაწერილ ნაწარმოებებს შორის, — 1860 წელს დაწერილი ნაწარმოებების შემდეგ და 1861 წელს დაწერილი ნაწარმოებების წინ (დასახელებული ავტოგრაფული კრებულის აღწერილობა იხ. შ. გოზალიშვილის ნაშრომში „ილია ჭავჭავაძის ავტოგრაფები“, 1951, გვ. 26—38).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე ლექსს მიახლოებით ვათარიღებთ: [1860—1861 წწ.].

სამი სიკვდილი (გვ. 308)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: №: ავტოგრაფი, კრებ. № 17501, გვ. 109.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის და 1925—1951 წლებს გამოცემებში ფრაგმენტი არ არის დაბეჭდილი ან მოხსენიებული.

ფრაგმენტი ჩაწერილია ზემოთ მითითებული ავტოგრაფული კრებულის ბოლო ნაწილში, — 1861 წლის ლექსებს შორის: უშუალოდ ამ ფრაგმენტის წინ ჩაწერილია პირველი ვარიანტები ლექსისა „მას აქეთ, რაკი...“ რომელიც 1861 წლის 6 აგვისტოთი თარიღდება, ხოლო შემდეგ — დაუთარიღებელი ფრაგმენტი „დიამბერის შეილს ნანა“... და უკანასკნელი ჩანაწერები ამ კრებულისა, — ვარიანტები ლექსისა „ჩემო კალაში“... რომელიც 1861 წლის ოქტომბერს განეკუთვნება.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ფრაგმენტს ვათარიღებთ 1861 წლით.

* * „დიამბეგის შვილს ნანა...“ (გვ. 309)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: M: ავტოგრაფი, № 17501, გვ. 113.

ავტოგრაფში ტექსტის სამივე სტრიქონი გადახატულია, — ჩანს, ილიას შერჩევ. შემდეგ ილიას განმეორებით დაუწერია ლექსის ბერველი ტაეპი, მაგრამ ამაზე შეჩერებულია და ტექსტზე შემოიბა აღარ გაუგრძელებია.

ილია ქაუჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში „დიამბეგის შვილს ნანა“ არ არის დაბეჭდილი და არც მოხსენიებული.

ფრაგმენტი დაიბეჭდა 1925—1951 წლების გამოცემებში, — თარიღით: „[1860 წ.]“. ამ გამოცემათა სარედაქციო შენიშვნებში ნათქვამია, რომ ეს ფრაგმენტი, „ცხადია... ეკუთვნის 1860 წელს“, — ისევე, როგორც „ერთხელ ვიყავ ბედნიერი...“ (იხ. ი. ქაუჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, გვ. 436; იხ. აგრეთვე, ჩვენი კომენტარი ფრაგმენტისა „ერთხელ ვიყავ ბედნიერი...“ გვ. 533).

ჩვენი აზრით, „დიამბეგის შვილს ნანა...“ დაწერილი უნდა იყოს არა 1860, არამედ 1861 წელს, რადგანაც ტექსტი ჩაწერილია ზემოთთხებულ ივტოგრაფულ კრებულის ბოლო ნაწილში, ფრაგმენტის — „სამი სიკვდილი“ — შემდეგ. 1861 წელს დაწერილ ლექსებს შორის (იხ. კომენტარი ფრაგმენტისა — „სამი სიკვდილი...“ გვ. 533).

ზემოაღნიშნულ მოსაზრებებზე დაყრდნობით, ფრაგმენტს ვათარიღებთ 1861 წლით.

ტექსტში გასწორდა ერთი კალმისმიერი ლაფსუსი: დიამბეგის → დიამბეგის.

* * „რითაც ვიქავ მოქადული...“ (გვ. 310)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი: U: ავტოგრაფი, № 133.

ლექსი დაწერილია ცალკე ფურცელზე, რომელსაც ბოლო მოხეული აქვს. ამის გამო ძნელია თქვა, დაასრულა თუ არა ილიამ ლექსი. ავტოგრაფი იწყება გადახატული სტრიქონებით:

რითაც ვიყავ მოქადული,
ყველა მე შენ განაცალე.
შეუშენოდ აღარა მწამს
არც დღესი, არცა ხვალე.

ყველა წარხდა... ცნობა, გრძნობა,
აღარაა შემრჩენია,
მხოლოდ გულში შენი სახე,
ერთა ხატი, მისვენია.
მას ელოცულობ, მე დღედაღამ
მას შეეხარო, მას შეეცქერი.

ამას მოსდევს ტექსტი. რომელიც გადახაზული არ არის, მაგრამ ბოლო მოხეული აქვს:

რითაც ვიყავ მოქადული,
ყველა მე შენ განაცვალე;
სული, გული, ცნობა, გრძნობა,
დღეისი და ღამეი ხვალე.
შენ გამსხვერპლა ცნობა, გრძნობა,
აღარაა შემრჩენი...
ესლა შემ...

ილია ქავეჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში ეს ლექსი არ არის დაბეჭდილი და არც მოხსენიებულია.

„რითაც ვიყავ მოქადული“ სხვა ფრაგმენტებთან ერთად დაბეჭდვა 1925—1951 წლების გამოცემებში.

ლექსის დაწერის თარიღთან დაკავშირებით ამ გამოცემებში რაზედ-ნიმე ურთიერთსაწინააღმდეგო შეხედულებაა გამოთქმული: სარედაქციო შენიშვნებში ერთგან (ილიას მხატვრულ ნაწარმოებთა ავტოგრაფებისა და ნუსხების დახასიათებისას) ნათქვამია, რომ მითითებული ფრაგმენტის „თარიღი გამოურკვეველია“; მეორეგან (ილიას მხატვრული ნაწარმების ქრონოლოგიური სიის სქოლიოში) აღნიშნულია, რომ, მართალია, ამ ლექსის თარიღი „ზედმიწვევით გამორკვეული არაა“, მაგრამ ლექსი, ჩანს, ეკუთვნის „ილიას ცხოვრების ბოლო პერიოდს 90-იან — 900-იან წლებს“; ფრაგმენტის ნაბეჭდ ტექსტს კი თარიღად უზის: „[80—90-იანი წლ.]“.

ლექსის თარიღის დადგენა ვერც ჩვენ შეგძელით და ამიტომ იგი დაუთარიღებლად დავტოვეთ.

ძირითად ტექსტად მივიღეთ ი. ქავეჭავაძის თხზულებათა 1925—1951 წლებას გამოცემებში დაბეჭდილი ტექსტი, რომელიც გამოშვებულებას მიერ არის აღდგენილი.

ბ ე ლ ა წ ე რ ი : № ავტოგრაფი, № 17501, გვ. 71—83.

ავტოგრაფი შავია, მასზე ჩანს ავტორის მთელი მუშაობის პროცესი ზოგი სიტყვა ძნელად იკითხება ან სულ არ იკითხება.

თვითონ ტექსტი უსათაუროა და უთაროლო. 1925—1951 წწ. გამოცემებში სათაური „ირაკლი“ პირობითად აქვს მოცემული. ჩვენც ვეზიარებთ ასეთ დასათაურებას. წემოხსენებულ გამოცემებში არ არის რატომღაც შეტანილი გვ. 311-ის მე-3 სტრიქონიდან („რათ გვინდა ჩვენ...“) მე-19 სტრიქონის („თუ ვერ აიტანს...“) ჩათვლით. ჩვენს გამოცემაში სრულად მოვიტანეთ ილიასელი ტექსტი, რომელიც ასეთი სახით პირველად იბეჭდება.

1925—1951 წწ. გამოცემებში სიტყვები, რომლებიც ხელნაწერში ძნელად იკითხება, კვადრატულ ფრჩხილებშია მოქცეული, ხოლო მრავალფრჩხილებში მოთავსებულია ის სიტყვები, რომლებიც ავტორს გადაუხაჯეს და სამაგიერო აღარ დაუწერია. ჩვენც ვტოვებთ მათ ისე, როგორც წინა გამოცემებშია.

311. მე-13 სტრიქონის („ცავ! მე დამითმე...“) შემდეგ გადახაზულია „მის მაგიერათ მე დამეცი შენ რისხვის მენი“.

312. მე-12 სტრიქონის („იგი დღედაღამ...“) შემდეგ გადახაზულია „შენ გწავს ის, რომ იწვის შენი შვილი“. მე-16 სტრიქონის („იქ, მე ვფიქრობდი, განავსენებ...“) შემდეგ გადახაზულია „ჩემი ბრალია, რომ შემქმნელმან ჩვენ ესე შეგვქმნა“. მე-20 სტრიქონის („ვისაც შეეძლო...“) შემდეგ გადახაზულია „და იქაც შევცდი, მან უწყალოთ მე განმადიდენა, ვაიმე შერლო, უბედური მყვანდი მყოლ [...] შენა“.

314. მე-13 სტრიქონის შემდეგ („არც მილოცნია...“) გადახაზულია:

- არა მყოლია მე უფალი, მაშ ვერც ვგმობ მასსა,
არც მილოცნია ის ჩემ დღეში, ვერცა ვგმობ მასსა,
მე ხოლოთ ვამბობ, მას აკლია ერთი თვისება,
- უნაქლულაა იგი და მის დიდი ირსება.
- არა, ჩვენდამი მას არა აქვს არც სიყვარული,
თავის თავშივე იგი არის ღრმად ჩამარხული,
- დაღუმდი, თვარა შენ მსმენელი ლამისა მოვკვდე,
- მაგას შენ ამბობ, განა ამას აქვს სიყვარული,
ვინც...

314. 20-21-ე სტრიქონის („ირაკლი, მარტო“) შემდეგ გადახაზულია:

საბრალლო მამა ტვინით მცნებისა
განა მძიმეა! შენ გაეჟექ შენ შენსა შვილსა,
მე კი, მე კი რად გავეჟექ თვით ჩემს თავსა,
მე დასჯილი ვარ სიყვარულით, ეპქოთ, მცნებითა,
ავრტან ყოველს...
რისთვის აცვია ხრწნადი ტანი სულსა უკვდავსა.

816. მე-4 სტრიქონის („რალათა ბბანე...“) შემდეგ გადახაზულია: „აზ
რათ მითხარი, ხოლოთ უნდა კეთილი იყო, როს შემოდლიან ბოროტცა
ყოველთვის ვიყო?“ მე-8 სტრიქონის („თუ ვერ აიტანს...“) შემდეგ გადა-
ხაზულია:

თუ სიკეთე ხარ, რისთვის კმნიდი ბოროტებასა,
თუ ბოროტი ხარ, რალათ ჩემოვ კეთილობასა.
თუ სიკეთე ხარ, რალად შეჰქმენ შენ ბოროტება,
ვინც კნნა ბოროტი, ის კეთილი ვითლა იქმნება,
თუ შენ მაშინებ, რომ ჩამადებ შენს ჯოჯოხეთში,
არა და, რა შენ ვერ გხედავ...:

მე-13 სტრიქონის („მეც დაუძლურდი...“) შემდეგ გადახაზულია: „სანთელი
გაქრა, ჩემი ტანჯვა რათ არა ქრება?“ მე-15 სტრიქონის („თუ შენ გიყვარ-
ვართ...“) შემდეგ გადახაზულია: „რათ არ ვიძინებ? შემასვენებს განა მე
ძილი?“ მე-20 სტრიქონის („ისე ბედნიერ“) შემდეგ გადახაზულია:

მაგრამ შენ იყავ თუნდ ბედნიერ, მშურს მე არაა,
ისე ბედნიერ, ვით შენა ხარ [. . .] მსურს,
შენ მარტოა ხარ, თანამგზონი ბევი არვინ გყავს, არა.

817. მე-11 სტრიქონის („იბაკლი“) შემდეგ გადახაზულია:

სად მიბბანებ, ვძებნო სიკეთე,
შენში ხომ არა, შენ თვითონვე მით ხარ სიწყალი,
შენვე ამბობ, რომ შენ
შენი ღმერთის ვარ დანაბადი
შენი ღმერთის ვარ დანაბადი.

818. მე-5 სტრიქონის („შენ უკვდავი ხარ...“) შემდეგ გადახაზულია:
„ის კი არ იცი, რომ ჩემ თავსა შენზედ არ გაცვლი (მცირე ხანს მღუ-
მარებაა — რაკლი დაჩუმებული დაჰყურებს მძინარე ქალს)“. მე-10 სტრი-
ქონის („შენ, რომელიცა...“) შემდეგ გადახაზულია:

[. . .] დაღლის შენსა უკვდავებასა
შენა, ჭილათო, ჭალათების უკვდავ მთავრისა,
ჩვენ კი, ჩვენ კაცნი მრავალგვარათ ვხარხარობთ,

ჩვენს უკვდავებას ეაწარმოებთ მასში და ყველგან.
შენ მიბრალე მე, როცა უნდა მებრალოდე მე.
წადი შენ, ღმერთო! იქ სამოთხე შენ გელოდება,
ჩემთვის კი სრული...:

იექსტში გავასწორეთ კალმის ლაფსუსი: 816, 31 მიუცდომი→მი-
უწდომი.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემაში აღნიშნული
ფრაგმენტი დაბეჭდილი არ არის და არც მოხსენიებულია.

ფრაგმენტის ტექსტი (სათაურით — „ირაკლი“) დაბეჭდა 1925—1951
წლების გამოცემებში და დათარიღდა 1860 წლით. ასეთი დათარიღება,
როგორც აღნიშნულ გამოცემათა სარედაქციო შენიშვნებშია განმარტებუ-
ლი, ემყარება იმ ფაქტს, რომ ზემოთ მითითებულ ავტოგრაფში (M
№ 17501) „ირაკლი“ მოთავსებულია 1860 წელს ჩაწერილ ნაწარმოებებ-
თან ერთად. ჩვენც გიზიარებთ ამ დათარიღებას.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ილია ჭავჭავაძე (გ. ციციშვილი, გ. აბაშიძე, ზ. ჭუმბუ- რიძე)	5
ლექსები	33
ყვარლის შთებს	35
სანთელი	37
ხმა სამარიდამ	39
ღამე	42
გაზაფხული („ვიშ, გაზაფხული...“)	43
ჩიტი	45
სიმღერა	48
გუთნისდედა	50
მეც შავს თვალებს	52
გიყვარდეს!	54
სიზმარი („ტიალ სივრცეში...“)	55
ლოცვა (მამაო ჩვენო, ...)	57
უცხოეთში	58
ლოთის რჩევა	59
როდემდის	61
ლოცვა („ოდეს დემონი...“)	62
• • („ვიხილე სატრფო...“)	63
• • („ერთხელ პჯღა ჩემთან...“)	64
• • („მარტო მივცურავ...“)	65
• • („დაე, თუნდ მოვკვდე...“)	66
ქართულის დედას	67
• • („ბუერი ვიტანჯე...“)	69
რისთვის ზიყვარხარ?	70
• • („მაშინ დავსტკბები...“)	71

ჩემი თარიღი	72
• • („მოთხარით, რისთვის...“)	75
სა გულისა	76
• • („შეცა მქონია კარგი მამული!“)	77
გაქსოვრდეთ, ბედო!	78
• • („ვაი!.. მას, ...“)	79
სისარული	80
ციურნი ხმები	81
ალაზანს	82
ნანა	84
ელეგია	88
მტკერის პირას	89
• • („ოჰ, სად არიან...“)	90
დაკარგული ედემი	91
ძმის სიკვდილზე	92
მძინარე ქალი	93
მწუხარება	94
მუშა	95
თ. ალექსანდრე ჭავჭავაძე	98
თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილზე („როს წარვიკითხე...“)	100
ს... ჩ...სას	101
ჩ...სას	102
პოეტი	103
• • („მესმის, მესმის...“)	104
ქარიველ სტუდენტების სიმღერა	105
თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილზე („ალარა გყვეხარ!“)	107
• • („ჩემო მკვლელ!“)	108
მეფანტურე	109
იანიჩარი	111
• • („გახსოვს, ტურფავ, ...“)	112
წუხილი	114
• • („დაბნელდა სული, ...“)	115

• • („უსულდგმულო ცხოვრება...“)	116
• • („ჩემო სიმღერავ, ...“)	117
გაზაფხული („ტყემ მოისხა წოთოლი...“)	118
• • („მას აქეთ, ...“)	119
• • („ჩემო კალამო, ...“)	120
გ. აბხაზს]	121
1871 წ. 23 მაისი	122
რა ვაკეთეთ, რას ვშვრებოდით ანუ საქართველოს ისტორია	
მეცხრამეტის საუკუნისა	124
ბედნიერი ერი	129
გამოცანები	131
კიდევ გამოცანები	135
პასუხის პასუხი	141
რჩევა	147
• • („ჩემო კარგო ქვეყანავ, ...“)	149
• • („აღარც ნატერა...“)	150
კ. ბ. მ-სას	151
ბაზალეთის ტბა	153
დამაკვირდი	155
კითხვა-პასუხი	159
ორხმიანი საახალწლო ოპერეტი	161
• • („რად გვინდა ვინ ხარ, ...“)	175
აოქმეპი	177
აჩრდილი	179
ქართულის დედა	199
რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდამ	208
მეფე დიმიტრი თავდადებული	228
განდეგილი	255
სხვადასხვა	275
უკმო ბის დროინდელი ლექსები	277
რწყილთაგან ტანჯვაი და მათი ანბავი	277
	541

• • („დაესწერ სოფლისას ქებასა...“)	280
ჩემი გონებიდგან გახუშორებელი დაო ნიხაჲ!	283
სიტკბოება თვის მამულში	285
ჭაბუკობაზედ	287
• • („დაღონებული, არ ვიცი რაზედ, ...“)	289
მოთქმა საწყლისა	291
ალბომში კნენის ნატალია ანდრონიკოვისას	293
კნიაჲნა თივოს ჭაეჭ[ავეძის] ალბომში	294
ავტორის მიერ დაწუნებული ლექსები	295
ბავლოვსკის პარკი	295
ს...ს	297
• • („მითხარ, „მიყარხარ“. — ..“)	298
• • („ტურთა მიკონვა, ...“)	299
სიზმარი („ძმავ, სურვილით...“)	300
ზოგიერთს	302
ექსპრომტები	303
კოლა ერისთავს	303
ეკატერინე სარაჯოვისას	304
• • („ამ შენ სახეს...“)	305
ფრაგმენტები	306
• • („ჯერეთ ყრმა ვიყავ...“)	306
• • („ერთხელ ვიყავ...“)	307
სამი სიკვდილი	308
• • („დამბეგის შვილს...“)	309
• • („რიოაც ვიყავ მოქაღული...“)	310
[ირაკლი]	311
პარიანტაჲი, შენიშვნაჲი, კომენტარაჲი	319

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ხარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2932

*

გამომცემის ტექნიკური ხელმძღვანელი ვ. მენთეშელიძე

გამომცემლობის რედაქტორი ე. ბათიაშვილი

მხატვარი ვ. ლომიძე

მხატვრული რედაქტორი ი. სიხარულიძე

ტექნიკური რედაქტორი ნ. თაყაიშვილი

კორექტორი ნ. ფიფია

გამომცემი ლ. მაისურაძე

ტექსტი აწყო ა. ბუაჩიძე

დააკაზმონა თ. ქარცივაძე

გადაეცა წარმოებას 24.9.1986; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.7.1987;

ქაღალდის ზომა 84×108¹/₃₂; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;

გარნიტურა ლიტერატურული; პირობითი საბეჭდო იახახი 25.9;

პირ. საღ. გატ. 25.9; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თახახი 24.2;

ტირაჟი 30.000; შეეკეთა № 2307

ფასი 3 მან. 20 კაპ.

ა.წ.წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში;
თბილისი, კუტუზოვის ქ. 19

დაიბეჭდა თბილისის წიგნის ფაბრიკაში;
თბილისი, მეგობრობის პრ., 7

ИЛЪЯ ГРИГОРЬЕВИЧ ЧАВЧАВАДЗЕ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

(в 20-ти томах)

ТОМ I

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ

«МЕЦНИЕРЕБА»

«САБЧОТА САКАРТВЕЛО»

1987